

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Atm. C 1412/2

ԳՐԱՐԱՆԻԹԻՒՆ

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅՈՒ ՈՐ ՅԷՄԳԱՀԱՆ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵԱՆ

Ի Գ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԷ Թ. ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆԵԱՆՑ

ՆՈՐ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ ԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՅՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ
ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

Ի ԺԱՄԱՆԻ ԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ ԲՈՒՆԻՔԱՆԻ ՍԵՐԻԱՆ
Տ. ԹԱԳԵՈՍ ԱՐՔ. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԲԵԿՆԱԶԱՐԵԱՆ
Ն 1858 Ե ՎԵՆ Ի ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

ՆԱԾԱՐ ԵՐԿՐՈՐԳ

ԵՒ ԱՐԴԵԱՄԲՔ

ԳԵՐԱԳԱՏԻ ԳԱՐՈՆ ՅՈՎՀԱՆՈՒ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

742

ԲՆԻՔ ՆՈՐ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՆԱԶԱՐԵԱՆ Ն ԲԵՐԵՐԵ

ՏԳԱԳԻՐԵԱՆ

Ի ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅՈՒ

1352

Ի ՏԳԱՐԱՆԻ ԸՄԵՆԱՓՐԵՅԵԱՆ Ս. ՎԱՆԱՑ

1881.

Ի ՀԱՅՐԱԳԵՏՈՒԹԵԱՆ

Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԷՅ Գ.

ՎԵՀԱՓԱՌԷ ԵՒ ԱԶԳԱՍԷՐ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

ԵՒ

ՅԱՌԱԶՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

ՍՐԲՈՅ ՎԱՆԱՑ ԱՄԵՆԱՓՐԿՉԵԱՆ

Բ. ՍՐԲԱԶԱՆ

Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ

ԲԱՐԵԽՆԱՄ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՂՈՍԻ:

ՆԱԽԱԴՐԱԽԻՒՆ
Պարհայան Կէ-Բոյ երկրորդ հատորը

ԳԼ" Խ. Ամենափրկչեան վանք :

Յօդ Խ. Ընթեմն Ամենափրկչեան վանի : Յառագորութիւն շինութեանցն և նորոգութիւնք նորին :

Յօդ Բ. Մատենադարան և Տպարան վանին Ամենափրկչի :

Յօդ Գ. Առաջնորդք վանին Ամենափրկչի :

Ա. Մեսրոպ :

Բ. Խաչատուր . Ա :

Գ. Դաւիթ . Ա :

Դ. Ստեփաննոս :

Ե. Աղէքսանդր :

Զ. Մովսէս :

Է. Դաւիթ . Բ :

Ը. Աստուածատուր :

Թ. Պողոս :

Ժ. Գէորգ :

ԺԱ. Մկրտիչ :

ԺԲ. Յակոբ :

ԺԳ. Յարութիւն :

ԺԴ. Յովհաննէս . Ա :

ԺԵ. Կարապետ :

ԺԶ. Յովհաննէս . Բ :

ԺԷ. Խաչատուր . Բ :

ԺԸ. Յովհաննէս . Գ :

ԺԹ. Թադէոս :

Յօդ Դ. Կարգումն և արտօնութիւնք Առաջնորդաց Ամենափրկչեան վանի և հասցիք նոցա :

Յօդ Ե. Արձակ կամ Թեմ Ամենափրկչի վանաց և վէճք ծաղեալք յազատայնորիկ :

Յօդ. Ը. Կայսրածք է մենափրկեան վանի և
պարգեւադիրք սակս ապահարկու-
թեանց նոցին :

Յօդ. Է. Քաղաւածոյ տեսութիւն վանքական
վիճակին ի խամանակէ շինութեան
նորա վինչև ցարդ :

Յօդ. Ը. Վանքական հաս կամ արդիւնք :

Յօդ. Թ. Հնութիւնք ի վանին :

ԳԼ՝ Բ. Եկեղեցիք :

Ա. Նաղարէթ :

Բ. Մուրադէնց սուրբ Յակոբ :

Գ. Սուրբ Թովմայ :

Դ. Շահվէլէնց սուրբ Յովհաննէս :

Ե. Սուրբ Յակոբ Բաղաթայ :

Զ. Սուրբ Սարգիս կամ Օհանայ վանք :

Է. Մէլիգանի Բեթղայէմ :

Ը. Սուրբ Գեորգ :

Թ. Սուրբ Առաւածածին :

Ժ. Սուրբ Լուսաւորիչ :

ԺԱ. Սուրբ Ստեփաննոս :

ԺԲ. Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ :

ԺԳ. Սուրբ Խիզողայոս Հայրապետ :

ԺԴ. Սուրբ Աւետեաց կամ սուրբ Ներսէս :

ԺԵ. Սուրբ Լուսաւորիչ կամ Սուրբ Մինաս :

ԺԶ. Սուրբ Ամենափրկիչ :

ԺԷ. Սուրբ Կատարինէ Անապատ Առաքանաց :

ԳԼ՝ Գ. Մտանելն Եկեղեցեաց ընդ զծով հարկատուուն :

ԳԼ՝ Դ. Դպրոցք :

ԳԼ՝ Ե. Պապականութիւն, ի Զուղա :

ԳԼ՝ Զ. Նկարագրութիւն Զուղայու և գլխաւոր պարա-
գայից նորա :

ԳԼ՝ Է. Տնտեսական վիճակ Զուղայիցեաց և մասնաւոր
խորհրդածութիւն յաղագս այնր :

ԳԼ՝ Ը. Ընդարոյս բնաւորութիւն Զուղայիցեաց :

ԳԼ՝ Թ. Գաւառք և Գիւղորայք Հայոց ի Պարսկաստան :

ԵՄ Ե՛Ն ԵՓՐԿ ԶԵՐՆ ՎԵ՛Ն՝Ա՛Յ՝

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՅՕԴ. Ա

ԸԹԱՅ ԱԿԵՐԷԼԵՆՆ ԳՆԷ՛՛ : ՍԳՐԱԳՐԱՅԻՆ ԶԻՆՈՒՆԵՆ Ե
ՆՐԱԳՐԱՅԻՆՆ ԶՐԻՆ՝

« Ե . Երևելայի ժամանեցան յԱսպահան և սկիզբն արարին 'ի Զուղայ հաստատել զհնակութիւնս , ըստ անձուկ հանգամանաց վիճակի իւրեանց՝ առաջին անգամ շինեցին զվանքն անփառաւոր և առանց արձակ շինութեան , տալով նմա զանունս Ամենափրկիչ վանին զոր ունէին 'ի հին Զուղայ :

Իսկ զկնի անցանելոյ յիսուն ամաց յառաջնոյ շինութենէ վանիցն՝ յորդորեալ Զուղայեցւոց յառաջնոյ Դաւիթ Առաջնորդէ յօժարեցան շքեղ փառաւորութեամբ զվանս իւրեանց կառուցանել , վանսորոյ քակեալ զառաջին շինութիւնն՝ ընդարձակեցին զյատակադիծն և 'ի 1104 թուականի Հայոց (1654) բազում ծախսեալ սկիզբն արարին նորոգ ընդարձակ շինութեանն եկեղեցւոյ և քնակութեան միաբանիցն՝ հանգանակութեամբ Հասարակութեանն Զուղայու և վերատեսչութիւն Դաւիթ Առաջնորդի , յընթացս ինն ամաց կատարելով զգործ բովանդակ շինութեանն : Յիշատակարան ձեռագիր Աստուածաշունչ (1) մատենի տայ մեզ տեղեկութիւն զայնմանէ , որոյ զբանս յիշատակել 'ի ներքոյ հարկաւոր համարիմ :

« Պատճառ վերստին նորոգման Ամենափրկիչ վանացս ,
« վանս զի միշտ վարանեալ կայաք միաբանք սուրբ ուխտիս
« սակս ոչ բաւականութեան վանացս , և անյարմիր և անզարդ

« շինուածոյ սորին, զոր 'ի վաղուց հետէ վարդապետիս իմոյ,
 « (Դաւթի) եղեալ էր 'ի մօտ զխորհուրդս զայս, այլ ոչ
 « պտանիւր դիպող և անքոյթ ժամանակ, Զի միշտ 'ի վրդով-
 « ման և նեղութեան ներքոյ կայաք, երբեմն 'ի Ֆռանկաց
 « պատրչաց, երբեմն 'ի չկամողաց սմանց վարդապետաց և
 « ժողովրդոց, երբեմն 'ի տարակուսութենէ և յուսահատու-
 « թենէ եթէ կար գոլ աւարտման՝ կամ կատարումն նոր մը-
 « տածութեան ձևոյս՝ զի մի լիցուք ծաղր լը. Տէրունականին,
 « թէ այրս այս սկսաւ շինել և ոչ կարնայ: Այլ ըստ հոգւոյ
 « հօրս իմոյ (Դաւթի Եպիսկոպոսի) զամենայն զներհական.
 « յինքենէ 'ի բաց եղեալ՝ յուսով ապաւինութեամբ գիմնաց
 « ինքն առ յոյսն բնաւից ունելով նեցուկ իմացականին զայն
 « բան որ ասաց խնամողն բոլորից 'ի ձեռն Գարգարէին «Եթէ
 « ձեզ միայն իցէ բնակիլ 'ի տունս գմբեթաւորս՝ և տունն իմ
 « աւերեալ կայ:» Եւ այս բան ապաւինելով սկսեալ փլուցա-
 « նել զշինուածս հին՝ և նորոյս ձեռնարկել ՔՃԴ, Թուին,
 « 'ի Թագաւորութեանն փոքր Ըահաբասին և 'ի Հայրապե-
 « տութեան Տեառն Զակորայ, և իշխանաշուք Պարոնաց. Պա-
 « րոնին Խօջայ՝ Սաֆրազին (Ձ) և օգնականութեամբ Զու-
 « դայու ժողովրդոց, և շնորհօք սուրբ հոգւոյն աւարտ և
 « կատարումն հասուցաք գեղեցիկ յօրինուածովք. որպէս և
 « տեսանէք, հազիւ թէ կար եղև մինչև ՔՃԿ Թիմն:»

Բ. Օյիշատագրութիւնս սուրոյն գրել՝ և ապա զշինու-
 թեանցն ստորագրածութիւն յարել՝ պատշաճ դատեցի, զի մի
 խառնուշփութ եղեալ ճապարհոցի պատմութեանն պարզու-
 թիւն: Ըսյս կարգ պահելոց եմ և 'ի նկարագրութեան և
 կեղեցեաց:

Յ Ի Ը Ա Տ Ա Կ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

Ճ . Ի ճշգրտ արեմտեան դրան եկեղեցոյն յարտաքին հոգե
յախճադ-չի գր-վ:

“ Զ իմնարկեցաւ Ամենափրկչի Պանքս 'ի Թիֆլս ԽՃԳ (3)
“ 'ի Թագաւորութեան երկրորդ Ըաջաբասին, և կաթու-
“ դիկոգութեան Տեառն Փիլիպպոսի (4) 'ի ձեռն սուրբ
“ ուխտի Առաջնորդի Դաւթի վարդապետի, կամակ-
“ ցութեամբ և տրօք Զուղայու ժողովրդոց, և աւար-
“ տեցաւ ԽՃԳ ամի: Արքան պատարագ և պաշտօնք
“ որք 'ի ամայ կատարի' լիցի միան և բաժին հարկ կեն-
“ դանեաց և ննջեցելոց ”:

Է . Յերկոս հոգեմտ սեմոյն հիւսիսոյն դրան յախճադ-չի
գր-վ:

“ Յիշատակ է Խաչարէնց Մուրատին, և ծնողացն Խո-
“ ջայ Ոհանին, Մէրտատիկին և կողակից Մարեամտատի-
“ կին, և որդւոցն Մարտիրոսին և Ոհանին, եւ դստե-
“ բացն Փարասին՝ Մուրատ՝ Գուլնաբաթին՝ Թամինէ՝
“ Իբիրսիմէ: ԴրձԼ յիշատակ է Պարոն Մուրատին և եղ-
“ բօրն Պարոն Յակոբ ջանին, և Մարգարի որդի Ոհանէ-
“ սին, և հանգուցեալ եղբարցն Արգաթին՝ Եւատուրին՝
“ Աւաթին . Թիֆլս ԽՃԳ ”: (5):

Ը . Ի ներքոյ պատահանի արեմտեան դրան 'ի ներքին
հոգե սոյն գիր:

“ Յիշեցէք 'ի քն զԱւետիքն և զորդիքն իւր Սահակն և
“ զՄարտիրոսն՝ և Թառաւն՝ Ամիրաղէն՝ և զԱնային՝
“ Մարգարիտն՝ տալն Զիրիթէն . եւ զՏ. Խ. Ն ”: (6)

Գ . Ի ներքոյ հարստոյն ըստմամբ ծաղկաբուսոյն
 'Ի ներքին հասե , ունեցիր :

“ Յիշեցէք 'ի Գրիգորոս զԽօջայ Աւետիքն և Կողակիցն
 “ Մարթան Սիմէն , և Գրիգորն Գուլամանան , Բագրին ,
 “ Մարիամ տատիկն , Թիմէ յաճար :

(Դ) Ի ներքոյ զարհուսե հեռոտոյն Գրիգորն 'Ի ներքին
 հասե , ունեցիր :

“ Ի Թիմէ յաճար փետրվարի Է . փոխեցաւ Խօջայ Ա-
 “ւետիքն 'ի Քն , և ետ ծաղկել զսուրբ եկեղեցիս յի-
 “ շատակ իւրն և իւր ննջեցելոցն :

(Ե) Ի ներքոյ զարհուսե հարստոյն Գրիգորն 'Ի ներքին
 հասե , ունեցիր :

“ Երբ յիշցք 'ի Քն զՊարոն Աւետիքն , և զորդին իւր
 “ զՄարտիրոսն , և զմիւս որդին վախճանեալ զՍահակն
 “ և զայլ ամենայն մերձաւորս , :

(Զ) Ի վերայ ներհանմանի սեղանոյն 'Ի հեռոտոյն
 հասե շարժանի յհարստ , ունեցիր :

“ Օձեզ աղաչեմ ընթերցող տառիս ,
 “ յիշել նկարող զսուրբ խորանիս ,
 “ որ միշտ տարփմամբ՝ ցանկայր բանիս
 “ Սա զԱւետիք զհեղահագիս ,
 “ Զհորն հանգուցեալ Ստեփաննոսիս ,
 “ զՄարգարիտն՝ ծնողիս ,
 “ Նազարն ընդ Ոհանիս ,
 “ զհամազգ եղբարսն զուլլաթ
 “ որդի ամբարշտիս ,
 “ որ և ահեակն Մարտիրոսիս

“ Թօլթան Սլիմ կենակցիս
 “ ’ի թիմն աճ՝ տասնիս
 “ Ապրիլ ամիս ի և էիս ,, : (7) :

(Է) Ի հեռուստի յոյն սեղանոյն յոնապոլի գրով :

“ Սըյ Սեղանոյս շրջապատ ապակեղէնս շինեցաւ Առաջ-
 “ նորդութեան Մովսէս վարդապետի Զբաղայեցաւ : Ի
 “ թվին աճկե ,, :

Գ . Օկնի երեսուն և ութ ամաց շինութեան վանին՝ կա-
 ռուցաւ Զանգակատունն առաջի արևմտեան դրան սրբոյ տա-
 խարին 3 քայլ հեռի ’ի նմանէ , արդեամբ Աղայ Յովհաննանի
 Զամալեանց , սրոյ յիշատակ բարեգործութեան ’ի ճակատու-
 հիւսիսային կամարի նորա գրեալ կայ յախապակի գրով :

“ (Համի մարզանալոյ կենարարին մերոյ Քրիստոսի Աստու-
 “ ծոյ աւճա՞ր , և իւր Լայոց Թուականի աճճա՞ր . շինեցաւ ուրբ
 “ մատուրս յանուն սուրբ հրեշտակապետացն Միքայէլի և
 “ Գաբրիէլի , ’ի Թագաւորութեանն մեծի խաղաղասէր Շահ
 “ Սուլթան Զօսէյնի , և յառաջնորդութեանն բոլորից քրիս-
 “ տոնէից՝ Տէր Ալէքսանդր Աստուածաբան վարդապետի և
 “ արհիական Եպիսկոպոսի հոգիաբարձր , և վերակացիւք
 “ Մովսէս վարդապետի , գոյիւք և ընչիւք իշխանաշուք ազ-
 “ նուատոհմ և պերճապատիւ Պարոնաց Պարոն Յովհաննանի
 “ Զամալեանց , ’ի տիս աղայութեան հասակի , յիշատակ հոգ-
 “ ւոյ իւրոյ և ծնողացն հօրն բազմաշխատ Յովհաննիսին , և
 “ դստերն Բէրզադէ , և արդւոյն գեւաբոյս և նորաբողբջ Գը-
 “ բխտոսիւ զօրացեալ վարժապետի Յովհաննիսին , և աւագ
 “ եղբօրն Պարոն Գրիգորին , և արդւոյն Պարոն Յովհաննիսին ,
 “ և իւրեանցն ամենայն կենդանեացն և ննջեցելոցն ամենեցուն
 “ ամէն ,, :

ՊԸՏԾՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅՈՒ ՈՐ ՅԷՍԳԱՀԱՆ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵԱԼ

Ի Պ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԷ Թ. ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆԵԱՆՑ

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅՈՒ ԱՄԷՆՈՐԵԱՆ ԱՄԷՆՈՐԵԱՆ ԵՄ ԳԵՂՈՒ ԳԵՂՈՒ
ԳԵՂՈՒ ԳԵՂՈՒ .

Ի ԺՈՒՆԻՍ ԱՄԷՆՈՐԵԱՆ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅՈՒ ԲԵՐԵՆԵՂԱՆԻ ՍԵՐՈՒՆ
Տ. ԹԱԳԵՈՍ ԱՐՔ. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԲԵՆԵԱԶԱՐԵԱՆ
'ի 1858 և -ՅԷ 'ի ԶՈՒՂ .

ՆԸՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԳ

ԵՒ ԱՐԴԵԱՄՐՔ

ՊԵՐԱԳԱՏԻ ՊԱՐՈՆ ՅՈՎՀԱՆՈՒ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԲԵՆԻ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅՈՒ ԲԵՆԻՆԵԱՆ ԳԵՂՈՒ 'ի ԲԵՆԻՆԵ

ՏԳԱԳԻՐԵԱԼ

Ի ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅՈՒ

1858

Ի ՏԳԱԳԱՆԻ ԲԵՆԵԱԶԱՐԵԱՆ Ս. ՎԱՆԱՑ

1881.

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԵՅ Գ.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ :

ԵՒ

ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

ՄՐԻՈՅ ՂԱՆԱՑ ԱՄԵՆԱՓՐԿՁԵԱՆ

Բ. ՍՐԲԱԶԱՆ

Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ

ԲԱՐԵԽՆԱՄ ԱՐԹԵՂԻՍԿՈՂՈՍԻ :

ՆԱԽԱԴՐԱԽԻՒՆ
Պարտեզան Կիւրոս Եղիշուհի հարստի

ԳԼ" Խ . Ամենափրկչեան վանք :

Յօդ Խ . Ընթանալով Ամենափրկչեան վանի : Յառաջագոյն թիւն շինութեանցն և նորագոյն թիւնք նորին :

Յօդ Բ . Մատենադարան և Տպարան վանին Ամենափրկչի :

Յօդ Գ . Առաջնորդք վանին Ամենափրկչի :

Ա . Մեսրոպ :

Բ . Խաչատուր . Ա :

Գ . Դաւիթ . Ա :

Դ . Ստեփաննոս :

Ե . Աղէքանդր :

Զ . Մովսէս :

Է . Դաւիթ . Բ :

Ը . Աստուածատուր . Ա :

Թ . Պօղոս :

Ժ . Գէորգ :

ԺԱ . Մկրտիչ :

ԺԲ . Յակոբ :

ԺԳ . Յարութիւն :

ԺԴ . Յովհաննէս . Ա :

ԺԵ . Կարապետ :

ԺԶ . Յովհաննէս . Բ :

ԺԷ . Խաչատուր . Բ :

ԺԸ . Յովհաննէս . Գ :

ԺԹ . Թադէոս :

Յօդ Դ . Կարգումն և արտօնութիւնք Առաջնորդաց Ամենափրկչեան վանի և հասցիք նոցա :

Յօդ Ե . Վիճակ կամ թեմ Ամենափրկչի վանաց և վիճք ծագեալք յաղագս այնորիկ :

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԵՅ Գ.

ՔԵՀԱՓԱՌԻ ԵՒ ԱԶԳԱՍԵՐ ԿԱԹՈՒԴՈՍՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ :

ԵՒ

ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

ՄՐԻՈՅ ՔԱՆԱՑ ԱՄԵՆԱՓՐԿՁԵԱՆ

Բ. ՍՐԱԶԱՆ

Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ

ԲԱՐԵԽՆԱՄ ԱՐՔԵՂԻՍԱՈՊԱՍԻ :

ՆԱԽԱԴՐԱԻԹԻՒՆ
Պարտեզան Նի-Քոյ երկրորդ հատորոյն

ԳԼ՝ Խ . Ամենափրկչեան Վանք :

Յօդ Խ . Հինումն Ամենափրկչեան Վանքի : Յառագորութիւն շինութեանցն և նորագորութիւնք նորին :

Յօդ Բ . Մատենադարան և Տպարան Վանին Ամենափրկչի :

Յօդ Գ . Առաջնորդք Վանին Ամենափրկչի :

Ա . Մեքսիք :

Բ . Խաչատուր . Ա :

Գ . Դաւիթ . Ա :

Դ . Ստեփաննոս :

Ե . Աղէքսանդր :

Զ . Մովսէս :

Է . Դաւիթ . Բ :

Ը . Աստուածատուր :

Թ . Պօղոս :

Ժ . Գէորգ :

ԺԱ . Մկրտիչ :

ԺԲ . Յակոբ :

ԺԳ . Թարութիւն :

ԺԴ . Յովհաննէս . Ա :

ԺԵ . Կարապետ :

ԺԶ . Յովհաննէս . Բ :

ԺԷ . Խաչատուր . Բ :

ԺԸ . Յովհաննէս . Գ :

ԺԹ . Թադէոս :

Յօդ Դ . Կարգումն և արտօնութիւնք Առաջնորդաց Ամենափրկչեան Վանքի և հասցիքք նոցա :

Յօդ Է . Վիճակ կամ թեմ Ամենափրկչի Վանաց և վիճք ծաղեալք յաղագս այնորիկ :

Յօդ . Դ . Կարգաժողովն ղանի և
պարգևադիրք սակա ապահարկու-
թեանց նոցին :

Յօդ . Է . Քաղաքայն տեսութիւն ղանքական
վիճակին . ի խմանակէ շինութեան
հորա քինչև ցարդ :

Յօդ . Ը . ղանքական հասկամ արդիւնք :

Յօդ . Թ . Հնութիւնք ի վանին :

ԳԼՔ Բ . Եկեղեցիք :

Ա . Նաղարէթ :

Բ . Մուրադէնց սուրբ Յակօբ :

Գ . Սուրբ Թովայ :

Դ . Ըահվէլէնց սուրբ Յովհաննէս :

Ե . Սուրբ Յակօբ Բաղաթայ :

Զ . Սուրբ Սարգիս կամ Օհանայ վանք :

Է . Մէլգանի Բեթղայէմ :

Ը . Սուրբ Գէորգ :

Թ . Սուրբ Ստեփանոսիւն :

Ժ . Սուրբ Լուսաւորիչ :

ԺԱ . Սուրբ Ստեփաննոս :

ԺԲ . Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ :

ԺԳ . Սուրբ Զիկողայոս Հայրապետ :

ԺԴ . Սուրբ Աւետեաց կամ սուրբ Ներսէս :

ԺԵ . Սուրբ Զուստորիչ կամ Սուրբ Մինաս :

ԺԶ . Սուրբ Ամենաիրկիչ :

ԺԷ . Սուրբ Կատարիւնէ Անապատ Զուսանաց :

ԳԼՔ Գ . Մասնելն Եկեղեցեաց ընդ լծով հարկաաւուրն :

ԳԼՔ Դ . Դպրոցք :

ԳԼՔ Ե . Պապականութիւն, ի Զուղա :

ԳԼՔ Զ . Նկարագրութիւն Զուղայու և գլխաւոր պարա-
գայից նորա :

ԳԼՔ Է . Տնտեսական վիճակ Զուղայեցւոց և մասնաւոր
խորհրդածութիւն յաղագս այնր :

ԳԼՔ Ը . Ընդարոյս բնաւորութիւն Զուղայեցւոց :

ԳԼՔ Թ . Գաւառք և Գիւղորայք Հայոց ի Պարսկաստան :

ደቡብ ምስራቅ ኢትዮጵያ ዲሞክራሲያዊ ሪፐብሊክ፡

9. 1. 0 1 1 6 E.

807. 4

ርዕሱ ለቅርብነቱ ሊሆን፣ ሆኖታዩን ሊቀርብና ሊቀርብ ይችላል፡፡

20. Մինչ Հայք ժամանեցան յԱսպահան և սկիզբն արտ-
րին 'ի Զուղայ հաստատել զբնակութիւնս, ըստ անձուկ հան-
գամանաց վիճակի իւրեանց՝ առաջին անգամ՝ շինեցին զվանքն
անփառաւոր և առանց արձակ շինութեան, տալով նմա զա-
նուն Ամենափրկիչ վանին զոր սւնէին 'ի հին Զուղայ:

Իսկ զկնի անցանելոյ յիսուն ամաց յառաջնոյ շինութենէ վանիցն՝ յորդորեալ Զուղայիցւոց յառաջնոյ Դաւիթ Առաջնորդէ յօժարեցան շքեղ փառաւորութեամբ զվանս իւրեանց կառուցանել, վամարոյ քակեալ զառաջին շինութիւնն՝ ընդարձակեցին զյատակագիծն և ՚ի 1104 Թուականի Հայոց (1654) բազում ծախուք սկիզբն արարին նորոգ ընդարձակ շինութեանն եկեղեցւոյ և բնակութեան միաբանիցն՝ հանգանակութեամբ Հասարակութեանն Զուղայու և վերտանաչութիւն Դաւիթ Առաջնորդի, յընթացս ինն ամաց կատարելով զգործ բովանդակ շինութեանն։ Յիշատակարան ձեռագիր Աստուածաշունչ (1) մատենի տայ մեղ տեղեկութիւն զայնմանէ, որոյ զբանս յիշատակել ՚ի ներքոյ հարկաւոր համարիմ։

« Պատճառ վերադառնալու Նորոգման Ամենափրկիչ վանաքս ,
 « վանն զի միշտ վարանեալ կայաք միաբանք առաք ուխտիս
 « սակս ոչ բաւականութեան վանաքս , և անյարմիր և անզարդ :

« շինուածոյ սորին, զոր 'ի վաղուց հետէ վարդապետիս իմոյ,
 « (Դաւթի) եղեալ էր 'ի մօի զխորհուրդս զայս, այլ ոչ
 « Կտանիւր գիպող և անքոյթ ժամանակ: Զի միշտ 'ի վրդով-
 « ման և նեղութեան ներքոյ կայաք, երբեմն 'ի Ֆռանկաց
 « պատրչաց, երբեմն 'ի չկամողաց ոմանց վարդապետաց և
 « ժողովրդոց, երբեմն 'ի տարակուսութենէ և յուսահատու-
 « թենէ եթէ կար գոլ աւարտման՝ կամ կատարումն նոր մը-
 « տած ութեան ձեռոյ՝ զի մի լիցուք ծաղը լը. Տէրունականին,
 « Թէ այրս այս սկսաւ շինել և ոչ կարնայ: Այլ ըստ հոգւոյ
 « հօրս իմոյ (Դաւթի Եպիսկոպոսի) զամենայն զնորհակսն
 « յինքենէ 'ի բաց եղեալ՝ յուսով ապաւինութեամբ գիմնաց
 « ինքն առ յոյսն բնաւից ունելով նեցուկ իմացականին զայն
 « բան որ ասաց խնամողն բոլորից 'ի ձեռն Գարգարէին: Եթէ
 « ձեզ միայն իցէ բնակիլ 'ի տունս զմքիթաւորո՝ և տունն իմ
 « աւերեալ կայ: Եւ Եայս բան ապաւինելով սկսեալ փլուցա-
 « նել զշինուածս հին՝ և նորոյս ձեռնարկել ՔՃԴ, Թուին,
 « 'ի Թագաւորութեանն փոքր Ըտհաբասին և 'ի Հայրապե-
 « տութեան Տեառն Յակոբայ, և իշխանաշուք Պարօնաց. Պա-
 « րօնին Խօջայ՝ Սաֆրաղին (2) և սգնականութեամբ Զու-
 « ղայու ժողովրդոց, և շնորհօք օուրբ հոգւոյն աւարտ և
 « կատարումն հասուցաք գեղեցիկ յօրինուածովք. որպէս և
 « տեսանէք, հազիւ թէ կար եղև մինչև ՔՃԶ Թիմն:

Բ. Օյիշատագրութիւնս ուրոյն գրել՝ և ապա զշինու-
 թեանցն ստորագրածութիւն յարել՝ պատշաճ դատեցի, զի մի
 խառնուշփութ եղեալ ճասրաղեցի պատմութեանն, պարզու-
 թիւն: Զայս կարգ պահելոց եմ և 'ի նկարագրութեան և
 կեղեցեաց:

Յ Ի Ը Ա Տ Ա Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

Մ . Ի ճիշտ որեւեան զբան եկեղեցւոյն յորտեմէն հոսե
յախճողոյնէ գրով :

“ Հիմնարկեցաւ Ամենափրկչի զանքս 'ի Թիֆլս ԽՃԳ (3)
“ 'ի Թագաւորունի երկրորդ Շահաբաթին, և կաթու-
“ ղիկոպութեան Տեառն Փիլիպպոսի (4) 'ի ձեռն սուրբ
“ ուխտի Առաջնորդի Դաւթի վարդապետի, կամակ-
“ ցութեամբ և տրօք Զուղայու ժողովրդոց, և աւար-
“ տեցաւ ԽՃԳ ամի : Արքան պատարագ և պաշտօնք
“ որք 'ի ամայ կատարի' լիցի ման և բաժին հարկ կեն-
“ գանեաց և ննջեցելոց ” :

Է . Յերկոս հողման սեմոյն հեռեւոյն զբան յախճողոյնէ
գրով :

“ Յիշատակ է Խաղարէնց Մուրատին, և ծնողացն Խո-
“ ջայ Ոհանին, Մէրտատիկին և կողակից Մարեամտատի-
“ կին, և որդւոցն Մարտիրոսին և Ոհանին, եւ դստե-
“ բացն Փարասին՝ Մուրատ՝ Գուլնաբաթին՝ Թամինէ՝
“ Իբիրսիմէ : ԴրձԼ յիշատակ է Պարոն Մուրատին և եղ-
“ բօրն Պարոն Յակոբջանին, և Մարգարի որդի Ոհանէ-
“ սին, և հանգուցեալ եղբարցն Արգարին՝ Եւստուրին՝
“ Աւաթին . Թիֆլս ԽՃԳ ” : (5) :

Ը . Ի ներսոյ պորտահանի որեւեան զբան 'ի ներքին
հոսե ոսկեգիր :

“ Յիշեցէք 'ի քմ զԱւետիքն և զորդիքն իւր Սահակն և
“ զՄարտիրոսն՝ և Թօռունս՝ Ամիրաղէն՝ և զԱնային՝
“ Մարգարիտն՝ տալն Զիրիթէն . եւ զՏ.Խ.Ն. ” : (6)

Ք . Ի ներքոյ հարստայն ըստմորի ծողմբտտեղսոյն
 'ի ներքին հասե , ոսկեգէր :

“ (Յիշեցէք 'ի Գրիգորոս զԽօջայ Աւետիքն և Կողակիցն
 “ Մալթան Սիմէ . և Դատերն Գուլանամն՝ Բագրին՝
 “ Մարիամ տատիկն , Թիմն ԽՃԺԹ :

(Է) Ի ներքոյ պարսկահանի հիւսիսայն գոտոս 'ի ներքին
 հասե , ոսկեգէր :

“ Ի Թիմն ԽՃԺ քետրվարի է . փոխեցաւ Խօջայ Ա-
 “ւետիքն 'ի քն , և ետ ծաղկել զսուրբ եկեղեցիս յի-
 “ շատակ իւրն և իւր ննջեցելոցն :

(Ը) Ի ներքոյ պարսկահանի հարստայն գոտոս 'ի ներքին
 հասե , ոսկեգէր :

“ 'ԻրձԼ յիշցք 'ի քն զՊարոն Աւետիքն՝ և զորդին իւր
 “ զՄարտիրոսն , և զմիւս որդին վախճանեալ զՍահակն
 “ և զայլ ամենայն մերձաւորս , :

(Թ) Ի վերայ ներսահանորի սեղանոյն 'ի հիւսիսայն
 հասե շուրջնահի ջհաբոս , ոսկեգէր :

“ Օնեզ աղաչեմ ընթերցող տառիս ,
 “ յիշել նկարող զսուրբ խորանիս ,
 “ որ միշտ տարփմամբ՝ ցանկայր բանիս
 “ Սա զԱւետիք զհեղահոգիս ,
 “ Զհօրն հանգուցեալ Ստեփաննոսիս ,
 “ զՄարգարիտն՝ ծնողիս :
 “ Նազարն ընդ Ոհանիս ,
 “ զհամազգ եղբարոն զուլշուք
 “ որդի ամբարշտիս ,
 “ որ և տհեակն Մարտիրոսիս

“ Ծովթան Սլիմ կենակցիս
 “ ’ի Թիվն ԽՃ՝ տասնիս
 “ Ասրիւ ամիս Ի և Էիս , , : (7) :

(Է) Ի հիւսիսային յոյժն սեղանայն յախապոկէ գրով :

“ Սիւ Սեղանայս շրջապատ ապակեղէնս շինեցաւ Առաջ-
 “ նորդութեան Մովսէս վարդապետի Զաւայեցու : Ի
 “ Թվին ԽՃկէ , , :

Գ . Օկնի երեսուն և սւթ ամաց շինութեան վանին՝ կա-
 ուցաւ Զանգակատունն առաջի արեւմտեան դրան արքայ տա-
 խարին 3 քայլ հեռի ’ի նմանէ , արդեամբ Աղայ Յովհաննանի
 Զամալեանց , որոյ յիշատակ բարեգործութեան ’ի ճակատու-
 հիւսիսային կամարի նորա գրեալ կայ յախապոկի գրով :

“ (Յամի մարգանաւոյ կենարարին մերոյ Գրիստոսի Առաու-
 “ ծոյ Խէճք , և Խ Էայոց Թուականի ԽՃԾԾ . շինեցաւ սուրբ
 “ մատուռս յանուն սուրբ հրեշտակապետացն Միքայէլի և
 “ Գաբրիէլի , ’ի Թաղաւորութեանն մեծի խաղաղասէր Շահ
 “ Սուլթան Զօռէյնի , և յառաջնորդութեանն բոլորից քրիս-
 “ տոնէից՝ Տէր Աշէքսանգր Աստուածաբան վարդապետի և
 “ արհիական Եպիսկոպոսի հոգիաբարձր , և վերակացիւք
 “ Մովսէս վարդապետի , գոյիւք և ընչիւք իշխմանաշուք ազ-
 “ նուատոհմ և պերճապատիւ Պարոնաց Պարոն Յովհաննանի
 “ Զամալեանց , ’ի տիս տղայութեան հասակի , յիշատակ հոգ-
 “ ւոյ իւրոյ և ծնողացն հօրն բազմաշխատ Յովհաննիսին , և
 “ գասերն Բէրզադէ , և որդւոյն գեւաբոյս և նորաբողբոջ Քը-
 “ բիստոսիւ զօրացեալ վարթապետի Ծովհաննիսին , և աւագ
 “ եղբօրն Պարոն Գրիգորին , և որդւոյն Պարոն Յովհաննիսին ,
 “ և իւրեանցն ամենայն կենդանեացն և ննջեցեւոցն ամենեցուն
 “ ամէն , , :

ՍԵՐՈՂՈՂՈՒՄԻ ԶԻՆՈՒՄԻ ԱՆԻՔ ։

Դ . Կառուցեալ կայայն 'ի Թաղն մեծ Մէյդանի : Արեմըտեան և հարաւային կողմն են փողոցք , իսկ յարեւելեան և 'ի հիւսիսային կողմանս նորա են տունք ժողովրդականաց Հայոց : Երկայնութիւնն պարսպի հարաւային կողման 'ի փողոցէն չափելով 'է 122 ստնաչափ , և լայնութիւնն արեմտեան կողման 'է 63 ստնաչափ :

Ունի զերկու դրունս՝ մինն յարեմտեան և միւսն 'ի հարաւային փողոցին : Դունն արեմտեան փողոցի երկաթապատ 'է աւագ դունն ընդ որ մտանեն ամենայն երթեւեկք , իսկ դունն հարաւակողման 'է վասն մալճանեղոյ զբեռինս պարենից և տնական ախոյիցն վանքական : Գաւթի արեմտեան դրանն օւնի զերկու ճանապարհս , մինն դէպ 'ի հիւսիս՝ և միւս դէպ 'ի հարաւ : Ճանապարհս որ ընդ հիւսիս , զնայ 'ի փոքրիկ այգի մի խաղողոյ՝ ջաղացի երես կոչեցեալ , սակս լինելոյ 'ի նմա աղօրիք մի ուղտու 'ի պէտս հարկաւորութեան վանին : Ճանապարհս որ ընդ հարաւ մտանէ 'ի մէջ առաջին սրահի կամ պարսպի վանին , երկայնութիւնն որոյ 'է 124 ստնաչափ , և լայնութիւն 65 : Ի փողոցէն մինչ 'ի սոյն առաջին պարիսպ՝ կան երեք դրունք , 'ի ճակատ երրորդ դրանն 'ի ներքին կուսէ պարսպին կան երկու խաչքարինք , յորոց վերայ զբեալ կան յիշատակարանքս այսոքիկ :

Խ . “ Սուրբ խաչս յիշատակ 'է Տէր Յովսէփին՝ Մկրտչին՝
 “ Թուրթին՝ Կարապետին՝ Աւետին՝ Ծաղիկին :
 “ Թիմն ռճա :

Ք . “ Սուրբ խաչս յիշատակ 'է զընց Աւետիկն , Թիմն
 “ ռճի : յշուէ սուրբ եկցս (ք եկեղեցւոյս) զընց
 “ (Գիլանէնց) Աւետիկին՝ եւ կողակցաց Մարաթին՝
 “ Աւրիշանին՝ եւ օրդի Յակոբջանին :

« Յարութիւնին, եւ դատերացն Մաղանին Առաքառին, և
Աից նոյն դրան 'ի հիւսիսային կողմն կայ սենեակ մի՝ որ ունի
գլխընայարկ, յորում յառաջին ժամանակս բնակէր Աջորդն,
զի 'ի գալ բողոքարկու ժողովրդոց՝ մերձ առ գրանն լինելով
լուիցէ զգատ նոցա և, ճանապարհորդեսցէ՝ անդէն, զի մի
տակո ամենայն իրաց ներդութիւն լիցի Առաջնորդին: Այն
սենեակ ունի յիշատակարան շինութեանն իւրոյ գրեալ շուր-
ջանակի 'ի մէջ կամարացն: .

- « Պատճառ շինման այսմիկ խորհիս՝ վայելչագեղ տաղա-
- « ւարիս, |
- « սկսեալ յինէն զվարձ ծախսիս՝ իմ Պետրոսի վարդա-
- « պետիս,
- « 'ի վայելումն իմոյ անձինս՝ որքան եղիցի. Կ յիս:
- « Եւ յետ փոխման իմ վախճանիս՝ ինձ յիշատակ լիցի
- « խրճիթս:
- « Ավ հարք եղբարք մանկունք փանիս՝ որոց հաճեալ
- « նստջիք խըցիս,
- « յիշման արժան առնէք իսկ զիս՝ մի հայրմերիւ ողոր-
- « մելիս,
- « ողորմութիւն առնել առիս՝ զձեր աղօթիցն նշխար
- « տուք յիս:
- « Եւ Առաջնորդ որրոյ Աթոռիս՝ Աստուածատուր վար-
- « դապետիս:
- « Եւ ես աջորդ սըմին ուխտիս՝ հողաբարձու մենաստա-
- « նիս,
- « մեզ լի սրտիւ տուք ողորմի՝ ողորմեսցի Տէր մեզ և
- « ձեզ,
- « Թիֆլիս 1737 (1737) Դեկտեմբերի 4^{րդ} :

« Յարեմտեան կողմն սոյն պարսպի կամ, գոմ և յարդանոց,
'ի հարաւային արեւմտեան կողմն կայ սենեակ մի՝ Եպիսկոպո-
սանիստ, և ունի կից ինքեան որահակ մի փոքրիկ՝ յորում
կան հարկաւոր տեղիք նոյն սենեկին և Հանդէպ այնր կայ այլ

իմն սենեակ յորում այժմ պահին վայտնվէնքն վանին:

Ի մէջ այսմիկ պարսպի առաջի արեւմտեան դրան սրբոյ Տա-
ճարին կառուցեալ կայ զանգատունն: Սալայատակ նորա մի
կանգնաչափ բարձրացեալ է քարամբք 'ի բուն գիտնոյ սրա-
հին, շինեալ է այն 'ի վերայ չորից միապաղաղ բոլորակ
քարեայ սեանց, որոյ բարձրութիւն է 5 կանգուն, և տուռա-
րութիւն բոլորակութեանն մի գրկաչափ: Զանգատունն չէ
շատ բարձրակառոյց: Կան 'ի նմիս երկու զոյգ զանգ (8) զորս
'ի հանդիսաւոր աւսւրս հռչեցուցանեն. իսկ 'ի հասարակ ա-
ւսւրս միայն մի զոյգն է գործածական: Յաւուր տօնի հրեշ-
տակապետացն Գաբրիէլի և Միքայէլի մատուցեալ են 'ի մէջ
նորա զպատարագ՝ յաղագս յանուն նոցին կառուցեալ գոլոյ
այնր: Խաչ 'ի գլուխ նորա եղեալ կայ: Յառաջնոյ սրահէ առ-
տի գնան 'ի գաւթի՝ որոյ 'ի հարաւային կողմն բացեալ լինի
միւս դուռն եկեղեցւոյն. ուստի այն գաւթի եկեղեցւոյ կոչի.
'ի հիւսիսային կողմն հանդէպ դրան եկեղեցւոյ կայ առաջնոր-
դարան հին, 'ի ճակատու որոյ խորհրդով կայ նկարեալ
պատկեր սրբոյն Ղուսաւորչի հանդիպելոյ սրբոյն Սեդեհա-
րոսի: Ի նոյն գաւթի կից որմոյ եկեղեցւոյն կան երեք շէրիմք
Առաջնորդաց վանիս, Աստուածատրոյ, Յարութիւնի և Սու-
րենեան Յովհաննու:

Ի նոյն գաւթի մտանին յերկրորդ սրահ, յորում կան խուցք
վանն միաբունից 'ի հիւսիսային կողմն, իսկ 'ի հարաւակողմն է
սեղանատունն. և տպադրատունն վերջինս այս կից է եկեղե-
ցւոյն: Երկայնութիւնն երկրորդ պարսպի է 107 ստնաչափ, և
լայնութիւն 101: Ի գաւթէն ունի տալայատակ ուղղադիժ ցա-
րեւրակողմեան շինութիւնն: Կան երկու փոքրիկ պարտէզ
վանն ծաղկանց, յորս կան վեց ծառք նոճեաց: Կայ աստ ջր-
հորն " տամպուի ", կոչեցեալ (9): Յարեւելեան կողմն դէպ
'ի հարաւ կայ սենեակ Առաջնորդարանին: Է այն սենեակ մի
երկյարկեան շինեալ 'ի Մովսէս Առաջնորդէ: Ըստ յարմա-

բուժեան դրից նորա ցկէս օր յարեւելեան կուսէ՝ և 'ի միջո-
րէէն ցերեկոյ յարեւմտեան կուսէ արեւն անպակաս գտանի 'ի-
նմա . որ որչափ միսիթարութիւն է 'ի ձմեռան , այնչափ և նե-
ղութիւն է յամառան : Ի հարաւային կողմն Առաջնորդարանին
կայ դրքատունն վանին :

Ի սալայատակէ երկրորդ պարսպին գնայ յերրորդ սրահն ,
որ է փոքր դրութեամբ . ուրանօր կան խոհանոց՝ ալիւրա-
տուն և փայտատուն որք մուծեալ լինին ընդ դուռն որ քա-
ցեալ լինի յայս սրահ : Աստէն դէպ 'ի հիւսիս գնայ 'ի միւս ե-
րեսն , յորում կան գոմ՝ ուխտատուն՝ փայտատուն՝ ամբարք
ցորենոյ՝ հաւատուն՝ և արտաքնոց :

Ե . Տաճարն Ամենափրկչի կառուցեալ է ընդ մէջ տառջին
և երկրորդ սրահիցն : Ունի զբարձրաշէն զմբէթ և զխաչ 'ի-
զագագման : Եից է շինութիւնն սրբոյ Տաճարիս ընդ արտա-
քին շինութեանցն հարաւակողման : Երկու դրունք են նորա ,
մի յարեւմտից կուսէ և միւսն 'ի հիւսիսոյ : Ի մէջ սեմոյ հիւ-
սիսային դրան կան շիրիմք Դաւթի երկրորդի և Մովսիսի ա-
ռաջնորդաց վանին , որոց տապանաքարինք են միաշափ և ըստ
չափու տարածութեան սեմոյ դրանն այնմիկ : Եից այնմ դը-
րան կայ սենեակ մի , զոր խորհրդով շինեալ են վասն բնա-
կութեան լուսարարի յաղագս մերձ լինելոյ սուրբ եկեղեցւոյն ,
այլ այժմ փակ գտանի այն սենեակ :

Ի առջեաւ արեւմտեան դրանն գտանին շիրիմք Մկրտիչ և
Կարապետ Առաջնորդաց վանիս , Անդրէաս վարդապետի , և
քանի մի աշխարհականաց : Ի մտից արեւմտեան դրան ցատը-
րոտ առաջին դասու , երկայնութիւն եկեղեցւոյն է 30 ոտնա-
չափ , և լայնութիւնն 41 : Ի սմա շիք որոշեալ երկու դաս ,
մինն վասն արանց և միւս վասն կանանց , յաղագս ոչ գոլոյ
այնր ժողովրդական եկեղեցի : Երկայնութիւնն առաջնոյ դա-
սուն (սկսեալ 'ի ժողովրդանոցէն) է 23 ոտնաչափ և լայնու-
թիւնն 41 : Երկնութիւնն առաստաղաց բարձրացեալ է 'ի վե-
րայ հաստահիմն կամարակապ սեանց կից եղելոյ ընդ օրմոցն՝
առանց սեան ինչ 'ի միջակիսին : Ի հարաւակողմն առաջնոյ
գտսուն քաց 'ի սովորական խորանէն յորում պահին անօթք և

զգեստք վանին, կայ և խորան մի 'ի պահել անդ զքուրվառ
զձէթ՝ զխուռնկ և զածուխ :

Իւագ խորանն է անձուկ՝ բաղլատութեամբ շինութեանն
եկեղեցւոյ, զի յատակագիծ այնր չէ ունեցեալ զտեղի ար-
ձակ վասն այնր : Լայնութիւնն սրբոյ սեղանոյն է 15 ոտնա-
չափ և երկայնութիւնն 25 : Իսկ բարձրութիւնն 'ի դասէն 2
և կէս կանգուն : Խաչկալ նորա է պատկեր յարութեանն Քր-
իստոսի, և ունի թուական ՔՃԹ (1660) : Սեղանն է կա-
մարաշէն և ունի ներքնայարկ, ուրանօր կան շիրիմք երկու
բաղմերախտ առաջնորդացն վանին Խաչատրոյ Երաւարացւոյ և
Գաւթի առաջնոյ, շուրթն սեղանոյն է յախճապակի, և ոչ
'ի քարանց :

Ս. Իսովանդակ եկեղեցին 'ի ներքին կուսէ՝ է պատկերա-
զարդ տնօրինական նկարուք՝ և ոսկեպաճոյճ ծաղկենկար :
Ի յատակէ եկեղեցւոյն երեք և կէս կանգնաչափ բարձրու-
թեամբ՝ ընտիր յախճապակի կայ զետեղեալ յօրմն շուրջա-
նակի (10) :

Թէպէտ զօտորագրութիւն պատկերացն մի ըստ միջէ գը-
րել երկարութիւն լինի կարգի պատմութեան, այլ գիտելով
քաջ թէ հայրենասիրաց առաւել ախօրժելի լինելոց է ըստա-
նալ զճիշդ և զմանրամասնեայ տեղեկութիւնս զհռչակաւոր
վանաց հայրենեացն իւրեանց, վասն որոյ զիղձս նոցա ընու-
քան թէ սղագունիւ անցանել առաւել պատշաճ գատեցի :

Ի շուրջանակի կամարս զմբթիւն եւութն լուսամուտ պա-
տուհանք և ութն պատկերատունք : Թուի ինձ թէ աստէն
արժան է սկզբնաւորել զնկարագրութիւնս պատկերացն : Ա-
ռաջին պատկերատունն է ստեղծանելն Աստուծոյ զԱզամ
երկրորդ՝ ստեղծանելն զԵւայ 'ի կողէն Ադամայ . երրորդ՝ ճա-
շակելն նոցա զպտուղն . չորրորդ՝ ծածկելն տերեւով զաւթի
իւրեանց . հինգերորդ՝ արտաքսելն զնոսա 'ի գրախտէն .
վեցերորդ՝ մահս Աբելի . եօթներորդ՝ կոծ նախահարցն
'ի վերայ դիական Աբելի . և ութերորդ՝ պատարաշն Եայե-
նի և Աբելի :

Ի դասն առաջին և 'ի ժողովրդատեղին չորս կարգ պատ-

կերատանց բաժանին : Առաջին կարգն (սկիզբն 'ի գառէն առ
 Դառաստաղն կոյս առնելով) են փոքրիկ պատկերատունք ծաղ-
 անկար և զանազան խորհրդական նկարք , ընդ որոնն և
 պատկերք չարչարանացն , լուսաւորչի և եօթն խորհուրդք
 եկեղեցւոյ : Երկրորդ կարգն են անօրէնութիւնքն Քրիստոսի ,
 սկիզբն առնելով 'ի գրանէ հարստային խորանին՝ շուրջանա-
 կի ցդուռն հիւսիսային խորանին՝ են այսօքիկ , 1 Աւետումն
 Գաբրիէլի . 2՝ հրեշտակի աւետելն Հովուաց զԾնունդ փրկչ-
 չին . 3՝ Ծնունդն Յիսուսի . 4՝ երկրպագանելն մեզուց . 5՝
 կտորելն զմանկունս Բեղղսհէմի . 6՝ Սիմէօնի 'ի գիրկս առ-
 նալ զՅիսուս . 7՝ նստելն Յիսուսի 'ի տաճարին . 8՝ Մկրտու-
 թիւնն 'ի Յովհաննէ . 9՝ փորձելն սատանայի զՅիսուս . 10
 պաշտելն հրեշտակաց զՅիսուս յետ փորձութեանն . 11՝ այ-
 լակերպութիւնն . 12՝ մուտն Յիսուսի յերուսաղէմ 'ի ծաղ-
 կազարդին . 13՝ վանելն 'ի տաճարէն զտեղանաւորս . 14՝ ոտ-
 նալուսյն . 15՝ ընթրիքն . 16՝ կանուխ զՅիսուս . 17՝ տանելն
 զՅիսուս առ քահանայապետն . 18՝ ձաղկելն զՅիսուս կա-
 պեալ 'ի սեան . 19՝ ատեան Պիղատոսի . 20՝ խաչելութիւնն .
 21՝ իջուցանելն 'ի խաչէն . 22՝ դիակապտելն զՅիսուս . 23՝
 Յարութիւնն . 24՝ Համբարձումն . 25՝ Գալուստ Հոգւոյն սր-
 բոյ . 26՝ վերափոխումն Աստուածածնի :

Երրորդ կարգ պատկերատան ըստ նովին դատաւորութեան
 են այսօքիկ . 1՝ հիւրասիրելն Աբրահամու զերիս հրեշտական .
 2՝ վաճառումն Յովսէփայ . 3՝ Աբրահամու զԱզար 'ի բաց ար-
 ձակելն 'ի տանէն . 4՝ պատարագ Մելքիսեդեկի . 5՝ չարչա-
 րանք Իսրայէլացւոցն յեգիպտոս . 6՝ ելանելն Իսրայէլացւոց
 յեգիպտոսէ . 7՝ օժանելն զՍողոմոն արքայ . 8՝ անցուցա-
 նելն զտապանակն ընդ Յօրդանան գետ . 9՝ հրեշտակի հար-
 ձանելն զէջն Բաղաամու . 10՝ հանելն զՂովտ 'ի սողոմայ . 11՝
 Մովսիսի բերելն զպատգամ Աստուծոյ . 12՝ կործանումն Է-
 րիքովի . 13՝ որթն ձուլածու . 14՝ Եղիսէի զՋուրն բժշկել .
 15՝ Զատիկն Եգիպտոսի . 16՝ փախչելն Դաւթի . 17՝ դա-
 տաբտան Սողոմոնի վասն երկուց մանկանցն . 18՝ առգիւմն
 ծերոց վասն Ըուշանայ : 19՝ կնոջն Պետափրեայ հրապուրելն

դՅովսէփ . 20' օձն պղնձի . 21' ընկենուլն զԴանիէլ 'ի գուրն
առիւծոց . 22' ընկենուլն զՅօնան 'ի ծով . 23' անցանելն
Փարսուօնի ընդ ծով կարմիր . 24' կամին Արրահաճու ողջա-
կիդել զԻսահակ . 25' Մովսիսի զՂուրն բղխեցուցանել 'ի վի-
մէն . 26' Մորենին վառեալ :

Չորրորդ պատկերատունքն են յանկիւնս կամարաց , և են
այսոքիկ , 1' շինումն աշտարակին . 2' քակումն աշտարակին .
3' երկոտասան նահապետք 'ի վերայ ծառոյ շառաւիղերոյ 'ի-
Յակոբայ . 4' Դանիէլի տեսիլն . 5' քարկոծելն զՍտեփաննոս .
6' նաւ 'ի նշանակ եկեղեցւոյ՝ որոյ թիաքարշողք են առա-
քեալքն . 7' ջրհեղիղն . 8' ելանելն 'նոյի 'ի տապանէն :

Ի վերայ հիւսիսակողման որմոյ ժողովրդատեղւոյն կայ
պատկեր վերջին դատաստանին , 'ի վերին կողմն է արքա-
յուեն նկար , ուրանօր մտանեն դասք արդարօց . (11) և 'իներ-
քին կողմն՝ զԺոխքն ասագնատեօիլ , հուր բորբոքեալ , վի-
շապք բաղմազ խեան , դէք կատաղեալք և գազանք դըժ-
նեայք , հրեշտակք 'ի բարձանց ընկենուն յայն գուր զմեղա-
ւորս :

Ի վերայ առաստաղի ժողովրդատեղւոյն կան պատկերք
նեռին՝ և կնոջն նստելոյ 'ի վերայ եօթնագլխեան վիշապի
ըստ տեւրեանն Յովհաննու : Առաստաղ առաջին դասու է գըժ-
բեթն՝ համակ ծաղկանկար օսկեպաշոյ՝ և կապուտերանդ .
(12) : Մեղանն նոյնպէս է ծաղկանկար և պատկերազարդ :
Ի վերայ կամարի հիւսիսային դրան յարտաքին կուսէ կայ
պատկեր իջուցանելոյ զԶիսուս 'ի խաչէն 'ի գիշերի , որ ըստ
վկայելոյ ներհույ եղեղցն արհեստի պատկերահանու թեան
է գործ նկարչի և գերազանցեալ յիւրօւժ արհեստին . (13) :

Է . (Յետ շինութեանն Մանափրկչեան վանի՝ շիք յիշատա-
կութիւն թէ եղեալ իցէ ընդհանուր նորոգութիւն վասն աւ-
մենայն շինուածոց նորին , այլ 'ի ժամանակս առաջնորդու-
թեանն Սրբազան Թադէոս Եպիսկոպոսի (որ այժմ վարէ
զառաջնորդութիւնն իւր) եղին մեծամեծ նորոգութիւնք .
զի յամի 1854 առաջին պարիսպ վանին նորոգեցաւ , մասն
աւլայատակին քարելով և զմիւս մասին փոխելով զհասցեալ

կղմինտրան : Կրածեփեցաւ և պարիսպն շուրջանակի : Յամի 1856 . երկրորդ պարիսպն նորոգեցաւ փոխելով զհասցեալ կղմինտրա սալայատակին , և միջին սալայատակն շինելով 'ի քարէ : Եւեփեցաւ կրածեփիւ բովանդակ պարիսպն շուրջանակի , ըստ նմին օրինակի նորոգեցաւ և երրորդ պարիսպն , թէ սալայատակն և թէ որմունքն շուրջանակի : Յամի 1857 , որքեցան պատկերք եկեղեցւոյն , և խաչկալն . և ըստ մարթելոյ նոր թիթեռք մածուցան 'ի վերայ սեւացեալ ոսկեթիթեռանց . նորոգեցան ծաղկենկարք դաւթի եկեղեցւոյն , և փոխեցաւ դուռն նորա , զայլ գեղեցիկ դուռն փոխանակ հոյն զետեղելով կամարակապ և սիւնաղարդ դրանդեօք՝ որք են 'ի քարէ կոփածոյ :

- (1) Այն Աստուածաշունչ ճարեան գրանի 'ի զբարան վանին , որ է ընդեր Կոստէր գրեւ յամի հոյս 1100 'ի նոյն վան Ագնափրէնէ :
- (2) Իմն 'ի Ժամանկս էշխան-բեկան խօջոյ Աֆեր-շէ , զի նա էր յայնժ Ժամանկէ էշխան համ Ժեւան-բեկ Զա-շոյս :
- (3) Թիւ 'ի յեշտոմէբան էկեղեցեաց Զա-շոյս՝ և թէ 'ի հին Ժեւան-բեկ ընդ Գրեթ-Ժեւան Ժրհչան Բա-մանէ , այլ Ժոյն Բա-մանէ Զոյս :
- (4) Փելէդդոս համաղեկոս վախճանեցաւ 'ի 25 ճարտի 1655-մի , և Յաչի Զա-շոյեյի նորա համաղեկոս յ8 Ադրէնէ նոյն գի . վան որոյ ոյնչ շէն-բեկն է՝ ասելն ոյն յեշտոմէբանի թէ շէն-բեկն Ագնափրէնէ վանի եղև 'ի համաղեկոս-բեկան Փելէդդոսի . և ասելն յեշտոմէբանի Աստուածաշունչ ճարեանի թէ եղև 'ի համաղեկոս-բեկան Յաչի-ոյ , զի նա էին համաղեկոս 'ի 1655-մի , վան որոյ Ժին զվախճանեալն յեղև , և Ժոսն զորոգ համաղեկոսացեալն :
- (5) Եւոյն յեշտոմէբան յախճադիկ զետեղողին յարձն էկեղեցեաց , որով յայտնէ վնի թէ յամի 1701 եղև շէն-բեկ նոյն յախճադիկն :
- (6) Տարն Տ . Խ . Ն . ոչոյս Ժան 'ի յերողութեան էմի :

- (7) Յեշուսական սկսեալ ի Ֆե 95՝ եւ յեշուսական իւր
Աւերսի եկեղեցւոյ նկարել եւ ծաղկել Կառնի, որոյ հիւսիսը
նորոյ յաշտոյ հիւսիս-արեւելքի վրայ նոյն ծախոց ընդ հիւսիս
կիւրաքանչեւ նկարեալ է ի զաւարտական : Այլ գիտել որ ծախ
նոյն յայնժամ ծախանկի ծախան (որ է 24 սկսեալ-նկար) որ ծախ
32 շահի, որպէս լինի հրաւիրութիւն Կառնի Ս. Լ. Բ. Բ.
Հասկնի :
- Դ Ունի առաջին զննարկի մի որ Եւրոպայի ինչ քիչ զննարկի հարկ
(8) Զայդ մի ի նոյն զննարկի երբ եկեալ, զոր կրկին խաւել եւ
Թատրէն Աւստրիայ յամի 1857, այլ ըստ որոյ խաւելի եւ
Սպանիայի արհեստագործական որոյ խախտեալ ընդ նոյն զննարկ
երկու որոշակի անհատներն եր :
- (9) Պարսկա զաւարտական կոչելոյ շրջանոյն յոյնի՝ եր. յաշտոյ ընդ
նեալ լինելոյ նորոյ զննարկի զարծեալ հանելոյ զննարկի ի շրջան
հարոյ անդի : Այլ յոյն խախտեալ եւ յոյն . առկայ Կառնի կոյ
երկու-քիչ խախտեալ շրջաններն :
- (10) Տեք Յովհաննէս Խաչկեան Աւագ Գրականոյն որ ի Կառնի-նոյ,
ի հիւսիս-արեւելքի Կառնի-նոյ խախտեալ յաշտոյ Աւստրիայ զննարկ
Արեւելքի (Կառնի-նոյ ի Կառնի-նոյ ի 1845 -մի) զննարկ
նոյն յախտեալ-նոյն Կառնի-նոյ Կառնի-նոյ երկու-քիչ, որ յամի 1725 խախտեալ
Աւստրիայ, եւ յամի 1728 խախտեալ-նոյն . այլ ըստ յայնչելոյ Է
յեշուսական զննարկի նոյն նոյն խախտեալ յամի 1701 (որ է ի (5)
Ծախարկ-նոյն) :
- (11) Ի զննարկի երբ որոշակի-նոյն (եղելոյ ի հիւսիս-արեւելքի)
կոյ նկարել Կառնի-նոյ խախտեալ Աւերսի գրկեալ ընդարձակ :
- (12) Յաշտոյ նկարող Կառնի-նոյ զննարկ, որպէս լինի յեշուսական
կառնի-նոյ Այլ-նոյն Օրդերն Արարատեան ընդարձակ-նոյն Կառնի-նոյ
Բոյ Բե " գիտել (Յովհաննէս Վարդապետն Զաւարտեան Կառնի-նոյ
" Կառնի-նոյ կոչելոյ) զննարկ-նոյն համ զԿառնի-նոյն հիւսիս-արեւելքի, ու
" Կառնի-նոյն զննարկ-նոյն զննարկ-նոյն Արեւելքի հարաւոր
" Կառնի-նոյն, Կառնի-նոյն ինչ ինչ հիւսիս-արեւելքի զննարկ : Որոյ
" Կառնի-նոյն գիտել ծախի զննարկ-նոյն եւ զննարկ-նոյն Կառնի-նոյն
" Կառնի-նոյն հիւսիս-արեւելքի ի հիւսիս-արեւելքի եւ յախտեալ-նոյն
" կրկին զննարկ Կառնի-նոյն : (Այլ " Կառնի-նոյն . հարա . Ա . Բե .

12, րաբ 1845, էջ 96) : ըստ որո՞ւ վերադարձան Նոյն Արա-
գայ գետնակն Մե-րզվի՛ն Թ-դեպտեան անկեղծ էսէտն առաջ-
նորդ ըստ այնմ յառն զխաչադար վարդապետ Դմ. Զաւարեցի
պատմութեան գրեաց ըսին Կեղեկ-Ռէտն, զորն որոյ համարէ ըստ
գաղափարս :

Հասարակն զայն Բան՝ եւթն տասնութն-նն որ հայ 'ե ԶԳՂայ Բե-
րէնդեր-Լյո Յովհաննէս վարդապետն Նկոբեաց զպատկերս վանին,
եւ երկրորդ՝ պարէնք վարդապետի Ռայ հայ Նկոբե-Լ 'ե հեռեմայն
յորձն տարիճանաց սեղանոյն, զորն եւթնդէս տասնութն-մեք պարէ
Բե պարէնք եւ Յովհաննէս վարդապետն, որ յետ զպարէնքս վա-
նին Նկոբեայ, Նկոբեաց եւ ընթ հենդանարեալ 'եյնչարանք տղա-
գայեց :

Այլ Թէ հաւանական թուի հարծել, Բե առաջ օգնականի համ
Գործակցի լծաւորին եր նմ ցանգաւորել զգործ պարկերացի և
ծաւրիւն, առաջ եկե եղեւ էն նմ օգնական համ Գործակցի,
եղեւ էն ներհան պարկերահան :

(13) Զայտակէ Լոյսդէս առաքաւ ի Եփեսոս Գաբի ի Էնփոթաւ ի Էփրոյիշեալ Յովհաննէս Գեղեցեալսն Կոնստանտին Լոյսդէսին :

609. A

Արդի-դարձի և քրոնի վերին Արեւելից :

ա. թիւ ըստ ծերոցն աւանդութեան՝ թէ ըստ վկայելոյ
ամանց ձեռագիր թղթոց, և թէ ըստ արդի նշխարեալ մա-
տենից յայտնի լինի թէ 'ի Զուղայ' մանրաւանդ 'ի վանքն Ամե-
նափրկչի եղեալ են բազում ձեռագիր մատեանք: Զուղայե-
ցիք կամ այլ գաղթականք Հայաստանի՝ ունելով սէր առ

գրականութիւն, և գիտելով զմատենիցն յարգ՝ խնամով բերին ընդ ինքեանս զմատենանս զորս 'ի Հայաստան ունէին, ուստի ոչ սխալիմ ստել թէ Զուղայ եղև մատենադարան Հայաստանի՝ յիտ գաղթականութեան Հայկազնեայ ժողովըրդոցն 'ի պարսկաստան : Մատենաք որք գտանին այժմ 'ի գլխաւստան վանին՝ ունին զվանքական կնիք, որ ապացոյց է թէ նախկին Առաջնորդք խնամով և զգուշաւորութեամբ ունեցեալ են զպահպանութիւն մատենիցն :

բ . Ի բռնանալ հարստահարութեանց 'ի Զուղայ 'ի ժամանակի վերջովեալ վիճակի թագաւորութեանն Պարսից ('ի 1770 է'ց 1790) մինչ Հայք Զուղայու և մանաւանդ Առաջնորդք վանին Ամենափրկչի իբրեւ խոիւ վարեցան 'ի բռնակալութեանցն հոսանաց նոյն ժամանակին, մոռացան զխնամարկութիւն անձանց, ընդ նմին և՛ լքին զմատենիցն պահպանութիւն, իւրաքանչիւր ոք հոգ տանելով զաղտնածածուկ փախստեամբ զանձն իւր ազատել 'ի Զուղայոյ . ուստի 'ի նմին տարաբաղդ ժամանակի՝ քաղում հին ձեռագիր մատենաք անհետացան և կորեան, է զի մատնեալք 'ի ձեռս տգիտաց ընդ յոչ պիտանացուս դասեցան, և է զի վաճառեցան ընդ ոչ ընչի :

Մկրտիչ Բաղմաժիշտն Առաջնորդ վանին Ամենափրկչի, 'ի 21 Սեպտեմբեր յամի 1785 գրէ առ Պարոն Մկրտում ամն (1) (յիտ յայտնելոյ զնեղութեանցն յոլովութիւն ծովացեւոց 'ի Զուղայ) թէ .
 « տեղիդ Առաջնորդ Յովսէփ Արղաւստան երկու անգամ գիր էր դրկէլ (ա) . գրումայ
 « քանի հատոր գիրք այ ուղեցէլ (բ) , Սրբազանն կար .
 « ծումայ Զուղայ կամ վանքն էլ էն այ՝ որ ինչ գիրք
 « ուղեհանք ճարվի (2) . պիտի (դ) լսած լինէք որ Ա .
 « զատխանի ժամանակին (յամի 1755) գրքերն ղիտրն
 « 300 † դեան քաղաքի աթարնէրն (դ) և բարութ
 « (ե) շինողքն են առոտէլ (զ) :

Ո՛վ ցաւելի կորստեանն այնմիկ, ընդ որում հաղարարութեամբ առարկայք անհետացան, և կորեան վաստակք երանելի հարցն եկեղեցւոյ Հայաստանեայց :

Պատանգք Մէլիք աղայի 'ի 1116 (1667) 'ի 28 Յուլիսի տան զգիր ապահովութեան առ վանս Ամենափրկչի յայտնելով 'ի նմա թէ « պատճառ գրոյս այս է, որ մեք խօջայ Մէլիք աղէ որդի' Թուռնք և հարսունք մեր հայր և « ալապ և ըսկեսրօր խօջայ Մէլիք աղէ յիշատակն հո- « գեոր որ Թողեր էր, ք' Աստուածաշունչն և այլ « չորս հատ գրեանքն, որ է մէկ Հարցմունք' մէկ Դա- « տաստանագիրք' մէկ Պատմագիրք և բառգիրք 'ի միա- « սին' մէկ Միխայէլ. այս հինգ գրեանցս չորսն Թող- « թէ' մէկ Աստուածաշունչն մագաղաթէ և ոսկետուփ, « մեք ևս Թողումք և ընծայեմք վանքին », և Աստ'ի- գրքատան վանին՝ ոչ գոն այնօքիկ մատեանք, որով յայտնի լինի թէ քաղում գրեանք պակասեցան 'ի մատենադարանէ վա- նին :

Դ. « Երբ քան զԱռաջնորդուն Յովհաննու Սուրենեան չկայր որոշ տեղի կամ մատենադարան սակս վանքական մա- տենիցն, այլ ցիր և ցան յայս կամ յայն խորչ պահէին այնու- քիկ, իսկ ինքն Յովհաննէս Սուրենեան լինելով այր գիտնա- կան և զյարգ մատենիցն ճանաչող, յամի 1844 'իսեղանատա- նէն զմամն մի բաժանելով շինեաց զայն գրքատուն կցելով ընդ Առաջնորդարանին, և 'ի նմա շինելով դիպրտեաց պա- հետս՝ դասաւորեաց զմատեանսն, որպէս և տրդէն կան 'ի- նմին կարգաւորեալ դասաւորութեան :

Դ. (Յամի 1853 'ի գալ աստ աղայ Գալուստի վարդանեան Ըիրմազանեանց Տփիսիօեցւոյ (3) 'ի ցուցակ անցուցան կրկին անգամ ամենայն մատեանք նոյն գրքատան, որոյ զմի օրինակն ստացաւ նոյն ինքն աղայ Գալուստն : Ձեռագիր մատեանք հին և նոր՝ ընդ ամենայն էին երկերիւր և յիսուն հատոր, որոց զհսագոյնսն ոչ անդէս համարիմ 'ի կարգի պատմութեանս յիշատակել :

Ընդհատարան երկաթագիր 'ի վերայ մագաղաթի, գրեալ
'ի Թուականի Հայոց 485 :
ևս 667 :

Առ քուրազիր 'ի վերայ Թղթոյ .	և	197 :
և Երկաթազիր 'ի վերայ մագաղաթի .	և	733 :
և քուրազիր	և	644 :
և .	և	759 :
Մեկն Թղթոյ Պօղոսի . Եփրեմի քուրազիր 'ի վերայ		750 :
Թղթոյ .		
Մեկն " ունայ " ունայն . " Գրիգորի 'իւսացւոյ	և	851 :
Մեկն " Կողոսացւոյ . Յով " Ոսկերերանի .	և	774 :
Ճառք զանազան վարդապետաց .	և	811 :
(3) Ինուներ անուն մատենան մի .	և	738 :
Կանոնազիրք , Երկաթազիր 'ի վերայ Թղթոյ		547 :
Լ'տեհնա " Լամբ " և մեկն " պատարագի քուրազիր	և	754 :
Լ'անք զանազան վարդապետաց .	և	741 :
Մեկն " Յայտ " Յովհ " յԱնդրեայ Եպիսկոպոսէ եւ .		
տարու .	և	738 :
Լուսիբի Եպիսկոպոսի եմսու խօսք Երկաթազիր ,		
անյայտ Թուականն		
Նախագրութիւն Դատաւարանի հին ձեռագիր	և	
Ե . Տէր Խաչատուր Եւսարացի առաջնորդ որոյ վանիս շինէ զապարան ինքնին զտառան ձուլելով և զմամուլն յարմարելով (4) և յամի 1641 տպեաց զպատմութիւնն Հարանց վարուց (5) : Ի գրքատան վանիս տակաւին կան քանի հատոր 'ի նոցանէ ' որք Թէպէտ ըստ Թղթոյն և ըստ ապագրութեանն շին վայելուչ , այլ պարծանք են ազգասէր տպագրողին որ ինքնին զամենայն ինչ յօրինեաց , զորմէ և նոյն ինքն 'ի յիշատակարանի նոյն մատենին խօստովան լինի " Թէ բազում		
" աշխատութեամբ հանգերձ միաբան ուխտիւ , հաղիւ		
" Կարողացաք այսչափս 'ի յայտ բերել , զի ոչ ուսաք		
" յումեքէ , " և նոյն ինքն Խաչատուր Առաջնորդ զամեն յաշակերտաց խրոց Յովհաննէս վարդապետ անուն առաքեաց յիտալիայ վանն աւսանելու , անդ զարհեստ ' տպագրութեան , և նսրա գնացեալ յԱմստրդամ և ուսեալ զարհեստն տպագրութեան երեք զապարան մի 'ի Զուղայ 'ի վանքն Ամենափրկչի , և յամի 1647 տպագրեցին զպարզատումարն . (6) :		

Իսկ 'ի 1688 ամի 'ի ժամանակս առաջնորդութեանն Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի եղեալ է 'ի վանին ընտիր տպարան, որով տպեաց նա զգիրքն հակաճառական ընդդէմ պապականաց զշարադրեալն յինքնէ : Այն տպագիր կատարեալ է ըստ արհեստին համեմատութեամբն ժամանակի, թէ ըստ տառիցն պարզութեան և թէ ըստ տպոյ վայելչութեանն, և թուղթն է ողորկ : Ըստ յայտնելոյ յիշատակարանի նոյն մատենին, այն տպարան հաստատեցաւ ըստ հրամանի Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի, զի գրի 'ի նմա թէ « շնորհաք Տեառն մե-

« րոյ Երեսուի Գրիստոսի, կամօք և կարողութեամբ Զօր
« և սրբոյ հոգւոյն աւարտեցաւ գիրքս հակաճառական
« որ ընդդէմ . . . ժողովոյն քողկեղանի և . . . լեռ-
« նի և փլաբիանոսի . . . յամի Թուահաշուութեան
« տոհմիս հայկական 1187, 'ի Հայրապետութեան
« Տեառն Եղիազարու կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և
« յառաջնորդութեան այսմեան հանգի քաջ ախջեանիս
« ուղղափառութեան Տեառն Ստեփաննոս Արք Եպիսկո-
« պոսի և Աստուածաբան վարդապետի, որոյ հրամանա-
« ւ օժանդակութեամբ հաստատեցաւ տպագրատունս
« 'ի վանս վսեմական և փառաբնակ Ամենափրկչի նոր
« Զուղայու, յամենան Մայիս" 21,, :

Այլ ինչ հաւանական թուի ասել թէ նոյն տպարան լի-
նելոց է՝ զոր Եղիսանէս վարդապետն երբ յԱմսորդամայ,
որ անգործ մնացեալ էր 'ի վանին, զոր վերստին հաստա-
տեաց Ստեփաննոս Առաջնորդ :

(Յամի 1844 Պարոն Մանուկ Եօրդանանեան Զուղայեցի՝
այր բարեպաշտօն և աղգաօէր (որ բնակի 'ի Սուրբայեա,
'ի տահմանին Զափայու) առաքեաց զմի օտար ընտիր տպարան
որ բաղմած ախ շինեալն էր յԵւրօպիա : Այն տպարան արգէն-
կայ 'ի վանս Ամենափրկչի, այլ յաղագս անյարմար պարագայից
ժամանակին է անգործածական : Աջողեցէ Տէր զի յառուր
միում եղիցի արդիւնաւոր վասն Ազգին, որով և պակեցի
բարենպաստակ հայրենասիրութիւնն քարերար նուիրողի նա-
րին :

- (1) - Էր նա իշխան երեւել յԱսոր-իան ժողովի, գաղթեալ
'ի Ջուղայոյ և անան շոր նորա է Գալստան :
- (2) - Արեւիկ " Բէ Սրբաշունն հարձակայ Ջուղայ համ Վանին եւ Էն
այ՝ Էն զերս ազնեանս ճորվի, Գայ հասնեալ Բէ արեւի
յառաջին ծամանհո՝ ասեայն զերս գրանէր 'ի Ջուղայ, որ է
Վ Բայո-Սիւն և հասարար-Բէն ասելոյ է՛ Բէ Ջուղայ եղև հա-
րեւարարն Հայաստանի :
- (3) - Էր նա նշանաւոր ազգաւոր և Բանագէտ ո՛ր : Սերեւել էր նա
ի այլ և ինչեր, ասելու հնա-Սեանց, և ըստ նորին՝ Էն ինչորոյ
հրկին Գո-ճարագրեցան հարեանին Վանին : Գնեաց նա զհարե-
ր և յան հարար յե-ագէր հարեան 'ի Ջուղայ, որոյ ԲԺԷ հասն
էր Ա-եդարան . այլ Եթե՛ն յե-ագէրս ոչ Էնին զըստ հնա-
Բէն :
- (4) - Ազգաւոր օրգէր Արարարեան ընկեր-Բէն Կուհ-Սոյ ,
հար, Խ, Բէ- Բէ, Է՛ 14 :
- (5) - " Թե՛ն Խ (1641) 'ի ժողովն զոչ որ է Սոհան, յան-
" Կարն նոր Ջուղայո, 'ի Բագա-բա-Բէնն Պարսեյ 'Զհ'Սե՛-
" անն յեշխան-Բէնն (Գե-ճարագրեալ Ջուղայո- Էշխանաշո-
" Պարն ինչոյ Սոհեթային 'ի հասարկ և 'Բարեպաշտի, յե-ագ-
" Խաշարար Վարդապետի Անարացոյ, որ Բաշո-ճ յաշարա-
" Բեա՛հ հանդերձ Բե-Բան Խարե- Կաշե- Կարաշոթ այնպիս-
" 'ի յայր. Բեւել, զի ոչ Կարար յա-Բե՛ն, :
(Յեշարա-Բէնն Հարան Վարս Մարե՛նն) :
- (6) - Ազգ" - օր" - Արարար" - ընկեր" - Կուհ" - հար" Խ - Բէ- Բէ -
Է՛ 30 :
- (Խ) - Կարեալ : (Բ) - հաճեալ : (Գ) - անշո-շո, 'ի հարկէ : (Դ) -
Կեղ-Վաշար : (Է) - Վա-արագ-բժ : (Զ) - Կեցեալ :
Դ Էրկո- Էն յայրնի ընկ նա՛ն, Բ' անշո-բա-Բէնն Բան-Բէնն և
արարա-ճ հարկի, Բնն անշարացեալ զերեանն Վաշարեալ Էն Վաշ-
աննի : և Բե- Կարա-ար Բաշո-ճ հարեանց, զի Էնն Կար- Էն-
շե- Էնն ' Էնն Կարեան արանալ, Կարի Բաշո-ճ է Էնեալ իշխան՝ որոյ
Գե-Վ Կար-շ լեալ էն Կարեալ զօգնութեան Բն : 300 Կեան է յառար-
հան Բոյ Կար-ճոյ Պարսեյ :

ՅՕԳ. Գ.

Առաջինը Ժողովուրդի Առաջնորդը :

Ա.

ԹԵՍՐԱԳԻ

Մինչ յամի 1605 Ժողովուրդք Հայաստանի տարադրու-
թեամբ գաղթեցան 'ի Պարսկաստան, առաջնորդ Զուղայու-
էր Մեսրոպ (1) : Ըստ սմանց ձեռագիր յիշատակարանաց ,
յամ Տեառն 1613 լինի զնմանէ յիշատակութիւն 'ի պաշտօնի
առաջնորդութեան այլ թէ յորում ամի վախճան եղև կենաց
նորակամ առաջնորդութեանն՝ չիք տեղեկութիւն ինչ բա-
ցարչ (2) :

(1) . Ձեռագիր յիշատակարան :

(2) . Տե՛ր Յովնանէն Խաչէէն Առաջ. Քահանայն ոք 'ի Առաջնորդ ,
Գրեալ է զպատմութեան առաջնորդաց Առաջնորդին վանի . ոք է Գրեալ
Եփեսոսէն , այլ իսկի համապատմութեանն անցանէ զհարկաւորսն : Տե՛ա
Գրեալ այն 'ի Առաջնորդ յամի 1845 :

Ի

ԻԱԶԱՏՈՒՐ Ա.

Ի սուրբ Եջմիածնէ եկն նա՛ր ջուղայ նախնական պա-
տօնիւ, և ըստ խնդրոյ ժողովրդեանն ջուղայու յամի 1620
կալաւ զաթառ Առաջնորդութեան: Գովութեամբ պատմին
ամենայն դորժք նորա, զի վառուն էր ի նմա եռանդն ազգա-
սիրութեան, ունէր և զգիտութիւն և զմաքրութիւն վա-
րուց: Ստացաւ զքանի աշակերտ, և լուսաւորեաց զնոսա
գիտութեամբ հին և նոր կտակարանաց (1): Ընեաց ըզ-
տպարանն՝ որ համարի առաջին տպարան ի մէջ Ազգի Հայոց
(2): Աշակերտ էր նա Գրիգոր վարդապետի Կեսարացւոյ և
Մովսէս կաթողիկոսի: Ի զօվեստ նոյն Գրիգոր վարդապետի
վարժապետին իւրոյ շինեալ է զստանաւոր ներքողեան, յա-
մի 1627, որոյ տողից սկզբնատառքն յօդեն «Գրիգոր վար-
դապետի», և վերջնատառքն «Խաչատուր ծառայէս»: Նոյն
դրուատ վկայէ բանագիտութեան նորա, զոր հարկաւոր
համարիմ յիշատակել ի պատմութեանս:

Գերադրական բարեաց գլուխ՝ գերադոյն ըմպեալ քաղց-
րութի,

բազմաբեզուն ծառ երկնուղէշ՝ բարգաւաճեալ առա-
տաբութի:

Բարունապետ տանս Արամայ՝ բամեալ ազգիս մեր անիմա՝
արդիւնաբար և ուսուցիչ՝ ըստ Սահակայ և Մեսրոպեա:

Ի բարեմոյն ազանց սերեալ՝ խաւարելոյս լուսաւորիչ,

պատմող նրբից և արտաքնաց՝ շեղուքս սուրբ իւր ըզ-
գրէլ:

Գերաշխարհիկ Տէր իմ տիեռ, գեղադէշիդ օրրա իմ բազ-
մա՝

որպէս ցանկայր արքայն Դաւիթ՝ ըմպել ջրոյն Րեթղա-
հիմա :

Ս'ժ սիրալի չայր պատուական՝ որ Սրովբէից ես համե-
մառ ,

եւ Թարմատարս և ապաբանս՝ հիմ երգեցից Տեառնդ
իմ գրուատ :

Քամաւ ազանց հայկազանից՝ խընամածու ըստ հօր գթօ ;
հանդիսադիր դու և մարդիչ՝ հարտակառոյց վէմ հա-
ւատառ :

Սարուքդ սուրբ գարծով մօքուր՝ ըստ՝ եղիպի և Յով-
հաննա ,

տեաւկանաւ պայծառացեալ՝ տապեառփառ անդ ա-
րևառ :

Ըղէնիադ վեհիդ անձին՝ ի գրուատէ բան քեզ յարմար ,
սակայն ոգէ պաշարեղէնս՝ հըռեաորիդ իբր զտխմար :

Րօտից քննող մասանց բանի՝ բարունապետ եւ կատարած ,
այնքան դու չայրդ իմ սրբանած՝ որ քեզ չհասին շա-
րին արկած :

Դաստիարակ մտաց մարդկան , վարժեալ յիմաստս գերա-
կա ,

Արիտատէլդ և Պղատոնդ , համեմատեալ շիպօկրադա :

Ըթենականըն հանճարով՝ հասեալ նոցին կէտ և կաշառ ,
ևս գերազանց դու քան զբնաւ՝ կըրթեալ ի յիրս բան
և պատշառ :

Պետ պատուական որալհաւունեա՝ պարէտ կարգեալ ա-
րամենիա ,

իբր զՄովսէս և զԱհարոն՝ տուեալ ազգիս Իօրայէլա :

Երանելոյ Հօրդ մերոյ՝ ցանկան Մանկունք եկեղեցւոյ ,
և փափագին սրբութեան քօ՝ իբր եղջերու յազրերդ
ջրոյ :

Յհաստ մտօք զոտ առւայտէ՝ տարակացեալս երեխայրէ :

գրականութիւն, և գիտելով զմատենիցն յարգ՝ խնամով բերին ընդ ինքեանս զմատենանս զորս 'ի Հայաստան ունէին . ուստի ոչ սխալիմ ստել թէ Զուղայ եղև մատենադարան Հայաստանի՝ յետ գաղթականութեան Հայկազնեայ ժողովքս . դոցն 'ի պարսկաստան : Մատենաք որք գտանին այժմ 'ի գլխաւս վանին՝ ունին զվանքական կնիք , որ ապացոյց է թէ նախկին Առաջնորդք խնամով և զգուշաւորութեամբ ունեցեալ են զպահպանութիւն մատենիցն :

Բ . Ի բռնանալ հարստահարութեանց 'ի Զուղայ 'ի ժամանակի վրդովեալ վիճակի Թագաւորութեանն Պարսից ('ի 1770 և ց1790) մինչ Հայք Զուղայու և մանաւանդ Առաջնորդք վանին Ամենափրկչի իբրև խռիւ վարեցան 'ի բռնակալութեանցն հոսանաց նոյն ժամանակին , մոռացան զխնամարկութիւն անձանց , ընդ նմին և՛ լքին զմատենիցն պահպանութիւն , իւրաքանչիւր ոք հոգ տանելով զազտնածածուկ փախստեամբ զանձն իւր ազատել 'ի Զուղայոյ . ուստի 'ի նմին տարաբարդ ժամանակի՝ բազում հին ձեռագիր մատենաք անհետացան և կորեան , և զի մատենալք 'ի ձեռս տգիտաց ընդ յոչ պիտանացուս դասեցան , և է զի վաճառեցան ընդ ոչ-ընչի :

Մկրտիչ բազմավիշտն Առաջնորդ վանին Ամենափրկչի , 'ի 21 Սեպտեմբեր յամի 1785 գրէ առ Պարոն Մկրտում մին (1) (յետ յայտնելոյ զնեղութեանցն յոլովութիւն ծովացեաց 'ի Զուղայ) թէ « տեղիդ Առաջնորդ Յովսէփ Արղաւ :

« պետն երկու անգամ գիր էր դրէլ (Խ) . գրումայ

« քանի հատոր գիրք այ սւղեցէլ (Բ) , Սրբազանն կար :

« ծումայ Զուղայ կամ վանքն էլ էն այ՝ որ ինչ գիրք

« ուղեհանք ճարվի (2) . պիտի (Դ) լսած լինէք որ Ա-

« զատխանի ժամանակին (յամի 1755) գրքէրն դիտրն

« 300 Կ դեան քաղաքի աթարնէրն (Դ) և բարութ

« (Ե) շինողքն են առուտէլ (Զ) :

Այլ ցաւելի կորստեանն այնմիկ , ընդ որում հաղարաւոր ազգագրութ առարկայք անհետացան , և կորեան վաստակք երանելի հարցն եկեղեցւոյ Հայաստանեայց :

յառանգք Մէլիք աղայի 'ի 1116 (1667) 'ի 28 Յուլիոի տան զգիր ապահովութեան առ վանս Ամենափրկչի յայտնելով 'ի նմա թէ « ապառառ գրոյս այս է, որ մեք խօջայ Մէլիք աղէ որդի' Թողունք և հարսունք մեր հայր և « ախայ և ըսկեսորո խօջայ Մէլիք աղէ յիշատակն հո- « գեոր որ Թողեր էր, ք' Աստուածաշունչն և այլ « չորս հատ գրեանքն, որ է մէկ Հարցմունք' մէկ Դա- « տաստանագիրք' մէկ Պատմագիրք և բառգիրք 'ի միա- « սին' մէկ Միխայէլ, այս հինգ գրեանցն չորսն Թող- « թէ' մէկ Աստուածաշունչն մագաղաթէ և ոսկետուփ, « մեք ևս Թողումք և ընծայեմք վանքին », : Այժմ' ի- գրքատան վանին՝ ոչ գոն այնքիկ մատեանք, որով յայտնի լինի թէ բազում գրեանք պակասեցան 'ի մատենադարանէ վա- նին :

Գ. « Երբ քան զԱռաջնորդուն Յովհաննու Սուրենեան չկայր որոշ տեղի կամ մատենադարան սակս վանքական մա- տենիցն, այլ ցիր և ցան յայս կամ յայն խորչ պահէին այնու- քիկ, իսկ ինքն Յովհաննէս Սուրենեան լինելով այր գիտնա- կան և զյարգ մատենիցն ճանաչող, յամի 1844 'իսեղանատա- նէն զմասն մի բաժանելով շինեաց զայն գրքատուն կցելով ընդ Առաջնորդարանին, և 'ի նմա շինելով զփայտեայ պա- հետս՝ դասաւորեաց զմատենան, որպէս և արդէն կան 'ի- նմին կարգաւորեալ դասաւորութեան :

Դ. « Երբ 1853 'ի գալ առաջ աղայ Գալուստի վարդանեան Էկրմազանեանց Տփիսիսեցւոյ (3) 'ի ցուցակ անցուցան կրկին անգամ ամենայն մատեանք նոյն գրքատան, որոյ զմի օրինակն ստացաւ նոյն ինքն աղայ Գալուստն : Ձեռագիր մատեանք հին և նոր՝ ընդ ամենայն էին երկերիւր և յիսուն հատոր, որոց զհազոյնն ոչ անդէպ համարիմ 'ի կարգի պատմութեանս յիշատակել :

Ընկտարան երկաթագիր 'ի վերայ մագաղաթի, գրեալ
'ի Թուականի Հայոց 485 :
ևս 667 :

Առ. բոլորագիր 'ի վերայ Թղթոյ.	Լ.Ս.	197 :
Լ.Ս. երկամագիր 'ի վերայ մագաղաթի.	Լ.Ս.	733 :
Լ.Ս. բոլորագիր	Լ.Ս. ,	Լ.Ս. 644 :
Լ.Ս. . Լ.Ս.	Լ.Ս.	Լ.Ս. 759 :
Մեկն Թղթոյ Պօղոսի, Եփրեմի բոլորագիր 'ի վերայ		750 :
Մեկն " ունայ" ունայն, " Գրիգորի 'նիւսացւոյ	Լ.Ս.	851 :
Մեկն " Կողոսացւոյ. Յով " Ոսկերեանի.	Լ.Ս.	774 :
Ճառք զանազան վարդապետաց.	Լ.Ս.	811 :
Յինու.ճ անուն մատենան մի	Լ.Ս.	738 :
Կանոնագիրք, երկամագիր 'ի վերայ Թղթոյ		547 :
Լ'տենա" լամբ" և մեկն" պատարագի բոլորագիր	Լ.Ս.	754 :
Լ'անք զանազան վարդապետաց	Լ.Ս.	741 :
Մեկն " Յայտ" Յովհ " յԱնդրեայ Եպիսկոպոսէ Եւ.		
տարու.	Լ.Ս.	738 :

Կուսիքի Եպիսկոպոսի եմատու խոսք երկամագիր,
անյայտ Թուականն

Նախագրութիւն Գատառտանի հին ձեռագիր Լ.Ս. :
Ե. Տէր Խաչատուր Եւսարացի առաջնորդ որոյ վանիս շինէ զտպարան ինքնին զտառան ձուլելով և զմամուլն յարմարելով (4) և յամի 1641 տպեաց զպատմութիւնն Հարանց վարուց (5) : Ի գրքատան վանիս տակաւին Կան քանի հատոր 'ի նոցանէ՝ որք Թէպէտ ըստ Թղթոյն և ըստ տպագրութեանն չեն վախճուչ, այլ պարծանք են ազգասէր տպագրողին որ ինքնին զամենայն ինչ յօրինեաց, զորմէ և նոյն ինքն 'ի յիշատակարանի նոյն մատենին խոստովան լինի " Թէ բազում " աշխատութեամբ հանգերձ միտքան ուխտիւ, հաղիւ " Կարողացաք այսչափս 'ի յայտ բերել, զի ոչ ուսաք " յուսմքէ, " և նոյն ինքն Խաչատուր Առաջնորդ զամեն յաշակերտաց խրոց Յովհաննէս վարդապետ անուն առաքեաց յիտալիայ վանն ուսանելու անդ զարհեստ տպագրութեան, և նորա գնացեալ յԱմստրդամ և ուրիշ զարհեստն տպագրութեան երեք զտպարան մի 'ի Զուղայ 'ի վանքն Սեւ-նախիզի, և յամի 1647 տպագրեցին զպարզատումարն (6) :

Իսկ 'ի 1688 ամի 'ի ժամանակս առաջնորդութեանն Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի եղեալ է 'ի վանին ընտիր տպարան, որով տպեաց նա զգիրքն հակաճառական ընդդէմ պապականեաց զշարադրեալն յինքենէ : Այն տպագիր կատարեալ է ըստ արհեստին համեմատութեամբնոյն ժամանակի, թէ ըստ տառիցն պարզութեան և թէ ըստ տպոյ վայելութեանն, և թուղթն է ողորկ : Ըստ յայտնելոյ յիշատակարանի նոյն մատենին, այն տպարան հաստատեցաւ ըստ հրամանի Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի, զի գրի 'ի նմա թէ « շնորհք Տեառն մե-

« րոյ Երեսօրի Գրիստոսի, կամօք և կարողութեամբ Հօր
« և սրբոյ հոգւոյն աւարտեցաւ գիրքս հակաճառական
« որ ընդդէմ . . . ժողովոյն քաղկեդոնի և . . . լեո-
« նի և փլաբիանոսի . . . յամի թուահաշուութեան
« տահմիս հայկական 1137, 'ի Հայրապետութեան
« Տեառն Եղիազարու կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և
« յառաջնորդութեան այսմմասհանգի քաջ ախոյեանիս
« ուղղափառութեան Տեառն Ստեփաննոս Արք Եպիսկո-
« պոսի և Աստուածաբան վարդապետի, որոյ հրամանա-
« ւ օժանդակութեամբ հաստատեցաւ տպագրատունս
« 'ի վանս վսեմական և փառարնակ Ամենափրկչի նոր
« Զուղայու, յամենան Մայիս» 21, :

Այլ ինչ հաւանական թուի ասել թէ նոյն տպարան լի-
նելոց է՝ զոր Եղիսաննէս վարդապետն երբ յԱմսորդամայ,
որ անգործ մնացեալ էր 'ի վանին, զոր վերստին հաստա-
տեաց Ստեփաննոս Առաջնորդ :

(Յամի 1844 Պարոն Մանուկ Բորդանանեան Զուղայեցի՝
այր բարեպաշտօն և աղգասէր (որ բնակի 'ի Սուրբայեա,
'ի տահմանին Զափայու) առաքեաց զմի սար ընտիր տպարան
որ բաղմածախ շինեալն էր յԵւրոպիա : Այն տպարան արգէն-
կայ 'ի վանս Ամենափրկչի, այլ յաղագո անյարմար պարագայից
ժամանակին է անգործածական : Աջողեացէ Տէր զի յաւուր
միում եղիցի արգիւնաւոր վանս Ազգին, որով և պատկեացի
բարենպաստակ հայրենասիրութիւնն բարերար Նուիրօղի Նու-
րին :

- (1) . Էր նա իշխան երեւել յԱսորոսիս ժողովի , գաղթեալ
'ի Ջուղայի և անան Հար Նորա Ե Գալուստի :
- (2) . Ասելով « Բէ Սրբաշուն հորձանայ Ջուղայ հոմ վանի եւ զ
այ՝ ինչ գիրք ուղեկանի ճարմի , , Կայ հասկանալ Բէ ուրեմն
յառաջին ծանուցո՛ւ առնայն գիրք գրանիք 'ի Ջուղայ , որ Ե
վ հայոսթիւն և հասարակութիւն առելոյ եմ Բէ Ջուղայ եղև ճա-
րեւադարան Հայաստանի :
- (3) . Էր նա նշանաւոր ազգասեր և բանագէտ ոչ : Սերելի էր հիմ
ի այլ և ինքիք անել հնա-բեանցի , և ըստ նորին՝ եւի ինքեաց
հրկի զաւարդագրեցան ճարեանի վանին : Գնեաց նա զհարկ-բ
և շուն հարսը յե-ագիր ճարեան 'ի Ջուղայ , որոյ ղծէ ճան
էր Աւետարան . այլ այսինչ յե-ագիրք ոչ անէին զըստ հնա-
բեան :
- (4) . Աւագներ օրգեր Արարատեան ընկերութեան Կալէֆուայ ,
հարս , ք , Բե- Բ . էջ 14 :
- (5) . « Թեմա Խ (1641) 'ի ժողովի շուր Ե Սպահան , յան-
« արան նոր Ջուղայոս , 'ի Բագաւորութեան Պարտի շահ՝ Սեֆ-
« ոյն յիշխանութեան (Գե-ղարաղատեմ Ջուղայոս իշխանաշատ
« Պարան իմոյ Սարգիսի 'ի ճարեան և 'ի Բարեպաշտի , յե-ագր
« իստարար վարդապետի Անարադայ , որ Եւրոմ շախարա-
« Բեան հանդերձ Թեման ուրիշ-ա հալե- հարաշատ այստեմ
« 'ի յայտ. Բերել , զի ոչ աստ յա-Բեան , , :
- (Յեշտարան Հարան վարդ Մարտինի) :
- (6) . Աղտ՝ . օրո՝ . Արարատ՝ . ընկեր՝ . Կալ . հարս ք . Բե- Բ .
էջ 30 :
- (Խ) . աստեալ : (Բ) . հանցեալ : (Գ) . անշուշտ , 'ի հարկի : (Դ) .
դեղնաւաշտ : (Ե) . վառօրոգ-բո՛ր : (Զ) . գնեցեալ :
- Ի Երկու ինչ յայտնի ընի նովա , Բ՝ անշուշտ-արարելու Բանութեան և
արարան հարկի , Բին անշարացեալ զգրեան վաճառեալ էն ղընդ
անշի՛ն և Բե-՝ հարաւոր Բաղամ ճարեանց , զի Բե-՝ աստ Երեք հը-
շտ-նոցին՝ ոչինչ անէին սրանալ , աստի Բաղամ Ե Եղեալ հիշան՝ որոյ
գնով հարալ ընալ էն արանալ զգրեան Բին 300 դեան Ե ժամարդ
ճան Բայ աստի-ոյ Պարտի :

ՅՕԳ. Գ.

Առաջին Երես Ամերիկայի :

Ա.

Մ Ե Ս Բ Ա Վ Ր

Մինչ յամի 1605 Ժողովուրդք Հայաստանի տարադրու
թեամբ գաղթեցան 'ի Պարսկաստան, առաջնորդ Զուղայու
էր Մեսրոպ (1) : Ըստ ամանց ձեռագիր յիշատակարանաց ,
ցամ Տեառն 1613 լինի զնմանէ յիշատակութիւն 'ի պաշտօնի
առաջնորդութեան այլ թէ յորում ամի վախճան եղև կենաց
նորա կամ առաջնորդութեանն՝ չիք տեղեկութիւն ինչ բա
ցորշ (2) :

(1) . Ձեռագիր յիշատակարանի :

(2) . Տէր Յովհաննէս Խաչէեան Առաջ Բահանյն օր 'ի Առկաթայ ,
Գրեալ է զպատմութեան առաջնորդաց Ամերիկայեան վանի . որ է Գեորգի
Եփրէմեան . այլ էտրի համապատմութեան անցանէ զհորհարարսն : Տեա
ղեալ այն 'ի Առկաթայ յամի 1845 :

Ի

ԽԱՉԱՅՈՒՐ Ե.

Ի սուրբ Էջմիածնէ եկն նա 'ի ջուղայ նուիրակեան առա-
 փոնիւ, և ըստ խնդրոյ ժողովրդեանն ջուղայու յամի 1620
 կալաւ զաթուր Սաաջնորդութեան: Գովութեամբ պատմին
 ամենայն գործք նորա, զի վառուն էր 'ի նմա եռանգն ազգա-
 փրութեան, ունէր և զգիտութիւն և զմաքրութիւն վա-
 րուց: Ստացաւ զքանի աշակերտ, և լուսաւորեաց զնոսա
 գիտութեամբ հին և նոր կտակարանաց (1): Երևեաց ըզ-
 տապարանն՝ որ համարի առաջին տապարան 'ի մէջ Ազգի Հայոց
 (2): Աշակերտ էր նա Գրիգոր վարդապետի Կոտայքցւոյ և
 Մովսէս կաթուղիկոսի: Ի գովեստնոյն Գրիգոր վարդապետի
 վարժապետին իւրոյ շինեալ է զոտանաւոր ներբողեան, յա-
 մի 1627, որոյ տողից սկզբնատառքն յօդեն « Գրիգոր վար-
 ղապետի », և վերջնատառքն « Խաչատուր ծառայէ », :
 Նոյն գրուատ վկայէ բանագիտութեաննորա, զոր հարկաւոր
 համարիմյիշատակել 'ի պատմութեանս:

Գերադրական բարեաց գլուխ՝ զերազոյն ըմպեալ քաղց-
 րուի,

բազմաբեղուն ծառ երկնուղէջ՝ բարգաւաճեալ առա-
 տարուի:

Ի արունապետ տանս Արամայ՝ բամբալ աղգիս մեր անխմա՝
 արգիւնաքար և ուսուցիչ՝ ըստ Սահակայ և Մեսրոպլատ:

Ի բարեմբն աղանց սերեալ՝ խաւարելոյ լուսաւորիչ,
 պատմօղնրբից և արտաքնոց՝ շեղուքս սուրբ իբր. ըզ-

գրեւ:

Գեղաշխարհիկ Տէր իմ տիեռ, գեղաղեշիդ սիրտ իմ բազ-
մա՛

որպէս ցանկայր արքայն Դաւիթ՝ ըմպել ջրոյն Բեթղա-
հիմա :

Այլ սիրալի չայր պատուական՝ որ Սրովբէից ես համե-
մատ ,

եւ Բարմատարս և աղաբանս՝ հիմ երգեցից Տեառնդ
իմ գրուատ :

Քամեալ ազանց հայկազանից՝ խընամածու ըստ հօր գթս :
հանդիսագիր դու և մարդիչ՝ հարտակառոյց վեմ հա-

Սարուքդ որբք գործով մաքուր՝ ըստ՝ եղիայի և Յով-
հաննու ,

տեղականու պայծառացեալ՝ ասպետափառ անդ տ-
րէալ :

Բլէնիադ վեհիդ անձին՝ ի գրուատէ բան քեզ յարմար ,
ասկայն ողէ պաշարեղէնս՝ հընտարիդ իբր զտխմար :

Իստից քննող մտանց բանի՝ բարունապետ ես կատարած ,
այնքան դու չայրդ իմ գրեանած՝ որ քեզ չհասին չա-
րին արկած :

Պատախարակ մտաց մարդկան , վարժեալ յիմաստս գերա-
կա ,

Արիստոտէլդ և Պլատոնդ , համեմատեալ շիտեկրադա :
Իթենականն հանձարով հասեալ նոցին կէտ և կաշառ ,
ևս գերազանց գոլ քան զբնուս՝ կըրթեալ ի յիրս բան
և պատճառ :

Պետ պատուական որալհաւունեա՝ պարէտ կարգեալ ա-
րամենիա ,

իբր զՄովսէս և զԱհարոն՝ տուեալ ազգիս Իօրայէլա :

Խրանելոյ Հօրդ մերոյ՝ ցանկան Մանկունք եկեղեցւոյ ,
և փափագին օրբութեան քո՝ իբր եղիբու յաղբերս
ջրոյ :

Յհաստ մտօք զոտ տուայտէ՝ ասարակացեալս երեխայրէ ,

աչ որպէս պարտն է վճարէ՝ այլ զմէր որտին ըղձակեալ
տէ :

Իսկ դու սուրբ Հայրդ Թմ ըստ հոգւոյս՝ և ուսուցիչ Թմ
ըստ մարմնոյս ,
խանդաղատեալ քոյս հիքոյս՝ միշտ յիշելով՝ ի սուրբ յա-
ղութս (2) :

Օ, ամս քսան և վեց եկաց նա յառաջնորդութեանն՝ Խ-
րում, և ազգասէր գործովք բարեբար հանդիսացեալ Չու-
ղայու, եթող զյիշատակ բարի և փոխեցաւ յաշխարհ ի-
1646 ամի : Մարմին նորա (3)՝ ամփոփեցաւ ի ներքնայարկի
սեղանոյ սրբոյ վանին, ըստ յետագայ արձանագրութեանն :

Ի հանգստի՝ աստ ամփոփի՝ մաքուր մարմին վարդապետի ,
խաչատրոյ Սրբազանի՝ հետևողի Տեառն Յիսուսի :

Ար էր տեղեալ նեարացի՝ գործով սուրբ հեզ և արի ,
բարձեալ յուս Իւր զլուծ ֆրիստոսի՝ առաջնորդէ նորին
հօտի :

Երեսնամեայ յայս գործ յանձնի՝ սմա նստիլ յայսմ աթո-
ռի :

Կրէ յանձին զվարս անմարմնի՝ մեայ մինչև յիսուն վեցի
(4) :

Հաղցաւորացըս նա զատի՝ հաղար ի և ե թուի :

(1) . Ազգ " . օրս " . Արար " . ընկէ " . հոս " . Խ . Իւր 2 . 13
13 — 14 :

(2) . Ս . այն Գրեգոր նեարացի լինելոյ է՝ զորի թէ Առաքել
Վարդապետ և թէ հոյս Մեհայել Չմլեան (առաջնորդ առնելով զԱ-
ռաքել դարձեալ) յիշէն ի պարսկաբեանն Հայոց իւրով բաշտի : Հայր
Մեհայել ի պարս . Հայ . հոս Գ . էջ 633 յիշէ թէ յոթ 1630 Մով-
սէս Խոնդակչոս զսուսաբար Վարդապետ նեարացի առաքեաց նորի-
բան ի Զահեդադան, և նորս հոսեալ ի բաշտին յիւրի խառնեցաւ ի-
պարս նեխել եղեմիպարս : Եթէ յիշեալն Հայր Մեհայելն խաչատր

Վերադարձնելու Եւսեբիոսի՝ ինչէ առ ինչ խաչադրութիւն Եւսեբիոսի մասնաւորօրէն ջշողացում . ապա յայտ է բերուի 1630 թիւ երբ ի ջշողաց յառաջնորդ-
 Կէն ի շխառնութեան իւրոս իւրոսի մեծագոյնի եւ պատճառն հայր
 Մեծայեւելի զմեռել, եւ ինչ երբ պատճառն նորա ինչէ այլ խաչադրութիւն վեր-
 դարձնելու Եւսեբիոսի, հարկէ պատճառն նորա լինելու պայտ :

(3) . Միւշե զայսոր ժամանակի՝ Բիւրբի հարկն նորա իւրեւ նշխար
 արեւոյ, եւ մեռել պարզութեամբ ի ժողովրդոց յաշտութեամբ Բարսեղի ի հե-
 առնութեանն ածել զՎեր ի վերայ գերեզմանի նորա՝ եւ յաշտութիւն նորա
 Դաւթի մասնաւոր, եւ իւրեւ :

(4) . Եւ ի մասն իւր երեւնալիս էր նա ի լինելն մասնաւոր ջշո-
 ղացում, յորում էկաց զլինելն իւր յետեւ եւ վերայ մասոյ, եւ սովորութիւն
 յայտնի լինի բեր նա ի 1630 թիւ երբ ի ջշողաց, եւ ոչ նորեւի ի Եւսե-
 օսեման :

Գ.

ԴԱՅԻԻԹ Ա.

Օրհնի վախճանելոյ Տեառն խաչադրոյ՝ հրաւիրեցաւ Դա-
 լիթ վարդապետ աշակերտ նորա նստիլ յաթոռ առաջնորդ-
 դուլութեան, այլ նա զինքն անարժան համարելով հրաժարե-
 լով հրաժարեցաւ յայնմանէ, ուստի զամեն հինգ վառքն մնա-
 լով առանց առաջնորդի՝ կառավարեցաւ նոյն Դաւթի յաջոր-
 դական հոգարարձաւութեամբ : Զուղայեցիք Թախանձանօք
 հրաւիրեցին զնա յանձն առնուլ կատարել զինդիրս իւրեանց,
 այլ նորա յաւէտ ի հրամանէ Տեառն Փիլիպպոս կաթողիկոսի
 Զարահատ լիալ՝ ըստ հրաւիրանաց նորա զնաց յերուսաղէմ
 օճաւ ի նմանէ Եպիսկոպոս, եւ յամի 1652 (1101) ի 23 Ապ-
 րիլի կոնդակաւ նորին (1) վերադարձեալ ի ջշողաց կաշու
 զառաջնորդութեանն աթոռ :

Այս սկիզբն արար երկրորդ շինութեանն վանի, աւարտե-
լով զայն յինթացս ինն ամաց 'ի 1113 թուականին Հայոց :
Հանգոյն նախորդին իւրոյ զովելի ազգասիրութեամբք կառա-
վարեաց և սա զհօտ իւր, ռուտի մեծարեցաւ 'ի Զուղայեցւոց,
և յաղագս բազում երախտեացն՝ սովորութիւն եղև յեկեղե-
ցիս Զուղայու և Հնդկաստանի 'ի Պատարագին 'ի գոհութեանն
յիշատակել զանուանս սորա և նախորդին իւրոյ՝ իբրև զբազ-
մաշնորհ Բաբունապետս իւրեանց : Այն սովորութիւն պահ-
պանեցաւ մինչև ցքանի ամօք յառաջ :

(Յիշատակարան գրչագիր Առաքինութեանց մատենի (2) -
պատմէ զնորա արժանաւորութիւն և զվարուցն սրբութիւն՝
գոր հարկաւոր համարեցի 'ի կարգի պատմութեանս նշանա-
կել :

“ (Յիշեցէք 'ի քրիստոս զարժանին յիշատակի զհոգևոր
“ ծնողն իմ և զարփիււորիչն հոգւոյ իմոյ զբազմերջանիկ
“ և երիցս երանեալ ընդ երանելիսն հանգուցեալ զՏէր
“ Դաւիթ վարդապետն զարհի Եպիսկոպոսն, որ ծնաւ
“ զմեզ վերստին բանիւն ճշմարտութեան, քանզի էր սա
“ բնիկ գաւառաւ և ազգաւ Զուղայեցի, բարեպաշտ ծնո-
“ ղաց զաւակ, նախնեօք և սերիւք յոյժ ազնուատոհմ,
“ երկիւղած Ստուծոյ և ամօթախած 'ի մարդկանէ, բա-
“ րիբարոյ և հեղահոգի, վարուքն առաքինի և սիրող
“ սրբութեան, կրօնիւքն պարկեշտ յամենայն իրս, 'ի յաւ-
“ տել 'ի յըմպել և 'ի զգենուլ, ատեցող ծուլութեան և
“ փառամոլութեան, արտասուող և աղօթարար յարածամ,
“ անձանձիր ուսուցիչ և աննախանձ բաշխիչ խնդրողաց,
“ լցեալ ամենեին շնորհօք հոգւոյն սրբոյ, զարդարեալ
“ տեսականաւն և գործնականաւն, յաւէտ ևս կարի ֆը-
“ րիստոքասէր, մինչ զի յիշին զտենչալի անուռ փրկչին
“ թի լինէր աչքն արտասուօք : Աստախի վարուք կեցեալ
“ յերկար ժամանակս հանդեաւ խաղաղութեամբ 'ի ֆը-
“ րիստոս . որոյ յիշատակ օրհնութեամբ եղիցի ամէն :
“ Ճշմարտիւ ասեմ 'ի քրիստոս և ոչ ստեմ, զի ոչինչ ի-
“ւրեք ունէր պակասութիւն քան զնախնի եղեալ սուրբ

« վարդապետն՝ որ 'ի գիրս պատմի, և ոչ 'ի մերումս ժա-
 « մանակի տեսաք զոք նման նմա, որպէս և Տէր իսկ գի-
 « տէ. քանզի շրջեալ մեր 'ի բազում աշխարհս, և գնա-
 « ցեալ մինչ և 'ի սուրբ քաղաքն յերուսաղէմ, զրեթէ
 « տեսաք աչօք մերովք զամենայն վարդապետս՝ եպիսկո-
 « պոսս՝ և կաթուղիկոսս՝ և ոչ գտաք համեմատ նմա :
 « Ի գասա արեղայից ևս՝ 'ի գումարս կարգաւորաց, 'ի ժո-
 « դովս միանձանց և 'ի հոյլս միայնացելոց (ոչ գտաք նման
 « նմա) վկայ է Տէր : Սա 'ի տիս տղայութեան իւրոյ մինչ
 « լեալ էր երկոտասանամեայ, ցանկայ վարուց կրօնաւորա-
 « կանաց, և գնայ մտանէ յաշակերտութիւն մեծի և տիե-
 « ղերալոյս վարդապետին խաչատրոյ Վեսարացոյ, որ և
 « նա աշակերտ Տեառն Մովսիսի Սիւնեցոյ կաթուղիկոսի
 « ամենայն Հայոց, որ եղև երկրորդ լուսաւորիչ տանս Ա-
 « րամեան, և մնաց յաշակերտութեան մինչ 'ի ժամանա-
 « կակէտ վարդապետին խաչատրոյ, 'ի նմանէ ընկալեալ
 « զօծումն Քահանայութեան և իշխանութիւն վարդապե-
 « տական, զ'ինի և մեծ գաւազան որդի հաղանդ լեալ,
 « և ծառայ հաճոյական, նմին գերագոյն լեալ 'ի մէջ յո-
 « ղունց աշակերտակցաց խոհեմութեամբ՝ հաղանդու-
 « թեամբ՝ ճգնութեամբ՝ և առաքինութեամբ, ամենեին
 « հանգուցանէ զսիրտ վարդապետին՝ մինչ զի 'ի ժամ
 « վախճանին նմա յանձն առնէ զաթոռն և զհօտն, և նո-
 « րա յոչ կամաց յանձն առնու 'ի սէր վարդապետին վասն
 « ժառանգելոյ զօրհրութիւն նորա, իսկ յետ վախճանին
 « վարձեալ հրաժարի ամս հինգ, մինչ զի ժողովուրդն
 « ամենայն բողոք բառնան առ գերահռչակ և ճգնադրեաց
 « կաթուղիկոսն Տէր Փիլիպպոս, որ և նա ևս էր ձանձրա-
 « ցեալ սակս չլսելոյ գերազանց հրամանի իւրոյ՝ զոր բա-
 « զում անգամ գրեալ էր յանձն առնուլ զայն գործ :
 « Վասն որոյ յղէ նամակ սաստկութեան՝ թէ ահա ես չա-
 « նապարհ արարեալ երթամ յերուսաղէմ, պիտոյ է և
 « քեզ անդ լինել ինձ 'ի սպասու, որ և սա լեալ անճար
 « յամենայն կողմանց ելեալ երթայ 'ի սուրբ քաղաքն, և

« ինի յանդիման Արքազան Հայրապետին 'ի բարեկենդան
 « հինգ շաբաթին յառուրն տօնի վարդանանցն արքոց, և մնայ
 « մինչ 'ի սուրբ զատիկն, և յառաջին շորեքշաբաթին 'ի.
 « տօնի տւետեաց սուրբ Աստուածածնի յիօթն. Ապրելի
 « 1100 Թուոյ Հայոց ձեռնադրէ զնա սուրբ Հայրապետն
 « Եպիսկոպոս անդէն 'ի սուրբ քաղաքին. | և դարախու.
 « Թեամբ իբրեւ որդւոյ սիրելւոյ և հաշոյական ծառայի
 « Գրիգորոսի Թագ կապէ նմա, և փեսայացուցանէ մասին
 « Հայոց՝ որք 'ի կողմանս Պարսկաստանի, և արհիական Ե.
 « պիսկոպոս արքայանիստ քաղաքին իբրեւ գիւր երկրորդ
 « 'ի դրան արքունի, և արկանէ զպատշաճագիւ լանջօքն
 « զեմիփորանն պատուական, և զնէ 'ի ձեռն զգաւազանն
 « գեղուղէշ, և արկեալ 'ի մասն զմատանին ծանրագին՝
 « նշան փեսայութեան, առ 'ի տիրել հարսին եկեղեցւոյ, և
 « այնպիսի ճոխ փառօք եկեալ և Թագաւորեալ յեկեղե.
 « ցիս մեր, ջահաւորեալ որպէս զարեգակն, և արար բա.
 « զում արդիւնս նախ՝ արար սկիզբն շինութեան եկեղեց.
 « ւոյ վանաց՝ Ամենափրկչի նոր Զուղայու, և կերտեալ զնա
 « զմբէթայարկ՝ և երկնաքատակ յօթնուածով, յոյժ մե.
 « ծագին ծախիւք եռայարկեան ըստ նմանութեան Նո.
 « յեան տապանին և Սողովմանեան հաճարին, և ետ նկարել
 « զանազան գեղօք՝ երանգ երանգ գունով՝ ռոկենկար յօ.
 « րինուածով և երփն երփն ծաղկօք յար և նման դրախ.
 « տին եղեմայ և վերնոյն Սիօնի, սպանդարան անմահին
 « ուր միշտ զենանի դառն Աստուծոյ 'ի հաշտութիւն Հօր
 « բարձրելոյ և 'ի քաւութիւն ամենայն հաւատացելոց,
 « յաւէտ պատճառ փրկութեան հոգւոյ բազմերջանիկ հօր
 « մերոյ, ուր և հանգուցեալ կայ պատուական և սրբաո.
 « նեալ նշխարք նորա 'ի ներքոյ սրբոյ սեղանոյն, ընդ ե.
 « բանիլի հօր և վարդապետի իւրոյ վերոյ գրելոյ, երկ.
 « րորդ՝ մեծացոյց և ընդարձակեաց զնիստ վանացս բնակու.
 « Թեան, գեղեցիկ գեղեցիկ և պատշաճաւոր շինուածովք
 « զարդարեաց զնա, երրորդ՝ ստացաւ և ժողովեաց բա.
 « զում աշակերտս, և ձեռնադրու իւր արարեալ զնորս և

« լուսաւո թիաց հոգւով և զարդարեաց գիտութեամբ և
 « զանազան ուզմամբ » քի հոգենաւագ սաղմոսիւք, քաղցր ե-
 « ղանակ շարականիւք, երաժշտական ձայնաւորօք, տա-
 « ղիւք, մեղեդիւք, դանձիւք և այլ մանրամաս կացուր-
 « դօք, համարողական թուականիւք, քերթողական քե-
 « րականիւք, փիլիսոփայական հանճարիւք, և արտաքին
 « սւտփութիւք, բնազանցական Աստուածաբանութեամբ, և
 « ճշմարտութեամբ Աստուածաշունչ գրոց » :

Սորա եղեն քսան և ինն աշակերտք, յորոց ինչ եպիսկո-
 պոսոսցան առ ժամանակաւ նորին, ինն եղեն վարդապետք, և
 մեծասանքն քահանայացան : Եպիսկոպոսունքն, Ստեփաննոս՝
 որ զկնի նորա կալու զառաջնորդութիւնն ջուղայու, Խաչա-
 տուր, Պինաս, Անգրէաս, Միքայէլ, Մարկոս, Յովսէփ, Սի-
 մէօն՝ և Յովհանն : Վարդապետքն էին՝ մեծ Բարսեղ, Յակոբ՝
 որ յետոյ եպիսկոպոսացեալ եղև կաթօւղիկոս, փոքր Բար-
 սեղ, Ստեփաննոս, Յովհաննէս, Գրիգոր, Երեմիայ, Եսայի,
 և Ահարոն (Յ) : Սոյն Դաւիթ Առաջնորդ ՚ի մէջ եպիսկոպո-
 տական կնքոյն իւրոյ քանդակեալ էր զլինկն իւր աշակերտ
 Խաչատրոյ Կեսարացւոյ, որ ապացոյց համարի խոնարհու-
 թեանն իւրոյ և երախտագիտութեանն : Վախճանեցաւ ՚ի 1683
 (1132) և ամփոփեցաւ կից ընդ Խաչատրոյ նախորդին իւ-
 բում, ՚ի ներքոյ յարկի սեղանոյն սրբոյ վանաց : Ըստ յետա-
 քայ տապանագրութեան :

Եղեալ զանձ ըզձալի՝ ուրումն Սրբազանի՝
 քաջ րարունոյ Տէառն Դաւթի՝ Ըօշ քաղաքի զլխաւորի,
 որ էր սնել ՚ի սոսառկայն (4) զեղջի՝ բնիկ աղղաւ ջուղայեցի,
 առաջնորդեց այսմ նահանգի՝ երեսուն ամօք՝ ութն աւելի (5),
 և ճ շայոց թմի չք և ս աւելի,

յորում սուրբս առ Տէր փոխի : Նոյեմբեր 9 :

զկամապաշտութիւն փահանայից ամսոց որք առանց կոնդակի
կամ հրամանի առաջնորդի գնան 'ի Հնդկաստան, յաւելու
անել " զայս հարկ (աթուահան) 'ի վերայ երիցագլխոյ ե-
" ղաք, որպէս տոտ կայ 'ի վերայ երիցանց, որքան կամիք
" կենալ և յամենալ ('ի վիճակաւորութեան) տարին մէկ ե-
" րէցն՝ երկու թուման տայ աղքատ և հարկաշատ եկեղե-
" ցեացս . . . :

Փութաջան եղև վն բառնալոյ զհարկս եկեղեցեացն (2) .
Ջուղայու որ հաստատեալն էր 'ի շահ Սէյման արքայէ, և
վասն այնր ծախեաց զչորս հարիւր թումանս մինչև ընկալաւ
զհրաման ազատութեան, այլ տակաւին վճարեցաւ այն հարկ
մինչև ցժամանակս Մովսէս Առաջնորդի :

(Հաւուրս որա 'ի 1688 ամի յուղեցաւ խռովութիւն մեծ
ընդ մէջ լուսաւորչական և Հայ պապականաց Ջուղայու,
Շահրիմանեանք զօրավիգ և պաշտպան էին պապականու-
թեան, և կամէին տարածել զայն 'ի լուսաւորչական Հայս
Ջուղայու առաջնորդութեամբ Յիսուսեան կրօնաւորաց, և սա
այլովք իշխանօք Ջուղայու հոգևով շափ հակառակեաց ընդ-
դէմ նոցա, և բողոքեալ առ շահ Սէյման արքայն՝ ընկալաւ
զհրաման արտաքօնելոյ զփաթերայս նոցա և քակելոյ զեկե-
ղեցիս նոցա (3) . զորոց յիւրում տեղւոջ ունիմ լիագոյն
պատմաբանն :

Ընդդէմ պապականաց տպագրեաց սա 'ի վանին Ամենա-
փրկչի զմատեանն կոչեցեալ " Հակահառութեան " (4) . որոյ
վասն պապականք շարախօս եղն առ մեծամեծս այլազգեաց
թէ ընդդէմ վարդապետութեան Ղուրանին՝ են բանք նոյն
մատենի, վասն որոյ ստացան ըստ այնմ մասին զերկերիւր
թուման տուգանս, և այլ ևս երկերիւր թուման ծախս եղև
վասն մեծամեծաց այլազգեաց կաշառացն, մինչև շիջաւ այն
հրդեհ շարախօսութեան : Ստացաւ զերկերիւր թումանս
յիշխանաց և 'ի մեծատանց Ջուղայու, և բաշխեաց զայն աղ-
քատ ժողովրդոց (5) : Յամի 1697 յեպիսկոպոսաց սրբոց
Եջմիածնի բազմակնիք մանարաւ թախանձանօք հրաւիրե-
ցաւ կանուլ զգահ Կաթուղիկուսութեան՝ լընկեցիկ առնելն

Քանի որ զարեյի արարեալ է զգիրսն էր 'ի 1715 թի, զոր յարժա-
բողն լինէ ասել պարտաւոր ճարտին արդարեւ 'ի 1713 թի :

Գիրսն այն գրեւ 'ի Սրեկանոսէ Բաղէկոսեան Կաշտեցոյ 'ի Զոր
Ջաշտե' հոյն " Սաղտի իշխանաց , գրեւ յամենն Ապրիլի 1715
թի 'ի Սաղտի տաշտի Հիւսիսոսան : Արդար և ըստ վկայեւն Հ. Սեթա-
յեւէ եմաստա-թեմի եւ Բան Զորս զի Զորագով հանդիսանաց ուղղութե-
ամբեանն Հայաստանեայց եկեղեցոյ , հիմնաւոր քառասուն և վկայա-
թեմի հարց արեւոյ հաստատելով զուղղութեամբեանն Զորս, և իշխանի-
ւով զՀարագրիկ յաւանն իմեցայցն , որ անդաճեալ տարւելն
արդարեւ թի հերձաւորագոյն է եկեղեցին Հայաստանեայց : Ի գլխին
վեցեցորդ ասէ " Կաշտե յայտ է ասեցան զի եկեղեցի Հայոց զիշտ
" պարտաւորեաց ընդդէմ ասեցան հերձաւորագոյն և Զորագոյն , և
" ընդդէմ այն որ Բորոս իմացեալ զարեւորութեան եկեղեցոյն
" Բաճեանն , (զիմեցայց հոյն ասել) : Ուստի աստանոր հոյն վե-
" ընդդէմ յաւանն և հաստատել զուղղութեամբեանն եկեղեցոյն Զ-
" րոյ , և հեղեղեա 'ի յեան վկայութեան վարդապետաց թիւոյ ' որ
" յեմաստանի թեմանն ծաղկեցան յեկեղեցի Զոր : Եւ աս Զորս
" Բաճեան զարեւորութեան ասեցան երկնայեւնն անցան , աս 'ի ասել
" հարկեւ զընդամեն ընդամենն Բաճեանագոյն և Զորս զիմեցայց հոյն
" ասեցան ասեցան , որ վեան հաճեալ լինելոյ ' յամենն արեւելն Զ-
" րեւել 'ի Բեթան ասեան զեկեղեցի Զոր :

(5) . Պարսի Զորս :

(6) . Ջաշտեյի ոչ յաճարեցան և հասան եղին հաճաղիկոսա-
թեանն " Եւ հաղեթի , վեանորոյ Գորս Գործելն ընկեցէ ասեւ զեւ ' որ-
պէս և արարին երկնոյ հարձարագոյն զաւ Սլեյմանոյ , 'ի պարճաւ լե-
նելոյ Զորս հակադէմ 'ի հոյն պարագոյնութեան :

(7) . Գաղտնի Նոյն հարձարագոյն հոյն 'ի վեանն Անիւթիկի , զորոյ
զիւարճանութեան ոչ հարկեալ եւ հաճարեցի յեղարագոյն :

(8) . Ուղղութեան : Ձեռագիր յեղարագոյն 'ի հանդեպ :

Ե.

ԱՂԵՔԱՆԴԻ

Տէր Աղէքսանդր Եպիսկոպոս Զուղայեցի ըստ խնդրոյ Ժողովրդոց Զուղայու յամի 1694 կալնու զաթոռ Առաջնորդութեանն, և բարեօք տնտեսութեամբ կառավարէ զբանաւոր հօտն իւր մինչև ցամ Տեառն 1706, յորում Ժամանակի ըստ խնդրոյ և ըստ ընտրութեան աղգի Հայոց կարգի կաթուղիկոսորբոյ Էջմիածնի, և արքունի հրովարտակաւ ելանէ 'ի Զուղայոյ և զնայ յԷջմիածին կալնուլ զաթոռ Հայրապետութեան (1) : Յետ ելանելոյ սորա յԱռաջնորդութենէ վանին Ամենափրկչի՝ վանքն կայր 'ի ներքոյ 1180 Թուանն պարտուց (2) որ մնացեալն էր 'ի Ժամանակէ առաջնորդութեանն Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի : Սա յընթացս կենաց իւրոց ցորչափ եկաց 'ի կաթուղիկոսութեան, կարի մտերմական և ընտանական սիրով պահեաց զհաղորդակցութիւն սիրահաղորդ նաժական ընդ իշխանս Զուղայու, յորմէ երեսուն կոնդակք բարեկամական և հայրենակցութեան սիրով գրեալք անցին 'ի ձեռս իմ, զորս գրեալ էր առ ներքոյ գրեալ իշխանսն Զուղայու, էր զի ուրոյն ուրոյն յանունն նոցա, և էր զի 'ի միասին, որք են Ութաղայ, Սաֆրազ, Թարխան, Աւետիք, Յակոբ, Էլիազ, Էմինազ, (սմա յամենայն կոնդական իւր իբրեւ առանձին սիրոյ նշան գրէ " աչացս լոյս) Սահրազ և Ղազար . 'ի միում 'ի կոնդակացն իւր, յետ յիշելոյ զկացութենէ իւրմէ՝ ընդ որ բաւարար ցուցանէ զինքն և զօհ ըստ ամենայնի, յաւելու ասել " բայց " միայն սէր ձեր տոչորէ և խորովէ զսիրտ իմ, և գութ ձեր " գալարեցուցանէ զաղիս իմ, և 'ի մտածելն զձեզ՝ տոչորին " երիկամունք իմ, և ոչինչ ունիմ մխիթարութիւն յոքան " աղետից և տարակուսանաց իմոց " : Եւ յայլում կոնդակի

իւրում գրէ այս օրինակ, « եւ արդ սիրելիք իմ և հարա-
 « զատ որդիք Մօրս լուսոյ սրբոյ Եջմիածնի, զոր գոհութիւն
 « գոհացայց զձէնջ, և կամ որպիսի շնորհակալ եղէց զբարե-
 « բարութիւնէ ձերմէ, 'ի տրոցն յառաատութիւնէ՝ թէ 'ի պատ-
 « ուոյն յսլովութենէ զոր պարտական եմ յամենայնի, բայց
 « միայն օրհնութեամբն այն օրհնեցից զձեզ որ ոչ անցանէ, և
 « զփոխարէն տրիտուրն հատուցէ ձեզ հատուցիչն ամենայն
 « բարեաց՝ հոգևորացն և մարմնաւորացն, աստեացս և հան-
 « դերձեւոցն, ձեզ և ձեր որդւոցն, սիրելիաց և բարեկամաց,
 « յաւէտ և սննջեցելոց ձերոց յամենայնի, »

Սա անշէջ ունեւով 'ի սրտի իւրում զսէր Հայրենեաց,
 'ի 25 թիբայ 1160 ամի, ('ի 12 հոկտեմբերի 1711) գայ 'ի
 Զուղայ, և անդ մնալով ամիսս ութ, և միսիթարեւով զհայ-
 րենիս և զբարեկամս իւր, 'ի 27 շրաթ 1161 (17 յունիս
 1712) վերադառնայ միւսանգամ 'ի սուրբ Աթոռն Եջմիա-
 ծին (3) : Կաթուղիկոսութիւն սորա եղև կարի օգտակար ոչ
 միայն սակս Ազգին, այլ և վասն սրբոյ Եջմիածնի, զորոց նոյն
 ինքն Աղէքսանդր գրէ առ Մովսէս Առաջնորդն Զուղայու վա-
 նաց, յունիս 4՝ ԽՃԿԹ թուական կոնդական իւրով, զոր հար-
 կաւոր համարեմ յիշատակել աստ :

« Յաղուհացի միջնոցէն մինչև ցարդ թէ տան, և թէ՛
 « դուրսն, տանն տեղ քարխանայք ունիմ, երեք հարիւր ա-
 « լելի ուստայ մշակ կուրանի, տեղւոյս կարգն գիտես որ ա-
 « մէն մշակ օրն երեք անգամ հաց կուտէ, որ լինի օրն ինն
 « հաց, օրն երեք հազար հաց տանէս դուրս կուլինի, զատ 'ի-
 « միաբանից և երթեկողաց, քարխանայքն այս ինչ են՝
 « յառաջմէ գրեալ եմ, սեղանատուն ձմեռան համար, քան և
 « հինգ զազ ու կէս երկայնութիւնն, հինգ զազ լայնութիւնն,
 « չորս զազ բարձրութիւնն, ամէնն սրբատաշ և նարին
 « թրաշ քարով, սորա վերին այլ նոյն շափովն ցորենի ամ-
 « բար, սեղանատունն Աստուծով մինչի վարդաւառն կատար
 « կառնու, մէջն այլ նոյնպէս տաշեալ քարով, երկու բու-
 « խէրի երեք դռնացի, որ այլ սեղանատանէն ներս կումանէ :
 « Երկրորդ որ եկեղեցւոյ մօտի խորն տանքու եմ շինած

« Զորա վերայ այլ զանգակատան, նման երկու տակ և երկու
 « գլխի թով նոյնպէս քարով շինած եմ: Երբորդ՝ Սիմոն վար-
 « դապետի այգուցն կտրած եմ մեծամեծ թաւէք շինուամ:
 « Չորրորդ՝ Ղըռի այգւոյ հիւսիսային պատէրն՝ ի վեր ա-
 « ռեալ շատ բարձրացուցինք, և յարեմտեան կողմն այգիք
 « առինք ներս ձգեցինք մինչի սուրբ Հռիփսիմի մօտն որ կրկին
 « Ղըռի այգի եղև: Հինգերորդ՝ այս մեր նոր առած այգին
 « յեզրն հիւսիսային և արեմտեան կողմն պատերն բաց էր,
 « որչափ կամեցաք ներս ձգեցաք որ եղև կրկին նոյնչափ:
 « Վեցերորդ՝ Երեանայ այգեաց պատերն բարձրացուցինք,
 « որ այլ այգւոյ միջովն ճանապարհ չլինի, կողերովն Գ զնան:
 « Եօթներորդ՝ յուշկանայ այլ նոր մուլք եմք առած, որ
 « պատերն քաշում են: Ութերորդ՝ առուն որ միայն Խօթա-
 « նասուն մշակ տեղն է բանի: Իններորդ՝ խառատ և դարբին
 « որ սոցա ուղեցած պարագայքն են շինում: Տասներորդ՝
 « մօնլադուրսի թուրքի մլքէրն որ յիսուն վաթսուն տարի է
 « իւրեանց ձեռքն է եղևալ, գիւանի արդ արարաք զայն և
 « յետ դարձուցին մեզ, որ այժմս վարեցինք և ցանեցինք շը-
 « նորհօքն քրիստոսի »:

Սա յամի 1163 գրէ զկտակ իւր, որոյ այս է պատճէն:

« Ի՞րդ ես Զուղայեցի Տէր Աղէքսանդր կաթողիկոս ամե-
 « նայն Հայոց, ի սուրբ Աթոռոյս Եջմիածնի 1155 թիւն,
 « կոչեցայ յաթոռակալութիւն սորին, եկն եհաս ժամանեաց
 « մինչև 1163 թիւն, յորում զկտակս գրեցի, թէ ութնամե
 « զինչ արդիւնք եղև սրբոյ Աթոռոյս Աստուած միայն գիտէ,
 « այլ և արեսողքն և լսողքն և մանաւանդ թէ Նահապետ կա-
 « թողիկոսն որ թագաւորական պարտք կայր երկու հազար
 « թուման զայն ևս վճարեցի, որ մէկ գեկան պարտք չկայ
 « սուրբ Աթոռոյս այլ և դրամ ևս կայ . . . երկրորդ՝ ով
 « սիրելիք իմ յետ մահուանն իմոյ՝ կամք ձեր է զո՞րք կամիք
 « կաթողիկոս ընտրէք, այլ եթէ ինձ ընէք Զուղայեցի Մով-
 « սէս վարդապետին կարգեցէք, զի ստոյգ և հաւաստեալ
 « գիտեմ, որ կրկին՝ երեքկին՝ և բազմակրկին ճոխացուցանէ
 « զԱթոռս և զԱզգս, և որինչ ի նմանէ պախառութիւն լինի

« Ազգիքն և ողորթ Աթոռոյս ես լինիմ պարտական, և որինչ
 « շահ և օգուտ ծնանի, գուք վայելեցիք բարութեամբ :
 « Ողջոյն և խաղաղութիւն եղիցի ընդ ձեզ ընդ ամենեանսդ,
 « ամէն, կացէք բարեաւ և մնացէք խաղաղութեամբ,
 « և վասն մեր աղօթս արարէք և յիշեցէք 'ի քրիստոս, և
 « գուք յիշողքի յիշեալ լիջիք առ Տէր Յիսուս Քրիստոս և
 « 'ի յոյսն բնաւ ից, ամէն » :

(Թողլով նորա զբազում ազգաօգուտ գործոց յիշատակս,
 փոխեցաւ յաշխարհէ աստի 'ի 22 Նոյեմբերի 1714 ամի
 (1163) :

Ի պատմութեանն սոյն Աղէքսանդր կաթողիկոսի, Հ. Մի-
 քայէլ Չամչեան գրէ թէ « Սա ինքն Աղէքսանդր յառաջ քան
 « զնստիլ իւր յաթոռ Հայրապետութեան՝ ունէր ընդդիմու-
 « թիւն առ քաղկեդոնականն առ Աթոռն Հռովմայ . . . Այլ
 « յորժամ նստաւ Աղէքսանդր յաթոռ կաթողիկոսութեան
 « 'ի բաց եթող զառաջին ընդդիմութիւն իւր, և կալաւ սէր
 « մեծ ընդ Առաքելական պահին հռովմայ, և եցոյց պատիւ
 « լատին կրօնաւորաց, որք հանդիպեցան յԵջմիածին, և
 « զկնի սակաւուց՝ յամի 1709 ԽՃԺԸ 'ի փետրվարի 25 յը-
 « ղեաց գիր սիրոյ և յարգութեան առ Սրբազան պապն Նդե-
 « մէս մետաքսաներրորդ 'ի դիմաց իւրոց և 'ի դիմաց համօրէն
 « վարդապետաց և բովանդակ հօտին իւրոյ, յորում ընդու-
 « նելով զՀռովմայ Հայրապետն լինել փոխանորդ Քրիստոսի
 « և յաջորդ Պետրոսի վիմի անուանէ զնա երիցս երջանիկ տի-
 « եզերական Հայրապետ, և Պետական գլուխ, զի
 « կան մեծութիւն, և զերագոյն նախագահութիւն
 « ասրակաց քրիստոնէից և անշիջանալի շահ կաթ-
 « առաքելական եկեղեցւոյ : Եւ առաջի եղեալ զս
 « զիւրայնոցն առ Սրբազան զաջս Հռովմայ, խնդր
 « հայրախնամ զթոյն արժանի արասցէ առաքել զփոխադարձ
 « պատասխանի յԱթոռն սրբոյ Եջմիածնի, և մեք ասէ՝ ըն-
 « կալցուք զթողլթս ձեր իբրեւ զԱռաքաւածատուր պատգամս
 « Մովսիսի » : (Չամչեան պատմ. Հայ. հատ. Գ. էջ 749) :

(Լարեքաղդարար գտի զօրինակ յիշեալ կոնդակին յԱղէք-

աւնդր կաթուղիկոսէ գրեալ առ Նղիմէս պապ, զոր ընդ այսօր
կցել հարկաւոր համարեցի, զի գիտասցէ Աղգն թէ պատ-
մութիւնն շինեալ 'ի Հ, Միքայէլէ՝ 'ի բազում գէպս է յար-
մարեալ ըստ իւրոյ հաճոյից, որ միշտ գուն գործէ զեկեղե-
ցին Հայոց արկանել ընդ Լծով հրամանի ամբողջն Հռովմայ,
քանզի կոնդակն գրեալ յԱղէքսանդրէ առ Նղիմէս պապ, է
բողոք զչարախառնութեանց փաթերայից, և 'ի յիշեալ կոն-
դակին չիք յիշատակութիւն ծանր ծանր պատուանունու-
նութեանցն, զոր ըստ քմաց շարակարգէ Հ, Միքայէլ 'ի-
պատմութեանն իւրում: Ահաւասիկ այս է պատճէն կոնդա-
կին: « Ի գերապատիւ և 'ի գերասկզբնական պատճառէ յԱս-
տուծոյ հօրէ 'ի գերակատար և 'ի գերաճնունդ նորին բնու-
թեանէ իսկակից՝ և անժամանակ միածին բանէ, 'ի գերազանց
և 'ի գերալրական բղխմանէ նորուն էութիւնէ՝ ինքնազօր և
ամենազօր Հոգւոյն ճշմարտէ, ընտրեալ և պատկեալ՝ բար-
գաւաճեալ և փառաւորեալ, և նոյն ամենասուրբ երրոր-
դութեամբն պարսպեալ և նորին շնորհօքն ուռճացեալ՝ և
պերճացեալ հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութեամբ՝ զար-
գացեալ և շքեղացեալ յԱստուածպետական փառաց հազոր-
դեալ: Տիրելով ծովու և ցամաքի, քաղաքաց և աւանաց՝
հեռաւորաց կղզից, և մերձաւորաց գաւառացն: Երգնապա-
տիւ և գերահռչակ պատուով մեծարեալ՝ պետականին ժա-
մանեցելոյ գահին Հռովմայ Տեառնդ Գլէմէնտոսի երկցօ եր-
ջանիկ Պապի:

Ողջոյն սիրոյ և սրբութեան մատուցանեմք վսեմախոհ մե-
ծութեանդ, և որոց ընդ հովանեաւ քոյոց թեոց դասուց ե-
կեղեցականաց միանգամայն և աշխարհականաց: Մեք նուազ
ծառայք Բրիտոսի Տէր Աղէքսանդր ամենայն Հայոց կաթու-
ղիկոս 'ի գահս չուսողարդ և Աստուածաէջ Աթոռոյս Եջմի-
ածնի, և որք ընդ ինե ժառանգաւորք նրբութեան ուխտի
Եպիսկոպոսք՝ Բահանայք՝ Արդապետք և ամենայն կղերք
եկեղեցեաց: Եւ ընդ Աստուածապարզ և Բրիտոսանուէր
ողջունիս, ծանուցումն յայտարարութեան առնեմք փառաւոր
Տէրութեան քոյ: Զի թէպէտ և մեք վերջացեալ գտանեմք:

ներ այսմ ամանակի 'ի մարմնաւոր իշխանութենէ՝ սակայն ըզ-
 ձերն տեսանելով և ըսելով քաջատոհմութիւն գերապատ-
 ուութեան, զուարճացեալ բերկրիմք 'ի սիրտ և 'ի հոգի, և
 զոհութիւն անբաւ բիւրօք, և օրհնութիւն մատուցանեմք
 ամենաթագաւորին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որովք թա-
 գաւորք թագաւորին և հզօրք գրեւ զարդարութիւն՝ ըստ
 իմաստնոյն բանի: Եւ խնդրեմք զինոյն յամերամ ամանակօք,
 և պարագայց ամօք խաղաղութեամբ, և անդդուելի հաս-
 տատուն պահեսցէ մինչ 'ի կատար, և 'ի սպառումն յաւիտե-
 նիս այսորիկ 'ի փառս և 'ի գովեստ Աստուածութեան իւրոյ,
 յուրախութիւն և 'ի պարծանս ամենայն քրիստոնէից ամէն:
 Եւ արդ՝ արտադրեմք և զայս առաջի գերիշխանական մե-
 ծութեան ձերոյ, զի 'ի բնութս, անդուստ 'ի սկզբանէ՝ այօ է
 սովորութիւն նախագահութեան գերագունութեանցդ, վար-
 դապետս, և քարոզս առաքել 'ի չորեքժադեան տիեզերս,
 որպէս և յուրմ տեսաք, և տեսանեմք աչօք մերովք, իբր զի
 քարոզեսցեն զՔրիստոս Աստուած հաւատալ, և խոստովա-
 նել, և նովաւ գտանել զփրկութիւն հոգւոց, և հասնիլ
 թողութեան մեղաց ըստ Սրբազան Առաքելոյն Պօղոսի օրասէ
 « սրտիւ հաւատալ յարդարութիւն, և բերանով խոստովա-
 նել զփրկութիւն », : Քանզի ոչ ուստիքէ հաստատեալ ա-
 ւանդութիւնս այս, եթէ ոչ 'ի նոյն ամենահեռնէ Քրիստոսի
 Աստուծոյ: Ար և յետ փրկագործ տնօրէնութեանն, և փա-
 ռաւոր յարութեանն, պատուիրեաց աշակերտաց իւրոց ասե-
 լով « երթայք յաշիւսրհ ամենայն, և քարոզեցէք, որ հա-
 ւատայ և մկրտի կեցցէ, և որ ոչ հաւատայ դատապարտեա-
 ցի », : Զոր և այսու եղեալ պայմանաւ՝ կրկին նշանս կրն-
 քեալ տեսանեմք 'ի բարերար փրկչէն մերմէ, հաւատ և մկր-
 տութիւն, ընդ որս և կայ պարունակեալ ամենայն աւանդու-
 թիւնք եկեղեցւոյ, որովք յայտնի ծանուցանի բոլոր խորհր-
 դածութիւնք քրիստոնէից: Քանզի զինչ են հաւատք, ե-
 թէ ոչ յուսացելոց՝ իրաց հաստատութիւն, և յանշիմանու-
 թիւն որոց ոչն երեւին ըստ առաքելոյ: Ըստ որում կանոնի
 պարտիմք հաւատալ 'ի միում ամենագօր և ամենակարող բը-

զնահապետ կաթողիկոս (6) : Պատճառն որոյ ելեալ նորա մանա-
սարաւ Զուղայեցւոց և հրովարտակաւ (7) շահ Սլէյման ար-
քայի գնաց յԵջմիածնին , այլ անդ ոչ աջողեցաւ ելթ գոր-
ծոյն զի 'ի կուսակցաց Նահապետ կաթողիկոսի շարախօսու-
թեամբ մատնեցաւ այլազգի իշխանին երեւնայ , որոյ կաշա-
ռակուր լեալ գրեաց զշարախօսութիւնն կուսակցաց Նահա-
պետ կաթողիկոսի առ շահ Սլէյման , և արքայն եղ զհաղար
թուաման 'ի վերայ նորա , (զոր վճարեաց վանքն Ամենափրկչի)
և արկեալ եղև 'ի բանտ , ուրանօր զկնի բաղում խոշտան-
դանաց վախճանեցաւ յամի 1698 'ի 4 Յունւարի (8) : Թեա
ժլանելոյ սորա յառաջնորդութենէ և գնալոյ յաթուան Եջ-
միածին , վանքն Ամենափրկչի մնաց 'ի ներքոյ հաղար թու-
ման պարտուց , որք յուուրս առաջնորդութեան նորա ծա-
խեցան վանս պէտպէս ազգասօգուտ և անազգասօգուտ գործոց ,
և հաղար թուաման տուգանքն և յաւելաւ ապա 'ի վերայ նոյն
ծանրութեան :

(1') . Գրեալ է այն :

(2) . Տէր 'ի Գլխի :

(3) . Կոթի նոր Գրեալ : Զեռգեր յիշատակարան :

(4) . Հայր Մեհայէլ Չոփչեան 'ի պատմութեան Հայոց հոգորդի ,
Երեւ 749 , Գրե Բէ " առ Իմն Աշխատեցր . . . Գրեալ էր Գեր Դ
" Գրեի հոգորդ Բանտ , որոյ ընդդէմ արար զայլ Գեր Սրեթե-
" անս Կոթեցի 'ի նոր Զո-շայե' Դ " Դ պատմութեան Բանտ
" նորս Իմպատմութեան " : Աշխատեցր Իմպատմութեան Բանտ
հոգորդութեան հոգով իմ ընդ Գրեի Գրեի Կոթեցի , այլ նոր
ոչ Գր Դոպեան Ինչ շինեալ հոգորդ նոր . ուստի յիշատակեալ
Հայր Մեհայէլ Իմ Լինելոյ է նոյն հոգորդութեան Դոպեան յոր-
նեալ 'ի Սրեթեանս Գրեի Կոթեցի , Իմ Լինելոյ է " Կրթութեան Դո-
կան " Գրեի Գրեի զոր յորեւեալ է Զո-շայեցի Զո-շայեցի Զո-
շայեցի Ինչեցեալ , որ Կոթեցի է 'ի Գլխի 'ի-
պատմութեան Գրեի Կոթեցի Սրեթեանս , յամի 1713 : Այլ Դ
Վերջինս այս յորեւեալ Դ , զի յիշատակեալ Հայր Մեհայէլ , Սրե-

ճանաչող Գաղտնիքն արարեալ է զգիրսն եւր ՚ի 1715 թի, զոր յարժա-
բաղէս ընէի զսեւ պարսկական ճարտարէն պարտեւայ ՚ի 1713 թի :

Գիրսն ալ գրեւ ՚ի Սրեկանսէ Բաղլէտեան Դաշտոյն ՚ի Նոր
Ջաղաղէ՝ հնէ ՚՛ Սաղաթի իշխանաց , գրեւ յաճեանն Աղբէլէ 1715
թի ՚ի Սարսի տաշտի Հիպոստատի : Արդար եւ ըստ վիճայեւայ Հ . Մեհա-
յեւէ Եմստարեմէի էն Բաշ Նորս զի Զարագաւ հանդիսանայ զաղաթա-
սանիւնն Հայաստանեայց եկեղեցոյ , հիմնաւոր ժառանգ եւ վիճա-
թեմի հարց արեւոյ հաստատելով զաղաթասանիւնն Նորս , եկեղեցի-
ւով զՀարագրիկ յաղաւան ժողովոյն , որտ անկաշաւար տարալէն
Կարգաւոր թէ հերձաւորակն է եկեղեցին Հայաստանեայց : Ի գլխին
վերջերորդ թէ ՚՛ « Դաղաթ » յայտ է աղանդան զի եկեղեցի Հայոց իշխ
« Կարագրիկան ընդդէմ աղանդն հերձաւորաց եւ հաւատարման , եւ
« ընդդէմ այն որտ Բարս շէմսեւ զԵրեստարեւելան եկեղեցոյն »
« Բաժնանն , (զժողովոյն համ զսեւ) : Ուստի յարանգ համար վե-
« րաւորն ցարանել եւ հաստատել զաղաթասանիւնն եկեղեցոյն թի-
« րոյ , եւ հեղանակն ՚ի ճեմն վիճաւորեան զարդարեաց թիւոյ » որտ
« յեւրոսանիւն Ժողովոյն Ժողովն յեկեղեցին թի : Եւ Կալ Նորս
« Բաժնաւ զարագրիկանսն յաճեւ երկեայելոյն անան , զա ՚ի Կալ
« Կարգեւ զընդուն զարուղիաց Բաժնաւորաց եւ իննաւ զԵրեսն հաճ-
« ասանդարոյն յաճեւ , որտ վան հաճան ընելայ » յաղանայ տեղեւ Նա-
« րեւել ՚ի Երեսն աննն զեկեղեցին թի :

(5) . Արաք Նորս :

(6) . Ջաղաղեցիտ ոչ յօժարեցան եւ հասան եղեն հաճաւորիւնս-
թեանն Նահապետի , վանորոյ Գան Գարձեկն ընկեցեկն ասանել զնա՝ որ-
պէս եւ արարին երկեցն հրավարեցան զալ Սլեյման , ՚ի Կարագրիկ
նեւայ Նորս հաճաւոր ՚ի հաղան Կարագրիկան :

(7) . Գաղաթոր Նորս հրավարեցի ի հայ ՚ի վանն Աղանդիկի , զորոյ
զարագրիկան ոչ հարկաւոր էն հաճարեցի յիշատակել :

(8) . Ողջանագիր : Ձեռագիր յիշատակարան ՚ի հանդիպոյ :

Ե.

ԱՆԷՔՍԱՆԴՐ

Տէր Աղէքսանդր Եպիսկոպոս Զուղայեցի ըստ խնդրոյ ժողովրդոց Զուղայու յամի 169¹ կալնու զաթոռ Առաջնորդութեանն, և բարեօք տնտեսութեամբ կառավարէ զբանասոր հօտն իւր մինչև ցամ Տեառն 1706, յորում ժամանակի ըստ խնդրոյ և ըստ ընտրութեան աղգի Հայոց կարգի կաթուղիկոս սրբոյ Եջմիածնի, և արքունի հրովարտակաւ ելանէ 'ի Զուղայոյ և գնայ յԵջմիածին կալնու զաթոռ Հայրապետութեան (1)։ Յետ ելանելոյ սորա յԱռաջնորդութենէ վանին Ամենափրկչի՝ վանքն կայր 'ի ներքոյ 1180 թուանն պարտուց (2) որ մնացեալն էր 'ի ժամանակէ առաջնորդութեանն Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի։ Սա յընթացս կենաց իւրոց ցորչափ եկաց 'ի կաթուղիկոսութեան, կարի մտերմական և ընտանեկան սիրով պահեաց զհաղորդակցութիւն սիրահաղորդ նամակաց ընդ իշխանս Զուղայու, յորմէ երեսուն կոնդակք բարեկամական և հայրենակցութեան սիրով գրեալք անցին 'ի ձեռս իմ, զորս գրեալ էր առ ներքոյ գրեալ իշխանսն Զուղայու, էր զի ուրոյն ուրոյն յանունն նոցա, և էր զի 'ի միասին, որք են Ութաղայ, Սաֆրազ Թարխան, Աւետիք, Յակոբ, Էլիազ, Էմինազ, (ամա յամենայն կոնդակսն իւր իբրեւ առանձին սիրոյ նշան գրէ « աչացս լոյս ») Սահրազ և Ղազար։ 'ի միում 'ի կոնդակացն իւր, յետ յիշելոյ զկացութենէ իւրմէ՝ ընդ որ բաւարար ցուցանէ զինքն և գահ ըստ ամենայնի, յաւելու ասել՝ բայց « միայն սէր ձեր տոչորէ և խորովէ զսիրտ իմ, և գութ ձեր « գալարեցուցանէ զաղիս իմ, և 'ի մտածելն զձեզ՝ տոչորին « երիկամունք իմ, և ոչինչ ունիմ մոխթարութիւն յայսքան « աղետից և տարակուսանաց իմոց »։ Եւ յայլում կոնդակի

իւրում գրէ այս օրինակ, « եւ արդ սիրելիք իմ և հարա-
 « զատ որդիք Խորս լուսոյ սրբոյ Եջմիածնի, զոր գոհութիւն
 « գահացայց զձէնջ, և կամ որպիսի շնորհակալ եղէց զբարե-
 « բարութենէ ձերմէ, 'ի տրոցն յառատութենէ՝ թէ 'ի պատ-
 « աւոյն յալովութենէ զոր պարտական իմ յամենայնի, բայց
 « միայն օրհնութեամբն այն օրհնեցից զձեզ որ ոչ անցանէ, և
 « զփոխարէն տրիտուրն հատուցէ ձեզ հատուցիչն ամենայն
 « բարեաց՝ հոգեորացն և մարմնաւորացն, աստեացս և հան-
 « գերձեւոցն, ձեզ և ձեր որդւոցն, սիրելիաց և բարեկամաց,
 « յաւէտ և ոչնչեցեւոց ձերոց յամենայնի, » :

Աս անշէջ ունելով 'ի սրտի իւրում զսէր Հայրենեաց,
 'ի 25 Թիբայ 1160 ամի, ('ի 12 հոկտեմբերի 1711) գայ 'ի
 Զուղայ, և անդ մնալով ամիսս ութ, և միսիթարելով զհայ-
 բնիս և զբարեկամս իւր, 'ի 27 շրաթ 1161 (17 յունիս
 1712) վերադառնայ միւսանգամ 'ի սուրբ Աթոռն Եջմիա-
 ծին (3), Նաթուղիկոսութիւն սորա եղև կարի օգտակար ոչ
 միայն սակս 12 զգին, այլ և վաճն սրբոյ Եջմիածնի, զորոցնոյն
 ինքն Աղէքսանդր գրէ առ Մովսէս Առաջնորդն Զուղայու վա-
 նաց, յունիս 4՝ ՔՃԿԹ Թուական կոնդակաւն իւրով, զոր հար-
 կաւոր համարեմ յիշատակել աստ :

« Հաղուհացի միջնոցէն մինչև ցարդ թէ տան, և թէ
 « դուրսն, տանն տեղ քարխանայք ունիմ, երեք հարիւր ա-
 « լելի ուստայ մշակ կուքանի, տեղւոյս կարգն գիտես որ ա-
 « մէն մշակ օրն երեք անգամ հաց կուտէ, որ շինի օրն ինն
 « հաց, օրն երեք հազար հաց տանէս դուրս կուլինի, զատ 'ի-
 « միաբանից և երթեկողաց, քարխանայքն այս ինչ են՝
 « յառաջմէ գրեալ եմ, սեղանատուն ձմեռան համար, քօան և
 « հինգ զազ ու կէս երկայնութիւնն, հինգ զաղ լայնութիւնն,
 « չորս զաղ բարձրութիւնն, ամէնն սրբատաշ և նարին
 « թրաշ քարով, սորա վերին այլ նոյն շափովն ցորենի ամ-
 « բար, սեղանատունն Աստուծով մինչի վարդաւառն կատար
 « կառնու, մէջն այլ նոյնպէս տաշեալ քարով, երկու բու-
 « խէրի երեք դռնացի, որ այլ սեղանատանէն ներս կումանէ:
 « Երկրորդ որ եկեղեցւոյ մօտի խորն տանքու եմ շինած

« Եւ որ ա վերայ այլ զանգակատան նման երկու տակ և երկու
 « գրմբեթով նոյնպէս քարով շինած եմ: Երբորդ՝ Սիմօն վար-
 « դապետի այգուցն կտրած եմ մեծամեծ թաւէք շինուամ:
 « Չորրորդ՝ Ղըռի այգւոյ հիւսիսային պատէրն՝ ի վեր ա-
 « ռեալ շատ բարձրացուցինք, և յարեմտեան կողմն այգիք
 « առինք ներս ձգեցինք մինչի սուրբ Հռիփօսիմի մօտն որ կրկին
 « Ղըռի այգի եղև: Հինգերորդ՝ այս մեր նոր առած այգին
 « յեզրն հիւսիսային և արեմտեան կողմն պատերն բաց էր,
 « որչափ կամեցաք ներս ձգեցաք որ եղև կրկին նոյնչափ:
 « Վեցերորդ՝ Երեւնայ այգեաց պատերն բարձրացուցինք,
 « որ այլ այգւոյ միջովն ճանապարհ չլինի, կողիւսովն ՚՛ գնան:
 « Եօթներորդ՝ յուշկանայ այլ նոր մօւլք եմք առած, որ
 « պատերն քաշում են: Ութերորդ՝ առուն որ միայն եօթա-
 « նասուն մշակ տեղն է բանի: Իններորդ՝ խառատ և դարբին
 « որ սոցա ուղեցած պարագայքն են շինում: Տասներորդ՝
 « մօնլադուրսի Թուրքի մլբէրն որ յիսուն վաթսուն տարի է
 « իւրեանց ձեռքն է եղեալ, դիւանի արդ արարտք զայն և
 « յետ դարձուցին մեզ, որ այժմս վարեցինք և ցանեցինք շը-
 « նորհօքն Քրիստոսի: »

Սա յամի 1163 գրէ զկտակ իւր, որոյ այս է պատճէն:

« Ի՛րդ ես Զուղայեցի Տէր Աղէքսանդր կաթողիկոս ամե-
 « նայն Հայոց, ՚ի սուրբ Աթոռոյս Եջմիածնի 1155 թիւն,
 « կոչեցայ յաթոռակալութիւն սորին, եկն եհաս ժամանեաց
 « մինչև 1163 թիւն, յորում զկտակս գրեցի, թէ ութնամե
 « զինչ արդիւնք եղև որոյ Աթոռոյս Աստուած միայն գիտէ,
 « այլ և փեսողքն և լսողքն և մանաւանդ թէ Նահապետ կա-
 « թողիկոսն որ Թադաւորական պարտք կայր երկու հազար
 « թուման զայն ևս վճարեցի, որ մէկ դեկան պարտք չկայ
 « սուրբ Աթոռոյս այլ և գրամ ևս կայ . . . երկրորդ՝ «վ
 « սիրելիք իմ յետ մահուանն իմոյ՝ կամք ձեր է զո՛րք կամիք
 « կաթողիկոս ընտրէք, այլ եթէ ինձ լսէք Զուղայեցի Մով-
 « սէս վարդապետին կարգեցէք, զի ստոյգ և հաւաստեալ
 « գիտեմ, որ կրկին՝ երեքկին՝ և բազմակրկին ճոխացուցանէ
 « զԱթոռս և զԱզգս, և որինչ ՚ի նմանէ պա՛րսու թիւն լինի

“ Ազգի՛ն և սուրբ Աթոռոյս ես լինիմ այսրտական , և որինչ
 “ շահ և օգուտ ծնանի , գուք վայելեցիք բարութեամբ :
 “ Ողջոյն և խաղաղութիւն եղիցի ընդ ձեզ ընդ ամենեանեզ ,
 “ ամէն , կացէք բարեաւ և մնացէք խաղաղութեամբ ,
 “ և վասն մեր աղօթս արարէք և յիշեցէք 'ի քրիստոս , և
 “ գուք յիշողքի յիշեալ լիջիք առ Տէր Յիսուս Քրիստոս և
 “ 'ի յոյսն բնաւից , ամէն , , :

Թողլով նորա զբազում ազգաօգուտ գործոց յիշատակս ,
 փոխեցաւ յաշխարհէ աստի 'ի 22 Նոյեմբերի 1714 ամի
 (1163) :

Իսկ պատմութեանն սոյն Աղէքսանդր կաթողիկոսի , Հ . Մի-
 քայէլ Չամչեան գրէ թէ “ Սա ինքն Աղէքսանդր յառաջ քան
 “ զնստիլ իւր յաթոռ Հայրապետութեան՝ ունէր ընդդիմու-
 “ թիւն առ քաղկեդոնականն առ Աթոռն Հռովմայ : . . . Այլ
 “ յորժամ նստաւ Աղէքսանդր յաթոռ կաթողիկոսութեան
 “ 'ի բաց եթող զառաջին ընդդիմութիւն իւր , և կալաւ սէր
 “ մեծ ընդ Առաքելական գահին , հռովմայ , և եցոյց պատիւ
 “ լատին կրօնաւորաց , որք հանդիպեցան յէջմիածին , և
 “ զկնի սակաւուց՝ յամի 1709 թ՝ Յ Ժ 'ի փետրվարի 25 յը-
 “ ղեաց գիր սիրոյ և յարգութեան առ Սրբազան պապն Յղե-
 “ մէս մետասաներրորդ 'ի դիմաց իւրոց և 'ի դիմաց համօրէն
 “ վարդապետաց և բովանդակ հօտին իւրոյ , յորում ընդու-
 “ նելով զՀռովմայ Հայրապետն լինել փոխանորդ Քրիստոսի
 “ և յաջորդ Պետրոսի վիմի անուանէ զնա երիցս երջանիկ տի-
 “ եզերական Հայրապետ , և Պետական գլուխ , գերիշխանա-
 “ կան մեծութիւն , և գերագոյն նախագահութիւն Հայր հա-
 “ սարակաց քրիստոնէից և անշիջանալի ջահ կաթողիկէ և
 “ առաքելական եկեղեցւոյ : Եւ առաջի եղեալ զսէր իւր և
 “ զիւրայնոցն առ Սրբազան պապն Հռովմայ , խնդրէ՝ զի ըստ
 “ հայրախնամ դիւանարժանի արասցէ առաքել զփոխադարձ
 “ պատասխանի յԱթոռն որբոյ էջմիածնի , և մեք ասէ՝ ըն-
 “ կալցուք զթուղթս ձեր իբրեւ զԱռաքելաւոր պատգամս
 “ Մովսիսի , , : (Չամչեան պատմ . Հայ . հատ . Գ . էջ 749) :

Իսկ արեւադարար գալի զօրինակ յիշեալ կօնդակին յԱղէք-

առնդր կաթուղիկոսէ գրեալ առ Աղիմէս պապ, զոր ընդ այսմ
կցել հարկաւոր համարեցի, զի գիտացէ Աղգն թէ պատ-
մութիւնն շինեալ 'ի Հ, Միքայէլէ՝ 'ի բազում գէպս է յար-
մարեալ ըստ իւրոյ հաճոյից, որ միշտ գուն գործէ զեկեղե-
ցին Հայոց արկանել ընդ լծով հրամանի ամուսն շուովմայ,
քանզի կոնգակն գրեալ յԱղէքառնդրէ առ Աղիմէս պապ, է
բողոք զչարախառնութեանց փաթերայից, և 'ի յիշեալ կոն-
գակին շիք յիշատակութիւն ծանր ծանր պատուանունու-
նութեանցն, զոր ըստ քմաց շարակարգէ Հ, Միքայէլ 'ի-
պատմութեանն իւրում: Ահաւասիկ այս է պատճէն կոնգա-
կին: « Ի գերապատիւ և 'ի գերասկզբնական պատճառէ յԱ-
տուծոյ հօրէ 'ի գերակատար և 'ի գերածնունդ նորին բնու-
թենէ իօկակից՝ և անժամանակ միածին բանէ, 'ի գերազանց
և 'ի գերալրական բղիմանէ նորուն էութենէ՝ ինքնազօր և
ամենազօր Հոգւոյն ճշմարտէ, ընտրեալ և պսակեալ՝ բար-
դաւաճեալ և փառաւորեալ, և նոյն ամենասուրբ երրոր-
դութեամբն պարսպեալ և նորին շնորհօքն ուռճացեալ՝ և
պերճացեալ հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութեամբ՝ զար-
գացեալ և շքեղացեալ յԱտուածպետական փառաց հաղոր-
դեալ: Տիրելով ծովու և ցամաքի, քաղաքաց և աւանաց՝
հեռաւորաց կղզից, և մերձաւորաց դաւառացն: Եղնապա-
տիւ և գերահռչակ պատուով մեծարեալ՝ պետականին ժա-
մանեցելոյ դահին Հռովմայ Տեառնդ Գլէմէնտոսի երկցո եր-
ջանիկ Պապի:

[[ԴՅոյն սիրոյ և որրութեան մատուցանեմք վսեմախոհ մե-
ծութեանդ, և որոց ընդ հովանեաւ քոյոց թեոց դասուց ե-
կեղեցականաց միանդամայն և աշխարհականաց: Մեք նուազա-
ծառայք Քրիստոսի Տէր Աղէքառնդր ամենայն Հայոց կաթու-
ղիկոս 'ի գահս չուսադարդ և Ատուածաէջ Աթուոյս Եղմի-
ածնի, և որք ընդ ինե ժառանգաւորք նրբութեան ուխտի
եպիսկոպոսք՝ Քահանայք՝ Աարդապետք և ամենայն կղերք
եկեղեցեաց: Եւ ընդ Ատուածապարգև և Քրիստոսանուէր
ողջունիս, ծանուցումն յայտարարութեան առնեմք փառաւոր
Տէրութեան քոյ: Զի թէպէտ և մեք վերջացեալ գտանեմք:

Ներ այսմ ամենակի՝ ի մարմնաւ որ իշխանութենէ՝ սակայն ըզ-
 ձերն տեսանելով և լսելով քաջատոհմութիւն գերապատ-
 ութութեան, զուարճացեալ բերկրիմք ի սիրտ և ի հոգի, և
 գոհութիւն անբաւ բիւրօք, և օրհնութիւն մատուցանեմք
 ամենաթագաւորին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որովք Թա-
 գաւորք Թագաւորին և հզօրք գրեմ զարդարութիւն՝ ըստ
 իմաստնոյն բանի։ Եւ խնդրեմք զինոյն յամերամ ամենակօք,
 և պարագայց ամօք խաղաղութեամբ, և անդրդուելի հաս-
 տատուի պահեցէ մինչ ի կատար, և ի սպառումն յաւիտե-
 նիս այսօրիկ ի փառս և ի գովեստ Աստուածութեան իւրոյ,
 յուրախութիւն և ի պարծանս ամենայն քրիստոնէից ամէն։
 Եւ արդ՝ արտադրեմք և զայս առաջի գերիշխանական մե-
 ծութեան ձերոյ, զի ի բնութս, անդուստ ի սկզբանէ՝ այս է
 սովորութիւն նախագահութեան գերազուեթեանցդ, վար-
 դապետս, և քարոզս առաքել ի չորեքժազեան տիեզերս,
 որպէս և յովս տեսաք, և տեսանեմք աչօք մերովք, իբր զի
 քարոզեցեն զՔրիստոս Աստուած հաւատալ, և խոստովա-
 նել, և նովաւ գտանել զփրկութիւն հոգւոց, և հասանիլ
 Թողութեան մեղաց ըստ Սրբազան Առաքելոյն Պողոսի որ ասէ
 « սրտիւ հաւատալ յարդարութիւն, և բերանով խողատվա-
 նել զփրկութիւն », ։ Քանզի ոչ ուստիքէ հաստատեալ ա-
 ւանդութիւնս այս, եթէ ոչ ինոյն ամենաճեառնէ Քրիստոսի
 Աստուծոյ։ Ար և յետ փրկագործ տնօրէնութեանն, և փա-
 ռաւոր յարութեանն, պատուիրեաց աշակերտաց իւրոց ասե-
 լով « երթայք յաշիւսրհ ամենայն, և քարոզեցէք, որ հա-
 ւատայ և մկրտի կեցցէ, և որ ոչ հաւատայ դատապարտեա-
 ցի », ։ Զոր և այսու եղեալ պայմանաւ՝ կրկին նշանս կըն-
 քեալ տեսանեմք ի բարերար փրկչէն մերմէ, հաւատ և մկր-
 տութիւն, ընդ որս և կայ պարունակեալ ամենայն աւանդու-
 թիւնք եկեղեցւոյ, որովք յայտնի ծանուցանի բոլոր խորհր-
 զածութիւնք քրիստոնէից։ Քանզի զի ոչ են հաւատք, ե-
 թէ ոչ յուսացելոց իրաց հաստատութիւն, և յանդիմանու-
 թիւն որոց ոչն երեւին ըստ առաքելոյ։ Ըստ որում կանոնի
 պարտիմք հաւատալ ի միում ամենազօր և ամենակարող բն-

Նութիւն Աստուածութեանն երիտ անձինս կատարեալս , և յատկացեալս՝ Հայր և Որդի և սուրբ Հոգի , Հայր անձին և ոչ յուսեքէ , և Որդին ծնունդ Հայրական , որպէս քան 'ի մտաց , և սուրբ Հոգին բղխումն 'ի Հօրէ անքննելի և անխմանալի , որում ոչ մեծութիւն և ոչ նուաստութիւն ոչ բարձրութիւն և ոչ խորութիւն ; ոչ ունելով ստուերք աստիճանի ել և էջս ասաւելութեան և նուազութեան , այլ զոյգ և համապատիւ , համակամ , համիշխան , համակար , համագործ , և համազօր , անհատ , և անորոշ անբաժանելի , վերացեալ բարձրացեալ ժամանակաց , և յաւիտեանից , յանվախճան և յանասման թագաւորութեան օրհնեալ յաւիտեանս ամէն :

Հաւատամք և ընդ նմին զմինն երկց անձնաւորութեանց , զբանն և զՈրդին ծնեալ 'ի Հօրէ նախ քան զյաւիտեանս անախտաբար , և անժամանակապէս , ոչ յետոյ և ոչ կրտսեր , այլ յաւիտենական հօրէ՝ յաւիտենական Որդի , անժամանակ ծնողէ՝ անժամանակ ծնունդ , հանգունատիպ և հաւասար ամենայնիւ , քանզի ոչ էր Հայր երբեմն որ ոչ էր Որդի , այլ որպէս միշտ Հայրն Հայր և Որդին Որդի , և նոյն 'ի վախճան յաւիտեանցս ծնաւ մարմնով 'ի սուրբ կուսէն Մարիամայ , Աստուածն կատարեալ՝ նոյն ինքն և մարդ կատարեալ հոգւով , և մօօք , և մարմնով , անորոշելի մարդկութեամբ , և անթերի Աստուածութեամբ , եկն մարդ յառաջ 'ի կնոջէ և եմուտ ընդ օրինօք՝ ըստ Առաքելոյ . յանձն էառ և զամենայն կիրս մարդկային որ ինչ բնութեանն էր բաց 'ի մեղաց , ոչ ծառայելով իբրեւ զմեզ կրիցն բնականաց , այլ կիրքն բնութեանս ծառայէին նմա իբրեւ Աստուծոյ , յաղագորոյ՝ և հաղորդիւր կամաւորացն , և ականայքն խոյստուեալ փախչէին 'ի նմանէ զարհուրեալք իբրեւ յԱստուծոյ : եւ յիտամաց երեսնից զայ 'ի յորդանան մկրտի 'ի Զովհանէ , և վկայի յԱստուծոյ հօրէ , որդի սիրելի կուսածին մարմնովն , և սուրբ Հոգին աղաւնակերպ իջանի յայտնեալ զփառս Եակեղին : Որով և վարի յանապատ փորձիլ 'ի սատանայէ , և յաղթէ նմա մարմնովն աղամային : եւ նոյն հետայն ժողովէ զաշու-

կերտան առնէ նշանս և զօրութիւնս բաղումս հրաշս և զար-
մանալիս յօլովս : Ուստի և 'ի վախճանի կամաւորութեամբ
դայ 'ի շարշարանս և յանձն առնու զմահ խաչի , և մարդկա-
պէս մեռանի 'ի վերայնորտ , յառնէ փառօք յաւուր երրորդի ,
և երեւի աշակերտաց սլէսպէս արուեստիւք յաւուրս քառա-
սուն , հաղորդելով ընդ հացիւ : Եւ յիտ այնորիկ յանդիման
աշակերտացն ինքնիշխան զօրութեամբ համբառնի յերկինս ,
նովին մարմնովն որով ծնաւն՝ խաչեցաւ , մեռաւ և յարեաւ
և նստաւ ընդաջմէ հօր՝ ըստ կանխասացութեան Դաւթայ ,
որով և զալոց է դատել զկենդանիս և զմեռեալս , որում հա-
ւատացեալ սպասեմք և ակնունիմք յարութեան և դա-
տաստանի և հասուցման գործոց : Ընդ նմին և խոստովա-
նիմք զՄարիամ մայրն Յիսուսի՝ Աստուածածին , որպէս և
ծնեալն՝ Աստուած , և զնոյն 'ի նաչ ելեալ , թ Գրիգորի Աստ-
ուածաբանին որ ասէ յԱՂ որս գիրան , եթէ ով զՄարիամ Աստ-
ուածածին ոչ իմանայցէ՝ հեռի է յԱստուածութենէն , և ե-
թէ ոք խաչեցելոյն երկիր ոչ պագանէ՝ նզովեալ հզիցի և
կարգեցի ընդ Աստուածասպանսն : Եւ վասն այոր այսքան
'ի կարոյ : Հաւատամք և 'ի Հոգին սուրբ Աստուած՝ կատա-
րեալ առանց առնելոյ , բղիւսմն մշտնջենաւոր առ 'ի Հօրէ , որ
խօսեցաւ յօրէնս և 'ի մարգարէս , և յԱռաքեալսն , և էջ
յորդանան գետ և 'ի սուրբ վերնատունն : Հոգի պետութեան
Հոգի ազատութեան Հոգի բերանոյ Աստուծոյ նորին Լութեան
Հօր և յՈրդւոյ , ոչ արարած ոչ ծառայ , ոչ հրամանատու ,
այլ հրամանատու , քանզի մի գործ է Հօր և Որդւոյ և Հոգ-
ւոյն որբոյ , որպէս ասաց փրկիչն աշխարհաց թէ ես և Հայր ,
և հոգին Միմարտութեան որ 'ի Հօրէ ելանէ , ելանէ՝ և ոչ
բաժանի , բղիւ է և ոչ սպառի , և ինքն է Աստուած ինկեալ
տիրապէս , ամենայն յամենայնի : Հաւատամք և զհամաշխար-
հական կաթողիկէ եկեղեցի սուրբ , զթողութիւն մեղաց հաղ-
տատեալ 'ի վերայ հիման Առաքելոց և Մարգարէից և վար-
դապետաց , ըստ Գողոթի թէ՝ զորս եդ Աստուած յեկեղեցւոջ
այս են , նախ՝ զԱռաքեալս , երկրորդ զՄարգարէս երրորդ
զվարդապետս , և զի լուսաւոր բանիւք ողջա՝ հաստատեալ

Մայ սուրբ եկեղեցի, անդրդուելի և անսասանելի յաւիտեանս
յաւիտենից : Եւ զի կառուցեալ է սա 'ի վիմէն կենդանու-
թեան, որ է ինքն Քրիստոս Աստուած ըստ Սողովմանի թէ,
իմաստութիւն շինեաց իւր տուն և կանգնեաց սիւնս եօթն ք
սուրբ եկեղեցի՝ և խորհուրդք եօթն աւանդեալ 'ի նմա, նախ
Մկրտութիւնն, երկրորդ Դրոշմն, երրորդ ապաշխարութիւնն,
չորրորդ հաղորդութիւնն, հինգերորդ կարգ քահանայու-
թեանն, վեցերորդ Պատկն, եօթներորդ օծումն վերջին,
զոր ունիմք առանց յաւելուածոյ և պակասութեան :

Վնանզի Մկրտութիւնն է սկիզբն և ներածութիւն առ Աս-
տուծոյ ընտանութիւն և երկնային ժառանգութիւն, Թարց
որոյ ոչ ոք մտանէ յարքայութիւնն երկնից՝ ըստ Տէրունական
վճռի : Եւ դրոշմն որ է կնիք լուսաւոր մկրտութեան : Եւ դը-
րոշմն Քրիստոսական հաւատոյ, և տարանջատ յանհաւատից,
որ առնէ զմեզ քրիստոսեայս, և Քրիստոսունօղս, խաչանիշ
կնքովն որով երևիմք ահաւոր սատանայի և հրեշտակաց նո-
րա : Ապաշխարութիւնն հանդերձ խոստովանութեամբ, տայ
մեզ յոյս թողութեան, որովք դտանեմք փրկութիւն հոգւոց,
և արձակումն 'ի կապանաց մեղաց ըստ Տեառն բանի թէ "զոր
արձակեցէք յերկրի՝ եղեցի արձակեալ յերկինս", և դարձեալ
թէ " ումեք թողուցուք զմեզս՝ թողեալ լիցի նոցա ", և
դարձեալ " ապաշխարեցէք զի մերձեալ է արքայութիւնն
երկնից ", նաև հաղորդութիւն Մարմնոյ և Արեան Տեառն
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, առնէ զմեզ հաղորդս Աստուա-
ծութեանն իւրոյ, ըստ ասելոյն թէ " որ ուտէ զՄարմին իմ
և ըմպէ զԱրիւն իմ. նա յիս ընակեացի և եօ 'ի նմա ", և դար-
ձեալ " որպէս առաքեաց զիս կենդանին Հայր, և ես կենդանի
եմ վասն Հօր " : Եւ " որ ուտէն զիս և նա կեցցէ վասն իմ ",
և մեք այսու յուսով ճաշակեմք զՄարմին և զԱրիւն Որդւոյն
Աստուծոյ :

Եւ զկարգ քահանայութեան ընկալեալ 'ի Քրիստոսէ և
յԱռաքելոց՝ ունիմք ամենայն ճշմարտութ, զի ձեռն եղ 'ի-
վերայ գլխոց նոցա, և օրհնեաց զնոսա, որով եղին կատարեալս
և կատարելագործք, ըստ որոյն Դիմնիսեայ պարտիմք նախ

մաքրիլ, լուսաւորիլ և լուսաւորել, կատարելագործիլ և կատարելագործել որպէս և աւանդեցաւ յԱռաքելոցն որոց, զոր ունիմք անշեղապէս, և անսայթաք ընթանամք զշաւիղս նոցա, նախ՝ առնուլ զձեռնագրութիւն և ապա տալ այլոց, յառաջ կատարելագործիլ, և ասլակաւորելագործել, որպէս և է իսկ ճշմարիտ և հաստատուն: Եւ Պսակն խորհուրդ մեծ և պանծալի ըստ Պողոսի: « Խորհուրդս այս մեծ է, բայց ես ասեմ 'ի Քրիստոս և յեկեղեցի », և թէ « պատուական է աւանդութիւն », և Տէրն « զոր Աստուած զուգեաց, մարդ մի մեկնեացէ », և Քանդի սա է որբութիւն զուգաւորութեան, առանց որոյ՝ շուն կոչի որ զուգաւորի: Եւ Օծումն վերջին է որ զօրացուցանէ զմեզ մտանել 'ի հանդէս ընդդէմ աշխարհակալին խաւարի, ըմբամարտել ընդդէմ զոռողին, և առնուլ զպսակն յաղթանակի, աւանդեալ մեզ 'ի որոց Առաքելոցն: Ըստ Աւետարանական պատմութեան, թէ օծանէին զբազում հիւանդս: Ուստի նոյն իւղ արհսութեան կատարի յեկեղեցիս Հայաստանեայց յամենայն ամի, և օծանին ամենայն հիւանդացեալս, հոգւով և մարմնով, որով և ունիմք յոյս առողջութեան հոգւոյ և մարմնոյ, և փարատումն ամենայն ախտից: Են և այլ յոգունք աւանդութիւնք մասնաւորք կարգեալք յեկեղեցիս մեր, եթէ 'ի տօն տէրունականս, և 'ի սուրբն Աստուծոյ, և եթէ 'ի պահս և յաղօթս, և 'ի տըքնութիւնս գիշերային հսկման, և եթէ յարարողութիւնս ժամատեղաց և յամենայն կարգաւորութիւնս, թողաք զի մի լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց, և մանաւանդ գրեալսն ոչ ըստ բոլորին և ըստ պատշաճին գրեցաւ, այլ ըստ մասին սակաւագիծ բանիւք, թողլով ապառտան ձեր գերակատար իմաստութեանն, չափել մասամբ զբոլորն:

Օր և 'ի յայտ հաւատացեալ մկրտիմք, և տկնունիմք Հոգւոյն կենդանութեան և մերոյն փրկութեան՝ ըստ անսուտ խոստման Տեառն, թէ « որ հաւատայ և մկրտի՝ կեցցէ », և Գարձեալ 'ի կարգ անդր 'ի վեր ելանելով ասեմք թէ, որով ունիմք մեք հաւատ և Մկրտութիւն, քարոզքն այնքիկ նախապացեալք ոչ պարտին աշխատ լինիլ առ մեզ այլ առայ

ւել առ այնպիսի որք ոչ կարդան զանուն Տեառն մերոյ Յի-
սուսի Քրիստոսի, և ոչ խոստովանին զնա Աստուած, և ոչ
զանորէնութիւնն նորա ամենայն, և ոչ ունին զՔրիստոսական
կնիքն յանձինս իւրեանց, և ոչ ճանաչեն զխորհուրդս Եկե-
ղեցւոյ, և ոչ ընդունին զԱստուածաշունչ գիրս, հին և նոր
կտակարանս, և ոչ գիտեն զանուն Առաքելոց, և Մարգարէից,
և վարդապետաց, և ծիծաղին 'ի վերայ անհատ խորհրդոց
քրիստոնէիցս, և զառանցանս վարկանեն զպաշտիլի դաւանու-
թիւնս քրիստոնէից որ յամենասուրբ Երրորորդութիւնն, և
'ի անորէնութիւնն միածնի որդւոյն, 'ի սուրբ կոյս Մարիամ
Աստուածածինն և 'ի պարծանս քրիստոնէից, 'ի կենսակիր և
ամենազօր սուրբ խաչն, և զպատկերս տէրունականս և ամե-
նայն սրբոց՝ կուռս համարին, աւաղիլով զքրիստոնեայս իբրե-
զմաւորեալս: Նոքա զայս ամենայն տեսանելով և լսելով ոչ-
ինչ համարին, և ոչ ցաւ էնոցա, այլ անփոյթ առնելով ըզ-
նոցանէ՝ զմեօք շրջապատեալ պաշարեն արկանելով 'ի մէջ
քրիստոնէիցս աղմուկ խռովութեան, և փոխանակ շինութեան
և հաստատութեան արկանեն յոլով զայլմակղութիւնս, ա-
սելով միշտ յականջս անկատարից և անխորհրդազգացից՝ թէ
ոչ է պատարագ ձեր պատարագ, և ոչ Մկրտութիւնն մկր-
տութիւն. նոյնպէս խոստովանութիւնն և ապաշխարութիւնն,
և այլ խորհուրդք, յորոց բանից նեցուկ առեալ թուլա-
մորթքն, և յողորդքն, և անհաստատքն, ելանեն 'ի հաւատոց.
և այլք բազումք առնեն անկարգութիւնք ընդդէմ կանոնաց
եկազան շարիս, զոր ոչ կարեմք արկանել ընդ գրով, ասելով
թէ որովհետեւ ուրա է կրօնք քրիստոնէից որպէս և նոքայն
առնեն, արասցուք զինչ հաճեսցին սիրտք մեր որով հայոյի
անունն Աստուծոյ և վարդապետութիւնն 'ի մէջ հեթանոսաց.
զայս պտուղ նոցա արդեանցն: Եւ զի յստակագոյնն ասացուք,
մեք որ բնակեալ եմք 'ի մէջ այսպիսի ազդաց, որ ոչ հաւա-
տան զՔրիստոս Աստուած և ոչ են պաշտօնեայք Քրիստոսի,
ոչինչ իւրք զզուեցուցանեն զմեզ կամ տաւապ'ցուցանեն,
այլ մանաւանդ կան ընդ մեզ խաղաղութեամբ և սիրով, յա-
ւէտ ևս զի յոլով անդամ ընդդիմաբանեմք ընդ նոսա, և վի-

Ճեմք յաղագս Աստուածութեան Քրիստոսի և օրինաց նորա, և լինիմք ջատագով քրիստոնէութեան կրօնից, ոչինչ ըմբոստանան սոնանել զմեզ, այլ միամտութեամբ ակն ածեն զմեօք :

Եւ թագաւորին մեր որոյ իշխանութեամբն մակաղիմք մեք, տաղէ ամենաթագաւորն Աստուած հաստատութիւն թագաւորութեանն իւրոյ . և մեք աղօթս ձեօք մատուցանեմք ըստ խրատու մեծին Պօղոսի զի այսպէս հանդարտութեամբ վարիմք զկեանս մեր որպէս և ոչ յաւուրս թագաւորաց մերոց մինչ իշխանութիւն մեր էր, և սա այլազգէ և ոչ սրաշուտնայ քրիստոնէութեան խորհրդոյս, այսպիսի գթով գթայ և նախախնամեալ պահպանէ զմեզ թարց զզուանաց : Իսկ առ մեզ եկեալ պատրիքն ոչ այսպէս, այլ ներհակաւն վարին ընդ մեզ, խոչընդակն առնելով, և յորժամ ներհակեմք անկարգ արարմանց նոցին՝ զուր և ունայն բանիւք ամբաստան լինին առ մեծութիւն ձեր, և անփորձ զոլով նոցին բանիցն՝ հաւատայք, քանզի ՚ի մէջ այլասեռիցն, զհայք հերձուածող և հերիտիկոս անուանին : Այլ ըստ վերոյ գրեալ քաւանութեանցն՝ եթէ մեծ ապատուութիւն քոյ զհայս հերիտիկոս դատաւարտես՝ եղիցի կամք վեհափառութեանդ օրհնեալ իսկ թէ ոչ, խնդրեմք ՚ի հառարակաց հօրէդ որ այնպիսեացն առատ սպանուելաց գրեա որ դատարին յայնպիսի սխալութեանէ, զի և Սրբազան սնուան Տեառնդ ոչ է վայելուչ այնպիսի իրակութիւն : Եթէ վասն յաւոյն և սիրոյն Քրիստոսի այդ շնորհ մեզ առնիցես ըստ հայրախնամ գթոյդ, նոցա թուղթն առաքես ՚ի ձեռս մեր, և ընկալեալ մեր իբր զԱստուածատուր պատգամն Մովսիսի, ցուցցուք պատրոցն թերեւտակաւ մի կասեցին յատելութենէ քրիստոնէից : Եւ Տէրդ մեր ընկալցիս վարձս ՚ի վարձատուէն բոլորեցունց : Նա և շնորհել մաղթեմք եկեղեցին Հայոց որ ՚ի Ալէնէտիկ, քանզի ողորմելի ազգն հայոց որք անդր՝ են առանց հազօրդութեան և ամենայն խորհրդոց :

Եւ ՚ի վախճանի բանիդ, և զայս և ս գիտացէ մեծապառտիւ գիտութիւնդ, յերկրէն Հնդկաց և յերկրէն Օսմանցաց

և յՕգոստոս Դեմետրիոս յուրիք գոն յաշխարհս մեր, ոչ մի-
տեմ յուսմքէ կրեմք փնաս և ներդուծիւն, բայց յամենայն ե-
կեղոց ֆռանկաց դեռականաց ներդուծիւնս և փնաս յուրովս կը-
րեմք, յողոք անկեալ խնդրեմք և զայս, ոչ թողացուցա-
նել լինել այնպէս: Պետական գլուխդ և հասարակաց քրիս-
տոնէից հայրդ կեցցես և մնասցիս ողջ և առողջ ՚ի փառս մե-
ծադոյն Աստուծոյ և ՚ի պարծանս եկեղեցւոյ ամեն:

Վերեցաւ ԽՃԺԸ Թուին Փետրվարի ամսոյ ին, ՚ի աւերբ
Էջմիածին. — „ ՚

Րոտ գրելոյ 2. Միքայէլի “ այս նամակ յորժամ եհասա ՚ի-
“ Հռովմ, անդ զտաւ Յակոբ վիլով Լատին կրօնաւոր ՚ի կարգէ
“ Յմեանց, և զի սա ըստ վկայելոյ իւրոյ զամս քսան և հինգ
“ շրջեալ էր յաշխարհին Հայոց և Պարսից և ունէր փոքր մի
“ տեղեկութիւն հայկական լեզուի, թարգմանեաց ՚ի Լատին
“ զթուղթ կաթուղիկոսին՝ թէպէտ և ոչ հարազատ իմաց.
“ ուածով, (4) :

Վերեւ արժան է զի նոյն Յակոբ Լատին կրօնաւոր ՚ի կար-
գէ Յմեանց էր ՚ի Զուղայ մինչ յամի 1688 ծագեցաւ խոռ-
վութիւն մեծ ընդ մէջ լուսաւորչական Հայոց և պապական-
նաց, և Ստեփաննոս առաջնորդ Զուղայու բողոքեալ, Ըահ-
սլէյմանայ արքայի (5) ընկալաւ զհրաման, և արտաքօնաց
՚ի Զուղայոյ զԼատին կրօնաւորսն, ընդ որս էր և նոյն ինքն Յա-
կոբ, որ անշափ մախացեալ ընդ Ստեփաննոս և ընդ Աղէթ-
տանդը Եպիսկոպոսունս Զուղայու, որոց ոչ կարելով երևե-
լապէս առնել փնաս ինչ՝ ՚ի դառնութենէ օրտին շինեաց ըզ-
փոքրիկ տետրակ (6) յորում առնէ յիշատակութիւն յաջոր-
դութեան կաթուղիկոսաց Հայոց, մինչև ցԱղէթսանդը, և ՚ի-
նմա օրինակելով զկոնգալն նորա՝ առնէ զգիտողութիւն իւր
սակս իմաստից այնր, այլ թէ օրչափ տտելութեան կրիւք և
չարայոյզ բանիւք՝ ձանձրութիւն լինի ընթերցողին յիշատա-
կութիւն առնել ՚ի կարգի բանիս, վասնորոյ համառօտեալ
յիշեմ զբանս նորա յաղագս հետապնտութեան Աղէթսանդը
Կաթուղիկոսի ՚ի ցրել զազգեցութիւնս նոյն Լատին կրօնաւո-
րաց ՚ի ժողովրդենէ Հայոց, որոյ աղաղաւ և ինքն լեալ էր

հալածական : « Իսկուր փակել վանքն քափու շինաց որ 'ի-
 « Թարվէզ քաղաքի, զի մի բարձրացի սուրբ խոսն Գրիս-
 « տոսի 'ի մէջ անհաւատից, և զի մի կրթիցին մանկունք տա-
 « ռապիտալ և աղքատ ժողովրդեանն այնմիկ : Որպէս 'ի սկըզ-
 « բան ամի կաթուղիկոսութեանդ յորժամ հասիւր 'ի Սարհա-
 « նայ Թարվէզ և երկրորդում աւուր երեկոյեան ժամուն 'ի-
 « մէջ եկեղեցւոյ սկսար հայհոյաբր քարոզիւ ընդդէմ կաթու-
 « ղիկէ եկեղեցւոյն Գրիստոսի, և դարձուցանելով բանդ տա-
 « ժողովուրդս վանն նոյն պատրի քափու շինացն, թէ լուեալ
 « եմ զի անմեղ դառինս ձեր տանիք և տայք 'ի ծրծել զըս-
 « տինս շանց (Իմ մանկունս ձեր տայք 'ի կրթութիւն պատ-
 « րեացն) սպառնալով քո մահ սրօք պարսկաւ եթէ այլ և ո-
 « ւառնիցին : . . . որպէս և արարեր նոյն ամի զի գրեցիր
 « 'ի նոյն թիւն հայոց ԽՃԺ, կամ ԽՃԺ 'ի Առստանգնու-
 « պօլիս առ մեծ վաղիրն Օսմանցւոց թէ ես Հայոց աղգին
 « Ֆթվայ տուողն եմ և դոքա իմ ժողովուրդք հաղանդիւ
 « ոչ կամին ինձ, և ելեալ են 'ի կրօնից մերոց, ահա ետու-
 « Ֆթվայ զի պատժիցէք այս անուն և այս անուն թուով իր-
 « ւրե 175 կամ 200 անձինս որք Ֆռանգ են ելեալ հայքդ, որ
 « և եղև կատարումն Ֆթվայիդ, քանզի սուրն ձերովդէի
 « կոտորեաց բազում մանկունս, եկեղեցւոյ, և ոմանս ետուն
 « շաքդրայ, զի 'իսովու և 'ի տանջանաց մեոցին նեղութեամբ :
 « Թող զայլ բազումս և հազարաց անձինս որք փախստա-
 « կանք եղեն հալածանաց և մնացին դուրի 'ի տանէ և 'ի հայ-
 « րենեաց : Այլ և կրկին սկսար աղմկել և 'ի հիմանց շրջել
 « տունս հայոց եթէ Թարվէզ և 'ի Շամախի, եթէ 'ի Գանջայ
 « և 'ի Թիփլիզ, և այլ գաւառս և քաղաքս որոյ ականատես
 « ես ինքնին իսկ իղէ բազմաց . . . որ դեռեալ եմ 'ի պատ-
 « ճառս նոյն հալածանաց, շրջելոյ պանդուխտ և օտար երկ-
 « րի . . . : Հայր Միքայէլ 'ի պատմութեանն Հայոց ոչ
 « առնէ յիշատակութիւն այնպիսի յաղագս Աղէքսանդրի,
 « ուստի յայտ է թէ գրեալն սորա զնմանէ՝ է թշնամանօք, իր-
 « րե պատճառ այնչափ միասուց ցուցանել զնա : Արդ ու-
 « չազբութեան արժանի է թէ անձն որ զգացեալ իցէ այնչափ

“ Խոր ատեղու թեամբ ընդգէմ Աղէքոանդրի զէարդ աւնի
 “ Թարգմանել զգրեալ կանդակն նորա յաղագս ատեղի ատեն.
 “ Ըյ զնա առաջի Պապին, որոյ անհարազատ թարգմանաւ.
 “ Թեանն վրայէ և նոյն ինքն Է. Միքայէլ, ատեղով “ Թարգ.
 “ մանեաց ’ի լատին զթուղթ կաթուղիկսին թէպէտ և ոչ
 “ հարազատ իմացուածով ” :

(1) . “ Պարճաւ գրոյս այսէ որ ’ի Բաբն 1148 և յամենն
 “ յանվարէ 20, եւ Կատարի որդի Աղէքոանդր Վարդգէս “ Ջաւ.
 “ զայս սուրբ Աղէքոանդրի վանքս և իւր հնաշուրէն ժողովրդեանն,
 “ այսինքն Բէ յաղագս եղեւ բերեալէն ” և Բէ լինանաւ սուրբ
 “ եղեւ բերեալէն սաղմորդ եղայ Քնչե յայտը որ է Բեմ Թծ
 “ (այսինքն հայոց) 1155, սեղտեմէրէ 18, որ ըստ իւրոյ Հայաւ.
 “ սանեայց, և մանաւոր հրամանաւ սրբանի գնաւ եղայ ’ի սուրբ
 “ Աթոռն Էջիթին ’ի հաթաղիկսանքին ” :

(2) . “ Այսօր որ եւ (Աղէքոանդր) գնաւ եղայ ’ի սուրբ Էջ.
 “ Թծին, Թէ հաղար Թէ հարիւր և սփռաւ Բաժն Աղէքոանդր և
 “ Մովսէս Վարդգէսն անսաճ սանդիւղով (հարհայտ) սորհաւ.
 “ յեւ (Կրօնագրոյն) պարտ հայ վանքս ” :

(3) . Ձեռագիր յիշատակարան :

(4) . Չոճ. պար. հայ. հար. Է. էջ 750 :

(5) . Տէր ’ի պարմանիւն Սրեթանա սաղմորդի. Է. էջ 30 :

(6) . Ձեռագիր տեղեւնի այն գրանի աւել, որոյ ’ի յիշատակա.
 “ րանի գրե այսպէս “ յիշեցիտ ’ի հարստայն աղբօ յիւր շ’ էլյոս թող
 “ սուրին Տէր Թոճի Վարդգէսն ’ի հարգին Յեռասեանց, և ըստ շին
 “ Սրեթանայի Տէր Երսուբեան Եղեմիպոս պարճաւ պարգրութեան
 “ սուրին, և պարգրութեամբ հագեցրցաւ շատեղեւ գործ Տէր Խա.
 “ յարարն . . . ”

Որով յայտնէ վիճ Բէ այն տեղեւնի նորա մտեւէ ’ի համաւ.

Օ.

Մ Ո Վ Ս Կ Ս

Տէր Մովսէս բաղմարդին Եպիսկոպոս զկնի գնալոյ Տէր Աղէքսանդր Արք Եպիսկոպոսի նախորդի իւրոյ՝ ընտրութեամբ ամենեցուն յամի 1706 նստի յաթոռ առաջնորդութեան : Արժանաւորութեանց որոա ջատագով վկայ լինի կըտակն գրեալ 'ի հոգեւոյս Աղէքսանդր կաթուղիկոսէ , և գործքն իւր իսկ ապացոյց են այնմիկ : Սա գնէ և ընդարձակէ զայգի վանին խաղողոյ կոշեցեալ : Ըինէ 'ի յիշատակ ինքեան . զօսկեայ ականակուռ խաչ լանջակիր , որոյ 'ի չորս անկիւնս կան չորս խոշոր մարգարիտք , 'ի վերայ շրթանց այնր շուրջանակի գրեալ կայ յիշատակ նորա այսպէս " ոսւրբ կենաց " փայտ և խաչիս ծառայ Մովսէս վարդապետ ջուղայեցի , " 'ի Թուին ԽՃԿբ " (1713) : Ի յիշատակարանէ անտի յայտնի լինի թէ 'ի մէջ նոյն խաչի զոյ մասն 'ի ոսւրբ խաչափայտէն կենաց , կան այլ ևս մասունք որբոց : Գին նորա՝ արժէ յաւել քան զերկերիւր Թումանս : Այգ պատուական խաչ անհետացեալ էր նախ քան զժամանելն աստ ներկայ առաջնորդ Արքազան Թադդէոս Եպիսկոպոսի , այլ Աստուած հաճեցաւ զայն 'ի ձեռն իմոյ նուաստութեան 'ի յայտ ածել , զի մինչ յամսեանն մայիսի 1857 ամի՝ կարգադրէի և զետեղէի զզգեստան վանիս յիւրաքանչիւր պահարանի , խաչն այն 'ի խորշ պահարանի ուրիք զգեստոցն կայր Թաքուցեալ , զոր ուրախութեամբ առեալ յայտնեցի Սրբազան Առաջնորդ Տեառն իմում , և նորա խնդացեալ յոյժ ընդ այն բաղդաւորութիւն համարեցաւ վանին Ամենափրկչի , զի յայտնեաց Աստուած զայն որ Թանգադին էր ըստ նիւթական արժէիցն իւրոյ , և ևս առաւել Թանգադին էր ըստ որբութեանցն զի .

տեղից 'ի նմին : Ը ինեաց նա և զԱռաջնորդարանն որ կայ
այժմ 'ի վանիս : Եւ զախճապակիս շուրջանակի որմոցն որբոյ
սեղանոյն տաճարի վանին : Ի ժամանակի սորա եղև արձա-
կումն Աղուանից յԱպասհան քաղաք . ուստի բազմապատիկ
էին վիշաք և ներդուծիւնք 'ի նմին ժամանակի , այլ սորա քաջ
հովուութեամբ կառավարելով զհօտն՝ վսեմական համբերու-
թեամբ տարաւ վշտած ու փ կոհակաց դառնութեանն այնմիկ
ժամանակի : Յիտ մահուանն Ազէ քսանդր կաթուղիկոսի միա-
բանք որբոյ Էջմիածնի հրաւիրեցին զնա հակա՝ 19 յամի 1715
խնդրագրութեամբ զի երթիցէ 'ի սուրբ Էջմիածին կալնու-
ղգահ կաթուղիկոսութեանն , այլ սա գրեաց նոցա զպատաս-
խան " Թէ գրեալ էիք որ մեր կաթուղիկոսն գու ետ , ոչ
" միանգամ , այլ երկիցս և երեցս գրեալ էք , սովորութիւն է
" սիրելեաց նախամեծարել 'ի պատիւ զսիրելիս , ըստ այնմ
" Թէ 'ի պատիւ զմիմեամբք ելանել՝ շնորհակալեմք 'ի օրե-
" լիացդ մերոց , այսուհետև յիմն կողմանէ միամիտ լերուք ,
" և օնանդր 'ի բաց տարէք 'ի մօտց ձերոց , զի այդ ոչ է մեր
" գործ " : Եւ բարեյիշատակ գործովք կեցեալ յառաջնոր-
դութեան զամս տասն և ինն՝ 'ի 1 մարտի 1725 (1174) կըն-
քեաց զկեանս իւր խաղաղութեամբ , և պատուական մարմին
նորա ամփոփեցաւ 'ի մէջ սեւոյ հիւսիսային դրան եկեղեցւոյ
վանին , սովին արձանագրութեամբ՝

" Առաջեմ զի մի փակեցես գիմելոյ առ քեզ զառաքատ
" սրահի կենացդ յարկի՝ այլ յիշեալ զիս յողորմութեան քում
" և մի յերաւունս քո , յիշեալ զիս 'ի ներդուծեան քում և
" մի 'ի հատուցումն , զի առ չարս ետ բարի , առ մեղաւորս
" ես քաւիչ , և առ մահացեալս ես կեանք : Տապանս է Մով-
" սէս անարժան կրօնաւորի , դատապարտեալ ծառայի և սոսկ
" անուամբ Առաջնորդի , որ զանուն իմ դատէ զիս յաւուրն
" վերջին , վայ ինձ , զի որ երբեմն էի վերնային՝ այժմ ան-
" ղնդային , վախճանեալ 'ի կենցաղոյս եղայ յայսմ տեղի , զոր
" և խնդրեմ՝ եկեղեցդ յայսմ տեղի՝ անխիղճ կոխել զերեսս՝
" զոր և իսկ եմ արժանի , և դուք ընկալիք զխնդիրս ձեր
" բարի : Ի Թուին հաղար հարիւր եօթանասուն և չորս , և

“յամեհանն մարտի 1” :

Ի ժամանակս առաջնորդութեան նորին միսրանք վանին էին Դաւիթ և Աստուածատուր Եպիսկոպոսունք, բարեղձ Ստեփաննոս Պետրոս՝ Զաքարիայ՝ Սիմէօն՝ Դաւիթ՝ Ղուկաս՝ Բարաղամ՝ Զարութիւն՝ Յովհաննէս՝ Ստեփաննոս՝ Ղուկաս՝ Գէորգ՝ Նիկողայոս՝ Ահարօն՝ Սիմէօն և Պարսամ վարդապետք :

Ոմանք ՚ի յիշեալ վարդապետաց էին յայրի Քաջանայից՝ մտեալ ՚ի կարգ վարդապետուն : Եւ ՚ի չորեքտասան եկեղեցիս Զուղայու եղեալ են վաթսուն և երկու Քաջանայք (1) :

Ի կոստանդնուպօլսոյ Յովհաննէս պատրիարգ իւրով հօգևորականօք և ականաւոր ժողովրդովք գրէ առսոյն Մովսէս Առաջնորդ Թուղթ խնդրանաց (2) , յաղագս զկարևոր օգնականութիւնս առնելոյ ՚ի նպատտ սրբոյ Երուսաղէմի յայտնելով թէ գումար պարտուց նորա հասեալ է ցչորս հարիւր քրտակս : Այսպէս սկզբնաւորի այն նամակ “ բարձրապատիւ գե-
 “ բազանցութեան և բարեհամբաւ ճոխութեամբ մեծին իսկ
 “ տեսողացն պարու հաւատարիմ տնտեսի Աստուածայինն
 “ յարկի՝ որ առ նախնին ժողովուրդ անուամբ և արդեամբ
 “ համաքատակդ անձին և ըստ արփիականն ճառագայթի գե-
 “ բանշոյն փայլման անթաքշապէս զտէրունեանն բանի գեր-
 “ երևական տեսութեամբ հղելոյդ կարկեհանի ՚ի լանջս վա-
 “ կասին եկեղեցւոյ ստորինս երկրի : Իսկ և բարերջանիկ և
 “ Գրիստոսատիպ հեղինակի և արթնական կարգաւորչի այգժ
 “ մեծափարթամ և պարոնասաւաք Շահանիստ Մայրաքա-
 “ ղաքիդ՝ Ասպահանու Տիառնդ Մովսէսի արհիապետք քա-
 “ ռոզի և քաջ հռետորի երիցս երանելոյ հոգեկիր և Սըբ-
 “ բազան վարդապետի Աստուածամերձդ Աջոյ՝ի հեռուստ
 “ աստի իբր ՚ի մօտոյ ՚ի ծոցոյ կայսերանիստ և ՚ի մեծանուն
 “ մայրաքաղաքէս Եղստանդինուպօլսոյ բոլոր արամեանս
 “ գումարք մեծաւ խոնարհութեամբ և անձկութեամբ բաղ-
 “ ձանաց որտի ծառայական համբոյր հուիրեմք ” (3) :

Յետ յայտնելոյ զպատճառս դիզման պարտուցն սրբոյ Ա-
 Բողոյն Երուսաղէմի յաղագս միաւորելոյ պատրիարգու-

Թեան նորին ընդ պատրիարքութեանն Կ. Պօլսոյ, և յաղագս տեղակալաց պատրիարքին յերուսաղէմ եղելոց՝ վաճ. քական կնքօքն ստանալոյ ըստ հաճոյից զպարտս, և յիտ ծանուցանելոյ զորոշելն զպատրիարքութիւնն Երուսաղէմի՝ ի պատրիարքութենէն Կ. Պօլսոյ և զնորոգ ընտրելն Գրիգոր վարդապետի Առաջնորդի սուրբ Կարապետ վանից պատրիարք՝ Երուսաղէմի յաւերժուն առել « Յետ Սրբազան Կաթողիկոսին » մերոյ Հօրն հասարակաց զօրդ վեհանձնութիւն ունիմք « մեզ հայր և խնամած ու և հեղինակ առ բարեացն շաւիղ : « Եւ եթէ քոյդ իսկ մեծութիւն անտես առնիցէ զայս ծայր « հառաչմանց, առ իմ աշուհեակ ունիմք առդիմել « վասն « որոյ ըստ այնմ կողմանց պարտ և հարկ իսկ վարկանիմք « Թէ է այդպիսոյդ կարողի լինել նպատտ և օժանդակակից « մերումն տկարութեան առ ի կանգնել զյառաջագոյն աւել « րեալն . . . » :

(1) . Ձեռագիր յեղեղիւն :

(2) . Այն Բաղը ունի շերիւրեւր և յիսուն կէտս, այլ շատ Բառայն, օգոյն ի պատմութենէ Հ. Մեհայէլի, հօտ. Շէյ. Գլուխ Խէ. յայտնի է Բառայն շոյ Գործոյ, որ է 1716 : Այս այն շոյն ի վերին Ագնոփրիկի :

(3) . Եթէ առ Գառլուրդ ոչ այլչեղ կարեալ օժանդակ վեր. Գառլուրդն Գրեթն Գառլուրդ, ի Գրեթն Գառլուրդ Հայ Կաթողիկոսոյ շոյն զպատմութեանն օժանդակ առ Գառլուրդոյն Հայ Կաթողիկոս, հետեւեցողն է Բէ Կաթողիկոսոյն այնքիկ ընդունեցին զԳառլուրդն Գառլուրդ :

b.

ԴԱՆՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ

Տէր Դաւիթ երկրորդ ճգնադգեաց Եպիսկոպոս, ըստ բա-
ղու՝ Թախանձանաց Ժողովրդոց յամի 1725 (1174) կալնու-
ղաթոռ առաջնորդութեանն զինի վախճանելոյ նախորդին
իւրոյ : Ճիշտ պահպանող և նախանձադիր էր բարեկարգու-
թեան եկեղեցւոյ և բարի վարուց հոգւորականաց : Զայնու-
ժամանակաւ ոմանք 'ի քահանայից Զուղայու սկիզբն արա-
րեալ էին գործածել զքթախոտն (բռնօթի), ոյր վասն գը-
րէ առ Դոսա զծանր յանգիմանական կոնգակ, արգելու ըզ-
գործածութիւն այնր, և պատիժ սահմանէ զրկել 'ի կիսոյ
հասից եկեղեցական արդեանց՝ որք գործածեն զքթախոտն :
Այլ ընդ այնմ հրամանի զայլ ևս հինգ յօդուածս բարեկար-
գութեան զոր ոչ աւելորդ համարիմ շարակարգել 'ի կարգի
որատմութեանս :

11 « Լախ՝ որ լուեալ եմ թէ միով ճաշու ողորմեայիւ ըզ-
 12 « սուրբ պատարագն մատուցանէք, և զերկուսն թողուք, որ
 13 « և այսու խաւիանէք զսահման և զկանոն որոց հարցն ա-
 14 « լանդեւոց, պատճառէք թէ ժողովուրդքն խնդրեն փու-
 15 « թով արձակել զսուրբ պատարագն վասն մարմնաւոր գոր-
 16 « ծոց իւրեանց, գուք զձեր հրամանն որ Աստուածային է
 17 « թողուք, և զմարդկայինն կատարէք, քանզի պարտէ
 18 « զԱստուածայինն կատարել՝ և ոչ մարդկայինն: Արդ ճշ
 19 « զիտէք եթէ երկց ողորմեայիցն խորհուրդ վերաբերելի
 20 « առ սուրբ երրորդութիւնն: Ամենորոյ պատիք այսուհե-
 21 « տե զերիս ողորմեայսն ըրապէս ասել և ապա պատարագ
 22 « մատուցանել: Եթէ յանդգնիք և ծուլանայք ասելն՝ պիտ-
 23 « տիժս կրեւոցէք յինէն: Երկրորդ՝ լուեալ եմ թէ քահա-

« նայքն գիշերային առաջին ժամուն ոչ գտանին յիւրեանց
 « գառուն , կամ գիշերն բնաւ իսկ ժամ ոչ երթան , որ կարի
 « յոյժ գայթակղութիւն է ժողովրդեան : Ո՛վ սիրելիք դուք
 « ոչ ամաչէք յորժամ երթայք տեսանէք ժողովուրդքն
 « սուրբ եկեղեցւոյն առաջին ժամուն պատրաստք ՚ի և դուք
 « անդ ոչ գոլով՝ որչափ անկարգութիւն է և գայթակղու-
 « թիւն նոցին , զի եթէ արհեստաւորքն ոչ գործելով՝ ոչ
 « վայելին , դուք զիարդ զհոգեւորն ոչ գործելով կամիրք
 « վայելիլ : Ահա ասացի ձեզ որ այսուհետեւ պարտիք արիւ-
 « նալ և զգուշանալ , և առաջին ժամուն նախքան զժողո-
 « վուրդ երթալն , և մի ամօթ կրել առաջի Աստուծոյ և ժո-
 « ղովրդեան : Եթէ որ ոք ՚ի քահանայից լուայց որ ծուլա-
 « նայ ՚ի խրատական բանէս , զնորս հասէն կատարելոց եմ և
 « պատժելոց , ահա ասացի ձեզ : Երբորդ յորժամ քահանայ
 « քք կամի երթալ ՚ի տուն ժողովրդեան վասն գիր գրելոյ ,
 « կամ կարգալոյ , կամ այլինչ պատճառաւոր իրաց , մի մի-
 « այնակ երթիցէ , այլ երկուս ըստ տեառն բանի , թէ « առա-
 « քեաց երկուս երկուս յաշակերտաց իւրոց , զի ՚ի միոյն զան-
 « կարգութիւն գայթակղութիւն ծնանի , և ՚ի յերկուցն
 « ճշմարտութիւն : Ահա պատուիրեցի ձեզ որ միայնակ ՚ի-
 « տուն ժողովրդեան ոչ երթիջիք , այլ երկու երկու . եթէ
 « լուայց , զի ոչ անսասնիք հրամանի իմոյ , զայնպիսեցի փի-
 « ընն առնելոց եմ և պատժելոց , ահա սիրով ասացի : Զոր-
 « րորդ՝ լսեմք թէ քահանայք միշտ վայրապար շրջէք ՚ի-
 « շուկայս և ՚ի հրապարակս , մանաւանդ այնքան յանդգնիք
 « որ ՚ի մէջ շուկային և խանութաց մօտ նստէք և զրուցա-
 « տուութիւն առնէք , փոխանակ կարգալոյն և գառ առնելոյն
 « և : մանաւանդ զԱստուածային սուրբ գիրսն ընթեռնելոյն ,
 « անշահ՝ անկարգ՝ ձրի զրոյց տայք , ահա պարտիք միշտ
 « դուք յԱստուածայինսն պարապել , միշտ զսուրբ գիրսն ըն-
 « թեռնելով , զժողովուրդսն ուսուցանելով , և զանձն ձեր ու-
 « բիւակ տալով ամենից , ահա այսուհետեւ մի լիցի ձեզ , որ
 « այլ ՚ի մէջ Մէլիքանի և դուքանուն նստէք զրոյց տայք ,
 « քայց միայն վասն առի և տրոյն վաճառելոցն ժամու պարա-

« պենճիք , քանզի մեծ պատիժ կրելոց էք յինէն , , , Էինգ .
 « երրորդ պատուիրեմ վասն շախշուր (1) զգեցու
 « դացի քանզի պարտիք հարկաւորին հետեւել , և մի աւելորդ
 « դացն : Հարկաւոր ծածկոյթ անձին մեր՝ կտաւեղէն է , և
 « այլն ամենայն աւելորդ է , պարտիք զաւելորդն բառնալ , և
 « զհարկաւորն պահել : Ահա մեր և ձեր ստից ծածկոյթն
 « կամ սեկն է՝ կամ գուլթայն ոչ թէ շախշուր , եթէ վասն
 « ծածկութեան՝ այդ բաւական է : ապա թէ վասն զարդուց
 « է , այդ ոչ վայել է կարգի մերում . ահա այսպէս եղի , զի
 « ուլ ոք որ շախշուր զգենու , 'ի դասէն իւրմէ արգելեցից ,
 « զի կանգնեացի առ ժողովուրդս . որք ևս զգենուն զշախ-
 « շուր՝ նոցա պատիժն այս է . ահա սիրելիք , քանի մի բանս
 « ասացի և աղէցի , զի զգուշանայք , և լիով կատարէք ըզ-
 « պատուէրս իմ , վասնորոյ այսուհետեւ ես անպարտ գուլով
 « որոց ոչ հրազանդողացն և ոչ կատարողացն արամեցուցա-
 « նելոցիմ : Զօգուտն ձեր դուք գիտասջիք , , ,

Եւ ապա իւրով իսկական ձեռամբ յաւելու գրել ,

« Իւարձեալ հասարակ աւագերիցունք , լուեալ եմք թէ
 « ըստ ձեր ծուլութեան և հեշտասէր դոլոյն մէկ անկար-
 « գութիւն այլ նոր մուհանէք յիկեղեցին և զայթակղե-
 « ցուցանէք զժողովուրդն Արտուծոյ , դուք զրկիք և զժո-
 « ղովուրդն այլ զրկէք , քի զհրաժարիմքն՝ զխոստովանիմն ,
 « և զմեղայն ոչ ասէք լիապէս , այլ պակաս և թերի թո-
 « ղուք , որով պարտական գտանիք որոց հարցն՝ որք կա-
 « նոնեալք են զայդ , և ժողովրդեանն . ահա գրեցի որ այսու-
 « հետեւ պարտիք առանց թուլութեան և ծուլութեան՝ ըզ-
 « հրաժարիմն՝ զխոստովանիմն՝ հանդերձ մեղայիւն անպա-
 « կաս լրապէս ասել , զարեւոզալիսն ևս յամենայն աւուր թէ
 « պաս թէ ուտիս , թէ լուր որ , անպակաս ասել պարտիք :
 « Ահա գրեցի և զգուշացուցի , որ մի լիցի զայդ անկարգու-
 « թիւնդ այլ լսեմ 'ի ձէնջ , զի պատիժս մեծս կրելոցէք յի-
 « նէն , ահա գրեցի ձեզ » :

Օրոյն երիս կեցեալ յառաջնորդութեան իւրում , 'ի ԹԸ-
 աին հայոց 1177 (1728) 'ի 18 գեկտեմբերի վախճանի , և

զնի առընթեր բարեյիշատակ նախորդին իւրոյ 'ի հիւսիսային
գրան սրբոյ տաճարին վանաց :

Այս է սրբանոցէր Տաղանի Եօրէն :

Պատշաճիմ առ քեզ գիտած , մի թողուր զիս 'ի ձեռաց , որ
միշտ ես ողորմած , խնայեա 'ի քո սոսկ ծառայս , և զոր
աստ եղեալ կամ մեղուման , և մի մատներ աւազակաց ,
որք 'ի գիշատելն են պատրաստ , և աղաչեմ զի մի փա-
կեցեց զիմելոյս առ քեզ՝ զառագաստ սրահի կենացդ յար-
կի՝ այլ յիշեա զիս յողորմութեան քում և 'մի յիրաւունս
քո . յիշեա զիս 'ի ներողութեան քում , և մի 'ի հատու-
ցումն , զի առ չարս ես բարի , առ մեղաւորս ես քաւիչ , և
առ մահացեալս ես կեանք : Տաղանս է Դաւիթ անարժան
կրօնաւորի , գատապարտեալ ծառայի , և սոսկ անուամբ
առաջնորդի , որ զանուն իմ գտտէ զիս յաւուրն վերջի .
վայ ինձ զի որ երբեմն էի վերնային և այժմ անդնդային :
Վախճանեալ 'ի կենցաղոյս եղայ յայսմ տեղի , որը և խընդ-
րեմ եկելոցդ յայսմ տեղի անխիղճ կոխել զերեսս , որ և
իսկ եմ արժանի , և դուք ընկալիք զխնդիրս ձեր բարի ,
ամէն . Թուին 1177 և յամենան գեկտեմբերի 18 :

Տէր Եովհաննէս Խաչկեան 'ի համառօտ պատմութեանն
Առաջնորդաց Զուղայու յաղագոս սորա գրէ թէ “ սա հանգոյն
“ անսււանակցին իւրոյ առաջնոյ առնէ զշինութիւնս բազումն
“ և յախճապակեօք շքեղացուցանէ զորմս սուրբ տանն , 'ի-
“ ստորոտէ յատակացն մինչև ցերիս կանգունս որմոցն՝ և 'ի-
“ վերայ յախճապակեացն յօրինէ զպատկերս չարչարանաց
“ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Ղուսաւորչին՝ զգեղեցիկս և զսու-
“ կեզօծս և զծաղիկս երգնափայլս , որովք յոյժ պայծառա-
“ ցեալ զարգարի եկեղեցին Աստուծոյ ” : Եիշատակարանն
գրեալ 'ի մէջ սեմոյ հիւսիսային գրան սրբոյ տաճարին է
յիշատակ յախճապակի շինողին որ ունի զթուական Հայոց
1150, որ է քսան և չորս ամօք նախքան զառաջնորդութիւնն
Գաւթի երկրորդի : Իսկ թէ Տէր Եովհաննէս Խաչկեան ուստի

առեալ. զայն տեղեկութիւն յիշատակէ 'ի համառօտ պատմագրութեանն իւրում՝ չգիտեմ: Վասնորոյ զայն յօդուած արտաքոյ կարգի պատմութեան յիշատակեմ իբրեւ ծանօթութիւն ինչ:

† Արագոյն է ոչ եկեղեցաւոր լինելն Ջո-Ջոյա ժողովարանաց:
(1) - Անբովանդակ, կամ ըստ առիթոյ շուրջ:

Ը.

ԱՍՏՈՒԱԾ ԱՏՈՒՐ

Տէր Աստուածատուր Եղիսկոպոս Փահրապատցի (1), կրօնասէր՝ հեղաբարոյ՝ և խաղաղասէր, ըստ խնդրոյ Ջու-Ջույեցւոց նստի յաթոռ առաջնորդութեան յամի 1729 (1181) և խոհեմութեամբ կառավարէ զհօտն իւր: Սմա մակ անուն կարգային աղաւնի, սակս հեղամիտ և խաղաղասէր բնաւորութեանն իւրոյ:

Նիք մորա գործ ինչ երեւելի, կամ թէ եղեալ իցէ՝ ոչ է ժամանեալ առ մեզ, այլ քաղցրութիւն բարուց նորա հաշտկաւոր է: Վախճանեցաւ յամի 1745 (1194) որոյ մարմինն ամփոփեալ կայ 'ի հիւսիսային գաւթի որբոյ վանին:

Այս է օրհնագիր նորին գողանէ,

Ղեր զայս տապանի՝ եղեալ ամփոփի,
մարմին մեղակրի՝ հէզս Աստուածատրի,
տրուպս վարդապետի՝ որ Փահրաբաղցի,

որքան 'ի մարմնի' Գացի յաշխարհի,
միշտ շարեօք 'ի լի' երկ հինգ քանքարի,
այլ և մնասի' նա և տաղանդի,
եւ ոչ յարգեցի' 'ի վարչամակի'
'ի հող Թաղեցի' : Այլ դուք պանծալիք,
որդիք Սիոնի' մաղթեցէք յաղօթի,
զի ինձ ոգորմի' յաւուրն ահեղի,
հանգերձ յիշողի' պարգև ինձ տացի,
յօրն այն խաւարի' և համառօտի,
'ի Թուականի' հազար հարիւրի,
իննսուն յաւելի' և քառեակ Թուի,
'ի յունվարի 17ի' զժաւ կենաց լինի,
պատկեր աւուրն 'ի շաբաթի' 'ի տօնի սրբոյն Ներշնի

(1) . Փահրաբադէ քաղաք ռահմանակից Մաղանդրա-
նայ, ուրանօր առաքեաց Հահարաւ մեծ՝ զգաղթականն գե-
րեալ յազգէ Արաց, ընդ որս կային և յազգէ Հայոց և եր-
բայեցւոց : (առաքել, գլ . ԺԹ . էջ 130 — 131) :

(Համի 1178 (1729) 'ի 28 փետրվարի Փահրաբադցի Մե-
լիք Մարկոսի որդի Գրիգոր մին գրէ առ յիշեալ Առաւածա-
տուր Եպիսկոպոսն զողջունագիր, յօրում համառօտապէս
յիշատակէ յաղագս գաղթականացն Փահրաբադայ, խոսելով
« Արդ Թ . լինի աւուրք Հօրս մերոյ, Թէ Մաղանդրանայ ահ-
« վալն Խ . իմանառ, ամէն գեղարէնքն խարապ այդ . գառ-
« ցէլ, Գ . Հաքըցի աջի ե . Տէր Եպիսոսն այ մնացէլ, էլ եր-
« գեղումն մարդ ազգ չկայ, Դըվերի Է . շէնի ղալայկէն եր-
« աւկէն է . Պետրոսի տղայ Ալվերդին այ և իւր ախրէր Է . Եւ-
« րապետն այ կենում, վանքի Կ . շէնումն Աւտիլարիումն՝ ա-
« մէն գեղում, ամէնն մի քառասուն տուն անջաղ Թ . մնա-
« ցէլայ, էլ բողին Ժ . ամէնն զուլքը ԺԹ . Սթամի Ժք . ձե-
« ռաց՝ որն ուրացէլայ, որն մեռէլին, հրամանաց ոտաց հող՝
« տանն աւթն տարի այ որ բանտայ Ժդ . տեղէն խիզանը
« վերէմ առէլ դուռ եկէլ, բանտայ էլ տեղըս խեղջ տառա-
« պեալ միտցէլամ ձեռնումն իքմին չկայ, հէնց Ժդ . որ փա-

« Բարադու ջիւստանիքն ժե . զուլմի ձեռաց Թուրքացան ,
 « հայերն . Էլ ամէնն վախեցան որն փախաւ , որն ուրացաւ ,
 « որն եսիր ժիւ . տարան , որն մեռան » . Ի՛ր :

Թ . աշուշանք , այլ ուր յայտն էին իմի առէ : Է . որդեապետն :
 Է . առէր : Թ . եղեալ : Է . հաշի իշնի այլուգիտ որ 'ի Մեքէն առիւ
 գնան , եւ հաշի իշնի յայլուգիտն հայտն որ 'ի առքէ երսասուգի
 առիւ գնան , ապի ձի Տէր Կոնստնտինոսի Տէր Կոնստնտին : Է .
 վերին : Է . երկուս : Է . եղեալ : Է . հաշի Բե : Թ . խոցեալ : Թ .
 եղեալ : Թ . հարստիւն : Թ . Լուստ : Թ . « հէնց »
 երեք յարժա՛ն , եւն ապ շոյղեալ իմի շոյղեալ : Թ . երայեցիտն :
 Թ . Գերե :

Ի . Սուլտան յայտն էին իմի Լայն իմի վերայի գաղտնաւ յայն ապ
 իմի շոյղեալ եւն Էլ շոյղեալ իմի իմի :

Ի՛ր . Զայայտեալ Էլ Աստուծոյ . Գալի ժիւ . Էլ 131 :

Ի՛ր .

Գ Օ Ղ Ո Յ

Պաշտօն Եպիսկոպոս լինի առաջնորդ , զամեն Երիտ թաւնց
 խաւովութեան վարէ զապշտօն իւր , յամին շորրորդի 'ի 12.
 նախայ 137 Թուականին աղարիայի (1752) պարտաւորի հը-
 րաժարիլ յառաջնորդութենէ յաղարդս անձնական դատա-
 պարանի գործոյ իմիք : Պետրոս՝ Խաչատուր՝ Մովսէս . Է
 Զաքարիայ Եպիսկոպոսունք կարգեն 'ի վերայ նորա զապշ-
 խորանս : Ի մարմնաւոր ատենէ քաղաքիս հազար Թուման
 տուգանք դնի 'ի վերայ նորա : Զայնու ժամանակաւ ելեալ
 'ի վանաց քնակի 'ի տան իւրում : Մերձ 'ի վախճան կենաց
 իւրոց կատարեալ զղջմամբ Է խոստովանութեամբ ապաշխա-
 րէ : Ընորհի նմա՛դարձեալ պատիւ Եպիսկոպոսական աթաբե-
 անին (1) :

Չիք յայտնի տեղի գերեզմանին նորա և ժամանակ վախ-
ճանին : Առաջնորդութիւն նորա եղև փնտախար յոյժ վասն
վանին , վատնեցան բազում անօթք , և վանքն անկաւ ընդ
ծանրութեամբ յոլով պարտուց (2) :

Միաբանք վանին առ ժամանակաւ նորա , լեալ են Գէորգ՝
Պետրոս՝ տփխիսեցի Զաքարիայ , Խաչատուր և Մովսէս Ե-
պիսկոպոսունք : Ստեփաննոս՝ Բարաղամ՝ Կարապետ՝ Աւետիս
և Յովհաննէս վարդապետք : Արի քահանայք , Տէր Դաւիթ
գինէպան և անօթապահ , մեծ Տէր Դուկաս՝ վերակացու կալ-
ուածոց և մշակաց , Տէր Մատթէոս և փոքր Տէր Դուկաս՝
ժամասացք , Տէր Յովհաննէս դասապահ ժամասաց , Տէր Ստե-
փաննոս՝ լուսարար , Տէր Սիմէոն՝ Տէր Յակոբ՝ Տէր Հայրապետ
և Տէր Եղեկիէլ միաբանք (3) :

{ Ետ ընկեցիկ լինելոյ Պողոս Եպիսկոպոսի 'ի 1752 ամի՝
Տէր Զաքարիայ (4) Եպիսկոպոս տփխիսեցի կարգի Յաջորդ
և վերատեսուչ վանին : Գրէ զկոնդակ 'ի Հնդկաստան , ուր
ծանուցանելով զանցս ելանելոյն Պողոսի յառաջնորդութենէ ,
յարէ՝ “ ըստ այսմ պատճառի հարկ եղև վասն շինութեան
“ սրբոյ տանս յաջորդ հաստատել . Թէպէտ ես ոչ կամէի
“ առ այս լինելութիւն , սակայն (քեալանթար) Պարոն Սար-
“ գիսն հանդերձ միաբանիւք , քահանայիւք , և ժողովը-
“ գովք զիս բռնադատեալ հաստատեցին յաջորդ և վերակա-
“ ցու սրբոյ վանին , հոյնպէս Պարոն Սարգիսս ևս երեսփոխ
“ սրբոյ տանս ” :

(1) . Զեռգէր յեղօփօհարան :

(2) . Եւ . . . Եւ :

(3) . Յեղօփօհարան գրեգէր ժամագրոյ եղելոյ 'ի վանին :

(4) . Տէր Յովհաննէս Խաչիկեան 'ի համառօտ դարձագրութեան
Իւրոյ (էջ 3) ըստ Զաքարիայ կորէի 'ի Բէն Առաջնորդոց , այլ
գիտել որժան է , զի եւ կորէեցաւ Յաջորդ . և վերեւ զգրուի .
Զարգիսեան առանց Դաւիթի լինելոյ 'ի Բէն Առաջնորդոց :

Ժ.

Գ Ե Ո Ր Գ

Տէր Գէորգ Եպիսկոպոս միաբան որբոյ վանիս, հաճութեամբ ամենեցուն կարգի առաջնորդ յամի 1754 (1)։ Սա 'ի պատճառս բազմապատիկ նեղութեանց և հարստահարութեանց բռնաւորաց անճարացեալ առնու զանօթս որբոյ վանին, յորն նշանաւորք են հոգեւորական սկիհք վեց արծաթի, և մի ականակուռ ոսկեայ գաւազան (2) և հանդերձ երեւելի միաբանիւքն գնայ 'ի Բասրայ քաղաք և անդ վարէ զպաշտօն առաջնորդութեանն իւր ցամ Տեառն 1763։

(Համի 1760 'ի 20 սեպտեմբերի, Պետրոս և Բարաղամ վարդապետք գրեն առ նա 'ի Զուղայոյ զթուղթ խնդրանաց զի վերադարձցի 'ի Զուղայ կառավարել զվանքն՝ տակաւ « Զայր սուրբ խնդրեմք հրամանոցէն » որ մեզանէ ներդանաս « ոչ, վանս սուրբ Աթոռիս համար Թատաի անք (III) տալ « ման հրամանոց, որ հաստատ մնայ և դուռն բաց լինի, մեք « խօյ (Բ) յուսհտած մնացէլանք՝ շինք (Դ) խրար մեր ճարն « գոր (Դ) գնի (Ե) տանս տէր չիայ, վանք և եկեղեցիք՝ « քահանայք և ժողովուրդք ամենեքեան յուսահատվէլան « . . . ժողովուրդ խօյ Աստուած տայ . . . վանք և եկե- « ղեցիք քաքտվումայ յանտէրութենէ . . . վանքիս չոք (Զ) « կողմն մէդանով և քօլն (Է) Զուղայ քուրթայ (Ը) նրա- « տած, Սարդարի քօլն (Թ) էլ (Ժ) Շահրիմանէնց տը- « նէրումն են նստած, մալում (ԺԱ) Թէ էստոնց (ԺԲ) « ձեռնումն գոր պիտի ապրինք »։

(Համի 1763 մինչ խաղաղացաւ փոքր մի Ասպահան քաղաք 'ի բռնաւորութեանցն՝ նախիրշահի, վերադարձաւ տա 'ի Բասրայ 'ի 27 նոյար (14 Սեպտեմբեր) և հանդերձ միա-

բանիւք ժամանէ 'ի Զուղայ յԱթոռ Առաջնորդութեան իւրոյ, և ըստ կարեւորին միութարէ զԺողովուրդսն որք անտեւրուիչ և անխնամ մնացեալ էին, բարեկարգէ և զկառավարութիւնս վանին ըստ ներհելոյ պարագայիցն:

(Յետ վերադառնալոյ սորա 'ի Բարոյ, Քաջանայք Զուղայու տան զթուղթ ուխտի և խոստման զի յետ վախճանելոյ անժառանգ քաջանայի, ամենայն ստացուածք նորա վասնցն եղիցի ժառանգութիւն: Այս է պատճէն խոստման Թըշթոյն այնմիկ, " Եւք Զուղայու աւագերիցունք և հասարակ " քաջանայք և բոլոր ժողովուրդք, ունեմք ուխտ և գաշին " 'ի նախնեաց մերոց ընդ սրբոյ Ամենափրկիչ վանիս, և ընդ " նմա ներկայ Առաջնորդ և Յաջորդին, առաջի ամենասուրբ " Երրորդութեանն և ընդ սրբոյն Ատուածաշօշափ Աջոյն " Յովսէփայ, որ ինչ Քաջանայ սուրբ Աթոռէս կարգ առնէ, " և յետ իւր մահաւանէն որ յիշատակ չունենայ իւրն ամեն " նայնիւ անյիշատակ Քաջանայի վաքիս (Ժդ) և տէր, մեր " սուրբ Աթոռն է, և ներկայ առաջնորդ և յաջորդն է, ոչ " ոք ի չխանութիւն ոչ ունի, և թէ ոք յայտմ ուխտի և գա " շինիս վերայ այլ և այլ առնէ, Ամենասուրբ Երրորդութեանն " և երեք հարիւր տասն և ութ Հայրապետաց' և " սրբոյն Յովսէփայ Ատուածաշօշափ աջոյն զովից ներքոյ է, " և կատարողն օրհնեալ: որ Առաջնորդն նորա հոգին ամեն " նայնիւ հոգայ (Ժդ) և մնացեալն տիրէ, ըխտիարն (Ժե) " իւրն է: Այսքան է մեր ուխտ և գաշն առանց յիշատակի " Քաջանայի կողմանէ:

" Եղև աւարտումն 'ի սարսափելի դրան սրբոյ Ամենափրկչի " Գերահրաշ վանի, յամի Տեառն 1764, շրաթ 13 (յունիսի " 1-), աւարտ " (3):

Այսպէս 'ի 28 հոկտեմբերի 1768 ամի և յարեմտեան գրան առճարին սրբոյ վանի ամփոփի, սովին տապանագրութեամբ:

Տէր ողորմեան Գեորգ վարդապետին, որ 'ի տապանիս է՝ կեցեալ յաշխարհի զամս 75, և հանգեալ 'ի Տէր յամի Տեառն 1768, յոկտեմբերի 28:

Ի սորին առաջնորդութեան ժամանակի միաբանք վանին լեալ են, Մովսէս եպիսկոպոս յաջորդ առաջնորդի, Պետրոս՝ Ահարոն և Խաչատուր եպիսկոպոսք. Բարադամ Մատթէոս՝ Ղուկաս՝ Յովհաննէս՝ Հայրապետ՝ Խաչատուր՝ Մանուէլ՝ Յակոր՝ Միքայէլ՝ Ղուկաս՝ և Մարտիրոս վարդապետք (4) :

(1) . Կնոքոյ Նորո : Ձեռագիր յիշատակարան :

(2) . Ցոցոյ գործու սղոսոցն որ 'ի վանին էր :

(3) . Այն խոստովագիր գործուն 'ի վանին էր, ճշդէն պահէր այն հոգի մեկն յոմէ մօտ յառաջ :

(4) . Ձեռագիր յիշատակարան :

ա . Եւդոքիան, Գլխոցաւորներն : Բ . 'ի գործ մօտ 'ի մայրանիւն
բան և շշտակի " արդէն , : Գ . Նգեպէմ : Դ . արդէն : Ե . Նիւնցի
համ լինելոցէ : Շ . Նորո : Ը . Եւդոք , Եւդոքոյ : Թ . Գործէ : Բ .
Գերդադան : Ժ . Եւ : Ժա . յայտնի : ԺԲ . սոցա : ԺԳ . Ժառանգ : ԺԴ .
հոգի մեկն հոգաւոր լինելոյն ԺԵ . յոյժեղութեան Նորո : ԺԶ .
իշխանութեան :

ԺԵ.

Մ Ա Ր Տ Ի Ձ

'Տէր Մկրտիչ եպիսկոպոս 'ի կարգէ Քաջանայից, յետ վախճանելոյ կնոջն իւրոյ մտանէ 'ի վանս Ամենափրկչի, գնայ յուխտ յերուսաղէմ և անդ վանս իւրոյ արժանաւորութեանն սիրելի լեալ պատրիարքին, առաքի նուիրակ 'ի Հնգկատան, և անդէն յետ կատարելոյ զգործ նուիրակութեանն վերադառնայ յերուսաղէմ, յորմէ գնայ յԵջմիածին և ընկալնու

զատիճան եպիսկոպոսութեան, և ելեալ անտի հասանէ 'ի Բաղրայ ուրանոր 'ի ժողովրդոց հրաւիրի յետ մահուան Գէորգ Առաջնորդի յաջորդել նմա : Ելեալ 'ի Բաղրայ 'ի 1768 ամի հասանէ 'ի Զուղայ 'ի ժամանակի ծանր հիւանդութեանն Գէորգ Առաջնորդի : Յետ վախճանի Գէորգ Առաջնորդի, բաւարդում թախանձանաց ժողովրդեանն 'ի 15 յունվարի 1769 նստի յաթոռ Առաջնորդութեանն Զուղայու վանաց (1) :

{ Յաւուրս առաջնորդութեան սորա բազմապատիկ խռովութեամբ աղմկի Պարսիաստան, բռունք յափշտակեն զգահ թագաւորութեանն, ոչ և և կարգաւորութեամբ վարի իշխանութիւնն թագաւորութեան, զի 'ի շորեք կուսէ խան և իշխանք մարտ ընդ միմեանս տան, որ յաղթէն՝ նա թագաւորէր, և յայլմէ քան զինքն հզօրագունէ պարտեալ յաղթականին մնայր իշխանութեանն վասնորոյ անգաղար շարունակէին մարտ՝ արիւնահեղութիւնք՝ բռն հարկապահանջութիւնք և բազում նեղութիւնք՝ զորոց յիւրում տեղւոջ խօսեցաք : Այնպիսի ուժղին բռնակալութիւնք սաստկապէս վրտանդեցին զ Զուղայ, կողոպտեցան եկեղեցիք, և վանքն 'ի զարդուց, վան մհարելոյ հարկաց : Ալիմուրատիան բռնաւոր կողոպտէ զվանս, զորմէ պատմէ Տէր Ստեփաննոս պատմիչ, որոյ զբանս սրբազրութեամբ նշանակեմք աստանոր :

“ Ալիմուրատիանն ունէր զծառայս յազպէ վրաց որք ուրացեալ էին 'ի հաւատոց քրիստոնէութեան և բնակեալք
 “ էին 'ի մէջ Զուղայեցւոց, և տեսանէին զպայծառութիւն
 “ որոյ Աթոռոյն մերոյ Ամենափրկչի, և ոմանք 'ի նոցանէ
 “ տեղեակ էին որպիսութեան նորա : Երիտասարդ մի ազգա-
 “ կան ուրացելոցն աշակերտ էր 'ի վանին, զոր վանս խալու-
 “ թեան իմիք 'ի բաց վարեցին 'ի վանաց : Գնացեալ նորա առ
 “ ուրացեալ ընտանիս իւր՝ շարախօս եղև թէ այսքան ա-
 “ նօթ օսկւոյ և արծաթոյ կան մթերեալ 'ի վանին 'ի պա-
 “ հետի : Յայտնեցին զայն Ալիմուրատիանին որ առաքեաց
 “ զքան ծառայս զի կարցին զառաջնորդ վանացն և զմիա-
 “ բանն և շարշարեցին զնոսա մինչև յայտնեցին զտեղի
 “ թաքստեանն, յորմէ առեալ զամ որինչ իցէ դարձարան :

“ ցենն առ ինքն : ”

“ Ի՞նչ իբրեւ այս բաժալի հրամանս եղև 'ի նմանէ 'ի նոստանա-
 “ նաւը երեկոյին ծառայքն ելին դէպ 'ի Զուղայ , և 'ի լսել
 “ միաբանիցն զայն լուր ելեալ 'ի վանաց թաքեան 'ի տունս
 “ զբացեալս 'ի խորշս և յանկիւնս տանց : Իսկ եկեալ զինուոր-
 “ րացն կալան զառաջնորդ Մկրտիչ վարդապետն և զյաջորդ-
 “ Յակոբ վարդապետն՝ զերկուս 'ի միաբանից՝ և զերկուս 'ի-
 “ տիրացուաց , և եղին զՓալաղայն յոտս առաջնորդին և յա-
 “ Զորդին , և այնքան գանեցին 'ի շորից կողմանց , մինչև ոտք
 “ նոցա ցծունկսն ներկեցաւ արեամբ : Ասէ յաջորդ Յակոբ
 “ վարդապետն մեղցութ 'ի վերայ հաւատոյս և Աթոռոյս մե-
 “ րոյ և ժառանգեսցուք զհօգի և զանուն և մի տացութ 'ի-
 “ ձեռք այլազգեաց զսրբեալ անօթս մեր : Բայց միաբանքն և
 “ երկու աշակերտքն ոչ լուան նմա , իսկ առաջնորդ Մկրտիչ
 “ վարդապետն ոչ ունէր կարողութիւն խօսելոյ վասն ան-
 “ չափ զանիցն , վասն այն միաբանքն և աշակերտքն ոչ լու-
 “ ան աղերսանաց յաջորդին . ասէ սմն յաշակերտաց արձակե-
 “ ցէք զիս 'ի կապանաց և եկայք զկնի իմ . . . և արձակեցին
 “ զնա 'ի կապանաց , որ զնաց 'ի տանիս սրբոյ ատնարին և
 “ զինուորքն զկնի նորա , և ասաց քակեցէք զայս նիշ տեղի ,
 “ և նոքա քակեցին և բացաւ զաղուստն , և զցուցանող ա-
 “ շակերտն Մարտիրոս անուն առաքեցին 'ի ներս և առին զա-
 “ մենայն որ ինչ կայր 'ի նմա զխաչ՝ զսկիհ՝ զբուրվառ՝ ըզ-
 “ քշոց՝ զաշտանակ՝ զմոմակալս՝ զտապանակս՝ և զայլ եկե-
 “ ղեցական զարգս , և ապա մտեալ 'ի խուց և 'ի սենեակս միա-
 “ բանիցն կողոպտեցին զամենայն որ ինչ կայր 'ի նոստ , և էր
 “ կշիռ արծաթոյն քսան և հինգ լիտր բաց 'ի զգեստուցն ,
 “ և կշիռ ոսկւոյն երեք շարէք (2) : Իսկ առաջնորդն և
 “ յաջորդն անկեալ կային 'ի զանգակատանն և զկեկիծ զա-
 “ նիցն թողեալ՝ զկորուստն սրբութեան անօթոցն ողբային
 “ (2) :

Յիշատեմք և հեծութեամբ տառապի դա յիշխանութեանն
 իւրում , զօրհանապազ յահ և յերկիւղ սասանեալ՝ ասուգա-
 նեալ և հարուածեալ , յօրոց ոչ գտանելով զեւթ փրկոյ-

Բեան անճարացեալ զնայ 'ի Ըիրազ (3), անդ Ճաշոմ տա-
 ժամանակ մի, 'ի Թագաւորեւն Քէրիմ-խանի՝ պատուեալ 'ի
 Դահանէ և սիրելի լեալ յաչսնորա վերադառնայ 'ի Զուղայ, և
 անձնադիր հովուութեամբ կնքէ զընթացս տաժանադին Կե-
 նացն իւրոց 'ի 1787 ամի, և ամփոփի յարեմաեան դրան սրբոյ
 եկեղեցւոյ վանին :

Այս Դոմէանդէր է նորին :

“Եւր զայս տապանի՝ եղեալ ամփոփի
 մարմինս մեղաւորի՝ հէզս Մկրտչի
 տրուպ վարդապետի՝ որ եմ Թարվիզի (4)
 որքան 'ի մարմնի՝ կեցեալ յաշխարհի
 ամշտ շարեօք 'ի լի՝ երկ հինգ քանքարի
 այլ և մնասի՝ նաև տաղանդի,
 ես ոչ յարգեցի՝ 'ի վարչամակի,
 'ի հող Թաղեցի : Ուր դուք պանծալիք
 որդիք Սիօնի՝ մաղթէք յաղօթի
 զի ինձ ողորմի :

Ղյութմեղծեալ է գրութիւն որոն տապանին, և ես 'ի
 հատուկատոր Թղթոց գրեմ զսորուն տապանադիրն :

Ի սորա ժամանակս՝ փեալանթար Սարգիս լինի երեսփոխան
 վանին, յաւէտ յօգուտ իւր քան թէ յօգուտ վանին : Միա-
 քանք 'ի վանին եղեալ են Յակոբ՝ Մատթէոս՝ Եղեկիէլ՝ Մա-
 նուէլ՝ Աստուածատուր՝ Բաղդասար և Յարութիւն վարդա-
 պետք, ևս և Հայրապետ վարդապետ նուիրակ 'ի Հնդկո՝
 և Մինաս վարդապետ գործակից նուիրակի (5) :

(1) . Ձեռագիր յեշտոյորձ գրեալ 'ի նմանէ :

(2) . Տէր Ստեփաննոս դարձի էլ :

- (3) . - Ռէճմագիր նորո գրեալ 'ի Արարչոյ :
 (4) . - Էր նա 'ի Բագէն Թորգեղոս - օր 'ի Զարչոյ , սուրբ Տէրչե .
 Էրծեւ Էնա 'ի Թորգեղոս :
 (5) . - Ձեռագիր յիշատակարան :
 (6) . - Իրարանցիկ լեռն է Էրո . Զարչոյ . Կ Զարչոյ ' ի Զարչոյ Դան
 Դե 'ի Զարչոյ :

ԺԻՆ

ՅԱՆՈՐ

Յանոր Եղիակոսոս հաճութեամբ ժողովրդոց յամի 1788
 նստի առաջնորդ (1) : Սա յառաջնում ամի իշխանութեանն
 իւրոյ վարի միջառահման բարեկարգութեամբ , և յսկզբան
 երկրորդ ամին լինի սովն Մահմադխանի , ուստի կարեկցու
 Թիւն ցուցանելով սորա առ ժողովուրդն օգնականութեամբ
 մեծատանց կերակրէ և խնամէ զբաղում աղքատս և զանանկս
 և շնորհիւ այնպիսի խնամոց ոչ ոք 'ի Զուղայեցոց լինի սո
 վամահ (2) : Յերրորդում ամի առաջնորդութեանն իւրոյ ըն
 Թացք բարեկարգ կառավարութեանն 'ի հակառակն կոյս հո
 լովին , բռնանայ 'ի վերայ ժողովրդոց մանաւանդ 'ի վերայ հո
 ղեորականաց , և յեկեղեցեաց զմնացեալ սպառս և զզարգս
 սա ինքն կողոպտէ , վաճառէ և իւրացուցանէ (3) : « Սրբոյ
 « տանս (ք վանաց) ամենայն ինչ՝ զգետաք կամ աղնձեղէն
 « ունիւ զհոգ ծախէց յայտնի և ծածուկ . այնուհետեւ յետ
 « երկիցս ամբամ լիող գձելոյ եկեղեցեաց (իմն յետ երկու
 « անգամ մասնատրելոյ 'ի վերայ եկեղեցեաց զպահանջելի
 « գումարս) սկսաւ ստիւք իւրով ընթանալով 'ի սուրբ Կ-

« Կեղեցիսն իբր մեհասիւ (Թ) . Բաճանայից և Երեցփոխաց
 « սաստիկ ահարեկելով՝ զամենայն զարդ և անօթ ոսկեղէն և
 « արծաթեղէն կողոպտեաց մինչև քաղմաց տջերն՝ մասաւնքն
 « ծակեաց , աջերն կոտրատեաց , որ եկեղեցեաց ամենասուրբ
 « զենու մէջ խեցեղինաց մատչի . . . յետ ամենայն ինչ
 « կողոպտելոյն և այգիքն գրաւելով . . . Ըստ . . . Զամանէ
 « դառնաղէտ որտիւ գանգատէ աղայ Մարգար Աւետ Խաչդա-
 « րեանց , ի նամակին իւրոյ գրեցելոյ ի Բաղդադայ ի Թուականի
 « Հայոց 1240 (1791) առ միաքանսն սրբոյ Ամենափրկչի վանին ,
 « ասելով , « Սմին նման առաջնորդն (որոյ արարածն Կարծեմ
 « հեթանոսք և սքանչելի կըսարսեն) ոչ աշխարհումս այդպիսի
 « անձն եկած լինի կամ արարքն արարած լինի , անհաւատն
 « կըդողայ այդպէս բան չի անում որպէս դա արար՝ որ սկին՝
 « խաչ՝ աւետարան՝ մասունք կոտրատէց . . . Ո՛հ հեռո-
 « ղու թեան Աստուծոյ , որպէս ներեցիր , որպէս լռեցիր , որ
 « երկինք և երկիր սարսեն այդպիսի բանից : Մեր եկեղեցին
 « ևս (4) . Թամամ (Թ) . աւերակ այ արարէլ , մին նոր
 « վարագոյրն որ մադրատումն շինելի տգէլ , տասն ութ
 « թուման այ գինն , ծախելայ քուրթի . . . սուրբ Թամայի
 « շօշափումն այ , նա վրէժ խնդիր լինի նմանապէս սկին՝ խաչն՝
 « Ըս իրաւի յիշելն արժան չէ , :

(Յետ դայն ամենայն առնելոյ՝ զմնացեալ սպասս և զա-
 « նօթս վանին առեալ զաղտ ելանէ աստի և գնայ ի Բասրայ ,
 « ուրանօր տեղեկանալով իշխանաց քաղաքին մանաւանդ գոր-
 « ծակատարաց վանին անցիցն զորս նա անցուցեալ էր ի Զու-
 « դայ , և թէ բերեալ է լիւր զանօթս վանին , յորտէր և Աջ
 « սրբոյն Յովսեփայ Արեմաթացւոյ , առնուն դայնստիկ ի նմանէ
 « և առաքեն դարձեալ ի վանքն Ամենափրկչի (5) : Իսկ Զակոր
 « առաջնորդ ելեալ ամտի գնայ ի Մադրաս և անդ կատարեալ
 « զզջմամբ և խոստովանութեամբ գրէ՝ զկտակ իւր ասելով ի
 « նմա . . . մի ոք յայլ վիճակէ ընդունիջիք ձեզ Առաջնորդ կա-
 « ցուցանել , եթէ ոչ ի միաբանից սրբոյ վանին մերոյ և ընտ-
 « րողութեամբ հասարակուեն , : Զամենայն զստացուածս
 « փութ կտակէ հասանել սրբոյ Ամենափրկչեան վանին , որպէս

յիւտ մահաւան նորա գոյք նորա հասանին 'ի վանքն , և ինքն 'ի 22 Սեպտեմբերի 1793 ամի վախճանի անդ և ամբօփի 'ի մէջ եկեղեցւոյ հայոց (6) :

Թէպէտ բազմապատիկ բողոք և գանգատանք եղին զՅակոբ Առաջնորդէ , և 'ի հասարակութենէն Զուղայու գրեցաւ զնմանէ դառն գանգատագիր առ Սրբազան Ղուկաս կաթողիկոսն 'ի առբբ Եջմիածին (զորովք զանց առնելն բարւոք համարեցի) այլ ինձ հաշութիւն գոյ կարծելոյ ' թէ դիտումն Յակոբ Առաջնորդի ոչ է եղեալ կողոպտել զեկեղեցիսն Կամ զվանն՝ ապա իւրոյ անձնաշահութեան , այլ ըստ որում բռնաւորութիւն և կեղեքումն անպակաս էր յայնոսիկ ժամանակս 'ի շահախնդիր բռնաւորաց ոմանց , վասն որոյ սրտաբեկեալ նորա առաւել 'ի դէպ համարեալ է ինքն ժողովիլ զբաւարացուածս և զգոյս եկեղեցեացն և վանին , քան թէ թողուլ աւար լինել անյագութիւն բռնակալացն իւրոյ ժամանակի : Զայս կարծիս կալնում՝ կշռադատելով զվարս նորա , զի մինչ Ալիմուրատխան առաքեալ էր զծառայս իւր կողոպտել զվանքն , առ ինքն էր որ ընդ Մկրտիչ Առաջնորդին գանակոծ լեալ լաւ համարէր մեռանիլ քան թէ մատնտու լինել սրբութեան ապասուցի սրբոյ վանին , և յառաջնում ամի առաջնորդութեանն իւրոյ իբրև հայր խնամաշատ հոգ տարաւ կերակրել և խնամիլ զաղքատս՝ զանանկս և զչքաւորս ժողովրդեան : որք նորին խնամոց շնորհիւ ազատեցան 'ի օովամահ լինելոյ , 'նոյնպէս և վախճանն նորա կատարեալ զղջմամբ և խոստովանութեամբ , և կտակելն վանին զամենայն գոյս իւր , նա ևս հոգ տանելն սակս ապագայ ընտրութեանն առաջնորդի , ապացոյցք են բարեմիտ լինելոյ նորա , ուստի և ես յապացուցութեանց անտի ոչ աւելորդ համարեցի յիշատակել զվերոյ գրեալն իմ կարծիս : Եթէ յոմանց 'ի բարեմտաց սոգտանիցիմ՝ սակս զանվայելուչ դործս ոմանց հանգուցիլոց արձանագրելոյ 'ի դիր , առ այն ասեմ թէ և իմ խիղճ խորշէր յայնմանէ վասն անսովոր լինելոյ խօսելոյ կամ գրելոյ զվատարանութիւնս զումեքէ , այլ զանցս պատմութեանն խեղաթիւրն և զիմաստն դարձուցանել ըստ քմաց (որպէս առնեն ոմանք

որք կամին զամենայն դէպս յօգուտ իւրեանց շըջել) առաւ-
 ւել սողաւանելի գործ համարելով, բարւոք վարկայ զպարտա-
 պատմագրի կատարել, քան թէ զընթացս պատմութեանն
 ըստ քմաց աղաւաղել :

(1) Կնի գնալոյ Յակոբ առաջնորդի յամի 1791 կարգեցան
 վերադիտողք վանին Աիքայէն՝ Ղազար և Գէորգ վարդա-
 պետք 'ի միաբանից ամուսնի, որովք կառավարեցաւ վանքն
 մինչև ցընտրութիւն Առաջնորդի : Եւ ըստ որում գործք Յա-
 կոբ առաջնորդի վշտացուցեալ էր յոյժ զսիրտս ժողովրդեանն՝
 վասն որոյ աղերս մատուցեալ 'ի սուրբ Էջմիածին, խնդրեցին
 ոչ ևս առաքել զօք առաջնորդ՝ մինչև խաղաղասցին ժողո-
 վուրդք, և Ղուկաս կաթողիկոս 'ի փետրվարի ինն (1242)
 ամի գրէ առ Զուղայեցիսն զկոնգակ միսթարութեամբ, և 'ի
 նմա յաւելու ասել "այլ քանզի Յակոբ պետն այնպէս նշկա-
 " հելի եղև և զայլ առաջնորդ ևս ոչ կամիք այլ խնդրէք
 " առանց առաջնորդի կալ առ ժամանակ մի . . . մինչև հան-
 " դարտիցի երկիրդ 'ի վրդովմանց, գիտասջիք առ այդ զի
 " Յակոբ պետն ոչ կարէ դառնալ այդր և զայլ օք ևս ոչ
 " եմք առաջնորդ կարգելոց որպէս խորհեալ էք և օգտաւոր
 " համարեալ, " (7) :

Յաղագս այնր զամս ինն վանքն կառավարեցաւ առանց ա-
 ռաջնորդի՝ հոգաբարձուօք միայն :

(1) . Ձեռագիր յիշատակարան :

(2) . Տէր Ստեփաննոս պատիշ էջ :

(3) . Բողոքօթաղիք գրեալ զմանէ :

(4) . Ինչեղեցին նոցա է օրէոյն Թովմայի, որ հասարակօրէն զու-
 գով ժամ կուէ :

(5) . Ձեռագիր յիշատակարան :

(6) . Նմանի յայտարարութեան գրեալ 'ի Սփրսոս տաղոտէ :

(7) . Օրինակ գանդապօրոյ Զուղայեցոց զմանէ, և կոնդակ
 փէթարութեան գրեալ 'ի Ղուկաս կաթողիկոսի՝ դոհին 'ի վանին Աի-
 քայեցի :

(Ծ) . Մահանել է Էսա գորտից , և հոյն ֆառայի որ 'ի Դի-ա-
ն առաքեալ լինի սրանու զհարկո քերտեան , հոմ զմ և էյե Դա-
անջելի Գոմարո :

(Ծ) . Թաճաճ 'ի գորտից հոյն « Էհմաճ » , որ Նշանակի ' Էսիստի ,
չոր և անպահա :

Դ. Գ.

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ

Մայիս 1798 մանաթա Ջուղայեցուց և Բաքայեցուց գնա-
ցին յԵջմիածին Զարուբին և Գէորգ վարդապետք զի ըն-
կալ ցին պատիճան՝ Եպիսկոպոսութեան , յայնմ ժամանակի
վախճանեցաւ զուկառ կաթուղիկոս , որոյ աղագաւ մնացին
նոքա անդր ցընտրութիւն Դաւթի , յորմէ 'ի 5 մայիսի 1801
ամի ընկալան զօծումն Եպիսկոպոսութեան , և 'ի 12 Յունիսի
նոյն ամի վերադարձան 'ի Ջուղայ (1) : Սոքա 'ի լինելն յԵջ-
միածին ըստ պահանջիւոյ Դաւթի կաթուղիկոսի տան
զԹուղթ խոտումն առ նոյն Դաւթի կաթուղիկոս զի յետ ըն-
գունելոյ իւրեանց զառաջնորդութիւնն Ջուղայու , զվիճակն
Ամենափրկչեան վանի արասցեն Տէրունի և Թեմ' որբոյ Աթո-
սոյն Եջմիածնի : Ի լսելն լինել այնմիկ լոյ 'ի Ջուղայ և 'ի
Հնգկաստան , ծագեցաւ տարաձայնութիւն 'ի ժողովրդեանն ,
և անհաւանական եղև խոտումն այն , ուստի բողոք բարձին
յԵջմիածին և պահանջեցին դարձուցանել զայն խոտումնա-
գիր , այլ յԵջմիածին չեղև մտադրութիւն ապկա այնր , ուս-
տի տարաձայնութիւն և բողոք ժողովրդեանն տեւաց մինչև
ցժամանակ Սրբազան Եփրեմ կաթուղիկոսի , յորմէ դար-
ձեալ պահանջեցին Ջուղայեցիք զայն խոտումնագիր և նա-

բին Սրբազնակատար օծութիւնն. ի քառարարութիւն արտի
Չուղայեցւոց գրեաց առ նոռա յամի 1813 ՚ի 25 յունիսի
օրհնութեան կոնդակաւ : Եւ այլ օակայն հանգուցեալ Յարու-
« թիւն և Գէորգ Եպիսկոպոսքն ձեր օրք ՚ի կենդանութեանն
« իւրեանց թուղթ են տուեալ աստ վասն տէրունի առնելոյ
« զվիճակդ արբոյ Աթոռոյս, զայն թուղթ խնդրեալ էիք և
« այժմ յետս առ ձեզ առաքել, բայց որպէս նախ քան զզաւն
« մեր ՚ի սուրբ Աթոռ չեն գտեալ զնոյնն՝ թէ հոգեւոյս
« Գանիէլ Սրբազանն և թէ սուրբ Ժողովն, նոյնպէս և մեք
« ՚ի ներկայս ոչ կարացաք գտանել զի առաքէաք, բայց ա-
« հա այսու գրով յիւմի լերուք միամիտ առ այն, զի եթէ
« գտանիցի յապայն՝ անընդունակ լիցի այն յաւիտենից Ժա-
« մանակաց » :

Տէր Յարութիւն Եպիսկոպոս կարգի առաջնորդ յամի
1801, և Տէր Գէորգ Եպիսկոպոս լինի յաջորդ նորա : Բար-
ւոք հովուութեամբ կառավարեն զհօտն իւրեանց, ընդ մի-
մեանս սիրով և միաբանութեամբ կալով : Ի սոցին Ժամանակս
վիշտք և նեղութիւնք պակասին, ուստի քան զնախորդս իւ-
րեանց՝ սօքա անդորրութեամբ անցուցանին զկեանս իւրեանց :
Ըստ ձեռնահասութեան իւրեանց նորոգեն զանշքութիւն վա-
նացն : Ի սոցին Ժամանակս պարտք վանին հասեալ էր ցշորս
հազար թուման (2) : Ուստի յամի 1803 զնիրակոս վարդա-
պետ առաքեն նուիրակ ՚ի Հնդկաստան, և զՄկրտիչ վարդա-
պետ առաքեն նուիրակ ՚ի Ռուսաստան և նոցիկ նուիրակարան
արդեամբք ազատեն զվանքն ՚ի Ժանրութենէ պարտուց :
Եւ անք Գէորգ Եպիսկոպոսի կարճի ՚ի 141 Հոկտեմբերի 1808
ամի, և ամփոփի ՚ի զանգատան վանին : Իսկ Յարութիւն Ա-
ռաջնորդ վախճանի ՚ի 26 Դեկտեմբերի 1810, և ամփոփի ՚ի
հիւսիսային դաւթի, ՚ի շարս հանգուցեալ Առաջնորդաց :

— Տողանդիք Երէն և այս :

Հրաման է ամենակալի՝ ամենայն մարմին հող լինի,
ի տապանի աստ ամփոփի՝ զի առաջնորդ Յարութիւնի

որք Եպիսկոպոս Բաբունի՝ որ էր վարուքն յոյժ գովելի,
յիսուն և ինն ամաց վախճանի՝ որք հանդիպիք տուք ու
ղորմի։ Թիւն 1810, դեկտեմբեր 26 ին։

(1) . Առաջի Բեմադրութեան նոցա, և խառնել յիշատակ
ընէ։

(2) . Նստելու ինչո՞ւ նոցա։

Ժ Գ՝

ՅԹՎԱՆՆԵՐ

Տէր Յովհաննէս Եպիսկոպոս Եջմիածնեցի, յամի 1812,
նուիրակութեան պաշտօնիւ գայ 'ի Զուղայ, և քաղցրու-
թեամբ վարեալ ընդ ժողովրդեանն սիրելի լինի նոցա, ուստի
հասարակութիւնն Զուղայու յ 2 Սեպտեմբերի 1812 խնդրա-
գիր մատուցանեն նմա յանձն արձուլ մնալ Առաջնորդ Ամե-
նափրկչի վանաց, և գրեն միաբանութեամբ քո Տէր Եփրեմ
հոգեւոյս կաթուղիկոսն զինդիւր սակա հազտատելոյ զառաջ-
նորդութիւնն սորա յողագոս Ամենափրկչի վանին (1) . յայտ-
նեն և պատուելի համազգեացն որք 'ի Հնդկաստան զայնմանէ
առաջադրութիւնէ իւրեանց, և նոքա միաբան լինին այնմիկ
խորհրդոյ, վասն որոյ Արքայնակատար Տէր Եփրեմ կաթու-
ղիկոսն յ 8 Մարտի 1813 ամի առաքէ զկօնգակ առաջնորդու-
թեանն սորա։ Իսորա աւուրս ծագեցաւ խռովութիւնն ա-
պականութեաց, և եղև սոմն կօչեցեալ Սաշրի (2) . ուստի

վարեաց հազառաջնորդ ութիւնն իւր վշտօք և նեղութեամբ,
և վախճանեցաւ 'ի 28 Յուլիսի 1817 ամի, և մարմինն նորա
ամփոփեցաւ 'ի Զանգակատան վանին:

Ի յայսմ շիրմիս ներ պարագրի
մարմինն ուրումն վեհագունի
որ Յովհաննէս վերաձայնի
Եպիսկոպոս գեր պանծալի,
Իսկ միաբանն Եջմիածնի,
և բուն զաւակ այնր գահի,
գտեալ զգործ՝ նուիրակի
յԵջմիածնէ՝ այսր դիմի,
յետոյ տեսուչ՝ վանացս ընտրի,
և մուաջնորդ՝ 'ի սմա կարգի:
վեց ամ կացեալ՝ յայսմ հարկի
փայլեաց գործով՝ իբր զարփի,
սոյն ծաղկեցեալ՝ ալեօքն 'ի լի,
'ի ծերութեան իւր հասակի
բարի մահուամբ առ Տէր կանխի,
առնուլ զձիրն յաղթանակի,
'ի յամի Տեառն՝ կենարարի
հազար և ութն հարիւրեկի,
այլ եօթն և տասն ընդ այնր զուգի,
'ի 28 Յուլիսի:

Ի սորա առաջնորդութեան ժամանակի, միաբանք օրոյ
վանին եղեալ են Եպիսկոպոս՝ Յակօբ՝ Արրահամ մեծ Օհան՝
Աստուածատուր՝ Հաղար և Գէորգ վարդապետք Զուղայե-
ցիք, փոքր Օհան՝ և Ղուկաս վարդապետք Բուրվարցիք,
Թէոփորոս և Յարութիւն արեղայք, Պարոնայք Գալստան
Բարսեղեան և Սէթ Մկրտչեան կառավարիչք վանին:

ի վնիւն :

(2) . Խնդրեցէ՛ք ինչ որ առ Հնդկ-հայոց յաշտոցն արեալ
նեղութեանցն :

Ժ Ե .

ԿԱՐԱՊԵՏ

Տէր Եսրապետ Եպիսկոպոս Զուղայեցի , այր հեղահոգի և
բարեւորտ , յամի 1817 յամսեանն Սեպտեմբերի մահաարական
խնդրանօք Զուղայեցւոց գնաց 'ի սուրբ Եջմիածին և անդ յ7
Յունւարի 1818 ամի ձեռնագրի եպիսկոպոս 'ի Տէր Եփրեմ
Սրբազան կաթողիկոսէ , և 'ի նոյն ամի յ9 մարտի ելեալ
յԵջմիածնէ առաջնորդական կոնդակաւ վերադառնայ 'ի Զու-
ղայ և ժամանէ 'ի վանքն Ամենափրկչի 'ի 14 մայիսի (1) : Ըստ
բարեւորտ քաղցրութեանն իւրոյ կառավարէ զժողովուրդն
'ի քանի ամս : Ետուրս նորա հաջի Հաշէմեան բախտիարի
լօռ՝ վարուք ցոփ և արբշիռ բռնաւոր հանգիստնայ յԱպա-
հան քաղաքի , յորմէ քաղաքն ողջոյն և քաղաքապետն ա-
հաբեկին , նա սովորութիւն առնէ զալ 'ի Զուղայ ստէպ
ստէպ և գնալ 'ի վանքն Ամենափրկչի , ուրանօր զգիւարբու-
թեան խնջոյս բռնաւորաբար կազմէ , և առաջնորդն վասն
տհի և երկիւղի պարտաւորի գտանիլ առ նմա վասն շահե-
լոյ զնա , յայնմանէ ընթացք բարեկտորդ կառավարութեանն
նուազիլ սկսանի , ուստի պարտաւորի հրաժարիլ յառաջնորդ-
դութենէ , և յամսեանն ապրիլի յամի 1831 գնաց յԵջմիածին ,
ուրանօր պատուով սրահեալ լինի 'ի միաբանից . ապա 'ի տէր
Հայրենեաց վերադառնայ կրկին 'ի Զուղայ 'ի 1842 , և բնակի

ի վանին իբրև միաբան, պատուեալ յամենեցունց, հենցա. ղավարի շնաշխարհիկ վարուք, և վախճանի յձ յուշավարի 1853 ամի, և հանգիստապէս ամփոփի յարեմտեան դրան սրբոյ տաճարի վանին:

Տողանգէրի այս է.

Քա հանգչի Արազան Կարապետ
արք Եպիսկոպոսն, որ է լեալ առաջնորդ
վանիս: Հանգեալ յձ յուշավարի 1853:

Յետ գնալոյ Կարապետ առաջնորդի ի սուրբ Էջմիածին, Կարգի վերակացու վանին Յակոբոս գիտնական վարդապետ յաջորդ նորա: Ձեռնադրի սա ի Փիլիպպոս Եպիսկոպոս նը. ուրիակէ սրբոյ Էջմիածնի ի Բումբայի յ3 յուլիսի 1813, ըստ խնդրոյ ժողովրդոցն Բումբայու առանց գիտութեան ջուղայու վանաց առաջնորդին, յայն տակ Յովհաննէս Առաջնորդ գրէ զթուղթ մեղադրանաց առ Փիլիպպոս Եպիսկոպոսն ասելով « գուցէ նոքա (հայոց հասարակութիւնն Բումբայու) չգիտէին զօրինաւոր պատկանն և զտեղի լինելու. « թեանն, ապա մի թէ և դու չգիտէիր և քիտեմք որ տե. « ղեակ ես և հասու ամենից պայմանադրութեանց թէ ա. « առաջնոցն և թէ նորոց որ վասն այլոց վիճակին, այլ զի « անփոյթ արարեր՝ արդարեւ զարմացաք, և յոյժ հեռի է « ի խոհեմութեանէ քումէ », և արգի նա նուիրակ շնդկաս. տանի և արդիւնաւորութեամբ Կատարէ զայն գործ, առաքէ սակս վանին զբաղում յիշատակիս, և ի նուիրակական մուտ եկեալ զուամբոց զտան հաղար կուսականու ուսփիս դնէ յա. « ւանդի ի կառավարութեան Կալկաթու նազարէթայ սուրբ Ե. կեղեցւոյ, որոյ տարեկան տոկոսն է հիմնաւոր մուտք վանին: Ամենափրկչի: Ի 13 յուլիսի 1824 հասանէ ի ջուղայ գարձ արարեալ ի շնդկաստանէ, և մեծարի սակս իւրոյ գիտնական, նութեան և արժանաւորութեանն: Սիրէր նա բնակիլ ի տան իւրում, ուստի գիտութիւն անպակաս լինէր յաղագս այն բնդ մէջ նորա և Առաջնորդին: Ի ժամանակս առաջնորդու. « թեանն խաչատրոյ երկրորդի, տակս ի տան իւրում անարգել

քնակելոյ լթանէ զվանքն Ամենափրկչի, և գիմէ 'ի Դոմինիկեան վանա լատինահայոց, խոնարհեցուցանելով զպարանոց իւր ընդ լծով պատականութեան, յորում կեցեալ զամս եօթն մեռաւ և թաղեցաւ 'ի հանգստարանին Զուղայու:

Թ. Զ.

ՅԱՆՎԱՆ ԿԵՍ. Բ

Տէր Յովհաննէս Եպիսկոպոս Միաբան սրբոյ Էջմիածնի ալր կորովասիրտ և ժողովրդասէր. 'ի 12 նոյեմբերի 1832 ժամանէ 'ի Զուղայ: Նախ քան զհասանելն նորա յաթոռ իւր յԱսպահան և 'ի Զուղայ անկանի սղութիւն հացի և սով, սա մարդասիրելով կարօտաւորաց Աղբի իւրում յետ ժամանելոյն 'ի Զուղայ ցնէ զցօրեան և զալիւր և առնելով հաց բաշխէ առ ժամանակ ինչ կարօտաւորաց ազգին, որով բաղումք յազգային աղքատաց պատասխարեալ ապրեցան 'ի սովամահ լինելոյ: Յաւուրս որոտ 'ի 1834 ամի Փաթալիշահ արքայ պարսից մեռանի յԱսպահան, սա իւրով քաջասրտութեամբ ապահովութեամբ պահէ զԶուղայ յաւարառութենէ անտերունչ ժամանակին: Արդադրէ զհարկատուութիւնն Զուղայու, ոչ և թոյլ տալով կեղեքող յափշտակողաց ծանրանալ 'ի վերայ ժողովրդեանն, ուստի թեթեանայ յոյժ հարկն Զուղայու: Եկեալ որա ժողովրդասէր կառավարութեամբ՝ կարճի 'ի կենաց 'ի 1836 ամի, և մարմինն որա ըստ կտակելոյ նորին ամիրսի 'ի հանգստարանին վարդապետաց որ կայ 'ի հասարակաց հանգստարանին, զյետագայ գամբանազերն ընդունելով:

Լսողք ցորեան այս սերմանի
ցորեան մարմին վեհափառի
արք եպիսկոպոս Յովհաննիսի ,
Բագրեանդցի աղգօք թիւնի ,
վերապետուչ աղգ արմենի ,
բնակչաց Ըօշ Տիւղ ընծայի
ամաց չորից սոցունց փայլի ,
բարի անուամբ և արդեամբ լի
փայլեալ օրրեալ խաղաղալի ,
յարդ յօրինեալ զեղափայլի ,
վաթսուն ամաց յառտէն փոխի
նոյեմբերի 7 օրն շարաթի 1836 :

Ժ Է .

ԽԱՉԱՏՈՒՐ . Բ

Տէր Խաչատուր եպիսկոպոս Առաքելապետացի յամի 1838
առաջնորդական կոնդակաւ հասանէ 'ի Զուղայ : Յաւուրս ու-
րա 'ի 1841 ամի Մօնսիօ Բօսի Գաղղիացի պապական հաւա-
տով , գայ 'ի Զուղայ և հիմնէ զդպրոց , ուրանօր ժողովեցան
մանկունք Հայոց : Յարեաւ խռովութիւն ընդ մէջ լուսաւոր-
չեան Հայոց և պապականաց , և սա աչ կարելով խօհեմու-
թեամբ վարիլ , զի գտնով դիւրաւառ 'ի բարկանալ՝ առանց
առաջատես կշռադատութեան առնէր զոր առնէրն , աւտի
հրամանաւ Սինօգին սրբոյ Էջմիածնի , յամի 1842 վերադար-
ձաւ 'ի սուրբ Էջմիածին , ոչինչ օգուտ ընծայելով վանին :
Ի սորա աւուրս միաբանք սրբոյ վանին էին Յակոբ վարդա-

պետ և յաջորդ (որ էմուտ ընդ լծով պապականութեան 'ի 1841 ամին) Աստուածատուր՝ Գէորգ և Օհան վարդապետք : Գամի 1840, Անդրէաս վարդապետ Սարգսեան 'ի սմանէ ձեռնադրի արեղայ :

Ժ Բ .

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ . Գ

Տէր Եովհաննէս եպիսկոպոս Սուրենեան զրիմեցի Ռուսաց նշանակիր և ասպետ, գիտնական և բանագէտ, 14 օգոստոսի 1841 ամի կոնդակաւ Եովհաննէս կաթողիկոսի հաստատի Առաջնորդ, և 'ի 1842 ամի հառանէ 'ի Զուղայ : Մեծ տմեծ յուսատուութեամբ խոստանայ զազգաօգուտ բարեկարգութիւնս հաստատել, այլ կամ ժամանակն անաջող կամ պակասին կենաց նորա Թողին զայն տմենայն խոստմունս նորա անկատար : Գամի 1843 հիմնեաց զգլխոց հոգևորական, որ սակս պակասութեան դրամոյ ոչ կարելով պահել զշարունակութիւնն իւր՝ խոնարհեցաւ : Սա ունէր զբարեկամական հաղորդակցութիւն սիրոյ ընդ գերազանցեալ կոմս Մէդդէմ գեապանին Ռուսաց որ 'ի Թէհրան, և միջնորդութեամբ նորին արժանացաւ կայսերական պարգևի 'ի 1846 ամի, որ էր պնակէ փրկչական շուրջանակի ականակուռ : Սա դնեաց վասն վանին զտունն կոչեցեալ Րիմէօնեանց կամ քեալանթար Ղուկասէնց՝ և անդ երաց զգլխոցն հոգևորական, զնեաց և զայգին կոչեցեալ վախմի : 'ի 1844 ամի 'ի Թէհրան գնացեալ ստացաւ 'ի Բագաւորէն Մահմադշահէ զպարգևագիր ստանալոյ զցօրեան հարկի գեղջի Սանգիրբարանայ՝ ցամա երիս :

րին Սրբազնազատար օծութիւնն 'ի բաւարարութիւնն արտի
 Զուղայեցւոց գրեաց առ նոսա յամի 1813 'ի 25 յունւարի
 օրհասութեան կոնդակաւ, 'այլ սակայն հանդուցեալ Զարու-
 'ի թիւն և Գէորգ Եպիսկոպոսքն ձեր օրք 'ի կհնդանութեանն
 'իւրեանց թուղթ հն տուեալ աստ վասն տէրունի առնելոյ
 'զվիճակդ արբոյ Աթոռոյս, զայն թուղթ խնդրեալ էիք և
 'այժմ յետո առ ձեզ առաքել, բայց որպէս նախ քան զգալն
 'մեր 'ի սուրբ Աթոռս չին գտեալ զնոյնն' թէ հազելոյս
 'Գանիէլ Սրբազանն և թէ սուրբ Ժողովն, նոյնպէս և մեք
 'ի ներկայս ոչ կարացաք գտանել զի առաքէաք, բայց ա-
 'հա այսու գրով յիւմի լերուք միամիտ առ այն, զի եթէ
 'գտանիցի յապայն' անընդունակ լիցի այն յաւիտենից Ժա-
 'մանակաց' :

Տէր Զարութիւն Եպիսկոպոս կարգի առաջնորդ յամի
 1801, և Տէր Գէորգ Եպիսկոպոս լինի յաջորդ նորա, Բար-
 ւոք հովուութեամբ կառավարեն զհօտն իւրեանց, ընդ մի-
 մեանս սիրով և միաբանութեամբ կալով: Ի սոցին Ժամանակս
 վիշտք և նեղութիւնք պակասին, ուստի քան զնախորդս իւ-
 րեանց՝ սոքա անդորրութեամբ անցուցանին զկեանս իւրեանց:
 Ըստ ձեռնահասութեան իւրեանց նորոգեն զանշառութիւն վա-
 նացն: Ի սոցին Ժամանակս պարտք քանին հասեալ էր ցշորս
 հազար թուման (2): Ուստի յամի 1803 զնիրակոս վարդա-
 պետ առաքեն նուիրակ 'ի Հնդկաստան, և զՄկրտիչ վարդա-
 պետ առաքեն նուիրակ 'ի Ռուսաստան և նոցին նուիրակակոն
 արդեամբք ազատեն զվանքն 'ի Ժանրութենէ պարտուց:
 Եւանք Գէորգ Եպիսկոպոսի կարճի 'ի 141 Հոկտեմբերի 1808
 ամի, և ամիսփի 'ի զանգատան վանին: Իսկ Զարութիւն Ա-
 առաջնորդ վախճանի 'ի 26 Դեկտեմբերի 1810, և ամիսփի 'ի
 հիւսիսային գաւթի, 'ի շարս հանգուցեալ Առաջնորդաց:

- Տագնադիր նորին է այս:

Արանն է ամենակալի՝ ամենայն մարմին հող լինի,
 'ի տապանի աստ ամիսփի՝ զի առաջնորդ Զարութիւնի

որք Եպիսկոպոս Բարսեղի՝ որ էր վարուքն յոյժ գովելի,
յիսուսն և ինն ամաց վախճանի՝ որք հանդիպիք տուք ո-
ղորմի։ Թիւն 1810, դեկտեմբեր 26 ին։

(1) . Կռփոյ Քեֆուրա-Բեան Կոյա, և յեւսիք յեւսի-
րանք և .

(2) . Եւսիք Կռփոյ Կոյա .

Ժ Գ Դ

ՅԱՎՀԱՆՆԵՍ

Տէր Յովհաննէս Եպիսկոպոս Եջմիածնեցի, յամի 1812,
նուիրակութեան պաշտօնիւ գայ ՚ի Զուղայ, և քաղցրու-
թեամբ վարեալ ընդ Ժողովրդեանն սիրելի լինի նոցա, ուստի
հասարակութիւնն Զուղայու յ 2 Սեպտեմբերի 1812 խնդրա-
գիր մատուցանեն նմա յանձն արծուլ մնալ Առաջնորդ Ամե-
նափրկչի վանաց, և գրեն միաբանութեամբ պա Տէր Եփրեմ
հոգեւոյս կաթողիկոսն զինգիր սակս հաղտաւորելոյ զառաջ-
նորդութիւնն սորա յաղագս Ամենափրկիչ վանին (1) . յայա-
նեն և պատուելի համազգեացն որք ՚ի Հնդկաստան զայնմանէ
առաջադրութիւնէ իւրեանց, և նոքա միաբան լինին այնմիկ
խորհրդոյ, վասն որոյ Արքազնակատար Տէր Եփրեմ կաթու-
ղիկոսն յ 8 Մարտի 1813 ամի առաքէ զկոնդակ առաջնորդու-
թեանն սորա, իսորա աւուրս ծագեցաւ խռովութիւնն ա-
պականչութեաց, և եղև սոմն կռեցեալ Սաշրի (2) . ուստի

վարեաց հաղաղանորդութիւնն իւր վշտօք և նեղութեամբ,
և վախճանեցաւ 'ի 28 Յուլիսի 1817 ամի, և մարմինն նորա
ամփոփեցաւ 'ի Զանգակատան վանին:

Ի յայսմ շիրմիս ներ պարագրի
մարմինն ուրումն վեհագունի
որ Յովհաննէս վերածայնի
Եպիսկոպոս գեր պանծալի:
Իսկ միաբան Էջմիածնի,
և բուն զաւակ այնր գահի,
գտեալ զգործ՝ նաւիրակի
Եջմիածնէ՝ այսր դիմի,
յետոյ տեսուչ՝ վանացս ընտրի,
և մոռալնորդ՝ 'ի սմա կարգի:
Վեց ամ կացեալ՝ յայսմ հարկի
փայլեաց գործով՝ իւր զարփի,
սոյն ծաղկեցեալ՝ ալեօքն 'ի լի,
'ի ծերութեան իւր հասակի
բարի մահուամբ առ Տէր կանխի,
առնուլ զձիրն յաղթանակի,
'ի յամի Տեառն՝ կենարարի
հաղար և ութն հարիւրեկի,
այլ եօթն և տասն ընդ այնր զուգի,
'ի 28 Յուլիսի:

Ի սորա առաջնորդութեան ժամանակի, միաբանք օրբոյ
վանին եղեալ են Եսայայեա՝ Յակօբ՝ Աբրահամ մեծ Օհան՝
Աստուածատուր՝ Ղաղար և Գէորգ վարդապետք Զուղայե-
ցիք, փոքր Օհան՝ և Ղուկաս վարդապետք Բուրվարցիք,
Թէոդօրոս և Զարութիւն արեղայք, Պարոնայք Գալուստե
Բարսեղեան և Սէթ Մկրտչեան կառավարիչք վանին:

ի վերին :

(2) . Խնդրագրութիւնն ըստ առ Հնդկ-հայոց յաշտ-այնորի
նկշտ-բեռնքն :

Ժ Ե .

Ե Ա Ր Ա Պ Ե Տ

Տէր Եսրայէլեան Եպիսկոպոս Զուղայեցի, այր հեղահոգի և
բարեւոր, յամի 1817 յամսեանն Սեպտեմբերի մահաարական
խնդրանօք Զուղայեցւոց գնայ 'ի ուրբ Եջմիածին և անդ յ
Յունվարի 1818 ամի ձեռնադրի եպիսկոպոս 'ի Տէր Եփրեմ
Սրբազան կաթողիկոսէ, և 'ի նոյն ամի յ9 մարտի ելեալ
յեջմիածնէ առաջնորդական կոնդակաւ վերադառնայ 'ի Զու-
ղայ և ժամանէ 'ի վանքն Ամենափրկչի 'ի 14 մայիսի (1) : Ըստ
բարեւոր քաղցրութեանն իւրոյ կառավարէ զժողովուրդն
'ի քանի ամս : Յաւուրս նորա հաջի Հաշէմլեան բախտիարի
լօռ՝ վարուք ցոփ և արբշիռ բռնաւոր հանգիստնայ յԱսպա-
հան քաղաքի, յորմէ քաղաքն ողջոյն և քաղաքապետն ա-
հաբեկին, նա սովորութիւն առնէ գալ 'ի Զուղայ ստէպ
ստէպ և գնալ 'ի վանքն Ամենափրկչի, ուրանօր զգիւարբու-
թեան խնջոյս բռնաւորաբար կազմէ, և առաջնորդն վասն
տհի և երկիւղի պարտաւորի գտանիլ առ նմա վասն շահե-
լոյ գնա, յայնմանէ ընթացք բարեկտորդ կառավարութեանն
նուազիլ սկսանի, ուստի պարտաւորի հրաժարիլ յառաջնոր-
դութենէ, և յամսեանն ապրիլի յամի 1831 գնայ յեջմիածին,
ուրանօր պատուով պահեալ լինի 'ի միաբանից . ապա 'ի տէր
Հայրենեաց վերադառնայ կրկին 'ի Զուղայ 'ի 1842, և բնակի

ի վանին իբրև միաբան, պատուեալ յամենեցունց, հենցա. ղաւարի շնաշխարհիկ վարուք, և վախճանի յՅ յուշակարի 1853 ամի, և հանդիսապէս ամփոփի յարեմտեան գրեան արքայ տաճարի վանին:

Տողազէրի այս է.

Դէտ հանգ չի Սրբազան Կարապետ
արք Եպիսկոպոսն, որ է լեալ առաջնորդ
վանին: Հանգեալ յՅ յուշակարի 1853:

Եւտ գնալոյ Կարապետ առաջնորդի ի սուրբ Էջմիածին, կարգի վերակացու վանին Զակարոս գիտնական վարդապետ յաջորդ նորա: Ձեռնադրի սա ի Փիլիպպոս Եպիսկոպոս նը. ուրիշակէ արքայ Էջմիածնի ի Բումբայի յՅ յուշիսի 1813, ըստ խնդրոյ ժողովրդոցն Բումբայու առանց գիտութեան ջուղայու վանաց առաջնորդին, յայն սակս Զովհանէս Առաջնորդ գրէ զթուղթ մեղադրանաց առ Փիլիպպոս Եպիսկոպոսն ասելով « գուցէ նոքա (հայոց հասարակութիւնն Բումբայ. «յու) չգիտէին զօրինաւոր պատկանն և զտեղի լինելու. «թեանն, ապա մի թէ և դու չգիտէիր և գիտեմք որ տե. «ղեակ ես և հասու ամենից պայմանադրութեանց թէ ա. «առաջնոցն և թէ նորոց որ վանն այլոց վիճակին, այլ զի «անփոյթ արարեր՝ արդարեւ զարմացաք, և յոյժ հեռի է. «ի խոհեմութեանէ քուսէ », Կարգի նա նուրիակ շնդկաս. տանի և արդիւնաւորութեամբ կատարէ զայն գործ, առաքէ սակս վանին զբաղում յիշատակիս, և ի նուրիակական մուտ եկեալ գումարաց զտանն հաղար կուսպանու առփիս դնէ յա. ւանդի ի կառավարութեան Կալիաթու նաղարէթայ սուրբ ե. կեղեցւոյ, որոյ տարեկան տոկոսն է հիմնաւոր մուտք վանին Ամենափրկչի: Ի 13 յուշիսի 1824 հասանէ ի ջուղայ գարձ արարեալ ի շնդկաստանէ, և մեծարի սակս իւրոյ գիտնակա. նութեան և արժանաւորութեանն: Սիրէր նա բնակիլ ի տան իւրում, ուստի գիտութիւն անպակաս լինէր յաղագս այն ընդ մէջ նորա և Առաջնորդին: Ի ժամանակս առաջնորդու. թեանն խաչատրոյ երկրորդի, սակս ի տան իւրում անարգել

ընակելոյ լծանէ զվանքն Ամենափրկչի, և գիմէ 'ի Դոմինիկեան վանս լատինաճայոց, խոնարհեցուցանելով զպարանոց իւր ընդ լծով պապականութեան, յորում կեցեալ զամս Խոթն մեռաւ և Թաղեցաւ 'ի հանգստարանին Զուղայու:

Ժ Ծ.

ՅՈՒՆԱՆՆԵՐ.

Տէր ԅովհաննէս Եպիսկոպոս միաբան սրբոյ Էջմիածնի այր կորովասիրտ և ժողովրդասէր. 'ի 12 նոյեմբերի 1832 ժամանէ 'ի Զուղայ: Նախ քան զհասանելն նորա յաթոռ իւր յԱպաճան և 'ի Զուղայ անկանի սղութիւն հացի և սով, սամարդասիրելով կարօտաւորաց Աղփի իւրում յետ ժամանելոյն 'ի Զուղայ գնէ զցորեան և զալիւր և առնելով հաց բաշխէ սու ժամանակ ինչ կարօտաւորաց ազգին, որով բաղումք յազգային աղքատաց պատասպարեալ ապրեցան 'ի սովամահ լինելոյ: Յաւուրս սորա 'ի 1834 ամի Ֆաթալիշահ արքայ պարսից մեռանի յԱպաճան, սա իւրով քաջասրտութեամբ ապահովութեամբ պահէ զԶուղայ յաւարառութենէ անտերունչ ժամանակին: Ատրդադրէ զհարկատուութիւնն Զուղայու, ոչ և թոյլ տալով կեղեքող յափշտակողաց ծանրանալ 'ի վերայ ժողովրդեանն, ուստի Թեթեանայ յոյժ հարկն Զուղայու: Կեցեալ սորա ժողովրդասէր կառավարութեամբ՝ կարճի 'ի կենաց 'ի 1836 ամի, և մարմինն սորա ըստ կտակելոյ նորին ամիսիի 'ի հանգստարանին վարդապետաց որ կայ 'ի հասարակաց հանգստարանին, զյետագայ դամբանազիւն ընդունելով:

Ըտոք ցորեան այս սերմանի
ցորեան մարմին վեհափառի
արք եպիսկոպոս Յովհաննիսի ,
Բագրեանդցի աղգօք թիւնի ,
վերատեսուչ աղգ արմենի ,
քնակչաց Ըօշ Ճիւղ ընծայի
ամաց չորից սոցունց փայլի ,
բարի անուամբ և արդեամբ լի
փայլեալ օրրեալ խաղաղայի ,
յարդ յօրինեալ գեղափայլի ,
վաթսուն ամաց յաստէն փօխի
նոյեմբերի 7 օրն շարաթի 1836 .

Ժ Է .

ԽԱՉԱՏՈՒՐ . Բ

Տէր Խաչատուր եպիսկոպոս Առաքելապետացի յամի 1838
առաջնորդական կոնդակաւ հասանէ 'ի Զուղայ : Եւսուրս ու-
րա 'ի 1841 ամի Մօնսիօ Բօռի Գաղղիացի պապական հաւա-
տով , զայ 'ի Զուղայ և հիմնէ զդպրոց , ուրանօր ժողովեցան
մանկունք Հայոց : Ըարեաւ խռովութիւն ընդ մէջ լուսաւօր-
չեան Հայոց և պապականաց , և սա ոչ կարելով խօհեմու-
թեամբ վարիլ , զի գօլով դիւրաւառ 'ի բարկանալ՝ առանց
առաջատես կշռադատութեան առնէր զոր առնէրն , ուստի
հրամանաւ Սինօգին սրբոյ Էջմիածնի , յամի 1842 վերադար-
ձաւ 'ի սուրբ Էջմիածին , ոչինչ օգուտ ընծայելով վանին :
Ի սորա աւուրս միաբանք սրբոյ վանին էին Եակոբ վարդա-

պետ և յաջորդ (որ էմուտ ընդ լծով պապականութեան
'ի 1841 ամին) Աստուածատուր՝ Գէորգ և Օհան վարդա-
պետք : Եւ 1840, Անդրէաս վարդապետ Սարգսեան 'ի
սմանէ ձեռնադրի արեղայ :

Ժ Բ .

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ . Գ

Տէր Յովհաննէս եպիսկոպոս Սուրենեան զընկնցի Ռուսաց
նշանակիր և ասպետ, գիտնական և բանագէտ, 14 օգոստոսի
1841 ամի կոնդակաւ Յովհաննէս կաթողիկոսի հաստատի Ա-
ռաջնորդ, և 'ի 1842 ամի հասանէ 'ի Զուղայ : Մեծսմեծ
յուսատուութեամբ խոստանայ զազգասօգուտ բարեկարգու-
թիւնս հաստատել, այլ կամ ժամանակն անաջող կամ պա-
կասիլն կենաց նորա թողին զայն տմենայն խոստմունս նորա
անկատար : Եւ 1843 հիմնեաց զդպրոց հոգեւորական, որ
սակա պակասութեան դրամոյ ոչ կարելով պահել զշարու-
նակութիւնն իւր՝ խոնարհեցաւ : Սա ունէր զբարեկամական
հաղորդակցութիւն սիրոյ ընդ գերազանցեալ կոմս Մէդդէմ
գեոպանին Ռուսաց որ 'ի Թէհրան, և միջնորդութեամբ նո-
րին արժանացաւ կայսերական պարգևի 'ի 1846 ամի, որ էր
պնակէ փրկչական շուրջանակի ականակուա : Սա դնեաց զեան
վանին զտունն կոչեցեալ Ռիմէօնեանց կամ քեալանթար Ղու-
կասէնց՝ և անդ երաց զդպրոցն հոգեւորական, զնեաց և զայ-
դին կոչեցեալ վախմի : 'ի 1844 ամի 'ի Թէհրան գնացեալ
ստացաւ 'ի Թազաուորէն Մահմադշահէ զպարգևագիր ստա-
նալոյ զցորեան հարկի գեղջն Սանգիբարանայ՝ ցամա երիս :

Ի վերջին ժամանակս կենաց իւրոց սակս Թուրքիայն, ընդ երկար ժամանակ մնաց յանկողնի, և վախճանեցաւ 'ի 13 դեկտեմբերի 1848 ամի, և ամփոփեցաւ 'ի հիւսիսային գաւթի սրբոյ վանին 'ի շարս, վախճանեալ Առաջնորդացն: Ի ամանէ ձեռնադրեցաւ Գրիգոր տիրացուն Մկրտչեան Երեմեացի, և ընկալաւ 'ի վարդապետութեանն զԳէորգ անուն:

Այս է տաղանգէր Լուսին:

Տապան նորուն բարձր Սրբազնուէ հետոն Յովհաննու ասպետափառ արք եպիսկոպոսի Սուրենեանց Ղրիմեցոյ և գերապատիւ և բարեջան Առաջնորդ սրբոյ վանացն Ամենափրկչի, որ և զկնի վեցամեայ առաջնորդութեանն իւրում հանգեաւ 'ի Տէր:

'ի 13 դեկտեմբեր թիւն 1848 ամի:

{ Ետ վախճանելոյ նորին՝ կառավարութիւն վանին մնաց ընդ հոգաբարձութեամբ Արտուածատուր վարդապետի, և նորա 'ի 1849 ամի գնացեալ 'ի Թէհրան սակս պարգևագրոյ վանացս, վախճանեցաւ անդ և թաղեցաւ 'ի մէջ եկեղեցոյ թաղին Շահաբօրդիմայ: Զկնի վախճանելոյ նորին՝ կառավարութիւն վանին մնաց 'ի վերայ Անդրէաս վարդապետի, որ ըստ շափու կարողութեան իւրոյ անձնագիր լեալ կառավարեաց զվանքն և զժողովուրդն Զուգայու մինչև ցհասանել Սրբազան Թադգէոս Առաջնորդի: Նշանաւոր հաւատարմութիւն նորա առ ժողովուրդն եղև 'ի 1851 ամի 'ի ժամանակի զօրապահանջութեան, զի որչափ կարեւոր էր վաստակեցաւ յօգուտ ժողովրդեանն: Այլ կարճակեաց եղև զի յետ անցանելոյ վշտացն՝ մինչ շնորհիւ Սրբազան Թադգէոս Առաջնորդի սկիզբն արարեալ էր վարել զկենսո խաղաղականս, վախճանեցաւ 'ի 16 հոկտեմբերի 1855 ամի, և թաղեցաւ յարեմոեան Քրան սրբոյ տաճարին:

Ժ Խ .

Թ Ա Դ Դ Ե Ո Ս

(3) Ետ վախճանի Յովհաննու Սուրենեան վանքն մնաց 'ի ներքոյ Ծանրութեան հազար Թումանաչափ պարտուց : Թէ ներքին և Թէ արտաքին վիճակ վանացն չէր 'ի բարւոք դըրութեան , յայն սակս հասարակութիւնն Զուղայու յետ վախճանի Սուրենեան Յովհաննու յամի 1849 խնդրամատոյց եղին 'ի տուրք Էջմիածին առ Ժամանակ մի ոչ առաքել զոք առաջնորդ : Այլ ըստ որում գլխաւորին լինէր առանց Առաջնորդի պահել զկառավարութիւն վանին և Ժողովրդեան , վասն որոյ Ժողովուրդք Զուղայու յամի 1850 խնդրեցին միւսանգամ Առաջնորդ : Ի Յէր հանգուցեալ վեհապառ Ներսէս տօնելի կաթողիկոսն զբաղմափորձ հաւատարիմն իւր զՅէր Թագդէսս վարդապետն Բէկնաղարեան կոչելով յատիճան Եպիսկոպոսութեան , 'ի 1851 ամի նշանակեաց վիճակաւոր Զուղայու , որոյ օրհանուէր կոնդակաւն յ 3 յունիսի 1851 ամի Ժամանեցաւ նա 'ի վանքն Ամենափրկչի : Բազում եղին օգտակար արդիւնք խոհական կառավարութեան սորա Թէ վասն Ժողովրդեան Թէ վասն վանին՝ և Թէ սակս եկեղեցեաց : Ռուտի հասարակութիւն Զուղայու 'ի ցոյց երախտագիտութեան դրեցին զնամակ բաւարարութեան իւրեանց զնմանէ յ 30 Սեպտեմբերի 1857 ամի առ Յրբաղան Սիւնհոդոսն սրբոյ Էջմիածնի , ուրանոր հարեանցօրէն տրարին յիշատակութիւն զգործոց խոհական կառավարութեան նորին զոր 'ի կարգի պատմութեանս 'ի դէպ համարիմ նշանակել :

Ի սուտաւորչական Հայոց Սրբազան Սինհոդոսին որոշյ էջի-
ածնի :

Ի հոգեւորականաց և 'ի' ժողովրդականաց Հայոց բնա-
կելոց 'ի' Զուղայ :

Երախտագիտական յայտարարութիւն :

Իթէ երախտագիտութիւնն է ճանաչել զերախտիս բա-
րերարաց և զվատական բարեջան վաստակաւորաց՝ հանդերձ
գոհացողութեամբ, ուրեմն հասարակութեան մեր պարտա-
ւորութիւն է շնորհակալու բերանով և խորին երախտագի-
տական զգացմամբ խոստովանել զբազմադիմի բարեշնորհու-
թիւնս բարձր Սրբազան Տէր Թադէւոս Արք Եպիսկոպոս ա-
մենապատիւ Առաջնորդի մերում, որոյ. եօթնամեայ խոհական
առաջնորդութեամբ և հովուական վերակացութեամբ ոչ աւ-
կաւ բաղդաւոր հանդիսացաւ Զուղայ, ընդ որում և ժողո-
վուրդք թեմին Ամենափրկչի վանաց հասարակարար :

Իրկիցս (1) յայտնեալ եմք ջերմ երախտագիտու-
թեամբ զմեր ամենեցուն որովց բաւականութիւն զկառավա-
րութենէ նորին բարձր Սրբազնութեան առ հոգեւոյս և
Սրբազնակատար Հայրապետն մեր Տէր Ներսէս, մատուցանելով
զանբաւ շնորհակալութիւնս մեր յաղագս արժանի կացու-
ցանելոյ զմեր նուաստ հասարակութիւն՝ այսպիսում ժողո-
վրդախնամ Առաջնորդի. և արդ՝ հարկաւոր համարեցաք Սրբ-
բազան Սինհոդոսիդ յայտնի առնել զայն երախտագէտ ըզ-
գացմունս մեր՝ հանդերձ համառօտ նկարագրութեամբ բա-
րեպատուղ արգասեաց խոհական առաջնորդութեանն նորին,
յընթացս եօթնամեայ ժամանակի լինելութեանն նորա 'ի'
Զուղայ :

(Յամի 1851 յ 3 յունիսի 'ի' ժամանելն նորին Սրբազնու-
թեան 'ի' Զուղայ, եզիտ զհասարակութիւն տեղւոյս և զա.

Հառաւական Հայոց 'ի պատճառս զօրապահանջութեան 'ի վերջին աղմկեալ վիճակի և յուսաբեկութեան, զվանքն Ամենափրկչի 'ի ներքոյ ծանրութեան հազար թուաման պարտուց և աղքատ անշքութեան, զգերապատիւ Հնդկահայն հուպ ընդ հուպ օտարանալոյ 'ի վանաց (2) և զգաւառական ժողովուրդոն խորթացեալ 'ի ժողովրդական պարտաւորութենէ իւրեանց :

Կալաւ նորին Սրբազնութիւնն զընթացս Առաջնորդական կառավարութեանն իւրոյ ամենայն շրջահայեաց խոհեմամտութեամբ, որով վերոյիշեալ ճապաղեալ պարագայք պարզեցան և բարեկարգեցան ըստ յետագայ յայտարարութեանցն :

Առ ժողովրդսիս հասցուիւ իւր Էր էշեւ Բորի :

1. Թէ ըստ յաճախակի բարեջանութեանց՝ խնդրարկութեանց և միջնորդութեանն նորին Սրբազնութեան, և թէ ըստ յատուկ խնամոցն Աստուծոյ և ըստ քաղցր ողորմածութեան վեհափառ Աստուծոյ, Հայ ժողովուրդք Պարսկաստանի ազատութիւն գտին 'ի զօրապահանջութենէ, որով և ազատութիւն գտացան 'ի կորստենէ և յեղծմանէ իւրեանց :

2. Ըստ տնօրէնութեան նորին Սրբազնութեան, յամի 1852, և հրամանաւ Տէրութեանն նոր 'ի նորոյ չափեցան կալուածք Զուղայու, որով եղև բարձունք զրկանաց, և հանդիսանալն արգարութեան 'ի մասին հաւասարաբաշխ հարկատուութեան ամենեցուն :

3. Ինմին 1852 ամի, եբարձ զծախսարարութիւն տօնակատարութեան խնջոյից, որով և օգտւա ընձեռեաց Հասարակութեանն Զուղայու : Ըստ փոքրն հաշուելոյ տարին 500 թուման :

4. Շափաւորեաց զծախսարարութիւն վան հարանեաց և յաւարկաւորութեան :

5. Ի քահանայս արծարծեաց զսէր կանոնապահութեանն ըստ վաղնջուց եկեղեցական բարեկարգութեանց : Եկեղեցեաց՝

կարգելով զհաւատարիմ երեսփոխանս, կառավարութեան նոցին ետ զնոր իմն կերպարան, որով որ ըստ օրէ բաց 'ի վայելչութեանցն, յառաջագիմութեան կողմն քայլին ըստ դրամական կարողութեան մասին: Եւս և վայելացոյց զժա. մերգութեանն երգոց երաժտականութիւնս ըստ համբերաբար գաստուութեանն իւրոյ:

6. Հրեաց զհեղինակութիւնս ոմանց այլազգի բռնաւորաց և սիկարեան հարստահարողաց, որք ներհակ բարեհաճութեան բարձրագոյն Տէրութեանն Պարսից, սակս անտերուհի լինելոյ Հայոց՝ նեղէին զնոսա նախ քան զնորին Սրբաշնութեանն գալուստ յառաջնորդութիւն տեղոյս:

7. Սննդեաց զազդեցութիւնս Պապական հոգեւորականաց, որք ունէին զսոյն բաւական ներգործութեամբ 'ի վերայ ժա. զովորեանն Հայոց՝ նախ քան զնորին մուտ գործելն 'ի Զուղայ:

8. (Համի 1854 յամսեանն յունվարի 'ի ցրտագին եղանակի ձմերան գնաց 'ի Թէհրան 'ի բարձր Գուռն վեհափառ Շահի, և յութամսեայ ժամանակ՝ յօգուտ ազգի անձնընծայութեամբ աշխատելով 'ի դրունս նախարարաց Տէրութեանն, ընկալաւ հրովարտաւրք, նախ 'ի հարկատուութենէն 'ի քաց բառնալի պարգև վասն Զուղայեցւոց՝ տարեկան 150 թուման յաղագս երկց ամաց. երկրորդ՝ թեթեւութիւն սակս հարկի պաւառականացն Հայոց Փէրիու նահանգի տարեկան ց 300 թուման: Երրորդ՝ հաստատել ետ զնշանաւորն 'ի նախարարաց Տէրութեան գբարձրապատիւ Միրզայ Զէյնէլաբդին Մէլիք Քըթաբն՝ վերակացու կամ Ռստիլան վասն Հայոց, որով ամենայն խնդիրք Հայ ժողովրդեանն Պարսկաստանի դիւրեաւ վերջանային: Զորրորդ՝ ընկալաւ գբարձր հրաման վեհափառ Շահին յաղագս ըստ քաղաքական արտօնութեանց կամ հարկատուութեան մասին հաւասար լինելոյ ժողովրդեանն Հայոց Պարսկաստանի ընդ տեղական ժողովրդանն Պարսից. և Հինգերորդ՝ ազատութիւն քրիստոնեայ Ճանապարհորդաց 'ի տրոց առ բաժառուս Ճանապարհաց, որպէս էր սովորութիւն վասն հայ ուղեւորաց նախ քան զայն:

9. Ի ձեռն յաճախակի խնդրարկութեանց իւրոց, և բարե.

րար օժանդակութեամբ Պարոն Մարգարայ Սուքիասեան, և բարեպաշտութեամբ պերճացեալ Տիկին Մարիամու Յակոբ Յարութիւնեան (3) Զուղայեցւոց եղէլոց 'ի սահմանս Զաւայի՝ հաստատեաց զերկու Դպրոցս 'ի Զուղայ, յորս ուսանին արդ. մանկուհիք իբրև հարիւր և յիսուն, և ունելով զխնամաշատ վերատեսչութիւն 'ի վերայ նոցա՝ 'ի բարեկարգութեան քայլին ընթացք կառավարութեան նոցին :

10. Սնամած ու եղև իրաւանց և դատից բազում որոց և այրեաց, պաշտպանողական իրաւասիրութեամբ ոչ թոյլ տալով բռանց յափշտակել զիրաւունս նոցա :

11. Համի 1856 ստացաւ զհրովարտակս 'ի վերհափառ Շահէն (4), զի ամենայն Հայ վաճառականք ընդհանրապէս և Պարոնայք եղիազար Գ. Գասպարեան, և Ղազար Յօհաննան մանուանդապէս տացեն զհարկս սակս վաճառաց իւրեանց՝ հաւասար հարկատուութեանն Պարսից վաճառականաց :

12. Ի ներկայ 1857 ամի 'ի ժամանակս պատերազմի Անգլիացւոց ընդ Պարսից՝ երաշխաւոր լինելով սակս ժողովրդեան Հայոց Զուղայու և Ըիրազ քաղաքի ապահովացոյց զկառավարութիւնն այնոցիկ քաղաքաց, թէ հայք չեն անհարազատ Տէրութեանն որում հպատակեալ ժողովուրդք են, որով և զերծ պահեաց զնոսա 'ի մեծամեծ և 'ի մօտալուս փորձանաց :

Առնական Բորեկ-բէ-Է-Նօ :

1. Ղաառեցաւ վանքն 'ի ծանրութենէ պարտուց (5) :

2. Տնտեսական բարեկարգութիւն հանդերձ սլատշաճաւորն վայելչութեամբ սկզբնաւորեցաւ և ջարուհակեցաւ 'ի վանին :

3. Կենեաց զերկու այգիս վանն վաճառցն, որոց տարածութիւնն է 10 ջրիք (իւրաքանչիւր ջրիքն է հազար զառ քա-

ռակուսի) և մի կտոր կալուածք՝ երկու ջրիք. և յամի 1856 շինեաց զառացատուն մի :

4. Նորոգեաց զշինութիւնս վանացն ըստ ներքին և ըստ արտաքին պարագայից շքեղացուցանելով զվանքն զլիւսովին (6) :

5. Փոքր 'ի շատէ նորոգեաց և ճոխացոյց զեկեղեցական զարդս և զզգեստս վանին ստէպ ստէպ խնդրագրութեամբ, և նորացոյց զհացեալ սփռոցն արքոյ տաճարին :

6. Նորոգեաց զվանքական տունն Սիմէօնեանց կոչեցեալ, և մեծ ծախիւք հաստահիմն շինեաց զգետատար որմնն ուրաշէն վանքական այգւոյ, և արդէն իսկ 'ի Մէյդանն կոչեցեալ հրապարակին շինէ զխանութս և զկրպակս :

7. Յետո ստացաւ զտունն մի վանացն՝ զոր 'ի վաղուց հետէ տիրեալ էին այլք, և զկալուածս եկեղեցւոյն Ըսհմէլեանց որ 'ի բազում ամաց հետէ էր յանիրաւի տիրապետութեան այլազգւոյ միում :

8. Զինաւորեաց զապահարկութիւն վանքական կալուածոց :

9. Օվանքն արար աղբիւր մխիթարութեան կարօտելոց և չքաւորաց Ազգի :

10. Յամի 1856 առաքեաց զնուիրակ 'ի Հնդկաստան և 'ի Զաւայ, որով բազում օգտակարութիւնք եղին վան վանին՝ Զուղայու՝ աղքատացն և Դպրոցաց (7) :

11. Ըրար քաջ վերատեսչութիւն յաղազս խնամատուրութեան վանքական այգեաց ըստ մշակութեան մասին, որով օր ըստ օրէ այգիք ծաղկեալ յառաջանան :

12. Սիրոյ նշանակեալ բարեկարգութեամբք յաւելզշուք և զփառս վանին :

ԳԵՏԵՈՒՄԻ ԺՆՂՎԵՐԴՈՅ ՎԵՃԻ :

1. Երբեք 'ի 1852 ամի վան իւրաքանչիւր Գաւառաց զգործակատար Քահանայս՝ որք եղին բարեկարգիչք եկեղեցեաց, Քահանայից և Ժողովրդոց ըստ քրիստոնէական պար-

տաւորութեանց ճանաչման մասին :

2 . Հորդորեաց զնոսա բանալ զԴպրոցս , որպէս բացեալ եղև Դպրոց մի յամի 1852 'ի Բաղմովդի 'ի գաւառին՝ Գեաղաղայ , և Դպրոց մի 'ի Նամակերդ գեղջ 'ի գաւառին՝ Փէրիու :

3 . Եւ 1851 ամի արար զխաղաղութիւն և զհաշտութիւն 'ի մէջ գիւղականաց Նամակերդայ՝ որք յերկուս ճեղքեալ գեղջկական-ոխակալութեամբ թշնամի էին ընդ միմեանս , որոց մարտ արիւնահեղ էր անպակաս , և 10 մարդիկ յերկուսոսքէ զոհ էին եղեալ միմեանց քինախնդրութեան , որոց գատ և բողոք ոչ պակասէր յԱտենից իշխանաց , և որպէս յերկուց քարանց աղօրեայ հօսէին կաշառք և տուգանք , և ինքեանք զմիմեանս կեղեքելով՝ մտադրեալ էին բնաջինջ բառնալ զյիշատակս իրերաց : Զօրէ զհաշտութիւնն արկանելոյ մինչև ցարդ ոչ է եղեալ շշուշ ինչ տարածայնութեան 'ի նոսա , այլ որպէս 'ի լէգէօնէն ազատեալ և զգաստացեալ մարդիկ կան և վարին ընդ միմեանս սիրովն Լստուծոյ հանդերձ ընկերական խաղաղասիրութեամբ :

4 . Մշտեաց զհեղինակութիւն մանաւոր իշխանաց և խունից գաւառաց՝ որք նախ քան զժամանակ առաջնորդութեան նորին Սրբազնութեան կեղեքէին զնոսա և նեղէին անդադար , ուստի անդորրացաւ գաւառական ժողովուրդն 'ի տարապարտուց հատուցմանէ տուժից՝ տուգանաց և 'ի բռնադատեալ պարգևատուութենէ կամ 'ի հիւրընկալութենէ :

5 . Կարճեաց զշահախնդրութիւն գաւառապետաց , որք քան զկանոնաւորեալն տուրս՝ ակնածութիւն ունեցան 'ի պաշտպանողական խնամոց՝ պահանջել կամ ստանալ զանկանոնաւոր պահանջինչս :

6 . Եւ գաւառին Չարմահալայ , յամի 1856 , ասպատակողք ոմանք Բախտիարի կոչեցեալք սպանին զՔեալանթար Զարութիւն և զՔեալանթար Աբէլ զիշխանն Լիւառիան գեղջ , որոց տարապարտուց արեանն վրէժխնդրութեամբ ստացաւ զհրաման 'ի ժողովրդախնամ Տէրութենէն՝ յաղագս կալաւաւորելոյ զնոսա , որոյ աղաքաւ զօրք առաքեցան և քակե-

ցան տունք նոցա, իսկ հոքա տակաւին հալածական աստ է անդ վարանին, 'ի զարմանս ամենայն այլազգի լսողաց, թէ 'ի վրէժ արեան երկուց հայոց ևս լինին այսքան հետապնդող թիւն վրէժ խնդրութեան:

7. (Յօդ տակարարոյն կառավարութեանց աստի. դաւառաւ կան ժողովուրդք ազատութիւն ստացան 'ի նեղչաց և 'ի հալածչաց իւրեանց, ծանեան զվանքն Ամենափրկչի իբրեւ իւրեանց հոգեւոր վիճակ գիտացին զժողովրդական պարտաւորութիւնս իւրեանց առ վանքն, որով և աղբիւրք վանքական արոց նոցա աճիլ սկսաւ:

Հնդկաստ,

Վերապատիւ հնդկահայք 'ի լրոյ ամենեցուն ծանուցեալ բարեկարգութեանց աստի զարթուցին զհայրենասիրական բզգացմունս իւրեանց, դարձուցին առ Զուղայ և առ վանքն Ամենափրկչի զմարդասիրական մտադրութիւնս իւրեանց, բազումք շարժեալ 'ի յօրդորական գրութեանց նորին Սրբազնութեան արարին և առնեն զբարեգործութիւնս ազգագուտս, և հանին 'ի մտաց զօտարանալն 'ի վանաց Ամենափրկչի: Իսկ ամենաբարկաշտ մերազնեայք բնակեալք 'ի Զաւայ սերտ իմն շաղկապօք գրաւեցան 'ի սէր նորին Սրբազնութեան, առաւել ևս երախտագիտութեամբ ծանեան զնորա ազգաօգուտ երկոցն զյարգ, և ինքեանք առաւել ևս Զերմացեալ յեռանդն ժողովրդական բարեպաշտութեան և Զերմառանդութեան իւրեանց, բաղդաւոր համարելով զինքեանս զի վիճակեցան այսպիսի բարեխնամ Առաջնորդի:

Ըրդ արժանի է կշռադատութեան թէ որչափ ծանրակշիռ բարիք ծագեցան 'ի խոհեմ կառավարութենէ Ամենապատիւ Արհւոյն Թաղէէօսի, և որչափ բարեոքեցաւ վիճակ ժողովրդականաց թեմի նորա, ուստի մտադրութեան Սրբազան Սիւնհոգոսիք արժանի է առնել զխորհրդածութիւն հարկաւոր 'ի պսակել զվաստակս նորա Աստուածահաճոյ:

ի պարժանս մեր, և Թերեւ յօգուտ ամենայն Հայազգի ժողովրդականաց :

Ի Ջուղայ, յամի փրկչական 1857 }
 130 Սեպտեմբերի :

Սովին բազմաթիւն կառավարութեամբ շարունակէ զառաջնորդական պաշտօն, ակնածելի հանդիսացեալ յամենայն այլազգի իշխանաւորաց, պատուեալ յամենայն ազգասիրաց և նախանձելի լիալ յամենայն յաշաղկոտաց :

(Համի 1857, յամեհանն փետրվարի արժանացաւ ստանալ յօգոստափառ կայսերէն Ռուսաց զվլադիմէրի երրորդ աստիճանի խաչ լանջակիր օրով առաւել ևս ընդարձակեցաւ վարկ նորա և յարգ 'ի ժողովրդեան այլազգեաց : Տէր Աստուած պահեսցէ զնա ընդ երկայն առաւրս 'ի մխիթարութիւն Հօտի իւրոյ և ժողովրդեանն : Ի սորա առաւրս Օհան Բուրվարցի և Անդրէաս վարդապետ Ջուղայեցի էին միաբանք օրբոյ վանիս, և երկօքին ևս ընկալան զվախճան կենաց, առաջինն յ2 փետրվարի և երկրորդն 'ի 16 հոկտեմբերի 1855 ամի : Եւ 1856 ըստ խնդրոյ առաջնորդին եկն յԷջմիածնէ Յովհաննէս վարդապետն Տէր Թարութիւնեան Տաթևացի, այլ անընտել գոլով նորա վարդապետական խցակեցութեան՝ անհանգուրժելի եղև նմա մնալ 'ի վանին Ամենափրկչի, վասնորոյ յետ միոյ ամի 'ի 1857 վերադարձաւ 'ի սուրբ Էջմիածին : Աւետիք և Աբրահամ Ջուղայեցիք գրաւոր խնդրագրութեամբ և խոստմամբ յօժարեցան մտանել 'ի վանքն Ամենափրկչի և լինել վանական, վասնորոյ յետ իբրև երկու ամաց փորձառութեան հաստատուն գտանելով զնոսա յուխտին իւրեանց, յամի 1857 շնորհեցաւ նոցա աստիճան Սարկաւազութեան և հանդերձ կրօնաւորութեան, օրոց Տէր արժանի արացէ լինել հաւատարիմ պաշտօնեայ Աստուծոյ 'ի տաճարին իւրում :

“ քրիստոսն 1857 'ի ժամանակս առաջնորդութեանն Թադրէոս եղեւ .
 “ Կողմնի նորոգեցաւ գաւիթն ” և արհեստն պարհէրս եկեղեցոյն . . .
 (7) . Երկու նշանաւոր սգաւոր եղին 'ի նորոգելութեանն Սրբ-հր-
 Տեբ Մարտիրոս Խաչմէր Աստ Քահանայի Տեբ Յովնէիկան , նոյն ժ-
 ամանէն և Ներսիսոյն զորք ճշմարիտ հայրենասիրոյն Հայոց Ջոշ-
 րեցոյն որս 'ի Ջոշոյն առ Ազգէն և առ Հայրենիս , և երկրորդ՝ ջիւն-
 րահան արդեամբ Ջոշոյն գնեցաւ մեքենայի թ 'ի Բեռնոյ , որ յ-
 շտի վանին Էրեք արդեւն Դրճ հարեւոր առիթն Ջոշոս առ մեքեն :

ՅՕԴ. Դ

Կորգոսն և արտօնութիւնս Առաջնորդոյ Ամեռնիկեան վանի
 և հասոյթն նոցա :

Թ . Առաջնորդք Ջուղայու 'ի սկզբանէ անաթի մինչև ցարգ
 կարգեալ եղին և առաքեցան 'ի սուրբ Եջմիածնէ կոնդակաւ
 վեհափառ կաթողիկոսին (1) . վասնորոյ վանքն Ամենափրկ-
 շի ուղղակի կախումն ունի ըստ հոգևոր մասին 'ի սուրբ Եջ-
 միածնէ : Առաջնորդն Ջուղայու ոչ միայն ըստ հոգևոր մասին
 ճանաչի պիտ և իշխան ժողովրդեան թիմի իւրոյ , այլ և ըստ
 երկրաւոր գործոց և քաղաքական իրողութեանց մասին յա-
 մենայն այլազգի իշխանաւորաց թէ 'ի հոգևորականաց և թէ
 'ի նախարարաց ճանաչի և յարդի իբրև ազգապետ և ծայ-
 րագոյն դատաւոր ժողովրդեան Հայոց Պարսկաստանի (2) :
 Յետ հասանելոյ վիճակաւոր Առաջնորդին Ջուղայու 'ի Թէհ-
 րան 'ի Թաղաւորանիստ քաղաք Պարսից՝ տուեալ լինի յայ-
 տարարութիւն Տէրութեան զգալտինէ նորա , և վեհափառ
 Տէրութիւնն տայ նմա զհրովարտակ հաստատելով զվիճա-

աւորութիւն նորա 'ի վերայ ժողովրդեանն Հայոց Պարսկաստանի, և շնորհէ նմա զայն ամենայն արածութիւնս և իշխանութիւնս զորս ունեցեալ են նախորդք նորա (3) : Ի հաւանիլ նորա նովին հրովարտակաւ 'ի վանքն Ամենափրկչի, քաղաքապետն Սպահանայ տայ զնոր հրամանագիր համաձայն եմաստից Թագաւորական հրովարտակին, որով հաստատի և հրատարակի իշխանութիւն Առաջնորդին 'ի վերայ ժողովրդեանն Հայոց Պարսկաստանի իբրեւ ծայրագոյն ազգապետի և դատաւորի թէ ըստ հոգեւոր և թէ ըստ քաղաքական մասին :

Է . { Յետեւ և տասներորդ և յաւթ և տասներորդ դարու կային երեւելի քեալանթարք 'ի Զուղայ, որք ըստ իշխանութեան իւրեանց կառավարէին զքաղաքական և զերկրաւոր գործս ժողովրդեանն, իսկ 'ի դէպս երեւելիս կարօտէին օգնականութեան Առաջնորդի :

Իսկ յինն և տասներորդ դարուն նուազեցաւ և գոգջիր անհետացաւ իշխանութիւնն քեալանթարք, վասնորոյ ամբ գործք ժողովրդեանն Հայոց թէ հոգեւոր և թէ քաղաքական ծանրացան 'ի վերայ Առաջնորդաց : Ժողովուրդք 'ի գալնն զութեանց ինչ և հարօտահարութեանց դիմեն 'ի վանս և բողոք բարձեալ առ Առաջնորդն խնդրեն զօգնութիւն նորա : Վասնորոյ զօրհանապազ ոչ պակասին 'ի վանաց բողոքարկուք, և 'ի պատճառէ անոր անպակաս է գլխացաւութիւն Առաջնորդին : Երջանկութիւն և ասկիւրջանկութիւն ժողովրդեանն Հայոց Պարսկաստանի կախի զառաջնորդէն, զի եթէ իցէ Առաջնորդն ժողովրդասէր և արիաջան պաշտպանօղ իրաւանց, ժողովրդեանն, առանց թոյլ տալոյ զրկանաց և անիրաւութեանն տիրելոյ նոցա՝ անդորրանայ ժողովուրդն, որպէս անդորրացեալ կայ յայսմ ժամանակի շնորհիւ հզօր պաշտպանութեանցն ներկայ Սրբազան Առաջնորդի : Իսկ եթէ առաջնորդն աւխնամ լիցի բողոքանաց և խնդրոց ժողովրդեանն բռունք յափշտակեն զիրաւունս նոցա և զրկանք ծանրանան 'ի վերայ նոցա որով կորուսանեն զանդորրութիւն և զերջանկութիւն քաղաքական վիճակի իւրեանց : Կոյնպէս ամենայն գրտ և զանգատանք ժողովրդոց զիրեւաց մատուցեալ լինին

յատեան Առաջնորդին, և նորին իրաւագատութեամբ վերջաւորի առարկայն: Եթէ սմանք 'ի ժողովրդոց անլուր հրամանի և վճռոյ առաջնորդին լինելով՝ գիմնն յատեանս քաղաքական դեմպետաց, դարձեալ լինի 'ի նոցանէ հարցումն առ Առաջնորդն յաղագս իրաւանց դատին, և գրեթէ ըստ կամաց Առաջնորդին վերջաւորի առարկայն: Յերկու բողոքաւորաց անշուշտ մինն լինելոց է իրաւացի և միւսն անիրաւող, ուստի Առաջնորդ քորոշելն զիրաւունս՝ ստանան զանբաւականութիւն միոյ կողման:

Սմանորոյ 'ի ժողովրդեանն խօսելոյ զԱռաջնորդէն զաջուռ ձախ համբաւս գլխաւորապէս 'ի պատճառէ արտի ունի զծագումն:

Ի նախկին ժամանակս եղեալ է 'ի վանին փայտ և գելարան, զի որք ոչ լուիցեն ունկամբ՝ լուիցեն թիկամբ, և կայր սօսի "մի Յուդայի տալվ", կոչեցեալ, առ որ կապելով զյանցաւորսն զանէին, այլ 'ի ոոյն ժամանակի ոչ նոյն սօսի կայ և ոչ նոյն գատողութիւն, զի բռնութիւն կամ մարմնաւոր դատողութիւն զանից հեռացեալ է այժմ 'ի միջոյ վանաց:

Գ. Օսմանայն ծախս նախկին Առաջնորդաց հոգայր վանքն (4), և ո'ւրիցէ հասոյթք մտանէին 'ի հաշիւ վանին. որոշեալ արդիւնք առաջնորդացն կոչի գաւաղանապտուղ:

Իսկ ներկայ Առաջնորդ Սրբազան Թադդէոս Կարապետեան կարգադրեաց զի անձնական ծախք իւր (բաց յուսեցեացն) եղիցին 'ի քսակէ իւրոն, և արդիւնքն որոշեալք ըստ կանոնաց վասն Առաջնորդաց՝ վճարեցեն զայն ծախս: Հասք որոշեալք յանուն Առաջնորդի են՝ պատկահաս կամ մահրանայ՝ դիւղարդք ննջեցելոց՝ հոգեբաժին և առանձին տուրք կամ պարգևք բարեպաշտից: Ի վախճանիլ Առաջնորդին ըստ նախկին սովորութեանն՝ ամենայն գոյք նորա և ստացուածք լինէին վանաց (5) և Առաջնորդն շունէր իշխանութիւն կտակելոյ ընտանեաց իւրոց զօտացուածս իւր: Իսկ արդ համաձայն կայսերական կարգադրութեանն լինի թոյլտուութիւն (եթէ 'ի կենդանութեանն իւրում հաստատեցէ Առաջնորդն զկտակ կանոնաւոր) նշանակել 'ի նմա ըզ-

մասնաւոր պարզեւ յանուն իւրոց ընտանեաց կամ հաւա-
տարմաց . իսկ մեծ մասն դարձեալ ունի հասանել վանին : Ար-
պէս վանքն տէր լինի ստացուածոց առաջնորդաց՝ նոյնպէս
է. տէր լինի պարտականութեանց, նոցա և պարտք Առաջնոր-
դին՝ լինի պարտք վանաց, որոյ օրինակ բազում կան ՚ի գործո
Առաջնորդաց :

(1) . Ի կնքակէ հին և նոր Առաջնորդաց :

(2) . Ի հրովորակէ հին և նոր Թագաւորաց Պարտէյ :

(3) . Արդեւ առ Կեղեւոս շէրտմանն Յովհաննէս երկրորդէ՝ ոչ անդէպ հա-
մարէմ,

“ Տեղեւորս Արամածոյ անկեղծորդի էն : Հրաման եղև արտայայտան զի
“ խորհրդեան ՚ի աստիճի Բագաւորութեան և անանկոս Բագ կողեւուն
“ ՚ի ճակատաւ Բագաւորադնութեան օրելէ և Ած օրդի իմ Սեփօրով-
“ լէ Գ Սաւլթան Սահմադ Բերդոյ հրամանաբար բաշտին Սպահանոյ հաճե-
“ լանէի Գ Գ Բաշտեւորաց և այլոց, շնորհեա անպատ արտայայտան Բարե-
“ հաճութեան Ածաոյի և Գեղարդի, Բէ յայտմ ժամանակի որդեւ յայտ-
“ նի եղև նախարարաց Տերութեան Արոյ, Բարձրագոյն ընտրեալն և
“ լաւագոյնն ՚ի Ածաոյ Կրտսեանէն : Յովհաննէս վարդապետն Հոյ-
“ աղդի՝ որ է Ած վարդապետն վարդապետաց հոյոց նորեալն յեղեմծին,
“ աստիճալ է զԲարձրագոյնն ընտրեալն ՚ի Կարգաւորաց Հոյոց և
“ զընտրեալն ՚ի Կրտսեանէն զՅովհաննէս վարդապետն հոյաղդի (որ է
“ ՚ի հարաւորաց և ՚ի Գեղարդեանոց Հոյոց) յաղագս վերջաւորելոյ ըն-
“ գործո վերաբերեալն հոյոց և վանոց որ ՚ի Ջուղայ, զի եկեալ հով-
“ ասեոյն զնոս Կեղեւնէն զերդնութեանն նոյնն ըստ ասարցն ասալ-
“ նոց և ըստ արքանութեանն նախկին ասալնորդաց . յայր ասէն հրովոր-
“ ակէս այս Ած Կրտսեալ եղև զի շնորհաւոր օրդիք Ար ըստ արժան-
“ անն զընտրեալ օգնականութեան և բաշտութեան աս յիշեալ վարդապետն
“ ասի ջիւ, և հրամայեալն զի հոյոց Ջուղայոս յաղագս Գործոց Եր-
“ եանց, Բէ ասանկեանի եղե և Բէ այլ, վարեոցին ըստ ասալնոյ հար-
“ գին՝ համայնն արքանութեանն զարս ասին ասալնորդն Ջու-
“ ղայոս . . . , , ,

†. Սեֆօրօվըն է Կիւրճոս, և Նշանիկ սուսեր Տէրութեան :

††. Բախտեօրէի է անան աշգի Բոյ հոմ ժողովրդեան որք զանիկ զհասարակ և զհաշտեան Բնիւթիւն , այլ նոցա իջեանք էն լեքիւն և յորք, և նոցա ապրաւոր էինն էն ելաշտեանիւն և հաշտեանստեանիւն : Հաֆլուի՛ն հիշեցե՛լ Թ 'ե ժողովրդեան անդի :

(4) . (—) :

(5) . (—) :

ՅՕԴ. Ե

Վէճիկ հոմ Բեմ Արեւիքի Վանոյ, և վէճի Ժողովուրդ յաշտեանստեանի :

Խ. Ջուղայ՝ որպէս ցուցաք յիւրում տեղւոյ (1) բաժանէր 'ի հին և 'ի նոր, հին Ջուղայ կոչիւր ժողովուրդն եկեալ 'ի Ջուղայէ որ 'ի Հայաստան : Իսկ նոր Ջուղայ կոչիւր այն մասն ժողովրդեան՝ որք յայլ քաղաքաց Հայաստանի գաղթեալք շինեցին զբնակութիւն իւրեանց կից Ջուղայու 'ի ժամանակս երկրորդ Հաջաբաւայ : Վանքն Ամենափրկչի շինեցաւ 'ի հին Ջուղայեցւոց, և հին Ջուղայն Սպահանայ եղև սեփական թեմ և վիճակ նորա . և ըստ որում գաղթեալքն 'ի Հնդկաստան էին 'ի վաճառականաց, և վաճառականքն ևս էին Ջուղայեցիք, վասնորոյ Հնդկաստան ևս վիճակեցաւ Ամենափրկչի վանացն :

Բ. Իսկ միւս մասն Ջուղայու ժողովրդեան որք նոր Ջուղայ կոչէին, որք են երևանցիք՝ Թարվիզեցիք՝ Դաշտեցիք՝ Քոչերցիք . և Վարադէլցիք՝ 'ի սկզբան անդ համարեալ լինէին տէրունի ժողովուրդք և հազանգէին օրրոյ Եջմիածնի : Եամի Տեառն 1658 'ի գալն Յակոբ կաթօղիկոսի Ջուղայեցւոյ 'ի Ջուղայ՝ զՅոհան եպիսկոպոս ամն կարգէ առաջնորդ որբոյն

Սարգսի, եկեղեցւոյ, տալով նմա թեմ և վիճակ զԹաղան՝ Եւսեանայ՝ Գառկի՝ Թաւրիզեցւոց՝ Գաշտեցւոց՝ և Գաւրապատւոց, նաև զգիւղօրայսն Լինջանու՝ Ալինջանու՝ Գանգիմանու՝ և Զղախօու (2)։ Յայնմանէ անուն սուրբ Սարգսի եկեղեցւոյ յօրէ անտի կոչեցաւ Օհանայ վանք։ Թէպէտ յիշեալ Ժողովուրդն որք յանձնեցան Օհան Եպիսկոպոսի՝ համարեալ լինէին տէրունի վիճակ, այլ կառավարեալ լինէին յԱռաջնորդաց Ամենափրկչի վանաց, նախ քան զգալն Յակօր կաթօւղիկոսի։ ուստի յետ բաժանելոյ զնոսա Յակօր կաթօւղիկոսի յիշխանութենէ Ամենափրկչի վանաց՝ ծագեցաւ տարաձայնութիւն մեծ ընդ մէջ Ժողովրդեանն և կարգաւորաց, զի Ժողովուրդք ոմանք ոչ յօժարեցան բաժանիլ յիշխանութենէ Ամենափրկչի վանաց, և ոմանք յարեցան առ Յոհան Եպիսկոպոս, ուստի երկպառակեցան ՚ի միմեանց։

Առաջնորդք Ամենափրկչի վանաց բողոքեցին առ Թագաւորն Պարսից և ընկալան զհրաման՝ զի որպէս եղեալ էին հաղանդեալք Ամենափրկչի վանացն ամենայն հայ Ժողովուրդք Սպահանայ և գաւառաց նորին, նոյնպէս կացցեն ընդ հաղանդութեամբ նորին առանց ինչ փոփոխութեան (3)։ Յաճախեցաւ երկպառակութիւնն ՚ի մէջ Ժողովրդեանն որոց համբաւք օր ըստ օրէ հասին ՚ի լսելիս Յակօր կաթօւղիկոսի, և նա ՚ի գարման այնր՝ յամի 1109 (1660) ՚ի 4 Սեպտեմբերի գրեաց զկոնդակ առ Ժողովուրդսն որք էին իւրով հրամանաւ եկեղեցեալ Օհանայ վանքի, Թէ « Ընդ օրհնութեանն ծանիրուք « հոգեւոր և սիրելի որդիք մեր, զի ասէ Սրբազան Առաքեալն « Թէ խորհիմք զբարիս առաջի Աստուծոյ և մարգկան։ Արդ « մեր կամք և խորհուրդն ըստ այսմ բանի այնէր՝ Թէ օգուտ « և շահ հասարակաց հոգեւոր փրկութեան լինէր, ՚ի տեղիս « տեղիս վանք և միաբանք բազմանայր, և խրատն և միւս « Թարութիւնն հոգեւոր ՚ի հեռաւոր Ժողովրդիկնէն անպա- « կառ լինէր։ Յակօ որոյ և սրօշեցաք զձեզ ՚ի վանիցն Զու- « դայու։ Այլ այժմ զի տեսաք Թէ օգուտն այնչափ ոչ երեւ- « ցաւ ՚ի բաժանմանէն, որպէս և կարծեաք, մանաւանդ « Թէ երկպառակութիւն և Թշնամութիւն սերմանեցաւ ՚ի մէջ

« Երբ և միաբանութեան, յաղագս այսորիկ և մեք ըստ
 « առջին կարգի սահմանեցաք զձեզ սեփական թեմ և վե.
 « ճակ սուրբ Ամենափրկչի վանիցն, և առաջնորդ ձեր՝ եղ
 « բայր մեր Դաւիթ վարդապետն հաստատեցաք զի լինիչէ
 « մի հօտ և մի հովիւ » :

{ } Հան եպիսկոպոս կոչեցեալն տնտեսի տղայ՝ դժկամակել
 ընդ տնօրէնութիւնն այն՝ զխռովութիւնս արկանէ 'ի մէջ ժո.
 ղովորդեանն, և օրոսացեալ ինքեան զկողմնականս հաստատէ ըզ.
 մանսար վկայութեան ժողովրդոց և զնացեալ 'ի սուրբ Եջ
 միածին, միւսանգամ հաստատի՝ կոնդակաւ Եղիազար կաթու.
 ղիկոսի յառաջնորդութիւն Օհանայ վանքի և ժողովորդոց
 նորա :

{ } Ետ հասանելոյ նորա 'ի Զուղայ, դարձեալ յուղի երկ.
 պառակութիւնն 'ի մէջ ժողովորդեանն, վասնորոյ երկրորդա.
 քար ընկեցիկ լինի նա յառաջնորդութիւնէ իւրմէ հրամանա.
 Եղիազար կաթուղիկոսի, և ժողովուրդքն յանձնին 'ի հօս.
 զանդութիւն Ամենափրկչի սուրբ վանաց : Յամի 1689 յ7 ապ.
 րիլի, Եղիազար կաթուղիկոս առ ամենայն ժողովուրդքն հօս.
 զանդեալն թեմին օրոյ Ամենափրկչի վանաց զրէ այսպէս,
 « Հրամայէ Սրբազան Առաքեալն Քրիստոսի Պօղոս, եթէ զը.
 « լուխ պատուիրանին սէր է 'ի սուրբ օրտէ և յանկեղծաւոր
 « հաւատոյ, և թէ՛ ուր հեռ և նախանձ գոյ, անդ է անկար.
 « գութիւն և ամենայն իրք չարք : Եւ Տէրն ասէ, բաժա.
 « նեալ տուն յանձն իւր՝ աւերի. և քաղաք յիւրաքանչիւր
 « անձն բաժանեալ՝ կործանի. որպէս տեսաք այժմոյս աշօ
 « մերովք թէ զանձասար և թէ այլ վանորայք, մանաւանդ
 « Աստուածաշէն և Աղգիս լոյս և միտիթարութիւն սուրբ Յ.
 « կորն օր յերուսաղէմ, ոչ եթէ այլազգիք աւերեցին՝ այլ
 « մերային աղինք, միմեանց ներհակ և հակառակ լինելով
 « և դրամ տալով՝ անտանելի պարտուց և անդերծ անալին.
 « ղութեանց մէջ արկին օր ոչ իմիք հարիւրք բռնութիւն լինի
 « ցաւոյն այնորիկ : Ըստ այնց սարասի եղև 'ի ձերում կողմնց
 « և օր հրեալ երկրիդ, յորժամ բաժանուան երկուց եղև, թէ
 « քանիս 'ի հաւատոց ելան՝ օրք անօրինաց և սահմանաց քալ.

“ տուժն եղև , և որպիսի չարիք կայացաւ , և զինչ խրո-
 “ վաւթիւն արմատացաւ որպէս թեսիք բարիաչօք ձերով :
 “ Եւ եթէ թողումք այս բորբոքումս՝ և զնախնեաց կար-
 “ զեալ շաւիղն՝ ոչ գոյ հսար բժշկութեան մինչև առ յա-
 “ պայն : Այլ արդ քննեցաք և յողովից հսարից բռնն հա-
 “ բաք և խօտագոյն խուղումն արարաք հանդերձ միաբան
 “ և միախորհ սրբւովք սրբոյ Աթոռոյս , եպիսկոպոսօք՝
 “ վարդապետօք և իշխանօք և երթեկող Աստուածասէր
 “ վաճառականօք՝ ի խորհուրդս բազումս մտաք իբրև տան
 “ ամօք սակս այսմ բանի՝ և ոչինչ ելա իրաց գտաք : Բայց
 “ միայն ի միածել և միապետութիւն առնել : Ահա ես նը-
 “ ուաթա ծառայ Տեառն եղիազար կաթուղիկոս ըսա ի վե-
 “ բուստ տուեալ իշխանութեան և բարձր հրամանաւ սրբոյ
 “ Աթոռոյս Էջմիածնի՝ վերստին կարգեցաք և հաստատեցաք
 “ այդ օրհսեալ քաղաքքդ և գաւառքդ թէմ և վիճակ Զու-
 “ դայու սուրբ Ամենափրկչի վանիցն , և ոչ եթէ մտացածին
 “ բանիւ կամ այլ ինչ պատճառի արարաք , այլ աքաքն Աստ-
 “ ուածաբան վարդապետօք և դովաթաւօրօք կարգեցաք և
 “ սահմանեցաք որ այլ ոչ ոք հրաման չունի յերկիրն մտա-
 “ նելոյ առանց հրամանի Ամենափրկչի վանից Առաջնորդին՝ և
 “ ձեռնամուխ լինել : Ոչ սեւազլուխ՝ և ոչ այլ ոք , և օրինչ
 “ սեւազլուխք կան յայդմ կողմանքդ՝ գան միաբանք լինին
 “ սուրբ Ամենափրկչին և նորին Առաջնորդին հլու և հա-
 “ զանդ ” :

Այլ դադարեցաւ Յոհան եպիսկոպոս յետ հասանելոյ այն-
 միկ հրամանի , այլ գուն գործէր որսալ ինքեան զկողմնա-
 կանս և սպասէր դիպող ժամանակի : Յետ վախճանելոյ եղի-
 ազար կաթուղիկոսի , մինչ հասապետ կաթուղիկոս նստաւ
 յաթոռ կաթողի՛ստութեան , և Զուդայեցիք ոչ յօժարէին
 ընդ կաթուղիկոսանալն նորա (4) , յայն սակս ժամ պատեհ
 համարեալ Յոհան եպիսկոպոս զնաց ի սուրբ Էջմիածին , և
 օրեւ ի եղև առաջի հասապետ կաթուղիկոսի , և հաւանեցու-
 ցեալ զնա ընկալաւ զկոնդակ և կարգեցաւ միւսանգամ Առաջ-
 նորդ Օհանայ վանքի : Վերադարձաւ ի Զուդայ կոնդակաւ

հասապետի, որոյ այս է պատճէն:

- « Այլ թողաք զհոգեւոր որդիսդ մեր առանց հովուաց փ.
 « խնամե մնալ ըստ կտակի հոգեւոր հօրն մերոյ Տեառն-եղի.
 « ազարու կաթուղիկոսի: Քանզի յորժամ եկն նա. 'ի ուր
 « Աթոռս, ամենայնիւ զարդարեաց զսա և զազգս ամենայն,
 « զվանորայս և զեկեղեցիս, կարգելով ամենայն ուրեք ըս
 « արժանոյն Առաջնորդս և հոգաբարձուս, որպէս և 'ի վե.
 « րայ վանից և եկեղեցւոյն որքոյն Սարգսի և 'ի վերայ օրհ.
 « եալ տէրունի ժողովրդականացդ, մերոց կարդեաց Առաջ
 « նորդ և հոգաբարձու զհոգեւոր որդին մեր զՅոհան վար.
 « դապետն, բայց յետոյ տալորէր փրտ նորա սակս զըկանացի
 « վանից Սրբոյն Սարգսի և Յոհան վարդապետին: Իսկ 'ի
 « ժամ վախճանի իւրոյ՝ յորժամ ամենայն ինչ վերջին կտա.
 « կաւ 'ի մեզ յանձնէր՝ զայս և ս պատուիրէք անելով, թէ
 « սյուակեցաք զՅոհան վարդապետն: Եպիսկոպոսական իշխա.
 « նութեամբ 'ի վերայ վանից օրքոյն Սարգսի և 'ի վերայ օրհ.
 « նեալ տէրունի ժողովրդականաց մեծի Աթոռոյս, բայց յե.
 « տոյ զըկեցաք, այդ խիղջ է ինձ ոչ սակաւ պարտիս վերբո.
 « տին հաստատել քնա պաթոռ իւր՝ և զտէրունի ժողո.
 « վուրդօդ զոր 'ի վերոյ գրեցաք, 'ի նա յանձնել և զայլ մե.
 « ցեալն թողուլ 'ի հոգաբարձութիւն Աղէքսանդր վար.
 « դապետին: Յաղագս որոյ ըստ կտակի հոգեւոր հօրն մերոյ,
 « շնորհօք սուրբ հոգւոյն՝ բարձր իշխանութեամբ մեծի Ա.
 « թոռոյս և հայրապետական հրամանաւ մերով, և հաճու.
 « թեամբ ամենեցունց՝ իրաւունս վարկաք, կրկնակի և վերբո.
 « տին կարգեալ հաստատեցաք Առաջնորդ վանիցն որքոյն
 « Սարգսի զհոգեւոր և զսիրելի որդիդ մեր զՅոհան վարդա.
 « պետդ, և զվերոյգրեալ տէրունի ժողովուրդսդ 'ի հոգա.
 « բարձութիւն դարին յանձնեցաք, որ հովուեացի զտէրունի
 « ժողովուրդօդ մեր Եպիսկոպոսական իշխանութեամբ: Եւ
 « և զմնացեալ տէրունի ժողովուրդն. այդպէս կիսարածին
 « առնելով թողաք 'ի հոգաբարձութիւն Աղէքսանդրի վար.
 « դապետին ըստ կտակի հօրն մերոյ հոգեւոր:

Դառաւել ևս զայրանայ խռովութիւնն երկպառակութեան
 յաղագս միւսանգամ ստանալոյ Յոհան վարդապետի զառաջ
 նորդական իշխանութիւնն, ուստի բողոք ժողովրդեանն
 սաստկացաւ յոյժ, մինչև Նահապետ կաթողիկոս պարտա-
 ւորեցաւ քննելու զՅոհան յառաջնորդութենէ, վասնորոյ
 ՚ի 1144 (1695) գրեաց առ նա զկոնդակ հրամանի « Բէ օ-
 րովհետև դարձեալ զօրացաւ երկպառակութիւնն խռովու-
 րութեան՝ յաղագս որոյ գրեմ առ Սիրելիդ մեր, և հարկ ՚ի-
 վերայ քո եղեալ պարտաւորեմ օրերէւոյդ մերում զի որ-
 քան թուղթ և կոնդակ որ առ քեզ դոն՝ ընդ սուրբ մեռո-
 նին յանձնեցես ՚ի Ստեփաննոս վարդապետն, և ազատ ի-
 նեցեալ ի վշտակիր հոգւոյ կրից, և ինքն Ստեփաննոս վար-
 դապետն որպէս և կամի՝ այնպէս արասցէ » : Ապա յորդո-
 բէ գնա Նսազանդել Ստեփաննոս Առաջնորդին և վարիւ ընդ
 նմա սիրով իբրև միաբան վանին Ամենափրկչի և ասէ ի
 վրայէս երեկ յիշեալ Յոհան եպիսկոպոսն զեղբայր իբր-
 աւվաթէր և կամաւորաւ, զի յետ այնչափ երկպառակութեանց
 և հակառակութեանց, և յետ չորիցս ընկեցիւ ինն լոյս յառաջ-
 նորդութենէ՝ դարձեալ զքան գործէ քրանալ զառաջնոր-
 դութիւնն :
 Ի Բաթումի թիւնն քո եղև ընդ մէջ Նահապետ կաթողիկոսի
 և Ստեփաննոս Առաջնորդի Ամենափրկչի վանաց, և Զուղայու
 իշխանացն ընդհանրապէս, աջողեաց միապնդամ կոնդակաւ
 Նահապետ կաթողիկոսի երանելի Յոհան եպիսկոպոսի յաթոս
 Առաջնորդութեանն սուրբ Սարգսի վանաց, ազատի ՚ի 1. մարտի
 (1697) Նահապետ կաթողիկոս ոչ միայն չարհեաց նմա զա-
 ռաջնորդութիւնն սուրբ Սարգսի վանիցն, այլ և ընդարձակեաց
 զիշխանութիւնն Առաջնորդութեանն նորա ՚ի վերայ գաւա-
 րացն փէրիսէ ևս բաւական, իսկ օրի վիճակն Ամենափրկչի վա-
 նաց ամբողջաւ միայն Մէլգանի թաղն Զուղայու թաղն Զա-
 կոբջանեանց՝ և Զարսու և վիճակն Էնդկաստանի : Արդարեւ
 տաղակալի կառավարութիւն՝ զի փոխանակ ՚ի խաղաղութեան
 պահելոյ զժողովուրդն՝ սակս անձնական կրից իւրեանց հա-
 յառակալան հրամանօք զերկպառակութիւնս յուզէին ՚ի ժո-

դովրդեանն : Յորժամ վերստին ստացաւ Յոհան վարդապետ
 զիշխանութիւնն Առաջնորդութեան . կրկին ընձիւղեցաւ աղ-
 մուկ և տարածայնութիւն մեծ 'ի մէջ ժողովրդեանն . գաւա-
 ռական ժողովուրդք շինեցին զվկայական գիրս՝ թէ որպէս
 լիալ են յառաջմէ անտի 'Հազարդեալք Ամենափրկչի վանաց
 Առաջնորդին . այժմ ևս կամին մեալ ընդ 'Հազարդութեամբ
 այնր՝ առանց ճանաչելոյ զայլ ոք առաջնորդ իւրեանց : Ընդ
 այն ժամանակս Ստեփաննոս Առաջնորդ Ամենափրկչի վանաց
 զնայ յէջմիածին , և նստի Աղէքսանդր Առաջնորդ վանին :
 Տեսեալ նորա թէ երկպառակութիւնն ճարակի հետ զհետէ
 հանդերձ բազմապիսի վնասուք . խոհեմութիւն արարեալ կո-
 չէ զՅոհան վարդապետն և հաճողէ զնա խաղաղութեամբ վեր-
 ջաւորել զայն բազմամեայ վէճ , վասնորոյ հաւանեցուցանէ
 զնա լինել Առաջնորդ Բուրվարու գաւառին միայն , և զհաս
 ժողովրդեանն այնմիկ գաւառի առնել ինքեան ապրուստ :
 Թերեւս խոնջեալ նորա 'ի խռովասիրութենէ հաւան գտանի
 ընդ այն , և զայն դաշին փակեն գրով ընդ Աղէքսանդր Ա-
 ռաջնորդի . ուստի նա ինքն Աղէքսանդր յ7 յունւարի 1679
 ծանուցագրով ազդ առնէ ժողովրդեանն Բուրվարու թէ
 " ծաներուք սիրելիք մեր 'ի Տէր , հրամայէ փրկիչն ամենե-
 " ցուն Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս 'ի փրկական աւետարանին
 " ասելով արդ կալարուք դուք յանձինս ձեր զաղն և խաղա-
 " ղութիւն արարէք ընդ միմեանս . և Մարգարէն Դաւիթ
 " ասէ եղև խաղաղութիւն տեղի նորա : Սիրելիք ինչ տեղ
 " խաղաղութիւն կայ՝ Քրիստոս անդ բնակի , և ինչ տեղ խը-
 " ուլութիւն կայ՝ սատանայ կուրնակի , ահա ձեզ ամենեցուն
 " յայտնի է որ այսչափ ժամանակ մեր և Յոհան վարդապետի
 " մէջն խռովութիւն կայր՝ յազդեցութենէ չարին սատանայի ,
 " որոյ պատճառն մի ըստ միովէ գրելն աւելորդ է և անօգուտ :
 " Զինչ և էր հինն էանց , և արդ նոր եղև , քանզի շնորհօքն
 " Աստուծոյ հաշտեցաք ընդ միմեանս , բարձաւ խռովութիւնն
 " և հաստատեցաւ խաղաղութիւնն , վերացաւ միջնորմն
 " ցանդոյն և եղև մի , այսուհետեւ ոչ 'ի Պողոս և յԱպողոս
 " բաժանի , այլ 'ի Քրիստոս միանայ : Եւ 'ի վախճան ամենայն

« Նի, մեր սիրոյ և միսքանութեան նշան անխղիւղ և ան-
 « քակ միաւորութեան՝ զայս հաստատեցաք, որ ձեր օրհնեալ
 « երկրիդ Բուրլարու ժողովուրդդ, անդրան՝ ամենեւոր և Յար-
 « Կոյապատիւ եղբայրն մեր Յոհան Աստուածաբան վարդա-
 « պետն և արհիական Եպիսկոպոսն տիրէ՝ հովուէ և առաջ-
 « նորդէ, և գուք ամենեքեան հլու հպատակութեամբ հընա-
 « զանդ լինիք նմա՝ որպէս վայելէ մեծութեան նորա իբրեւ
 « հովուի և առաջնորդի : Մի որ ընդդիմացի և հակառա-
 « կեացի, այլ ամենայնիւ լսող և ունկնդիր լինիք ամենայն
 « հաղանդութեամբ : Զամենայն հաս և զիրաւունս ձեր տա-
 « ջիք՝ ի ձեռս նորա՝ և իւր միաբանիցն որ նորին թղթով և
 « հրամանաւ գան՝ ի մէջ ձեր : Դարձեալ չլինի այլ և այլ
 « մտածմունք անէք, վասն այսորիկ և խռովիք իբր թէ ո-
 « տարացուցանեմք զձեզ ի սուրբ Աթոռոյս Ամենափրկչի
 « վանաց՝ որ ձեր բնիկ և հայրենի տուն է, քաւ լիցի մինչև
 « ցայս վայր որ բաժանումն կայր մեր մէջն՝ այդպէս էր,
 « արդ՝ որպէս բաժանումն վերացաւ շնորհօքն Քրիստոսի՝
 « յոյնպէս իմն և քոյն վերացաւ, զի ի Քրիստոս Յիսուս, իմ և
 « քո ոչ է, որպէս գրեալ է ի գործ Առաքելոցն : Այժմ
 « Յոհան վարդապետն և մեք և գուք միեմք, և ոչ այլ և
 « այլ : Բայց միայն նշան սիրոյ զայս հաստատեցաք և երկու
 « գրեցաք զայս գիր » Եւ :

Յետ այնմիկ դաշանց խաղաղութիւն եղև ընդ մէջ Յոհան
 վարդապետին և Առաջնորդին Զուղայու վանաց :

Դ. Մինչ ի 1666 ամի շինեցաւ ի Հաղարջրիք գեղջ
 վանքն կոչեցեալ սուրբ Աստուածածնի, և նոտաւ անդ Ա-
 ռաջնորդ Ստեփաննոս Եպիսկոպոս՝ հրամանաւ Յակոբ կա-
 թուղիկոսի, եղև դարձեալ մասնաւոր փոփոխութիւն յաղագս
 թեմից Ամենափրկչի վանաց, զի ի գիւղորէից գաւառացն նը-
 շանակեցան քանի գիւղորայք լինել ընդ իշխանութեամբ Ա-
 ռաջնորդին Հաղար ջրիբայ վանից : Զհամագան քաղաքն և
 նշանակեաց Յակոբ կաթուղիկոս լինել թեմ նոյն վանի, և
 գրեաց զկոնգակ առ ժողովուրդն Համագանայ ասելով « Թէ
 « Ծանուցումն լիցի ձեզ սիրելի որդիք զի գուք փարիս վա-

†. Սեֆօրօվէն է գերշու, և նշանօք սաստիք Տերութեան :

††. Բախտօրէի է անան աշգի մայ կոմ ժողովրդեան որք շունիկ զհասարակ և զգողութեան Բնակութեան, այլ նոցա իջնանք են ընթերի և յորք, և նոցա աղբոսորդ ինչոյ են ելալստեան և հաղկահարու ինն : Հաճեալն՝ կռի ջեշ մի ի ժողովրդեան անդի :

(4) . (—) :

(5) . (—) :

ՅՕԴ. Ե

Վեճակ կոմ Բեմ Անտիքիշի Անոյ, և վեճի Ժողովուրդ յաշտօ
այնօրէի :

Խ. Ջուղայ՝ որպէս ցուցաք յիւրում տեղւոջ (1) բա-
ժանէր ի հին և ի նոր, հին Ջուղայ կոչիւր ժողովուրդն
եկեալ ի Ջուղայէ որ ի Հայաստան : Իսկ նոր Ջուղայ կոչիւր
այն մասն ժողովրդեան՝ որք յայլ քաղաքաց Հայաստանի գաղ-
թեալք շինեցին զքնակութիւն իւրեանց կից Ջուղայու ի ժա-
մանակս երկրորդ Շահաբասայ : Վանքն Ամենափրկչի շինեցաւ
ի հին Ջուղայեցւոց, և հին Ջուղայն Սպահանայ եղև սեփա-
կան թեմ և վիճակ նորա . և ըստ որում գաղթեալքն ի Հնգ-
կաստան էին ի վաճառականաց, և վաճառականքն ևս էին
Ջուղայեցիք, վասնորոյ շնդկաստան ևս վիճակեցաւ Ամենա-
փրկչի վանացն :

Ք. Իսկ միւս մասն Ջուղայու ժողովրդեան որք նոր Ջու-
ղայ կոչէին, որք են երևանցիք՝ Թարվիզեցիք՝ Դաշտեցիք՝
Քօշերցիք . և Ղարաղէլցիք՝ ի սկզբան անդ համարեալ լինե-
ին տէրունի ժողովուրդք և հրազանգէին որրոյ Եջմիածնի :
Յամի Տեառն 1658 ի գալն Յակօր կաթողիկոսի Ջուղայեցւոյ
ի Ջուղայ՝ զՅոհան եպիսկոպոս ոմն կարգէ առաջնորդ որրոյն

Յարգաձեւեղեցւոյ, տալով նմա թեմ և վիճակ զԹաղան՝ Եւանայ՝ Գառնի՝ Թաւրիզեցւոց՝ Դաշտեցւոց՝ և Գաւրապատ-
լոց, նաեւ զգիւղորայսն Լինջանու՝ Ալինջանու՝ Գանգիմա-
նու՝ և Ջղախօռու (2)։ Յայնմանէ ամուսն սուրբ Սարգսի ի-
կեղեցւոյ յօրէ անտի կոչեցաւ Օհանայ վանք։ Թէպէտ յի-
շեալ Ժողովուրդն որք յանձնեցան Օհան եպիսկոպոսի՝ հա-
մարեալ լինէին տէրունի վիճակ, այլ կառավարեալ լինէին
յԱռաջնորդաց Ամենափրկչի վանաց. նախ քան զգալն Յակոբ
կաթուղիկոսի. ուստի յետ բաժանելոյ զնոսա Յակոբ կաթու-
ղիկոսի յիշխանութենէ Ամենափրկչի վանաց՝ ծագեցաւ տարա-
ձայնութիւն մեծ ընդ մէջ Ժողովրդեանն և կարգաւորաց,
զի Ժողովուրդք ոմանք ոչ յօժարեցան բաժանիլ յիշխանու-
թենէ Ամենափրկչի վանաց, և ոմանք յարեցան առ Յոհան ե-
պիսկոպոս, ուստի երկպառակեցան ՚ի միմեանց։

Առաջնորդք Ամենափրկչի վանաց բողոքեցին առ Թաղաւորն
Պարսից և ընկալան զհրաման՝ զի որպէս եղեալ էին հաղան-
դեալք Ամենափրկչի վանացն ամենայն հայ Ժողովուրդք Սպա-
հանայ և զաւառաց նորին, նոյնպէս կացցեն ընդ հաղան-
դութեամբ նորին առանց ինչ փոփոխութեան (3)։ Յաճախե-
ցաւ երկպառակութիւնն ՚ի մէջ Ժողովրդեան որոց համբաւք
օր ըստ օրէ հասին ՚ի լսելիս Յակոբ կաթուղիկոսի, և նա
՚ի դարման այնր՝ յամի 1109 (1660) ՚ի 4 Սեպտեմբերի գրեաց
զկոնդակ առ Ժողովուրդն որք էին իւրով հրամանաւ ենթ-
արկեալ Օհանայ վանքի, թէ « Ընդ օրհնութեան ծաներուք
« հոգեւոր և սիրելի որդիք մեր, զի ասէ Սրբազան Առաքեալն
« Թէ խորհիմք զբարիս տաաջի Ատուծոյ և մարգկան։ Արդ
« մեր կամք և խորհուրդն ըստ այսմ բանի այնէր՝ թէ օգուտ
« և շահ հասարակաց հոգեւոր փրկութեան լինէր, ՚ի տեղիս
« տեղիս վանք և միաբանք բազմանայր, և խրատն և միւի-
« Թարութիւնն հոգեւոր ՚ի հեռաւոր Ժողովրդինէն անպա-
« կառ լինէր։ Յակոս օրոյ և քոչեցաք զձեզ ՚ի վանիցն Զու-
« դայու։ Այլ այժմ զի տեսաք թէ օգուտն այնչափ ոչ երևե-
« ցաւ ՚ի բաժանմանէն, որպէս և կարծեաք, մանաւանդ
« թէ երկպառակութիւն, և Թշնամութիւն սերմանեցաւ ՚ի մէջ

« քիրոյ և միաբանութեան, յաղագս այսորիկ և մեք ըստ ա-
 « ռաջին կարգի ստհմանեցաք զձեզ սեփհական թեմ և վի-
 « ճակ սուրբ Ամենափրկչի վանիցն, և առաջնորդ ձեր՝ եղ-
 « բայր մեր Դաւիթ վարդապետն հաստատեցաք զի լինիջեք
 « մի հօտ և մի հովիւ » :

(Հոհան եպիսկոպոս կոչեցեալն տնտեսի տղայ՝ դժկամակել
 քնդ տնօրէնութիւնն այն՝ զխռովութիւնս արկանէ 'ի մէջ ժո-
 ղովւրդեանն, և որոացեալ ինքեան զկողմնականս հաստատէ ըզ-
 մանսար վկայութեան ժողովրդոց և գնացեալ 'ի սուրբ Էջ-
 միածին, միւսանգամ հաստատի՝ կոնդակաւ Եղիազար կաթու-
 ղիկոսի յառաջնորդութիւն Օհանայ վանքի և ժողովրդոցն
 նորա :

(Հետ հասանելոյ նորա 'ի Զուղայ, դարձեալ յուղի երկ-
 պառակութիւնն 'ի մէջ ժողովրդեանն, վասնորոյ երկրորդա-
 քար ընկեցիկ լինի նա յառաջնորդութենէ իւրմէ հրամանաւ
 Եղիազար կաթուղիկոսի, և ժողովուրդքն յանձնին 'ի հա-
 ղանդութիւն Ամենափրկչի սուրբ վանաց : Զամի 1689 յ7 ապ-
 րիլի, Եղիազար կաթուղիկոս առ ամենայն ժողովուրդսն հա-
 ղանդեալսն թեմին սրբոյ Ամենափրկչի վանաց գրէ այսպէս .
 « Հրամայէ Սրբազան Առաքեալն Քրիստոսի Պօղոս, եթէ զը-
 « լուխ պատուիրանին սէր է 'ի սուրբ սրտէ և յանկեղծաւոր
 « հաւատոյ, և թէ՛ ուր հիռ և նախանձ գոյ, անդ է անկար-
 « գութիւն և ամենայն իրք շարք : Եւ Տէրն ասէ, բաժա-
 « նեալ տուն յանձն իւր՝ աւերի . և քաղաք յիւրաքանչիւր
 « անձն բաժանեալ՝ կործանի . որպէս տեսաք այժմոյս աչօք
 « մերովք թէ զանձասար և թէ այլ վանորայք, մանաւանդ
 « Աստուածաշէն և Աղգիւս լոյս և միսթարութիւն սուրբ Յա-
 « կոբն որ յերուսաղէմ, ոչ եթէ այլազգիք աւերեցին՝ այլ
 « մերային ազինք, միմեանց ներհակ և հակառակ լինելով,
 « և դրամ տալով՝ անտանելի պարտուց և անդերծանալինե-
 « ղութեանց մէջ արկին որ ոչ իմիք հարիւրք բուժումն լինի
 « ցաւոյն այնորիկ : Ըստ այնց սարասի եղև 'ի ձերում կողմանց
 « և որ հսեալ երկրիդ, յորժամ բաժանումն երկուց եղև, թէ
 « քանիս 'ի հաւատոց ելան՝ որք անօրինաց և սահմանաց քակ-

“ տուժն եղև , և որպիսի չարիք կայսցաւ , և զինչ խրո-
 “ վութիւն արմատացաւ որպէս թեսիք բարիաշօք ձերով :
 “ Եւ եթէ թողումք այս բորբոքումս՝ և զնախնեաց կար-
 “ զեալ շաւիղն՝ ոչ գոյ հասար բժշկութեամբ մինչև առ յա-
 “ պայն : Այլ արդ քննեցաք և յօլովից հասարից բուռն հա-
 “ բաք և խօտագոյն խուղումն արարաք հանդերձ միաբան
 “ և միախօրհ որդւովք որբոյ Աթոռոյս , եպիսկոպոսօք՝
 “ վարդապետօք և իշխանօք և երթեկող Աստուածասէր
 “ վաճառականօք ՚ի խորհուրդս բազումս մտաք իբրև տասն
 “ ամօք սակս այսմ բանի՝ և ոչինչ ելա իրաց կտաք : Բայց
 “ միայն ՚ի միածել և միապետութիւն առնել : Ահա ես նը-
 “ ուստ ծառայ Տեառն եղիազար կաթուղիկոս ըսա ՚ի վե-
 “ բուստ տուեալ իշխանութեանն և բարձր հրամանաւ որբոյ
 “ Աթոռոյս Էջմիածնի՝ վերստին կարգեցաք և հաստատեցաք
 “ այդ օրհնեալ քաղաքքդ և զաւառքդ թէմ և վիճակ Զու-
 “ դայու սուրբ Ամենափրկչի վանիցն , և ոչ եթէ մտացածին
 “ բանիւ կամ այլ ինչ պատճառի արարաք , այլ աչքան Աստ-
 “ ուածաբան վարդապետօք և գօլթաթաւորօք կարգեցաք և
 “ սահմանեցաք որ այլ ոչ ոք հրաման չունի յերկիրն մտա-
 “ նելոյ առանց հրամանի Ամենափրկչի վանից Առաջնորդին՝ և
 “ ձեռնամուխ լինել : Եւ սեպուղլուխ՝ և ոչ այլ ոք , և որինչ
 “ սեպուղլուխ կան յայդմ կողմանքդ՝ գան միաբանք լինին
 “ սուրբ Ամենափրկչին և նորին Առաջնորդին հլու և հա-
 “ զանդ ” :

Այլ գաղտնիցաւ Յոհան եպիսկոպոս յետ հասանիլոյ այն-
 միկ հրամանի , այլ գուն գործէր որսալ ինքեան զկողմնա-
 կանս և սպասէր դիպող ժամանակի : Յետ վախճանելոյ եղի-
 ազար կաթուղիկոսի , մինչ հասապետ կաթուղիկոս նստաւ
 յաթոռ կաթողիկոսութեան , և Զուդայեցիք ոչ յօժարէին
 ընդ կաթուղիկոսանալն նորա (4) , յայն սակս ժամ պատեհ
 համարեալ Յոհան եպիսկոպոս զնաց ՚ի սուրբ Էջմիածին , և
 իբրեւ եղև առաջի հասապետ կաթուղիկոսի , և հաւանեցու-
 ցեալ զնա ընկալաւ զկոնդակ և կարգեցաւ միւսանգամ Առաջ-
 նորդ Օհանայ վանքի : Ահրազարձաւ ՚ի Զուդայ կոնդակաւ

« Եւ հապեալի, որոյ այս է պատճէն ։

« Այլ թողաք զհոգեւոր որդիսդ մեր առանց հովուաց փ. ։
 « Խնամս մնալ ըստ կտակի հոգեւոր հօրն մերոյ Տեառն-Եղի. ։
 « ազարու կաթուղիկոսի ։ Քանզի յորժամ եկն նա . 'ի սուրբ ։
 « Աթոռս, ամենայնիւ զարդարեաց զօս և զազգս ամենայն. ։
 « զվանորայս և զեկեղեցիս, կարգելով ամենայն ուրեք ըստ ։
 « արժանւոյն Առաջնորդս և հոգաբարձուս, որպէս և 'ի վե. ։
 « րայ վանից և եկեղեցւոյն սրբոյն Սարգսի և 'ի վերայ օրհ. ։
 « եալ տէրունի ժողովրդականացդ, մերոց կարգեաց Առաջ. ։
 « նորդ և հոգաբարձու զհոգեւոր որդին մեր զՅոհան վար. ։
 « զապետն, բայց յետոյ տալորէր զիրտ նորա սակս զրկանացի ։
 « վանից Սրբոյն Սարգսի և Յոհան վարդապետին, Իսկ 'ի. ։
 « ժամ վախճանին իւրոյ՝ յորժամ ամենայն ինչ վերջինս կտա. ։
 « կաւ 'ի մեզ յանձնէր՝ զայս և ս պատուիրէր ասելով, Թէ ։
 « այսակեցաք զՅոհան վարդապետն Եպիսկոպոսական իշխա. ։
 « նութեամբ 'ի վերայ վանից օրբոյն Սարգսի և 'ի վերայ օրհ. ։
 « նեալ տէրունի ժողովրդականաց մեծի Աթոռոյս, բայց յե. ։
 « տոյ զրկեցաք, այդ խիղճ է ինձ ոչ սակաւ պարտիս վերբո. ։
 « տին հաստատել զնա Սաթոռ իւր՝ և զտէրունի ժողո. ։
 « վուրդո՞ղ զօր 'ի վերոյ գրեցաք, 'ի նա յանձնել և զայլ մնա. ։
 « ցեալն թողուլ 'ի հոգաբարձութիւն Աղէքսանդր վար. ։
 « դապետին ։ Յազագս որոյ ըստ կտակի հոգեւոր հօրն մերոյ ։
 « շնորհօք սուրբ հոգւոյն՝ բարձր իշխանութեամբ մեծի Ա. ։
 « Թոռոյս և հայրապետական հրամանաւ մերով, և հաճու. ։
 « թեամբ ամենեցունց՝ իրաւունս վարկաք, կրկնակի և վերբո. ։
 « տին կարգեալ հաստատեցաք Առաջնորդ վանիցն սրբոյն ։
 « Սարգսի զհոգեւոր և զսիրելի որդիդ մեր զՅոհան վարդա. ։
 « պետդ, և զվերոյգրեալ տէրունի ժողովուրդսդ 'ի հոգա. ։
 « բարձութիւն դորին յանձնեցաք, որի հովնեցեցէ զտէրունի ։
 « ժողովուրդսդ մեր Եպիսկոպոսական իշխանութեամբ ։
 « և զմնացեալ տէրունի ժողովուրդն այդպէս կիտարածին ։
 « առնելով Թողաք 'ի հոգաբարձութիւն Աղէքսանդրի վար. ։
 « զապետին ըստ կտակի հօրն մերոյ հոգեւորի ։

Մաւաւել և զայրանայ խռովութիւնն երկապառակութեան
 յաղագս միւսանգամ ստանալոյ Յոհան վարդապետի զառաջ-
 նորդական իշխանութիւնն, ուստի բողոք ժողովրդեանն
 սաստկացաւ յոյժ, մինչև Նահապետ կաթողիկոս պարտա-
 ւորեցաւ թմկնուլ զՅոհան յառաջնորդութենէ, վասնորոյ
 ՚ի 1144 (1695) գրեաց առ Նա զկոնդակ հրամանի « Բէ ու-
 « րովհետեւ դարձեալ զօրացաւ երկապառակութիւնն խռովու-
 « րութեան՝ յաղագս որոյ գրեմ առ Սիրելիդ մեր, և հարկ ՚ի-
 « վերայ քո եղեալ պարտաւորեմ օրհրդոյդ մերում զի որ-
 « քան թուղթ և կոնդակ որ առ քեզ դոն՝ ընդ սուրբ մեռո-
 « նին յանձնեցես ՚ի Ստեփաննոս վարդապետն, և ազատ լի-
 « նիցիա՝ ի վշտակիր հոգւոյ կրից, և ինքն Ստեփաննոս վար-
 « զապետն որպէս և կամի՝ այնպէս արասցէ » : Ապա յորդո-
 րէ զՆա « հաստանգիւ Ստեփաննոս Առաջնորդին և վարիւ ընդ
 « Նախ օրով իբրեւ միաբան վանին Ամենափրկչի » :
 « Բիւրայեա երեկ յիշեալ Յոհան եպիսկոպոսն լեալէ այր խը-
 « ուովպէս և կամաւորաւ, զի յետ այնչափ երկապառակութեանց
 « և հակառակութեանց, և յետ չորիցս ընկեցիկ լինելոց յառաջ-
 « նորդութենէ՝ դարձեալ զքան գործէ քրանալ զառաջնոր-
 « դութիւնն :
 « Ի՞նչ ժամութիւնն օր եղև ընդ մէջ Նահապետ կաթողիկոսի
 « և Ստեփաննոս Առաջնորդի Ամենափրկչի վանաց, և Զուղայու
 « իշխանացն ընդհանրապէս « աջողեաց » միւսանգամ կոնդակաւ
 « Նահապետ կաթողիկոսի և ընկեալ Յոհան եպիսկոպոսի յաթոռ
 « Առաջնորդութեանն սուրբ Սարգսի վանաց « ազատի ՚ի և մարտի
 « 1697 ՚ Նահապետ կաթողիկոս սչ միայն շարհեացմաւ զա-
 « ռաջնորդութիւնն սուրբ Սարգսի վանիցն, այլ և ընդարձակեաց
 « իշխանութիւնն Առաջնորդութեանն նորա ՚ի վերայ գաւա-
 « րացն Փէրիս և Բարսու ՚ի ուստի վիճակն Ամենափրկչի վա-
 « նաց ամբօրինեցաւ միայն Մէյլանի թաղն Զուղայու՝ Թագն Յո-
 « կոբ ջանեանց՝ և Զարսու և վիճակն Զնդկապանի : Արդարեւ
 « տաղակալի կառավարութիւնն « զի փոխանակ ՚ի խաղաղութեան
 « պահելոյ զժողովութիւնն՝ ապա անձնական կրից իւրեանց հա-
 « կառակաբան հրամանօք զերկապառակութիւնս յուղէին ՚ի ժո-

դովորեանն : Յորժամ վերստին ստացաւ Յոհան վարդապետ
 զիշխանութիւնն Առաջնորդութեան , կրկին ընծիւ զիցաւ աղ-
 մուկ և տարաձայնութիւն մեծ 'ի մէջ ժողովրդեանն . գաւա-
 ռական ժողովուրդք շինեցին զվկայական գիրս՝ թէ որպէ-
 լեալ են յառաջմէ անտի հազանդեալք Ամենափրկչի վանաց
 Առաջնորդին , այժմ ևս կամին միալ ընդ հազանգութեամբ
 այնր՝ առանց ճանաչելոյ զայլ ոք առաջնորդ իւրեանց : Ընդ
 այն ժամանակս Ստեփաննոս Առաջնորդ Ամենափրկչի վանացն
 զնայ յէջմիածին , և նստի Աղէքսանդր Առաջնորդ վանին :
 Տեսեալ նորա թէ երկպառակութիւնն ճարակի հետ զհետէ
 հանդերձ բազմապիսի մնասուք . խոհեմութիւն արարեալ կո-
 չէ զՅոհան վարդապետն և համոզէ զնա խաղաղութեամբ վեր-
 ջաւորել զայն բազմամեայ վէճ , վաճորոյ հաւանեցուցանէ
 զնա լինել Առաջնորդ Բուրվարու գաւառին միայն , և զհա-
 ժողովրդեանն այնմիկ գաւառի առնել ինքեան ապրուստ :
 Թերևս խոնջեալ նորա 'ի խռովասիրութենէ հաւան գտանի
 ընդ այն , և զայն դաշին փակին գրով ընդ Աղէքսանդր Ա-
 ռաջնորդի . ուստի նա ինքն Աղէքսանդր յ7 յունվարի 1679
 ծանուցագրով ազդ առնէ ժողովրդեանն Բուրվարու թէ
 « ծաներուք սիրելիք մեր 'ի Տէր , հրամայէ փրկիչն ամենե-
 « ցուն Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս 'ի փրկական աւետարանին
 « ասելով արդ կալարուք դուք յանձինս ձեր զաղն և խաղա-
 « զութիւն արարէք ընդ միմեանս . և Մարգարէն Դաւիթ
 « ասէ եղև խաղաղութիւն տեղի նորա : Սիրելիք ինչ տեղ
 « խաղաղութիւն կայ՝ Քրիստոս անդ բնակի , և ինչ տեղ խռ-
 « ոսկութիւն կայ՝ սատանայ կուրնակի , ահա ձեզ ամենեցուն
 « յայտնի է որ այսչափ ժամանակ մեր և Յոհան վարդապետի
 « մէջն խռովութիւն կայր՝ յազդեցութենէ չարին սատանայի ,
 « որոյ պատճառն մի ըստ միովէ գրելն աւելորդ է և անօգուտ :
 « Այնչ և էր հինն էանց , և արդ նոր եղև , քանզի շնորհօքն
 « Աստուծոյ հաշտեցաք ընդ միմեանս , բարձաւ խռովութիւնն
 « և հաստատեցաւ խաղաղութիւնն , վերացաւ միջնորմն
 « ցանդոյն և եղև մի , այսուհետև ոչ 'ի Պողոս և յԱպօղոս
 « բաժանի , այլ 'ի Քրիստոս միանայ : Եւ 'ի վախճան ամենայն

« Նի, մեր սիրոյ և միսքանութեան նշան անխղիւղ և ան-
 « քակ միաւորութեան՝ զայս հաստատեցաք, որ ձեր օրհնեալ
 « երկրիդ Բուրլարու ժողովուրդդ, անդրանկամեծար և Յար-
 « ցոյապատիւ եղբայրն մեր Յոհան Աստուածաբան վարդա-
 « պետն և արհաւիր Եպիսկոպոսն տիրէ՝ հովուէ և առաջ-
 « նորդէ, և դուք ամենեքեան հլու հպատակութեամբ հընա-
 « զանդ լինիք նմա՝ որպէս վայելէ մեծութեան նորա իբրեւ
 « հովուի և առաջնորդի : Մի ոք ընդդիմացի և հակառա-
 « կեացի, այլ ամենայնիւ լսող և ունկնդիր լինիք ամենայն
 « հասգանդութեամբ : Զամենայն հաս և զիրաւունս ձեր տա-
 « ջիք 'ի ձեռս նորա՝ և իւր միաբանիցն որ նորին թղթով և
 « հրամանաւ զան 'ի մէջ ձեր : Դարձեալ չլինի այլ և այլ
 « մտած մունք անէք, վասն այսորիկ և խռովիք իբր թէ ո-
 « տարացուցանեմք զձեզ 'ի սուրբ Աթոռոյս Ամենափրկչի
 « վանաց՝ որ ձեր ընիկ և հայրենի տուն է, քաւ լիցի մինչեւ
 « ցայս վայր որ բաժանումն կայր մեր մէջն՝ այդպէս էր,
 « արդ՝ որպէս բաժանումն վերացաւ շնորհօքն Քրիստոսի՝
 « նոյնպէս իմն և քոյն վերացաւ, զի 'ի Քրիստոս Յիսուս, իմ և
 « քո սէ է, որպէս գրեալ է 'ի գործ Առաքելոցն : Այժմս
 « Յոհան վարդապետն և մեք և դուք միեմք, և ոչ այլ և
 « այլ : Բայց միայն նշան սիրոյ զայս հաստատեցաք և երկու
 « գրեցաք զայս գիր » ևն :

(Յետ այնմիկ յաշանց խաղաղութիւն եղև ընդ մէջ Յոհան
 վարդապետին և Առաջնորդին Զուղայու վանաց :

Գ. Մինչ 'ի 1666 ամի շինեցաւ 'ի Հազարջրիք գեղջ
 վանքն կոչեցեալ սուրբ Աստուածածնի, և նստաւ անդ Ա-
 ռաջնորդ Ստեփաննոս Եպիսկոպոս՝ հրամանաւ Յակոբ կա-
 թուղիկոսի, եղև դարձեալ մասնաւոր փոփոխութիւն յաղագս
 թեմից Ամենափրկչի վանաց, զի 'ի գիւղօրէից գաւառացն նը-
 շանակեցան քանի գիւղօրայք լինել ընդ իշխանութեամբ Ա-
 ռաջնորդին Հաղար ջրիբայ վանից : Զհամագան քաղաքն և
 նշանակեաց Յակոբ կաթուղիկոս լինել թեմ նոյն վանի, և
 գրեաց զկոնգակ առ ժողովուրդն Համագանայ ասելով « Թէ
 « Ծանուցումն լիցի ձեզ սիրելի որդիք զի դուք փարիւ վա-

« Նիցն ժողովուրդ էք, և ձվ որ ի վանքն այն, առաջնորդ
 « անուն նստի, դուք պարտ էք հաղանդել նմա միամտա-
 « բար, և զամենայն հաս և իրաւունս՝ ձեր մի բառ միտջէ սի-
 « բով առլ ի ձեռս նորա, զի նա է ձեր առաջնորդ՝ և վե-
 « բատեսուչ, և այլք Եպիսկոպոսք և վարդապետք մի թո-
 « ղուք ի ձեր մէջն որ առաջնորդական հասի և իրաւանց վե-
 « բայ խօսի » : Այլ այն վանք, որպէս յիւրում՝ տեղւոջ
 ծանուցաք () միայն ամս հոգետառան իկաց ի հառ-
 տառութեան, և բարձու Առաջնորդութիւնն ի նմանէ փու-
 թանակի, վասն որոյ չեղև խռովութեան առարկայ ըստ այնմ
 մասին, և յետ ամայանալոյ վանին այնմիկ՝ դարձեալ ամե-
 նայն գաւառք և քաղաքք մնացին վիճակք Ամենափրկչի վա-
 նացն :

Իրդ վիճակաւոր քաղաքք Ամենափրկչեան վանի ի Պարս-
 կաստան են Զուղայ, Ըիրազ, Բուշն, Թէհրան, Համադան,
 Ռաշտ և Անդալի : Յառաջին ժամանակս մինչ ի քաշան՝ ի-
 դազբին և ի Դարբանդ ևս կային բնակիչք հայոց՝ էին ընդ
 իշխանութեամբ Ամենափրկչեան վանի : Բայ ի քաղաքաց ան-
 տի ունի և զՅ գաւառս յորս բնակին բազմաթիւ ժողովուրդք,
 որոց անուանքն են Ղարաղան, Մալայիր, Քեաղազ, Գեա-
 փըլայ, Քեամարայ, Բուրֆարի, Փէրիայ և Չարմահալ, որք
 ընդ ամենայն ունեն զեօթանատուն և չորս գիւղորայս Հայոց :

{ Յօսմանեան սահմանս Բասրայէ միայն, իսկ Բաղլադ քա-
 ղաք և ո՛րքեմն կառավարեցաւ ըստ հոգեւոր մասին իշխանու-
 թեամբ Զուղայու Առաջնորդաց, այլ այն ի բնուտ անտի է
 Տէրունի վիճակ որբոյ Ելմիածնի : Ի Հնգիկս Բուժբայի, Սու-
 բաթ, Մադրաս, Եսլիաթայ, Չիւրայ, Դաքայ, Սէյդաբադ,
 Գուալիէր, Քաբուլ, Սինկափուր, և Պինանդ : Ի Զաւլայ՝ Բը-
 թաւիա, Սուրբայիա՝ և Սմարանդ : Խօսիլ համառօտեալ ըզ-
 նոցանէ, յուսամ իշի ներել լիցի միզ, իջրև կողմնակի
 պարտք վերաբերել մերում պատմութեան :

ԸՆԴԱՁ : Ե քաղաք ի սահմանս Ֆարսայ՝ 60 փարսնգ հեռի
 յԱսպահանայ : Պատմէ Առաքել Թէ « յայտ՝ ժողովրդենէ
 « Հայոց զոր տարան ի Սպահան՝ հինգ հարիւր տուն բաժա-

“ Եկեցին և տարան յերկիրն Ըիրազու և անդ ընակեցուցին ,
 “ քանզի Ալահվերդիխանն որ էր տէր Ըիրազու՝ խնդրեաց
 “ ի Ըահբասէն շնորհել նմա մասն-ինչ յազգէն Հայոց վասն
 “ բարեմտութեան և հաւատարմութեան ազգին Հայոց , զի
 “ իցին նմա ի Ժողովուրդ և թագաւորն շնորհեաց նմա ըզ-
 “ խնդիրն , և նա տարեալ ընակեցոյց ի գաւառն Ըիրազու , , :
 “ (Առաք “ զԸ . Դ . էջ 45) : Ի բանից աստի յայտ է թէ ըս-
 “ կիզբն գաղթականութեան Հայոց ի Ըիրազ եղև ի 1605 կամ
 “ 1606 ամի : Ոչ աճեցաւ անդ Ժողովուրդն , Հայոց , այլ հետ
 “ գնեցաւ նուազեցաւ : Ըստ Թուագրութեան որ եղև յամի
 “ 1856՝ եօթն տուն միայն հայք գտանին անդ , որք ունեն զտասն
 “ և չորս արու և զքսան իգական բնակիչս : Երկու տունն են
 “ վաճառական , որոյ առաջինն է Պարոն Պետրոս Մայիլեան այր
 “ գործունեայ , Ժրաջան և հիւրասէր , և միւսն է Պարոն Ստե-
 “ փաննոս Եարութիւն խաչկեան , իսկ մնացեալ հինգ տունն
 “ աւերին մասնաւոր փերեղակութեամբ կամ գինեվաճառու-
 “ թեամբ :

Եւսէին զեկեղեցի մի շինեալ ի 1111 թուին Հայոց , որոյ
 “ տոն է արձանագրութիւն :

“ Ի՞նչ տուն Տեառն է և արդարք մտանեն ընդ առ :

“ Ի Թուին հայոց մին հազարի , նաև հարիւր մեծասանի ,
 “ արդեամբք տեղւոյս մերոց Ազգի , տունս Այ շինեալ լինի
 “ յարձեւ ի Թուին մի հազարի , և երկերիւր վատսուն հարի ,
 “ Ժողովրդեան կամք յօժարի , զմբլթայարկ կերտեալ լինի ,
 “ արդեամբք Պարոն Ըահսազարի , որ է որդի Սարգսեանի :

Ի՞նչ եկեղեցի հիմնադրուեալ տապալեցաւ յամի 1853 ի -
 “ բունն երկրաշարժութեւ վերտոին առաւել վայելուչ և պայ-
 “ ծառ յօրինեցաւ յամի 1856՝ ըստ մեծի մասին արդեամբք բարե-
 “ պաշտօն մահի Պարոն Եովհաննու Աւետումեան . որք Աստ-
 “ ուածածիկն անուն կոչելով որպէս և էրն յառաջ :

Ի՞նչ Եկեղեցի : Է ծովահանգիստ քաղաք ի ծոցն պարսկաստա-
 “ նի . փարսախ հեռի ի Ըիրազայ , Չիք հաւաստի տեղեկուի

Թէ երբ սկիզբն արարին հայք հաստատել անդ զքնակու-
թիւնս իւրեանց, այլ այս ինչ յայտնի է զի 'ի սկզբան ութե-
տասնեորորդ գարու 'ի բազմանալ հարստահարութեանցն 'ի
Զուղայ, և 'ի խուսիլ ականաւորաց ժողովրդեանն 'ի Զուղայոյ
սկիզբն եղև հաստատելոյ Հայոց 'ի նմին քաղաքի զքնակու-
թիւն իւրեանց, այլ հաւանական է կարծել թէ նախ քան զայն
ժամանակ եղեալ են 'ի նմին քաղաքի Հայ վաճառականք տակ-
տռի և տրոյ կաշնլով անդ իջևան: Այժմ ինն տուն Հայ բը-
նակիչք կան 'ի նմա, բաղկացեալ յերեսուն և երեք արուաց
և յերեսուն և երկու իգականաց: Երկու երեւելի վաճառա-
տունք կան 'ի նմա, առաջինն աղայ Յովսէփայ Յ. Մէլքու-
մեանց, և երկրորդն Պարոն Եղիազարու Գ. Գասպարեան,
կամ Պարոն Մկրտիչի Յ. Պետրոսեան գործակատարի նորա:
Ունեն զմի եկեղեցի:

ԹԻԷՀՐԱՆ: Թագաւորանիւստ քաղաք Պարսկաստանի: Կան
'ի նմա եօթանասուն և հինգ տուն բնակիչք, որք ունեն ըզ-
162 արական. և 148 իգական բնակիչս: Կան անդ օտարական
վաճառականք ևս՝ որք ոչ մտանեն ընդ այն թուահաշիւ:
Ունեն զերկու եկեղեցիս, սուրբ Թադէոս 'ի թաղն Հահաբ-
գօլազիմ և սուրբ Գէորգ 'ի թաղն Ղազըինի: Ականաւորքն
'ի վաճառականաց հայոց այժմ են Աղայ Կարապետ Գրիգո-
րեան Սառաֆեանց Պօլսեցի վաճառականապետ Ռուսաց, որ և
ունի զաստիճան պաշտօնի կրած տանիութեան, Աղայ Պետրոս
Ներսիսեան արցախեցի երբեմն ընկեր և գործակից աղայ Կա-
րապետի, այր աղղասէր յորում Գնենդութիւն ոչ գոյ, Ա-
ղայ Իւանէ Մամիկոնով Տփիսիսեցի, և այլք ոմանք:

ՀԱՄԼԵԴԱՆ: Կոչի և եկբադան: Թուի թէ 'ի ժամանակի
մեծ տարագրութեանն Հայաստանի ժողովրդոց՝ 'ի ցիր և ցան
լինելն նոցա՝ 'ի քաղաքս պարսից հաստատեցաւ անդ բնակու-
թիւն Հայոց: Ունի և նա գեող մի Հաւարին կոչեցեալ իբրեւ
երեք փարսաղ հեռի 'ի նմանէ: Ի Համադան և 'ի Հաւարին
կան 116 տուն հայք, որք են 279 արականք և 269 իգականք,
գործ նոցա ըստ մեծի մասին է գինեվաճառութիւն, և որով-
հետեւ խառն ընդ այլազգիս բնակին՝ տարազ զգետուց կա-

Նա.նց Նոցա է ըստ տարազու այլազգեաց : Ունեն 'ի Համադան զհկեղեցի մի յանուն սուրբ Ստեփաննոսի շինեալ 'ի 1125 (1676) , (1) : Յընթացս 1838 ց 1841 ամաց երկցս մտեալ գողոց յեկեղեցի անպ կողոպտեալ են զոսկեղէն և զարժաթի սպասս և զթանգազին զգգեստս նորա , վասն որոյ եկեղեցին շունի ալժմ զառաջին ճոխութիւնս իւր :

Ի Հաւարին կայ եկեղեցի մի յանուն սուրբ Աստուածածնի : 'ի Համադան քաղաքի կայ դիւթարան քէշիշխանէ կոչեցեալ 'ի ձեռն ոմանց 'ի ժողովրդենէ Հայոց՝ որ ամ ըստ ամէ վճարէ Տէրութեանն Պարսից զերկերիւր թումանս իբրեւ հարկ կամ լաւ և սասել իբրեւ տոյժ և տուգանք : Է այն սեւեռակ մի անշուք և ամայի , յորում նստի արարողն դիւթակաւ նութեան և տայ զգիր հմայութեան խուռն խնդրարկուաց , որք զօրհանապաղ անպակաս են 'ի տանէ անտի , և ըստ որում համբաւեալ է անուն նոյն դիւթարանի՝ վասն որոյ 'ի հեռաւոր տեղեաց գան այլազգիք ընդունել անդէն զգիր հմայութեան : Հաստատեցաւ այն նախ քան զՄահմադ Հօսէյնիւան Ղարազօղլին 'ի Հեղնի անուն կնօջէ միոյ , որոյ որդիքն 'ի գործածեցին զայն զկնի մահուան մօրն իւրեանց , և վճարեցին ըզտարեկան հարկ նորա տանն թուման : Իսկ 'ի ժամանակս թագաւորութեանն Փաթալիշահի , Մահմադալի միրզայ որդի նր , որ էր 'ի Քրմանշահ՝ առաքեաց 'ի Համադան զմինն յորդոց իւրոց և զհարկն քէշիշխանէ դիւթարանին հաստատեաց զերկերիւր թմնս առ տարին , զոր բլմ տառապանօք վըճարէին (2) : Յաղագս այնր եղեալ է քաղում անգամ խնդրարկութիւն , զի հրամանաւ Տէրութեան դիւթարանն այն և հարկն նորա միանգամայն վերջացի , այլ ըստ որում Տէրութիւնն ստանայ զտարեկան զերկու հարիւր թուման շահս 'ի տանէ անտի՝ վասն որոյ անմտադիր խնդրարկութեանցն նոցին լինելով՝ պահանջի հարկն ամ ըստ ամէ , և 'ի պարտաւորութենէ րաց մնայ գուռն նոյն դիւթարանի և շարունակի :

ՈՒԱՀՏ և ԻՆՁԱԼԻ : Են երկու քղք 'ի սհմնս Գիլանայ . յԱնգալի կան ինն տուն հայք , որք ունեն զ 21 արական և 16 իգական բնակիչս : Ունեն զժամատուն մի փայտաշէն : Ի Ռաշտ

կան օտարական վաճառականք ըստ մեծի մասին 'ի հայտա-
տանէ, որք յաղագս գնեւոյ զմետաքս առնեն անդ երթեալ եկ :
Եղեալ է անդ եկեղեցի մի հայոց, այլ այժմ իսպառ ամայա-
ցեալ գտանի : Եւ այ մտադրութիւն շինեւոյ անդ զնոր եկեղեցի
'ի տեղւոջն աւերակ եկեղեցւոյ, և սակս այնր եղեալ է բա-
զում անգամ խնդրարկութիւն առ Տէրութիւնն Պարսից զի
շնորհեսցի հրաման Տէրութեան, այլ տակաւին չերևի նշան
շինութեանն :

Օգտաւառաց հայոց Պարսկաստանի ունիմ ուրոյն զլիազ
խօսել փոքր մի առաւել պարզաբանութեամբ :

ԻԱՍԻԱՅ : Եւ զկեցաւ աստ բնակութիւն և վաճառական-
ութիւն հայոց 'ի սկզբան ութ և տասներորդ դարու, մինչ 'ի
հարստահարութեանց Զուղայու՝ փախստական դիմեցին անդր
բազմութիւն Զուղայեցւոց : Ոչ տեւաց ընդ երկար առաջա-
դիմութիւն հայոց 'ի նմին քաղաքի, զի կամ ֆալատճառս օգոյ
վատութեանն կամ յաղագս անյարմարութեանն վաճառակա-
նութեան լքին զայն քաղաք բնակիչք տեղւոյն և գաղթեցին
'ի Սուրաթ, ըստ մեծի մասին 'ի Հնդկաստան և 'ի Բաղդադ :
Այժմ միայն քանի տուն հայ բնակիչք կան 'ի նմա, որք աղքա-
տութեամբ և օրական աշխատանք անցուցանեն զաւուրս իւ-
րեանց : Ունեն զմի եկեղեցի :

ԻՌԻՄԲԱՅԻ : Առաջին քաղաք Հնդկաստանի, յորում կան
այժմ 17 տուն հայ բնակիչք, բաղկացեալ 'ի 24 արուաց և 'ի
25 իգականաց : Ունեն զմի եկեղեցի ուրբ Պետրոս անուն :
Սկիզբն բնակութեան հայոց 'ի նմա եղեալ է 'ի վախճան եօթ
և տասներորդ դարու : Եւ ային 'ի նմա յառաջ քայն զայս ա-
կանաւոր վաճառականք յաղգէ հայոց, այլ այժմ տեղի տը-
սեալ է երևելի վաճառականութիւնն վասն հայոց 'ի քաղաքէ
անտի : Երևելիքն 'ի նմա են այժմ Պարոն Յարութիւն Յօր-
դանանեան, Յովսէփ Աղազարեան և եղբարք նորա : Երկու
եղբարք Պարոնայք Մարկոս և Ղուկաս Մահի Յովսէփեան իր-
քե քանի ամօք յառաջ էին անդ առաջադէմ, այլ անանկու-
թիւնն խոնարհեցուցիչ այց ել նոցա :

ՍՈՒՐԱԹ : Զսմանէ լիազոյն խօսեցաք յառաջնում հատորի :

ՄԱՐԱՍ: Կշանաւոր քաղաք 'ի Հնդկաստան, յաղագս Նը-
շանաւոր Հայ բնակչացն իւրոց, որք թէ ըստ մեծութեան և
թէ ըստ ազգասիրութեան մասին գերազանցեալ էին յոյժ
իբրև յիսուն ամօք յառաջ: Գաղթեցին անդ վաճառականք
ջուղայու յիւ կոյս հօթնե տաներրորդ դարու և զօրացան
յոյժ յոյժ: Իսկզբան ինն և տասներրորդ դարու վաճառակա-
նութիւնն նուազիւ սկսաւ 'ի քաղաքի անդ յազգէ Հայոց, և
ընդ մէջ նոյն դարու միայն տունն Սամեանց էր երևելի վա-
ճառատուն, այլ սնանկացաւ և այն 'ի 1853 ամի: Այժմ միայն
երկու եղբարք որդիք Աիրակօսի Յարութիւնեան պարապին
մասնաւոր գործով վաճառականութեան, և քաց 'ինոցանէ
չիք այլ որք վաճառական ականաւոր հայազգի 'ինմին քաղա-
քի: Արաէօ վերջացաւ ճոխութիւն և հարստութիւն 'ի քա-
ղաքէ անտի՝ նոյնպէս և առկայծեցաւ ազգասիրութիւնն,
զի բնաւորութիւն ներկայ ժողովրդոց հայոց Մադրասի (թէ-
պէտ ոչ ամենեցուն) յաւէտ խորշիւ ցանկայ յանուանէ հայ-
ութեան, քան թէ ինքեանց փառս համարեն: սակո լինելոյ
սերունդքն քաջացն Հայկայ և Արամայ, ըստ հաւատոյ մասին
նոյնպէս չունեն զՎերմ գգացումն և բազումք խմորեալք են
յաղանդն Փրիմէսօնութեան: Եւնեն զմի եկեղեցի, և զմի Դըպ-
րոց: Տունք 'ինմա են 20. արականք 51. և իգականք 45,
յազգէ Հայոց:

ԿԱԼԿԱԹԱՅ: Մայրաքաղաք Հնդկաստանի, 'ի սմա քան
զայլ քաղաքս Հնդկաստանի շնորհիւն Աստուծոյ առաւել
ծաղկեալ են յայսմ դարու հայազգի ժողովուրդք: Բնակիչք
'ինմա են 113 տուն, 345 արուք, 297 իգականք, և յիսու-
նաչափ օտարականք: Ունեն զմի եկեղեցի Նազարէթ անուն
չինեալ յաղայ 'Նազարայ, որ ունի հօթն հարիւր հա-
զար ուս փաչափ կարողութիւն, որոյ մեծի մասն են 'ի վերայ
անշարժ կալուածոց: Սովորաբար երեք վիճակաւոր քահա-
նայք լինին 'ինմա: Եառավարի եկեղեցին 'ի չորս աւանդա-
պահաց, 'ի միոյ եկեղեցականէ՝ և յերից խորհրդակցաց կու-
սիւսարի կոչեցելոց, որք հասարակաց ժողովով ընտրեալ հաւ-

տատին և փոփոխին : Եկեղեցին ամսական բաշխէ զհաստ. տեւել տուրս աղքատաց 1500 , ց 2000 ռուբլի կումսայանայ : Ունեն զմի Դպրոց Մարդասիրական ճեմարան կոչեցեալ , որ հաստատեցաւն 'ի 1821 ամի : Թէպէտ յընթացս այսչափ ամաց բազումք եղին որք լուսաւորեցան յայնմ Դպրոցի , այլ որչափ անունն է՝ չէ ըստ անուանն արդիւնք լուսաւորութեանն : Վարժապետ 'ի նմա վասն հայկական դպրութեան է գիտնական Պարոն Յովհաննէսն Ավդալեան , ծանուցեալ որ ըստ բարելաւութեան մասին , որ մինչև ցարդ երեսուն և հինգ ամք են զի վաստակի յայնմ պաշտօնի յաղագս լուսաւորութեան ազգային մանկտեաց . հայ բնակիչք սոյն քաղաքի իբրև քսան տուն են վաճառականք , յորոց վեց կամ ութն տունն են ականաւոր յոյժ , որոց առաջինն է տունն Արգարեանց : (Եին և ամօք յառաջ վաճառական երևելի տունն Աղ-ա-բեկ , կամ Աղարէզեանց , այլ անանկացան յամի 1850 , և ըստ Աղ-ա-բեկ անուանն բեկին և զտունս բազմաց) : Ունեն և օրէնս. գէտ փաստաբանս , գրագիրս և զմի բժիշկ Պարոն Սարգիս Ըրիտոեան անուն :

ՉԻՉԻԱՅ : Էր սա յութ և տաներրորդ դարուն առաւել ևս առաջադէմ և կային 'ի նմա բազում տունք յազգէ հայոց , այլ 'ի ծաղկիլ առաջադիմութեանն Կալկաթայի՝ մնաց սա յիտագաս : Ահց տունք են 'ի նմա յազգէ հայոց (ըստ Թուահաշուոյն որ եղև 'ի 1855 ամի) և կան 'ի նմա արու և էգ հոգիք իբրև քսան : Ունեն զմի եկեղեցի սուրբ Յովհաննէս անուն , որոյ կառավարութիւնն կախումն ունի 'ի պաշտօնատարաց Նազարէթայ եկեղեցւոյն Կալկաթայ :

ԻԱՔԱՅ : Քսան և չորս տուն Հայք կան 'ի նմա , յորս են 55 արու և 39 իգական բնակիչք : Ունեն զմի եկեղեցի յանուն սուրբ Յարութեան : Մեծ մասն 'ի բնակչաց անտի են կալուածատեարք : Կարի առաջադէմ հանդիսացաւ յայնմ քաղաքի իբրև քառասուն ամօք յառաջ աղայ Յարութիւն Միքայէլեան , որոյ միլիոնաւոր հարստութիւնք սպառեցան , և հազիւ թէ մնաց ութ կամ տասն լաք ռուբլի բաժին երկուց քստերաց նորա :

ՍԵՅԴԱՐԱՒ : Ունի զհինգ տուն հայ բնակիչս , զ14 արու-
ւ զինն իգականս : Ականաւորքն 'ի ժողովրդոց են վահան և
յտեփաննոս Խնացական վարդանեան , որք ունին զգործարան
լեղակի և մետաքսի :

ՎՈՒԱԼԼԻԷ՛ : Բնակէր անդ իբրեւ քսան ամօք յառաջ
ականաւոր զօրապետն կօռնէլ Յակոբ Պետրոսեան , որ նշանա-
ւոր ոք էր թէ ըստ ազգասիրութեան և թէ ըստ հարստու-
թեան մասին , շինեալ էր վասն ինքեան զժամատուն և պահէր
զՔահանայ , այլ յիտ վախճանելոյ նորա՝ որդին ոչ գնաց
ընդ շաւիղ բարեպաշտութեան և ազգասիրութեան հօրն իւ-
րոյ , այլ գնաց ընդ ճանապարհ Բահադու : Ուստի սպառեցան
ստացուածք նորա ոչինչ օգուտ սակս ազգին ընծայելով :
Աին նորա ժրագլուխ Հեղինէ անուն՝ համանման բարեպաշտու-
թեան առն իւրոյ վառուն հաւատով , կամեցաւ զմեծ օգուտ
ընծայել ազգին իւրում , այլ հարստութեանն սրտեղեալ
սլշխարհասիրին՝ ունայնացաւ բարինպատակն նորա , այլ ինձ
այսպէս թուի թէ ըստուած ոչ կօրուսանելոց է զվարձս նո-
րա :

ՎԱԲՕԼ : Անուամբ միայն նշանակի վիճակ կամ թեմ Ա-
մենափրկչեան վանի , այլ ոչ զժողովրդոց այնր և ոչ զհան-
գամանաց նորա կայ տեղեկութիւն ինչ :

ՍԻՆԱՓՈՒԹ : Քաղաք վաճառաշահ , յորս կան 8 տուն
հայք , 29 արականք և 26 իգականք . գործ նոցա է վաճառա-
կանութիւն ընդ Չինաստանի և ընդ Հնդկաստանի : Ունին զմի
եկեղեցի շինեալ իբրեւ քսան և հինգ ամօք յառաջ : Աստ ե-
րեք ամ ժամանակ շարունակեցաւ Ուսումնասէր անուն լրա-
գիրն :

ՊԻՆԱՆԳ : Քաղաք թերակղզի , յորս կան երկու երեւելի
գերդաստան Զարբութիւն Անտոն անուամբ , որք պարապին
գործով վաճառականութեան :

ԻԹԱԻԻԱՅ : Մայրաքաղաք Զաւայ կղզւոջ ընդ Տէրուք
Հոլանդացւոց , կան անդ եօթն տուն հայք բաղկացեալ 'ի 20
տրուաց և 'ինոյնչափ իգականաց : Առճառականք են ըստ մեծի
մասին : Իռանգն ազգասիրութեան և հայրենասիրութեան

վառուն՝ ներգործող և մշտարժաժ է 'ի բնակիչս նորա , յորում և ամ ըստ ամէ առնեն առաջագիմութիւն : Աստ բնակի Տիկինն Մարիամ Գալոբ Գարութիւնեան , խնամածուն որբոց և աղքատաց՝ բարերարն շքաւորաց և կարօտելոց , և աղքատիւն մխիթարուի ըստ տրոցն առատութե մասին՝ ամենայն յանուն Այ խնդրարկուաց : Այս փոքրախումբ ժողովուրդ՝ զմեծա-
մեծս գործեցին յօգուտ ազգին , զի 1853 ամի հիմնարկեցին և կառուցին մի զեկեղիցի յանուն որբոյն Ծովհաննու , հաս-
տատեցին և պահեն զգանձանակ յանուն աղքատաց Զուղա-
յու , 'ի 1854 ամի սկզբնաւորեցին և 'ի 1855 ամի հիմնաւո-
րեցին զվարժատուն մի ազգային "Մանուկ և Գարութիւն ,
անուն : Առ հայրենիս ունեն և շարունակեն զսէր և զկարեկ-
ցութիւն բարեզգաց , և վերջապէս որպէս խորհնո սակ-
անձնական օգտից իւրեանց և առաջագիմութեան , նոյնպէս
և խորհնո յաղագս ազգային առաջագիմութեան և օգտից
Զուղայու : Սկզբնառիթ վառուն ազգասիրութեան նոցա է
այն՝ զի ամենայն բնակիչս նորա հայք են զաղթեալք 'ի Զու-
ղայոյ , յորում սնեալ գոլով 'ի ժամանակս պատանեկութեան
իւրեանց և առեալ գոլով զփորձ տառապանաց և նեղու-
թեան՝ 'ի մեծութեան իւրեանց յաւելուն զկարեկցութիւն
իւրեանց և զգութ առ ազգայինս և առ հայրենիս : Ըստ նո-
ցին օրինակի են և ամենայն հայք որք գտանին 'ի զանազան
քաղաքս Զավայի , զի և նոքա ըստ սոցին սակի զաղթեալք են
'ի Զուղայոյ և անդ խորհին Աստուծոյ և իւրեանց բարե-
ջան աշխատասիրութեամբ հանգիսացել են , և 'ի յաջողուածս
օր ըստ օրէ յառաջագիմն նկրտին : Ի Հնդկաստան ևս իբրե-
կիսազար մի յառաջ ըստ սոցին օրինակի վառուն էր ազգասի-
րութիւն և հայրենասիրութիւնն յամենայն մերազնեայս : Ի-
նոսա ասեմ՝ որք սնեալ 'ի Զուղայ 'ի պատանեկութեան իւ-
րեանց , վաճառաշահութեամբ զօրացեալ էին Ի Հնդկաստան .
զի ոմն յաղազս ազգային թագաւորութեան վերականգնելոյ
տալով զիւր խօկմունս՝ շարագրէր զկանոնագիրք յաղագս
թագաւորական կառավարութեանն , ոմն աւանդէր զգումար
վազն հաստատութեան Դպրոցաց , միւս ոմն զնոյ կամէր զնել

զմանն մի երկրին Հայաստանի, և միւսք ամենեքին 'ի նման օրինակ խոկմունս պարապէին և 'ի ժամանակս իւրեանց զմեծ անկեծս գործեցին, զորոց երկարաբանիչ արտաքոյ պատմութեանս կարգի գործ լինելով՝ համառօտեալ անցանեմ, այլ աւանդ և հազար անգամ ասիմք, զի մինչ ծնան օրդիքնոցս 'ի հաղիկս և սնան սեւամորթ հնդիկ կանանց կաթամբ, օտարանալ սիրեցին յազգէ իւրեանց, շիջեալ գտան ազգասիրական եռանդն 'ի նոսա, և վերջապէս եղին մարդիկ խորթացեալք 'ի շաւղաց հարց իւրեանց: Թէպէտ ոչ վասն ամենեցուն են խօսք իմ, զի տակաւին բազումք կան որք վառ պահեն զոէր ազգի, եկեղեցւոյ և հայրենեաց 'ի սրտի իւրեանց՝ այլ ընդ հանրապէս խօսելով տարբերութիւն մեծ կայ ընդ մէջ նախորդ և արդի Հնդկահայոց ըստ ազգասիրութեան մասին, այլ այսու ամենայնիւ, եթէ ազգասիրութիւն կայ՝ տակաւին 'ի Հնդկահայս կայ՝ բարդատութեամբ զճմարտութիւն բանիս գտանելով:

Սկիզբն բնակութեան ազգի Հայոց 'ի բարելի կղզին ջաւայ եղև 'ի սկզբան ութ և տասներորդ դարու:

ՍՈՒՐԲԱՅԻԱ: Ունի զհինգ տուն հայ բնակիչս բաղկացեալ 'ի 22 անձանց, որոյ կէսն են արք և կէսն իզականք, անուանին 'ի նոսա է Պարոն Ղազար Յոհանեան, որ ունի զգործարան շաքարի և առնէ զվաճառականութիւն:

Ղշունաւոր է և Պարոն Մանուկ Յորդանանեան, որ է այր մեկնեալ 'ի սիրոյ աշխարհի, սիրող և պարապող ընթերցմանց, և ըստ առաքինութեան մասին զոյգ ընդ ազգասիրութեանն վկայեալ 'ի բազմաց:

ՉՐԻՐՕՆ. ԹԳԱԼ. և ԲԱՆԻՌԻՄԱՍ: Գիւղաքաղաքք 'ի ջաւայ, յորս կան չորս տուն հայք բաղկացեալ 'ի 16 բնակչաց:

ՔՊԱՐԱՅ: Ունի զտունս երկու և զբնակիչս 19. Յայտնասմանի 'ի գաւառն Սումբրինգայ բնակի Պարոն Մարգարն Սուքիասեան, որ է գաւառապետ և իշխան նոյն Սումբրինգայ, որոյ կալուածք են իւր իսկ արծաթագին:

ՍՄԱՐԱՆԳ: Ունի զհինգ տուն բնակիչս որք են կալուածաւ

վառու՝ ներգործող և մշտարժած է 'ի բնակիչս նորա , յորում և ամ ըստ ամէ առնին առաջագիմութիւն : Աստ բնակի Տիկինն Մարիամ Գալսթ Գարութիւնեան , խնամածուն որբոց և այրեաց՝ բարերարն չքաւորաց և կարօտելոց , և աղաւթն մխիթարուի ըստ տրոցն առատուէ մասին՝ ամենայն յանուն Այ խնդրարկուաց : Այս փառախումբ ժողովուրդ՝ զմեծ ամեծս գործեցին յօգուտ ազգին , զի 1853 ամի հիմնարկեցին և կառուցին մի զեկեղեցի յանուն որբոյն Գովհաննու , հաստատեցին և պահեն զգանձանակ յանուն աղքատաց Զուղալու , 'ի 1854 ամի սկզբնաւորեցին և 'ի 1855 ամի հիմնաւորեցին զվարժատուն մի ազգային « Մանուկ և Գարութիւն » անուն : Առ հայրենիս ունին և շարունակեն զւէր և զկարեկցութիւն բարեզգաց , և վերջապէս որպէս խորհն սակօ անձնական օգտից իւրեանց և առաջագիմութեան , նոյնպէս և խորհն յաղագս ազգային առաջագիմութեան և օգտից Զուղալու : Սկզբնառիթ վառուն ազգասիրութեան նոցա է այն՝ զի ամենայն բնակիչս նորա հայք են զաղթեալք 'ի Զուղայոյ , յորում սնեալ գօլով 'ի ժամանակս պատանեկութեան իւրեանց և առեալ գօլով զփորձ տառապանաց և նեղութեան՝ 'ի մեծութեան իւրեանց յաւելուն զկարեկցութիւն իւրեանց և զգութ առ ազգայինս և առ հայրենիս : Ըստ նոցին օրինակի են և ամենայն հայք որք գտանին 'ի զանազան քաղաքս Զավայի , զի և նոքա ըստ սոցին սակի զաղթեալք են 'ի Զուղայոյ և անդ խորհին Աստուծոյ և իւրեանց բարեջան աշխատասիրութեամբ հանգիսացել են , և 'ի յաջողուածս օր ըստ օրէ յառաջագիմն նկրտին : Ի Հնդկաստան ևս իբրեկիսադար մի յառաջ ըստ սոցին օրինակի վառուն էր ազգասիրութիւն և հայրենասիրութիւնն յամենայն մերազնեայս : Ի նոսա ասեմ՝ որք սնեալ 'ի Զուղայ 'ի պատանեկութեան իւրեանց , վաճառաշահութեամբ զօրացեալ էին Ի Հնդկաստան . զի ոմն յաղագս ազգային թագաւորութեան վերականգնելոյ տալով զիւր խօկմունս՝ շարագրէր զկանոնագիրք յաղագս թագաւորական կառավարութեանն , ոմն աւանդէր զգումար վազն հաստատութեան Դպրոցաց , միւս ոմն զնոյ կամէր զնել

դմասն մի երկրին Հայաստանի, և միւսք ամենեքին 'ի նման օրինակ խօսեմունս պարապէին և 'ի ժամանակս իւրեանց զմեծ անկեծս գործեցին, զորոց երկարաբանիչ արտաքոյ պատմութեանս կարգի գործ լինելով՝ համառօտեալ անցանեմ, այլ աւանդ և հազար անգամ ափսոս, զի մինչ ծնան որդիք նոցա 'ի հաշիկս և ման սեւամորթ հնդիկ կանանց կաթամբ, օտարանալ սիրեցին յազգէ իւրեանց, շիջեալ գտան ազգասիրական եռանդն 'ի նոսա, և վերջապէս եղին մարգիկ խորթացեալք 'ի շաւղաց հարց իւրեանց: Թէպէտ ոչ վասն ամենեցուն են խօսք իմ, զի տակաւին բազումք կան որք վառ պահեն զուէր ազգի, եկեղեցւոյ և հայրենեաց 'ի սրտի իւրեանց՝ այլ ընդ հանրապէս խօսելով տարբերութիւն մեծ կայ ընդ մէջ նախորդ և արդի Հնդկահայոց ըստ ազգասիրութեան մասին, այլ այսու ամենայնիւ, եթէ ազգասիրութիւն կայ՝ տակաւին 'ի Հնդկահայս կայ՝ բազմատութեամբ զճմարտութիւն բանիս գտանելով:

Սկիզբն բնակութեան ազգի Հայոց 'ի բարեւի կղզին Զաւայ եղև 'ի սկզբան օրթ և տասներորդ դարու:

ՍՈՒՐԲԱՅԻԱ: Ունի զհինգ տուն հայ բնակիչս բաղկացեալ 'ի 22 անձանց, որոյ կէսն են արք և կէսն իղականք, անուանին 'ի նոսա է Պարոն Ղազար Թահանեան, որ ունի զգործարան շաքարի և առնէ զլաճառականութիւն:

Ղաւնաւոր է և Պարոն Մանուկ Եորդանեան, որ է այր մեկնեալ 'ի սիրոյ աշխարհի, սիրող և պարապող ընթերցմանց, և ըստ առաքինութեան մասին զոյգ ընդ ազգասիրութեանն վկայեալ 'ի բազմաց:

ՉՐԻՐՕՆ. ԹԳԱԼ. և ԲԱՆԻՌԻՄԱՍ. Գիւղաքաղաքք 'ի Զաւայ, յորս կան չորս տուն հայք բաղկացեալ 'ի 16 բնակչաց:

ՄԱՐԱՅ: Ունի զտունս երկու և զբնակիչս 19: Յայտն սահմանի 'ի գաւառն Սումբրինգայ բնակի Պարոն Մարգարն Սուքիասեան, որ է գաւառապետ և իշխան նոյն Սումբրինգայ, որոյ կալուածք են իւր իսկ արծաթագին:

ՍՄԱՐԱՆԳ: Ունի զհինգ տուն բնակիչս որք են կալուածաւ

տեարք ունեն զգործարան շաքարի և լեղակի, և սահմանա-
նեն զվաճառականութիւն: Անուանի է 'ի նստա Պարոն Պողոս
Անդրէասեան, որ ունի զկալուածս և յամին 'ի գործարանէ
իւրմէ տասնայ զքսան հազար փիքուլ շաքար: 5:

(1) . Հոգար Ա . գլխի :

(2) . Այն հանգիսի պահի 'ի հարեմարանի որից Ահեմէրիշեան
վանի :

(3) . Գաղաթոր նոյն հրովորեալի տաւալ 'ի Ըսհեմէ-ոյ՝ պահի
'ի գրտաթան որից Ահեմէրիշեան վանի :

(4) . Զաւառեցիտ յաղագս հրկին պարտաւ ոչ յոթորեցան ընդ
հաթաղիկոսանուն նահապետի, նախ վանն ոչ սպասելոյ ընդունել զմա-
տոր Զաւառեց-ոյ, և երկրորդ յաղագս գալոյ վանն նորս հարծէտ լի-
նելոյ հախափո հառվեանհանութեան: Յայն սահման Զաւառեցիտ ժողով
գրեմ շնորհիւ տա ժողովանութեանն որից Էջմիածնի յոմի 1693, զոր
գրիւնդիւն որիւնի պարտաւ 'ի սուրբ Ահեմէրիշի վանին և պարտաւ
զայն ընդ միւսնս սարեւ: Արդեւ սոր զորիւնի այն նահալի ոչ տաւոր
համարեմ յաղագս լինելոյ ազգային հանութեան, Բեդլեք արտաւոյ հարգի
պարտաւութեան է գործ:

(5) . 1 . Փետրուարի 135 . Անգղիական Պոլիս :

42 .

Սուրբ և սիրելի պաշտօնակցաց մերոց, և հարազատաց
հաւատարմաց երջանկացիւց եղբարց ճշմարտախոհաց և ուղ-
ղասիրաց, վերադիտողացդ սրբազանից զետեղիւրոց 'ի գերա-
զահ և 'ի գերահռչակ, 'ի սուրբ և 'ի սրբարար Աթոռգ Էջ-
միածին 'ի մայրդ հասարակաց, նա և որոց ընդ հովանեա-
գորին սրգիւցիւրոց յաշխարհիդ արարադայ և յատրպատակա-
նի, քահանայապետից, և քահանայից, և համօրէն լրման
աւխտի ժառանգաւորաց և վիճակաւորաց սուրբ եկեղեցւոյ:

Ողջոյն 'ի քրիստոս մատուցանեմք սիրալրական սիրով
 օրբութեան երկնաւոր խաղաղութեամբն հանդերձ մեք
 'ի Շօշ եղեալ քրիստոնէախումբ գասք եկեղեցականաց և
 աշխարհականաց : Ընդ որոյ և որով ծանուցանեմք պատ-
 ուանկանութեան ձերոյ զեղիւոց իրաց դիպիւոց , որ 'ի մե-
 րումս եղեալ թշուառութեան ամանակի յանգգուշութեան
 և յանպատրաստութեան մերոյ պատճառէ , որով կամք ամե-
 նեքեան երեքեալ և տատանեալ իբրեւ զնաւ խռովեալ յա-
 լիաց ծովու : Քանզի սկիզբն և աւարտ խաղաղութեան զբա-
 րեկարգութիւնն շինել իմանամք , զի ուրանօր բարձեալ է
 բարեկարգութիւն՝ արմատացեալ լինի աղմուկ խռովութեան ,
 որպէս և տեսանեմք մերով ահսանելօք : Քանզի որքան
 վախճան առեալ է 'ի կենցաղոյս ընդ երանելիմն հանգու-
 ցեալ երջանիկ Հայրապետն մեր Տէր Եզիազար՝ վրդովումն խը-
 ռովութեան ոչ պակասի 'ի մէնջ , պատճառն անխոհեմ և
 անհանձար մարդոց գործ և արարմունք , որք յիւրեանց փա-
 ռամօլութեանց ախտիցն ձգեալք և պարապեալք , որոց զը-
 լուխ և զօրավիգ զատապատցի Մինասն , որ ոչ գրոց աշա-
 կերտեալ 'ի մանկութենէ , և ոչ ճշմարտութեան վարուց հե-
 տեալ , ոչ զտեսականն ծանուցեալ , և ոչ գործնականին
 մասին հաղորդեալ , այլ զօրէն գռեհկաց զերկրաւորս և եթ-
 ողջունեալ և 'ի նոյնն ցանկ գեգերեալ , ժամադիր եղեալ ընդ
 'նահապետին ձեռագրով և կնքով միմեանց թէ միշտ 'ի քո
 կաթուղիկոսութեանդ ես եղէց աթոռակալ , այսու պայմանաւ
 յառաջեցուցեալ զայդ գործ , որ մեզ ամենեցուն ստոյգ և ի-
 րաւապէս յայտնի եղև որ այդ այդպէս է , և առաւել քան
 զայդ գիտակ եղաք ամենայնի՝ զոր չէ պարտ մի ըստ միոջէ
 արձանացուցանել 'ի գիրս :

Եւրդ հիվ իցէ աստապատցի Մինասն որ զայդ առնիցէ , միթէ
 ազգս արծաթագին է Հօր գորա , որում և կամիցի վաճա-
 ւիցէ յազազս պօրտոյ և յորովայնի իւրոյ , եթէ այդպիսի է
 կարգ և կանոն կաթուղիկոս ձեռագրութեան՝ հիվ պակաս
 քան զնա՝ որ ոչ կարիցէ զոմն կատարող ախտի իւրոյ ձեռ-
 նադրիլ կաթուղիկոս , քանզի 'ի ձերում աշխարհի յօլովք

դոն վանորայք և Եսիսկոպոսունք նաև 'ի մերօ աշխարհի .
եթէ այդպէս իցէ որ առանց ընտրութեան և վկայականի թըղ-
թոյ ձեռնադրեալն է կաթուղիկոս , որում պարտ է հասագան .
դեւ իմ է որ ոչ կարիցէ իբրև զաստապատցին օծանել զոյ
'ի պատիւ կաթուղիկոսութեան , իմ է որ պակաս է քան զնո
որ օծեալ նորա լիցի կաթուղիկոս , և այլոցն ոչ , եթէ նո-
րայն ընդունելի՝ ուրեմն այլոցն պարտ է լինիլ և ընդունելի
իսկ եթէ այլոցն ոչ՝ ուրեմն և նորայն ոչ , տինա՞ որ առատ
պատցին ոչ է 'ի կարգի հասարակաց , այլ յոռի և անարդ-
քան զամենեւեան յաղագս անսւսման և անվարժութեան
իւրոյ , զոր տգիտութիւնն մայր գոլ ռահմանեցին ամենայն
մոլութեանց , որով դա կայ պարաւանդեալ որ այդպիսի ոչ .
իրազործութիւն գործեաց 'ի մէջ ազգիս , որ և յետ կատար-
ման գործոյն գրեալ են առ մեզ կրկին պատճառ :

'Եւ իսկ եթէ ըստ կտակի հոգևոր տիրին արարաք զայս , երկ-
րորդ եթէ 'ի ձէնջ առաքեալ թղթոյն բանիւն գործեցաք :
Առաջնոյն զայս պատասխանեմք , եթէ Եղիազար հոգևոր Տէր
ոչ է արարեալ զայդ կտակ , որպէս և կանխագոյն յայտ իսկ
է ձեզ , և յետոյ մեզ ևս եղև զըստոյզն յայտնի . զոր եթէ
կամիք մեք ծանուցուք ձեզ զճշմարիտ կտակ հոգևոր տի-
րին , արդ սրովհետև արար՝ վասն էր ոչ դրոշմեաց ձեռամբ
իւրով 'ի քարտիսի՝ զոր կանխագոյն իսկ ունէր սովորութիւն
յաւարտ բանին զնէր ձեռօ ասելով՝ եթէ առ 'ի հաստատու-
թիւն քանիս եդի զձեռագիր 'ի վերայ . որ քանի թուղթ առ
մեզ գոյ այսպիսի գրեալ և դրոշմեալ , հարկաւորապէս և
առաւելապէս դմին իրի յաւէտ պարտէր զայդ սովորութիւն
'ի գործ ածել , զի համաշխարհականէ բանդ և իրազործու-
թիւն , որով երևի ոչ գոլ ճշմարիտ զասացեալն : Այնմք եթէ
և ասացեսդ ևս լիցի , հայեցարուք 'ի կարգս և 'ի կանոն
հարցն սրբոց և երանելի նախնեաց , եթէ այդպէս է սովո-
րութիւն և կարգ՝ կաթուղիկոսն , թարց ժողովոյ Եսիսկո-
պոսաց և վարդապետաց , նաև հարց վանականաց լիոնականաց
կրօնաւորաց , և աշխարհաթողով հանգիսի , ինքնահաճ կա-
մօք ըստ ակարճակաց օրտի իւրոյ , կոշեցէ զօք 'ի պատիւ

Կաթուղիկոսութեան, եթէ այնպիսին ընդունելի եղեալ է՝
 և այժմ լինիցի, ապա թէ թիւր և զարտուղի է յընթացից
 Տախանեաց՝ ուրեմն ոչ է ընդունելի, եթէ հարցն առաջնոց և
 նոցին կանոնաց ոչ անսան՝ գոնէ՝ ի մերումն եղեալ ժամանակի
 հարցն անտացեն, որ ի թուահաշուութեան տոհմիս հայ-
 ասկան հազար երրորդի հարիւրորդի և տասն և հինգ ա-
 մի մեծանուն վարդապետք, երեւելիք և նշանաւորք ժո-
 ղովեալ են ի սուրբ Աթոռք Էջմիածին, հետեւելով հարցն
 սրբազանից, և քանի գլխով քան կարգեալ յաղագս կաթու-
 ղիկոս ձեռնադրութեան, թէ որ ոչ լինի այնպէս՝ խոտելի է,
 որոց գրեալ քանքն զուսաւոր հոգի Մովսէս վարդապետին
 ձեռնագրով և այլ սրբազան վարդապետաց կնքով և գրով
 առ մեզ է, որոյ սաւատն և սառ ձեզ առաքեցաք, եթէ այնց
 քանից միոյն համաձայնի արարեալն ներկայիս՝ ապա է մեզ
 ընդունելի, իսկ թէ ոչ՝ մեք ումեք ոչ եմք պարտական ե-
 թէ զպարտսն պահանջեսցէ, այսքան առ առաջինն, երկրոր-
 դին զայս տամք պատասխանի, թէ գրեալեմք մեք առ Տէր
 Եղիազար կաթուղիկոսն և ոչ կարեմք յուրաստ լինել, թէ
 որքան դու կենդանի ես՝ մեր կաթուղիկոս դու ես և յեա քո
 կատարողեմք կամաց քոց, և քոյոցն առնելոց եմք կաթուղի-
 կոս, ահա եղիազար հոգեւոր տիրին ոչ մի ունէր աշակերտ՝
 այլ յովով, եթէ մեք յանուանէ մարդոյ անուն գրեալ եմք,
 ապա թէ մեզ վերայ հաստատի քանդ, իսկ թէ անորոշակի
 եմք գրեալ՝ ապա զուր և նանիր է մեզ վերայ առացեալի և
 անպատշաճ արարեալի. ի յաւիտենից ոչ սք լուաւ թէ
 նախքան զթաղումն վախճանեալ կաթուղիկոսի օծանիցի նոր
 կաթուղիկոս, զոր ահա եղև, մի թէ եղիազար հոգեւոր Տէրն
 այր տգէտ երեւցաւ յաչս սմանց, քանդի իւր խոհեմութեամբն
 և խորագիտութեամբն ի գալն յերուսաղէմայ հասաւ ի նոս-
 տանդնուպօլիս, ասելով թէ ոչ եկից ի սուրբ Աթոռն մինչև
 ոչ զայցէ մանասր Իսպահանու և յորժամ առաքեցաք՝ իսկոյն
 ինն, այսպէս չլինի արարք առն խոհեմագունի, եթէ յաղագս
 ինքեան այսպէս խորհէր՝ ապա վասն այլոց զիարդ հրամայ-
 էր լինել առանց մեր մանսարի, զոր յիտ գործոյն կատարման

Թարց վկայականի թղթոյ, ապա խնդրեալ էին 'ի մէջ ման-
սար զօր մեքն արդեանս գրեալն յայնժամն էաք գրելոց. բայց
երկրորդ Հողեփեռնէոս և Գողդոսս անկեալ և կործանեալ
զաւետս կաշառակուր եղեալ և արծաթով կուրացեալ. կըր-
կին և երեքկին անգամ ընկալեալ զկաշառ լիպասի հաւք՝
հանեալ և առաքեալ առանց մեր մանսարի, սալահի և գի-
տութեան, որոյ վասն և ինքն կործանեցաւ, և նոր քալան-
թար հաստատեցաւ Մահտեսի խօջա Պետրոսի որդի Քրիս-
տոսիւ օրհնեալ խօջա Ղուկասն ամենին յար և նման քա-
րեպաշտութեան հօրն իւրոյ: Այսուհետեւ կաշառն անգործ
եղեալ ճշմարտութիւնն է Թագաւորելոց և ուղղութիւնն
հաստատելոց: Ժամէ այսուհետեւ մեզ սիրելիք 'ի քնոյ զարթ-
նուլ, քանզի գիշերն մերժեցաւ և տիւն մերձեցաւ: Այս
թուղթ վասն այնր առաքեցաք առ մեծութիւն ձեր զի ցու-
ցանիցէք կաթուղիկոս եղնողիզ եթէ կամի դա բռնութեամբ,
և ուժգնութեամբ բազկի իւրոյ տիրել մեզ՝ ոչ կարէ, քանզի
մեք ոչ ումեք եմք արծաթագին, զի բարձրեալն որոյ տէ-
րութիւնն սեփականէ և իշխանութիւնն բնութեամբ՝ բռնա-
բար ոչ ումեք տիրէ, թող թէ մարդ: Իսկ ապա թէ արդա-
րութեամբ և իրաւամբք տիրէ՝ հաղանդիմք և մեք առաւել
քան զառաւել: Եւ թէ զի՞նչ է արդարութիւն եւ իրաւունք,
ի՞նչ է գնալ անխոտոր զշաւիղս յառաջնոցն որբոց, եթէ
նախնեացն և զերագունիցն ոչ՝ սակայն յետնոցն որ 'ի մեր-
ումն ամանակի զառաջնոցն ստացան վարս և առաքինութիւնս,
ճշմարտութեան կարգաց և կրօնից հետեւելով, զլուսաւոր
հոգիք Մովսէս և Փիլիպպոս կաթուղիկոսացն ասեմք, որ 'ի
վերջին ժամանակս փայլեցան իբրեւ զարեգակն ջահաւորեալք
'ի մէջ սուրբ եկեղեցւոյ և յաղաղս Հայաստանեայց: Եւ
զի՞նչ է խնդիր մեր և զիրո՞ համառօտաբար կարգեսցուք,
Երկոտասան զլիւսք: Նախ զի կաթուղիկոսն միշտ և անպա-
րաս ընթերցցի զԱստուածային գիրս և ինքննավիմբ վարեա-
ցի և վարեսցէ զեկեղեցի: Երկրորդ զի գպրատունս և ըզ-
գասատունս հաստատեսցէ յամենայն տեղիս, որպէս սովորու-
թիւն է այլազգեաց Քրիստոնէից, և մանաւանդ թէ մեզ իսկ

դ լինովին նա և պարտից և, զոր գիտողացն է քաջայայտ թէ
որքան ունին ջանք և փոյթ յայդմ իրի, քանզի շինութիւն
և հաստատութիւն ազգի գովաւ լինի : Որպէս և տեսանեմք
խոսկանացեալ և անպիտանացեալ ազգն վրաց յաղագս ոչ ու-
նեւոյ փոյթ զայնմանէ : Երրորդ զի և ինքն ասուեղէն բզ-
գեցցի և ոչ բամբակեղէն կամ վշեղէն և ոչ այլոց թոյլ տայ-
ցէ : Չորրորդ զատ և առանձին 'ի միաբանից ոչ յազօթս
կացցէ, և ոչ հաց կերիցէ, այլ ընդ միաբանսն հաղորդեսցի,
'ի յամենայն աղօթսն և 'ի հացկերոյթ սեղանատեղսն : Հինգ-
երրորդ մի լիցի առանձին տնտեստուն և մառան, և մի իմ
և քո 'ի մէջ բերիցէ 'ի հասարակ տան, ինքն իւրայովքն ա-
ւելորդօք քան զհարկաւորն շատացեալ, և հասարակն անխը-
համ և անայցելու մնացեալ կարօտ հարկաւորին, այլ զամե-
նայն մի լիցի, եթէ գան ցարան եթէ շտեմարան, եթէ տըն-
տեստուն և եթէ սեզանատուն : Անցերրորդ մի զարդա-
րեալ սիգաքայլ երիվարօք յոխորտացեալ յօրանայցէ, այլ
կիտիշեօք շրջեսցի, որպէս և տեսեալ իսկ եմք զնախնին ա-
չօք մերովք : Եօթներրորդ ոչ ունիցի երկու կամ երեք և
չորք փայտակ որպէս այժմն լսեմք, այլ միով սուրհանդակաւ
բաւականանալ որպէս նախնի կաթուղիկոսունքն : Ութեր-
րորդ նոր զարմանս և ծիծաղելիս ոչ առնել, քի, թէ քար-
շել առաջի ըստ օրինի իշխանաց եզակս մէկ, երկու, և
կամ աւելի և պակաս, և կապել թիւր և զադարայ, որ կա-
րի հեռի է 'ի հոգեւոր իշխանութենէ, զի զէն զինուորու-
թեան մերոյ ոչ է մարմնաւոր՝ այլ հոգեւոր ըստ առաքելոյ :
Իններրորդ ոչ պահել մատաղ մանկունս զսպասաւորս ա-
ռաջի զարդարեալ զգեստիւք 'ի գայթակղութիւն տկարա-
մտաց, այլ կատարեալ հասակաւ և մուրուօք սեւազգեստ և
խոշորահանդերձ 'ի յամօթ հակառակորդաց բամբասողաց :
Տասներրորդ արանց տղիտաց և անվարժից մի տայցէ պատիւ
Եպիսկոպոսական, և իշխանութիւն ժարդապետական, քանզի
նոքա որ ունին ջան, և աշխատասիրութիւն ուսման՝ տեսա-
նելով զայլս թարց ջանից և աշխատանաց ընկալեալ զպատիւ
Եպիսկոպոսութեան և զաստիճան վարդապետութեան, և

Նօքա յուսահատեալ խափան լինին 'ի քարի յառաջադիմեալ
 թիւնէ և մնայ ազգս 'ի մէջ անդիտութեան խաւարի յաղաղս
 անընտրութեան ըստ Արիօտոտէլի որ ասէ, եթէ կամիս քա-
 րեկարգութիւն տան, ընտրեալ զլաւն 'ի վատթարէն և զվա-
 տակաւորն յանջանէն, և ըստ իմաստնոյն թէ՛ զփառս իմաս-
 տունք ժառանգեցեն: Մեծասաներբօրդ՝ ոչ ածեց պա-
 տիժս անսլատշաճս 'ի վերայ ուրուք անյարմար կարդի և աս-
 սիճանի, որպէս լսեմք թէ այս ինչ մարդոյ մուրում կըտ-
 րելէ, և այս ինչ մարդ 'ի սիւն կապեալ, ոչ միանգամ լռեմք՝
 այլ յոլովակի, ուստի՛ ունի օրինակ զայդպիսի անուպայ արար-
 մանց, զայր եպիսկոպոս առանց ժողովոյ և դատաստանի, 'ի
 ժամ հաց կերութեան և զինի ըմպութեան կապեալ 'ի սիւն
 և բրածեծ տալ առնել արանց օրիկայից և ելուղակաց և
 յետոյ զմուրումն հատանել: Բարեպաշտն Առօտանդիանոս երբ
 արար զայդ Արիօտի թէպէտ և սպանման էր արժանի, և կամ
 փոքրն Թէոդոս առ նետար երբ գործեաց զայդ, և կամ
 Հայրապետքն սուրբք երբ օրէնս վարկան և իրաւունք հա-
 մարեցան այդպիսի դատաստանաւ դատել զեկեղեցական և
 մանաւանդ եպիսկոպոս, որպէս գրէ սուրբն Արեւիկ Աղէթ-
 օանդրացի յաղագս պղծոյն 'նետարի թէ՛ լուծումն արա-
 րաք զնա յեպիսկոպոսութենէ իրաւամբք ժողովոյն: Զի
 Մովսէս հոգեոր տէրն երբ արար զայդ և կամ լուսաւոր
 հոգի Փիլիպպոս կաթողիկոսն, ի՞նչ ամ վարեալ զկաթո-
 ղիկոսութիւնն երբ և կամ ում մուրում կտրեաց կամ սիւն
 կապեաց, հոյնպէս և Եակոբ հոգեոր Տէրն քան և հինգ
 ամ կացեալ յաթոն միայն ընտիրիոսին էած զայդ պատիժ,
 հմին աշխարհ վկայէր մահու գոլ արժանի, և ոչ լոկ պատ-
 ժոյ, զոր այժմս տարի և կէս է քանինն լսեմք զայդպիսի
 խայտառակեալ զուր և ունայն պատճառաւ, այդպիսի պա-
 տիժ քաղաքական օրինի և դատաստանի է անկ և ոչ եկեղե-
 ցական: Մասնորոյ ոչ կամիմք զայր եպիսկոպոս կամ վարդա-
 պետ թարց ժողովոյ և կանոնաց դատել կամ պատժել,
 յորմէ պատճառէ մնասս յոլով ծնանի, զի ժամանակս չարէ:

Երկտասաներորդ մի փոփոխեցէ զթեմ և զվիճակ Եպիս-
կոպոսաց ըստ նմանութեան բրքիշօյի և շմուէլի, որ մինն
զմեռեալ Եպիսկոպոսաց վիճակն յափշտակէր, իսկ միւսն և
զկենդանի Եպիսկոպոսաց. որպէս զրէ քերթողահայրն Մովս-
էս 'ի վիպագրութեան իւրում: Այլ ըստ ուղղիղ կանոնաց ա-
ռաքելական և հայրապետական իւրաքանչիւր Եպիսկոպոս
տիրէ յիւրում վիճակին, և իւրաքանչիւր թէմ յիւրում ա-
թոռոյ կացցէ և մնացէ՝ զոր 'ի բնէ ունի կարգեալ և հաստա-
տեալ: Բայց թէ առաջնորդ Եպիսկոպոսն անուղղագործս ու-
նիցի՝ դատեսցի ըստ իրաւանց կանոնաց եկեղեցւոյ, և որպէս
արժանն է պատժեսցի, քանզի 'ի փոփոխմանէ և 'ի բաժան-
մանէ բազում չարիս ծնեալ է, ծնանի և ծնանելոց է, ըստ
Տէրունականն բանի՝ տուն, քաղաք, և թագաւորութիւն բա-
ժանեալ կործանի. և զի ամենեցունցդ է քաջայայտ որ իւրա-
քանչիւր աթոռ պսակեալ է ընդ իւրոյ վիճակին, որոց ոչ է
սրարտ բաժանիլ 'ի միմեանց. թէպէտ յետ սրբապետ կաթօղի-
կոսին Տեառն Փիլիպպոսի, ոմանց բաժանումն եղեալ է, և
այն ոչ կանոնական իրաւամբք՝ այլ յանիրաւ յարձակմանէ՝
որոց յայսմ հետէ ոչ կամիմք, և ոչ թողացուցանեմք լինիլ
զայն անկարգութիւն: Եւ 'ի վերայ այսր ամենայնի, աստա-
պատցի Մինասն արտաքսեսցէ և հալածեսցէ 'ի սուրբ Աթո-
ռոյդ և յայրարատ գաւառէ, և կորուսցէ 'ի բնիկ տեղի իւր,
և զոր ինչ ստացեալ է և ունի՝ խլեսցէ 'ի ձեռացն, մարտա-
կտրելոյ, սիւն կապելոյ, և բրածեծ առնելոյ գա է արժա-
նի, և ոչ այս և այն. հալածեալ կորուսանիցէք ձեռագրով
որ այլ յերեւան չկոխէ բարի է, ապա թէ ոչ՝ ճշմարտին
յայտնի է, մեք առնեմք արքունի հրամանաւ, և զիտեմք
թէ որպէս անպատմելի, և անասիլի խայտառակութեամբ կո-
րուսանելոց եմք հանդերձ դատապարտական պատժիւք, քան-
զի գա ևս բաղմաշիմի կողառօք կուրացուցանէր զայս գար-
շիլի այրակերպ դադանս յաղագս 'ի զլուի հանելոյ զիւր
չարութեան գործն, վասն որոյ ոչ կամիմք՝ այդպիսի բան-
սարկու և շոգմոգ առն մնալ 'ի սուրբ և 'ի հռչակաւոր տե-
ղիդ, այլ յոնկեան ուրեք ծակամուտ կացցէ, որպէս և ար-

Ժան իսկ է : Ահա զայս երկոտասան բանք կարգեալք պ. հանձնէք 'ի կաթուղիկսէն, ով որ և իցէ և զայս բանս խնդ. բանաց եղբայրական սիրով առ ձեզ առաքեցաք իբրեւանդամք միմեանց լինելով ցաւակիցք, և դուք տարեալ ցուցէք իւրն, եթէ հաւանի և ընդունի գրով և կնքով իւրով և վկայութեամբ երջանիկ եպիսկոպոսաց՝ առ մեզ առաքեցէ իբրեւ զայետիկար անջինջ մնալ առ մեզ . յայնժամ և մեք օրով հլու հպատակութեամբ հրազանդ լիցուք նմա իբրեւ գլխոյ, և ինքն թաղաւորեցէ յիկեղեցիս մեր օրպէս զարեգակն, ապա թէ ոչ ընդունիցի զասացեալս մեր և կամ զբրեալս խոտան համարեցի՝ յայնժամ զգրեանս մեր զարձուցիք յետ, յայնմ հետէ գիտեմք և մեք թէ օրպէս պարտն իցէ առնել յամենայն կողմանէ անխիղճ : Տպեցաւ տիպս երկու հարիւր, 'ի դրան սուրբ Ամենափրկչի վանացս նոր Զուղայու, յիսպահան քաղաքի, 'ի թուում կենարարին մերոյ հազար վեց հարիւր նսուն և երեք : Եւ 'ի հայոց հազար հարիւր քառասուն և երկու : Զամսեանն Մա. յիսի Թ :

(5) . Տոյս-Է գահէն այստէկ մեծոր 'ի գրեթեմ վանէն Ամենափրկչի :

(6) . Եւդ-է և Բո-շի Գ-շուց 'ի կորգի գործաւեանն իշ. Զայեւ գահէն 'ի հարեւորութեան օրեայ վանէն Ամենափրկչի :

(7) .

(8) .

(9) . Ստեփանոս Առաջնորդ 'ի 21 մայիսի յով 1126 (1676) գրե շիւղի օրհանգիստն 'ի Համալստեմ Տէր Մանուէլ և առ Տէր Սեդեմ ֆրահանյո յաւանստեմ յիշորհայեմն, « Եկեղեցոյ շիւղի « Բիւն և հարաւորութեան լսութ, յոյժ օրհանգիստ և առաքեցաք զ. « Զոյստի Եկեղեցոյն զի գործաւեան Գ-գնոց և այլ խանկ և « Ժիւնէն » :

(10) . Խնդր-գիր հոյ հարաւորութեան Համալստեմ յով 1852 գրեւառ Երէն Առաջնորդ Միւղիւն Թադրէո օրհ եղեմիպոս :

(11) - Բարձրագոյն շէնքերու վրայ 'ի սահմանին Հնդկաստանի' եւ Եւրոպայի միջեւ ընկած Բրիտանիան հաստատութեան :

(12) - Գերբ յորինելու եւ գորգերու վրայ 'ի Մարտի' :

(13) - Արտի Աշոյ Պետրոսի Ոսկեմեան , եւ հարկ Աշոյ Գրիգորի Սահման - Տէր :

(14) - Աշոյ Յովսէփ Արտեան , որ 'ի Սահմանի , աւելի հարգութեան յանդէմ , այլ ոչ չ'աշխատեալ :

ՅՈՒՆՈՒՆՈՒՆ

Այլ-որեք Անտիքիւն լինելու եւ գորգերու վրայ 'ի Մարտի' :

Ը . Կալուածք զոր ունի այժմ վանքն՝ տեղի հակամեծացան ըստ կրկին տեսակի , նախ զի մեծ մասն զնեցան հետ զհետէ 'ի նախկին Առաջնորդաց , եւ երկրորդ՝ զի 'ի Ժողովրդոց բարեպաշտից ոմանց տուեալ եղին նուէր առ վանքն 'ի յիշատակ հոգւոց իւրեանց (1) : Ի զօրանալ բռնութեանցն 'ի Զուղայ յիօթն եւ տասներորդի դարու , մինչ բազումք լքեալք ըզտունս իւրեանց ելին եւ փախեան 'ի Զուղայոյ , տուեալ նոցա մնացին անտերուսն եւ սկեան ամայանալ , վասն որոյ տնօրինեցաւ զի որ կարողն է զամայի տունն հարթեցէ եւ արացէ այդի (2) , ուստի յայնմ Ժամանակի յայժմ դիւրագնով լինէր զնեւն զայդիս եւ զկալուածս :

Ը . Այլ-որեք վանքի ըստ հիշեալից յայնի :

Չանդիրէնց Գողթի այդի .
Փիրէնց այդի .

4 .
1 . 2 .

Շաղկենց վախմին	6 :
Լաղարենց տուն	1 :
Բէկումի այդի	6 :
Սեթաղենց այգի	6 . 5 :
Խէրէվանի Զանայի այգի	7 :
Մէրիտատի այգի	3 . 7 :
Գետառի Ղալանդարենց մուլք	3 :
Յոհան վարդապետին	6 :
Ղալանդարենց տուն	1 . 5 :
Գօլ սանուռէնց տանի այգի	1 :
Շահրիմանէնց Բաբանին	2 :
ժիր Սահրադէնց տուն	6 :
Սալաթէնց այգի	13 . 5 :
Խորայէլէնց այգի	7 . 5 :
Սարկէլի այգի	16 :
Բաղի Մէյդան	6 :
Շամրիզ Ծատուրի այգի	6 :
Պօղոս վարդապետի այգի	2 :
Լղամալի այգի	5 . 2 :
Թօփէնց և Շախնարաթի այգի	7 :
Խաղողի այգի	18 :
Գօղչաբէկէնց	12 . 2 :
Տէր Գետրոսի	2 . 7 :
Գրիգոր աղայի	8 . 5 :
Սեկավզիկէնց	1 . 2 :

Ֆ . Արդի Կառավարական Ժամանակ .

Նորաշէն այգի	26 :
Սլաթէնց մուլք (կալուածք)	8 . 5 :
Սլաթէնց միւս երես	3 :
Նադուստան մուլք	7 :
Նաղչէ մաշէդ մուլք	4 :
Նաղչէնց մուլք	14 :
Նաքիմ Ստեփաննոսէնց տուն և այգի	3 . 4 :
Սանգրէնց մուլք	8 :
Սալանդարէնց	1 . 4 :
Սարիգորէնց այգի	5 . 5 :
Սի կտոր սադայ մուլք	2 :
Սուրատէնց եկեղեցի	4 :
Օհանայ վանք	6 :
Սաղողի մեծ այգին	24 :
Քեարուդատան	6 :
Սովլաբէկէնց այգի	9 :
Յուրիխանէնց	8 :
Տէր Յակոբէնց	1 . 3 :
Չարհաղարէնց երկու այգին	10 . 7 :
Սախմի այգին	4 :
Շոսէյնի այգի	3 . 5 :
Շահվէլէնց եկեղեցի	1 . 3 :

Գումար . 151 . 6 :

Ըստ հոր չափման որ եղև 'ի 1852 ամի , հրամանաւն ներկայ Թադդէոս Սրբազան Առաջնորդի՝ բովանդակ վանքական կալուածքն բովանդակին 146 ջրիբ : Այգին կոչեցեալ Նորաշէն կամ սերկելի՝ է ծառատունկ : Այս այգի ըստ որում է յեզր գետոյն զանդարութայ՝ զբաղում վնասս ընծայէ վանին , զի 'ի գարնան ժամանակի 'ի յորդիւ հեղեղաց բարձրացեալ ջրոյ գետոյն փլուցանէ զորմունսս սոյն այգւոյ : Ի 1855

դոն վանորայք և Եպիսկոպոսունք նաև 'ի մերս աշխարհի -
եթէ այդպէս իցէ որ առանց ընտրութեան և վկայականի (թղթոյ
թոյ ձեռնադրեալն է կաթուղիկոս, որում պարտ է հրապարակել
դիւ իմ է որ ոչ կարիցէ իբրև զաստապատցին օծանել զոք
'ի պատիւ կաթուղիկոսութեան, իմ է որ պակաս է քան զնա
որ օծեալ նորա լիցի կաթուղիկոս, և այլոցն ոչ, եթէ նո-
րայն ընդունելի՝ ուրեմն այլոցն պարտ է լինիլ և ընդունելի,
իսկ եթէ այլոցն ոչ՝ ուրեմն և նորայն ոչ, տինա՝ որ աստա-
պատցին ոչ է 'ի կարգի հասարակաց, այլ յոռի և անարգ
քան զամենեւեան յաղազս անուաման և անվարժութեան
իւրոյ, զոր տգիտութիւնն մայր գոլ սահմանեցին ամենայն
մոլութեանց, որով դա կայ պարաւանդեալ որ այդպիսի ոչ-
բարդործութիւն գործեաց 'ի մէջ ազգիս, որ և յետ կատար-
ման գործոյն գրեալ են առ մեզ կրկին պատճառ:

'Եւ իսկ եթէ ըստ կտակի հոգևոր տիրին արարաք զայս, երկ-
րորդ եթէ 'ի ձէնջ առաքեալ թղթոյն քանին գործեցաք:
Առաջնոյն զայս պատասխանեմք, թէ Եղիազար հոգևոր Տէրն
ոչ է արարեալ զայդ կտակ, որպէս և կանխագոյն յայտ իսկ
է ձեզ, և յետոյ մեզ ևս եղև զըստոյզն յայտնի. զոր եթէ
կամիք մեք ծանուցուք ձեզ ճշմարիտ կտակ հոգևոր տի-
րին, արդ որովհետև արար՝ վասն էր ոչ դրոշմեաց ձեռամբ
իւրով 'ի քարտիսի՝ զոր կանխագոյն իսկ ունէր սովորութիւն
յաւարտ քանին զնէր ձեռս ասելով՝ թէ առ 'ի հաստատու-
թիւն քանիս եդի զձեռագիր 'ի վերայ. որ քանի թուղթ առ
մեզ գոյ այսպիսի գրեալ և դրոշմեալ, հարկաւորապէս և
առաւելապէս դմին իրի յաւէտ պարտէր զայդ սովորութիւն
'ի գործածել, զի համաշխարհականէ քանզ և իրազործու-
թիւն, որով երևի ոչ գոլ ճշմարիտ զասացեալն: Ասեմք թէ
և ասացեալ ևս լիցի. հայեցարուք 'ի կարգս և 'ի կանոնս
հարցն սրբոց և երանելի նախնեաց, եթէ այդպէս է սովոր-
ութիւն և կարգ՝ կաթուղիկոսն, թարց ժողովոյ Եպիսկո-
պոսաց և վարդապետաց, նաև հարց վանականաց լիոնականաց
կրօնաւորաց, և աշխարհաթողով հանդիսի. ինքնահաճ կա-
մօք ըստ ախորժակաց օրտի իւրոյ, կոչեսցէ զոք 'ի պատիւ

կաթուղիկոսութեան, եթէ այնպիսին ընդունելի եղեալ է՝
 և այժմ լինիցի, ապա թէ թիւր և զարտուղի է յընթացից
 նախնեաց՝ ուրեմն ոչ է ընդունելի, եթէ հարցն առաջնոց և
 նոցին կանոնաց ոչ անսանձ գոնէ՝ ի մերումն եղեալ ժամանակի
 հարցն անտասցեն, որ ի թուահաշուութեան տոհմիս հայ-
 փական հազար երրորդի հարիւրորդի և տասն և հինգ ա-
 մի մեծանուն վարդապետք, երեւելիք և նշանաւորք ժո-
 ղովեալ են ի սուրբ Աթոռդ Եջմիածին, հետեւելով հարցն
 սրբազանից, և քանի զլիով քան կարգեալ յաղագս կաթու-
 ղիկոս ձեռնադրութեան, թէ որ ոչ լինի այնպէս՝ խոտելի է,
 որոց գրեալ քանքն չուսաւոր հոգի Մովսէս վարդապետին
 ձեռնագրով և այլ սրբազան վարդապետաց կնքով և գրով
 առ մեզ է, որոյ սաւատն և առ ձեզ առաքեցաք, եթէ այնց
 քանից միոյն համաձայնի արարեալն ներկայիս՝ ապա է մեզ
 ընդունելի, իսկ թէ ոչ՝ մեք ումեք ոչ եմք պարտական ե-
 թէ զպարտսն պահանջեցէ, այսքան առ առաջինն, երկրոր-
 դին զայս տամք պատասխանի, թէ գրեալեմք մեք առ Տէր
 Եղիազար կաթուղիկոսն և ոչ կարեմք յուրաստ լինիլ, թէ
 որքան դու կենդանի ես՝ մեր կաթուղիկոս դու ես և յետ քո
 կատարողեմք կամաց քոց, և քոյոցն առնելոց եմք կաթուղի-
 կոս. ահա Եղիազար հոգեւոր տիրին ոչ մի ունէր աշակերտ՝
 այլ յովով, եթէ մեք յանուանէ մարդոյ անուն գրեալ եմք,
 ապա թէ մեզ վերայ հաստատի քանդ, իսկ թէ անորոշակի
 եմք գրեալ՝ ապա դուր և նանիր է մեզ վերայ առացեալք և
 անպատշաճ արարեալք. ի յաւիտենից ոչ որ լուաւ թէ
 նախքան զթաղումն վախճանեալ կաթուղիկոսի օծանիցի նոր
 կաթուղիկոս, զոր ահա եղև, մի թէ Եղիազար հոգեւոր Տէրն
 այր տգէտ երեւցաւ յաչս ոմանց, քանդի իւր խոհեմութեամբն
 և խորագիտութեամբն ի գալն յերուսաղէմայ հատաւ ի Եոս-
 տանդնուպօլիս, ասելով թէ ոչ եկից ի սուրբ Աթոռն մինչև
 ոչ զայցէ մանսար Իսպահանու և յորժամ առաքեցաք՝ իսկոյն
 ինն, այսպէս լինի արարք առն խոհեմագունի, եթէ յաղագս
 ինքեան այսպէս խորհէր՝ ապա վասն այլոց զնարդ հրամայ-
 ւեր լինիլ առանց մեր մանսարի, զոր յիտ գործոյն կատարման

Թարց վկայականի թղթոյ, ապա խնդրեալ էին 'ի մէջ ման-
սար զոր մեքն արդեանս գրեալն յայնժամն էաք գրելոց, բայց
երկրորդ Հողեփեռնէոս և Գողգոսս անկեալ և կործանեալ
զաւետս կաշառակուր եղեալ և արծաթով կուրացեալ, Կըր-
կին և երեքկին անգամ ընկալեալ զկաշառ լիպասի հուքմ
հանեալ և առաքեալ տռանց մեր մանսարի, սալահի և գի-
տուութեան, որոյ վասն և ինքն կործանեցաւ, և նոր ֆալան-
թար հաստատեցաւ Մահտեսի խօջա Պետրոսի որդի Քրիս-
տոսիւ օրհնեալ խօջա Ղուկասն ամենեւին յար և նման, բա-
րեպաշտութեան հօրն իւրոյ: Այսուհետեւ կաշառն անգործ
եղեալ ճշմարտութիւնն է թագաւորելոց և ուղղութիւնն
հաստատելոց: Ժամէ այսուհետեւ մեզ սիրելիք 'ի քնոյ զարթ-
նուլ, քանզի զիշերն մերժեցաւ և տիւն մերձեցաւ: Վայ
թուղթ վանն այնր առաքեցաք առ մեծութիւն ձեր զի ցու-
ցանիցէք կաթուղիկոս եղնողիդ եթէ կամի դա բռնութեամբ,
և ուժգնութեամբ բազկի իւրոյ տիրել մեզ՝ ոչ կարէ, քանզի
մեք ոչ ումեք եմք արծաթագին, զի բարձրեալն որոյ տէ-
րութիւնն սեփականէ և իշխանութիւնն բնութեամբ՝ բռնա-
բար ոչ ումեք տիրէ, թող թէ մարդ: Իսկ ապա թէ արդա-
րութեամբ և իրաւամբք տիրէ՝ հազանդիմք և մեք առաւել
քան զառաւել: Եւ թէ զի՛նչ է արդարութիւն և իրաւունք,
ի՞նչ է գնալ անխոտոր զշաւիղս յառաջնոցն որոց, եթէ
նախնեացն և զերագունիցն ոչ՝ սակայն յետնացն որ 'ի մեր-
ումս ամանակի զառաջնոցն ստացան վարս և առաքինութիւնս,
ճշմարտութեան կարգաց և կրօնից հետեւելով, զլուսաւոր
հոգիք Մովսէս և Փիլիպպոս կաթուղիկոսացն ասեմք, որ 'ի
վերջին ժամանակս փայլեցան իբրեւ զարեգակն ջահաւորեալք
'ի մէջ սուրբ եկեղեցւոյ և յողագոս Հայաստանեայց: Եւ
զի՛նչ է խնդիր մեր և զհրոս՝ համառօտաբար կարգեցուք,
Երկոտասան գլխօք: Նախ զի կաթուղիկոսն միշտ և անպա-
րասլ ընթերցցի զԱստուածային գիրս և ինքննովիմք վարեա-
ցի և վարեսցէ զեկեղեցի: Երկրորդ զի գալրատունս և ըզ-
գասատունս հաստատեցէ յամենայն տեղիս, որպէս սովորու-
թիւնն է այլսղգեաց Քրիստոնէից, և մանաւանդ թէ մեզ իսկ

դ լինովին նա և պարտից և, զոր գիտողացն է քաջայայտ թէ
 Իր քան ունին ջանք և փոյթ յայդմ իրի, քանզի շինութիւն
 և հաստատութիւն ազգի գովաւ լինի : Որպէս և տեսանեմք
 խոստանացեալ և անպիտանացեալ ազգն վրաց յաղագո ոչ ու-
 նելոյ փոյթ զայնմանէ : Երբորդ զի և ինքն ասուեղէն ըզ-
 գեցցի և ոչ բամբակեղէն կամ վշեղէն և ոչ այլոց թոյլ տալ-
 ցէ : Չորրորդ զատ և առանձին 'ի միաքանից ոչ յազօթս
 կացցէ, և ոչ հաց կերիցէ, այլ ընդ միաքանան հաղորդեցի,
 'ի յամենայն աղօթան և 'ի հացկերոյթ սեղանատեղան : Հինգ-
 Երբորդ մի լիցի առանձին տնտեստուն և մառան, և մի իմ
 և քո 'ի մէջ բերիցէ 'ի հասարակ տան, ինքն իւրացովքն ա-
 ւելորդօք քան զհարկաւորն շատացեալ, և հասարակն անխը-
 նամ և անայցելու մնացեալ կարօտ հարկաւորին, այլ զամե-
 նայն մի լիցի, եթէ գան Գարան եթէ շտեմարան, եթէ տըն-
 տեստուն և եթէ սեզանատուն : Վեցերորդ մի զարդա-
 րեալ սիգաքայլ երկվարօք յախորտացեալ յօրանայցէ, այլ
 կիսիշիօք չըջեցի, որպէս և տեսեալ իսկ եմք զնախնին ա-
 չօք մերովք : Եօթներորդ ոչ ունիցի երկու կամ երեք և
 չորք փայտակ որպէս այժմս լսեմք, այլ միով սուրհանդակաւ
 բաւականանալ որպէս նախնի կաթուղիկոսունքն : Ութեր-
 րորդ նոր զարմանս և ծիծաղելիս ոչ առնել, ք, թէ քար-
 շել առաջի ըստ օրինի իշխանաց եգակս մէկ, երկու, և
 կամ աւելի և պակաս, և կապել թիւր և զադարայ, որ կա-
 րի հեռի է 'ի հոգեւոր իշխանութենէ, զի զէն զինուորու-
 թեան մերոյ ոչ է մարմնաւոր՝ այլ հոգեւոր ըստ առաքելոյ :
 Իններորդ ոչ պահել մատաղ մանկունս զսպասաւորս ա-
 ռաջի զարդարեալ զգեօտիւք 'ի գայթակղութիւն տկարա-
 մտաց, այլ կատարեալ հասակաւ և մուրուօք սեւազգեստ և
 խոշորահանդերձ 'ի յամօթ հակառակորդաց բամբասողաց :
 Տասներորդ արանց տգիտաց և անվարժից մի տայցէ պատիւ
 Եպիսկոպոսական, և իշխանութիւն վարդապետական, քանզի
 նոքա որ ունին ջան, և աշխատասիրութիւն ուսման՝ տեսա-
 նելով զայլս թարց ջանից և աշխատանաց ընկալեալ զպատիւ
 Եպիսկոպոսութեան և զաստիճան վարդապետութեան, և

նոքա յուսահատեալ խափան լինին 'ի բարի յառաջադիմեալ
 թենէ և մնայ ազգս 'ի մէջ անգիտութեան խաւարի յաղագս
 անընտրութեան ըստ Արիստոտէլի որ ասէ, եթէ կամիս բա-
 րեկարգութիւն տան, ընտրեա զլաւն 'ի վատթարէն և զվատ-
 տակաւորն յանջանէն, և ըստ իմաստնոյն թէ՛ զփառս իմաս-
 տունք ժառանգեցեն: Մետասաներբորդ՝ ոչ ածեք պա-
 տիժս անսխալաշն 'ի վերայ ուրաք անյարմար կարգի և առ-
 տիճանի, որպէս լսեմք թէ այս ինչ մարդոյ մուրուս կըտ-
 րելէ, և այս ինչ մարդ 'ի սիւն կապեալ, ոչ միանգամ լսեմք՝
 այլ յոլովակի, ուստի՛ ունի օրինակ զայդպիսի անուպայ արար-
 մանց, զայր եպիսկոպոս առանց ժողովոյ և դատաստանի, 'ի
 ժամ հաց կերութեան և զինի ըմպութեան կապեալ 'ի սիւն
 և բրածեծ տալ առնել արանց սրկայից և ելուզակաց և
 յետոյ զմուրումն հատանել: Բարեպաշան Աստանդիանոս Երբ
 արար զայդ Արիստի թէպէտ և սպանման էր արժանի, և կամ
 փոքրն Թէոդոս առ նետար Երբ գործեաց զայդ, և կամ
 Հայրապետքն սուրբք Երբ օրէնս վարկան և իրաւունք հա-
 մարեցան այդպիսի դատաստանաւ դատել զհիկեղեցական և
 մանաւանդ եպիսկոպոս, որպէս զրէ սուրբն Նիւրեղ Աղէք-
 սանդրացի յաղագս պղծոյն Նիստորի թէ՛ լուծումն արա-
 րաք զնա յեպիսկոպոսութենէ իրաւամբք ժողովոյն: Զի
 Սովսէս հոգեւոր տէրն Երբ արար զայդ և կամ լուսաւոր
 հոգի Փիլիպպոս կաթողիկոսն, ի՞նչ ամ վարեալ զկաթո-
 ղիկոսութիւնն Երբ և կամ հւմ մուրուս կտրեաց կամ սիւն
 կապեաց, նոյնպէս և Եակոբ հոգեւոր Տէրն քան և հինգ
 ամ կացեալ յաթուն միայն Ոսփրիոսին էած զայդ պատիժ,
 նմին աշխարհ վկայէր մահու գոլ արժանի, և ոչ լոկ պատ-
 ժոյ, զոր այժմս տարի և կէս է քանին լսեմք զայդպիսի
 խայրառակեալ զուր և ունայն պատճառաւ, այդպիսի պա-
 տիժ քաղաքական օրինի և դատաստանի է անկ և ոչ եկեղե-
 ցական: Ամանորոյ ոչ կամիմք զայր եպիսկոպոս կամ վարդա-
 պետ թարց ժողովոյ և կանոնաց դատել կամ պատժել,
 յորմէ պատճառէ մնաս յոլով ծնանի, զի ժամանակս չարէ:

Երկնոտասաներորդ մի փոփոխեցէ զթեմ և զվիճակ Եպիս-
կոպոսաց ըստ նմանութեան բրքիշօյի և շնուէլի, որ մինն
զմեռեալ Եպիսկոպոսաց վիճակն յափշտակէր, իսկ միւսն և
զկենդանի Եպիսկոպոսաց. որպէս զրէ քերթողահայրն Մովս-
էս 'ի վիպագրութեան իւրում: Այլ ըստ օւղղիղ կանոնաց ա-
ռաքելական և հայրապետական իւրաքանչիւր Եպիսկոպոս
տիրէ յիւրում վիճակին, և իւրաքանչիւր թէմ յիւրում ա-
թողոյ կացցէ և մնացէ՝ զոր 'ի բնէ ունի կարգեալ և հաստա-
տեալ: Բայց թէ առաջնորդ Եպիսկոպոսն անուղղադործ ու-
նիցի՝ դատեսցի ըստ իրաւանց կանոնաց եկեղեցւոյ, և որպէս
արժանն է պատժեսցի, քանզի 'ի փոփոխմանէ և 'ի բաժան-
մանէ բազում չարիս ծնեալ է, ծնանի և ծնանեւոց է, ըստ
Տէրունականն բանի՝ տուն, քաղաք, և թագաւորութիւն բա-
ժանեալ կործանի. և զի ամենեցունցդ է քաջայայտ որ իւրա-
քանչիւր աթոռ պսակեալ է ընդ իւրոյ վիճակին, որոց ոչ է
սպարտ բաժանիլ 'ի միմեանց. թէպէտ յետ սրբաւէր կաթուղի-
կոսին Տէառն Փիլիպպոսի, սմանց բաժանումն եղեալ է, և
այն ոչ կանոնական իրաւամբք՝ այլ յանիրաւ յարձակմանէ՝
որոց յայսմ հետէ ոչ կամիրք, և ոչ թողացուցանեմք լինիլ
զայն անկարգութիւն: Եւ 'ի վերայ այսր ամենայնի, աստա-
պատցի Մինասն արտաքսեսցէ և հալածեսցէ 'ի սուրբ Աթո-
ռոյդ և յայրարատ գաւառէ, և կորուսցէ 'ի բնիկ տեղի իւր,
և զոր ինչ ստացեալ է և ունի՝ խլեսցէ 'ի ձեռացն, մօրուս
կտրելոյ, սիւն կապելոյ, և բրածեծ առնելոյ գաւ արժա-
նի, և ոչ այս և այն. հալածեալ կորուսանիցէք ձեռագրով
որ այլ յերեւան չկոխէ բարի է, ապա թէ ոչ՝ ճշմարտին
յայտնի է, մեք առնեմք արքունի հրամանաւ, և զիտեմք
թէ որպէս անպատմելի, և անասիլի խայտառակութեամբ կո-
րուսանելոց եմք հանդերձ դատապարտական պատժիւք, քան-
զի վա ևս բաղմաւթմի կաշառօք կուրացուցանէր զայս գար-
շիլի այրակերպ դազանս յաղաղս 'ի զլուխ հանելոյ զիւր
չարութեան գործն, վասն որոյ ոչ կամիրք՝ այդպիսի բան-
սարկու և շոգմոգ առն մնալ 'ի սուրբ և 'ի հռչակաւոր տե-
ղիդ, այլ յոնկեան ուրեք ծակամուտ կացցէ, որպէս և ար-

ժան իսկ է : Ահա զայս երկոտասան բանք կարգեալք պս.
հանձնեմք 'ի կաթուղիկոսէն, ով ոք և իցէ և զայս բանա խնդ.
բանաց եղբայրական սիրով առ ձեզ առաքեցաք իբրեւ
անդամք միմեանց լինելով ցաւակիցք, և գուք տարեալ ցաւ
ցէք իւրն, եթէ հաւանի և ընդունի գրով և կնքով իւրով
և վկայութեամբ ճիշանիկ եպիսկոպոսաց՝ առ մեզ առաքեցէ
իբրեւ զայետիկար անջինջ մնալ առ մեզ . յայնժամ և մեք սի-
րով հլու հպատակութեամբ հաղանդ լիցուք նմա իբրեւ
զլխոյ, և ինքն թագաւորեցէ յեկեղեցիս մեր որպէս զարեւ-
դակն, ապա թէ ոչ ընդունիցի զասացեալս մեր և կամ զը-
րեալքս խոտան համարեցի՝ յայնժամ զգրեանա մեր
զարձուջիք յետս, յայնմ հետէ գիտեմք և մեք թէ որ-
պէս պարտն իցէ առնել յամենայն կողմանէ անխիղճ : Տպե-
ցաւ տիպս երկու հարիւր, 'ի դրան սուրբ Ամենափրկչի վա-
նացս նոր Զուղայու . յիսպահան քաղաքի, 'ի թուում կենա-
րարին մերոյ հազար վեց հարիւր նսուն և երեք : Եւ 'ի
հայոց հազար հարիւր քառասուն և երկու : Յամենան Մա-
յիսի Թ :

(5) . Տոգտէ զոհէն այնքի հանգր 'ի գրեալսն վսեմ Ամ-
ենափրկչի :

(6) . Կոտէի և Բոզի գլխոյ 'ի հորդի գործութեան Զո-
նայեւ զոհէն 'ի հարեւորեանի օրինոյ վսեմ Ամենափրկչի :

(7) .

(8) .

(9) . Սրբաւան Առջնորդ 'ի 21 հայեի յով 1126 (1676)
գրէ զԲոզի օրհանգիստն 'ի Հոմարտն առ Տէր Մանուէլ և առ Տէր
Սիմէոն Քահանայս յորում առնէ յէշտուհիութեան, « էկեղեցոյ զԲո-
« քիւն և հարադարութեան ըստ, յայժմ օրհանգիստ և առաքեցաք զԲ-
« ձոյ օրհն. էկեղեցոյն գի զգործութեան գլխոյ և այլ խառնի և
« ծիւղեղի » :

(10) . Խնդրեցի հայ հարադարութեան Հոմարտայ յով 1852
գրեւ և ներկայ Առջնորդ Միւղան Թադրեոս օրհնեցապա :

(11) . Քաղաք Նշանէիւն 'ի սահմանի շէրհաստէ' եւ ընդ իշ-
խանս-Բեմիւ Բրեթանիսն հասաւորս-Բեմն :

(12) . Գիրք յորէիւն և արագրեալ 'ի Մարտո :

(13) . Կսի Աշոյ Պետրոսի Ոսկանեան , և հասի Աշոյ Գրե-
գորի Սեդեան . Տէ :

(14) . Աշոյ Յովսէփ Արեւան , որ 'ի Սահմանի , անէր հարարոս-Բեմն
այնպէս , այլ ոչ աշխատ :

ՅՕԳ . Թ .

Կալսածք Ամենգրչեան վանի և արգեագիրք սահմանային-
Բեմն Նոյն :

Ա . Կալուածք զոր ունի այժմ վանքն՝ տեղահանեցան
ըստ կրկին տնտակի , նախ զի մեծ մասն գնեցան հետ զհետէ
'ի նախկին Առաջնորդաց , և երկրորդ՝ զի 'ի ժողովրդոց բա-
րեպաշտից ոմանց տուեալ եղին նուէր առ վանքն 'ի յիշատակ
հոգւոց իւրեանց (1) : Ի զօրանալ բանութեանցն 'ի Զուղայ
յիօթն և տասներորդ դարու , մինչ բաղումք լքեալք ըզ-
տունս իւրեանց ելին և փախեան 'ի Զուղայոյ , տունք նոցա
մնացին անտերունչ և սկեան ամայանալ , վասն որոյ տնօրի-
նեցաւ զի որ կարողն է զամայի տունն հարթեցէ և արանցէ
այդի (2) , ուստի յայնմ ժամանակի յոյժ դիւրագնով լինէր
գնելն զայդիս և զկալուածս :

Բ . Կալսածք վանի ըստ հիշեալից յայնի :

Սանգիրէնց Պողոսի այդի .
Փիրէնց այդի .

4 .

1 . 2 .

Շալէլէնց վախմին	6 :
Լազարէնց տուն	1 :
Բէկումի այդի	6 :
Ալթադէնց այգի	6 . 5 :
Խէրէվանի Յանայի այգի	7 :
Մէրիտատի այգի	3 . 7 :
Գետառի Ղալանդարէնց մուլք	3 :
Յոհան վարդապետին	6 :
Ղալանդարէնց տուն	1 . 5 :
Գալ սանուռէնց տանի այգի	1 :
Շահրիմանէնց բաքանին	2 :
Սիր Սահրադէնց տուն	6 :
Ալալթէնց այգի	13 . 5 :
Խորայէլէնց այգի	7 . 5 :
Սարկէլի այգի	16 :
Բաղի Մէյդան	6 :
Շամրիզ Ծատուրի այգի	6 :
Պողոս վարդապետի այգի	2 :
Լիւթալի այգի	5 . 2 :
Թօփչէնց և Հախնաբաթի այգի	7 :
Խաղողի այգի	18 :
Գօզաբէկէնց	12 . 2 :
Տէր Գետրոսի	2 . 7 :
Գրիգոր աղայի	8 . 5 :
Սիւսիզիէնց	1 . 2 :

Ֆ . ԱՐԴԻ ԻՆՎԵՍՏԻ ԺԱՆԻ .

Նորաշէն այգի	26 :
Ալաթէնց մուլք (կալուածք)	8 . 5 :
Ալաթէնց միւս երես	3 :
Բաղուամետան մուլք	7 :
Բաղէն մաշէղ մուլք	4 :
Բաղէնց մուլք	14 :
Հաքիմ Ստեփաննոսէնց տուն և այգի	3 . 4 :
Սանդրէնց մուլք	8 :
Վալանդարէնց	1 . 4 :
Վրիգորէնց այգի	5 . 5 :
Մի կտոր սադայ մուլք	2 :
Մուրատէնց եկեղեցի	4 :
() Տանայ վանք	6 :
Խաղողի մեծ այգին	24 :
Վերաբուգտան	6 :
Վովչարէկէնց այգի	9 :
Յուրիխանէնց	8 :
Տէր Յակոբէնց	1 . 3 :
Չարհաղարէնց երկու այգին	10 . 7 :
Ախամի այգին	4 :
Հօսէյնի այգի	3 . 5 :
Շահվէլէնց եկեղեցի	1 . 3 :

Գումար . 151 . 6 :

Բոտ նոր չափման որ եղև 'ի 1852 ամի , հրամանաւն ներկայ Թադդէոս Սրբազան Առաջնորդի՝ բովանդակ վանքական կալուածքն բովանդակին 146 ջրիք : Այգին կոչեցեալ Նորաշէն կամ սերկելի՝ է ծառատունկ : Այս այգի ըստ որում է յեզր գետոյն զանդարութայ՝ զբաղում միաստ ընծայէ վանին , զի 'ի գարնան ժամանակի՝ 'ի յորդիլ հեղեղաց բարձրացեալ ջրոյ գետոյն փլուցանէ զորմունս սոյն այգւոյ : Ի 1855

ամի կարի սաստիկ եղև յորդութիւնն ջրոյ նոյն գետոյ , որոյ զնմանն ոչ ոք տեսեալ էր նախ քան զայս , վասն որոյ հիւսիսային որմն նոյն այգւոյ խալառ տասալիցաւ : Ի 1856 ամի մեծագումար ծախսւք շինեցաւ կործանեալ որմն այնր հատտահիմն կիրութարով : Եւ սակս դարձուցանելոյ զջուր գետոյն շինեցաւ թումբ մի լայն զի ջուրն անցանիցէ 'ի միւս կողմն , այլ հեղեղն 1857 տարւոյ կործանեաց զմասն մի նոյն նորաշէն թմբոյ և դարձեալ շինեցաւ այն 'ի 1857 ամի : Վառելիք վանացն տայ այս այդի 'ի ծառոց՝ զորս կամ քշտին կամ զչորացեալն հատանին : Մասն մի 'ի սոյն այգւոյ վախճմ եղև 'ի 1750 ամի , և մասն մի գնեցաւ 'ի դրացի կալուածատեարց , և 'ի Մովսէս Առաջնորդէ միաւորեալ ընդարձակեցաւ այգին : Եւ 'ի սմա չարխով , որ է փայտեայ սնիւ ջրահան , որով մի ուխտ շրջապտոյտ՝ գնալով հանէ զջուր կրկին շափով քան զջուրն զոր եղն մի հանէ 'ի ջրհորոյ (3) :

Կալուածք կոչեցեալ սադայ մուլք , ուրանօր ցանին զցորեան՝ զբամբակ՝ զթամրաքու և զայլ արմտիս , է 45 և կէս ջրիբ , որոյ մասն գնեալ եղև ըստ մեծի մասին 'ի Մովսէս Առաջնորդէ , և մասն մի ընծայեցաւ վանին 'ի 1730 է՝ ց 1758 (4) :

Լճի խաղողոյ . կոտոր կոտոր տունք աւերեալք , գնեցաւ մեծ երեսն ըստ մեծի մասին 'ի Մովսէս Առաջնորդէ , որ միաւորեաց զայնոսիկ ընդ միմեանս յամի 1720 է՝ ց 1750 : Չարհաղարէնց կոչեցեալ մեծ և փոքր երեսքն գնեալ եղին 'ի Զարութիւն Առաջնորդէ յամի 1802 (5) :

Օգոգչարէկէնց երեսն յամի 1746 գնեաց Յակոբ վարդապետ 'ի Մարեամիսանում Մկրտումէն (6) :

ՕՏէր Գետրուէնց սադայ կալուածն գնեաց Եարապետ Առաջնորդ յամի 1823 'ի Տէր Դաւիթ Մկրտումէ և 'ի Ժառանգաց Փելիպպոսի : Այսոքիկ այդիք են 40 ջրիբ (7) :

Կալուածքն կոչեցեալ Օհանայ վանք՝ զկնի ամայանալոյ նոյն եկեղեցւոյ մնաց ընդ կառավարութեամբ Ամենափրկչի վանացն :

Լճին կոչեցեալ հաքիմ Ստեփանէնց՝ վախճմ տուեալ եղև

վանին :

Կալուածն կոչեցեալ Շահվէլէնց եկեղեցի՝ էր յառաջ քան զայս 'ի ձեռս Սէհիդ միր Ավէօլվադէոյ, որ բռնաբար տիրապետեալ էր զայն իբրեւ կալուած անտիրունչ. այլ Սըրբազան Թադդէոս եպիսկոպոս Առաջնորդ վանին 'ի 1855 ամի բազում ճգամբ կորզեաց զայն 'ի ձեռաց նորա :

Այգին կոչեցեալ վախմի՝ գնեցաւ 'ի Սրբազան Յովհաննէս Սուրենեան Առաջնորդէ 'ի 1845 ամի :

Այգին կոչեցեալ Գրիգորէնց 6 ջրիբ՝ գնեալ եղև 'իներկայ Սրբազան Թադդէոս Առաջնորդէ 'ի 1854 ամի : Այգին 3 ջրիբ՝ կոչեցեալ Հօսէյի՝ գնեալ եղև 'իներկայ Սրբազան Թադդէոս Առաջնորդէ 'ի 1856 ամի : Այլուած մի 2 ջրիբ 'ի մէջ կալուածոցն վանին գնեցաւ 'իներկայ Առաջնորդէ : Սատցատուն շինեալ 'ի 1856 ամի : Տունն քիալանթար Ղուկասէնց կամ Սիմէօնեանց գնեցաւ 'ի Սուրենեանց Յովհաննէս Առաջնորդէ 'ի 1843 ամի :

Տունն կոչեցեալ Լիլինէնց՝ գնեաց Մովսէս Առաջնորդ :

Տունն կոչեցեալ Ֆռանկ Նազարէնց կամ Գազալէնց՝ գնեալ 'ի Սուրենեանց Յովհաննէս Առաջնորդէ :

Տունն կոչեցեալ Իէկում Շիրազնց գնեալ 'ի 1830 'ի Թաւորոս վարդապետէ :

Արդոյ գրեալ տունք մնան առանց վարձու և առանց արգիւնաւորութեան, զի տունք 'ի Զուղայ ոչ բերին զարգիւնս այլ միայն պահանջին զծախս նորոգութեան : Հրապարակ կոչեցեալ Զուղայու Մէյդան՝ ուրանօր յամենայն կիւրակէի լինի տուրեաւութիւն : Իերէնա յամին զ15 - ց 20 թուման արգիւնս : Գնեաց զայն Սուրենեանց Յովհաննէս Առաջնորդ : Արդի Առաջնորդ Սրբազան Թադդէոս արք եպիսկոպոս յարեւելեան կողմն նորա շինեաց զխանութս և զկրպակս, յուսալով զի առաւել ևս բերցէ զարգիւնս յայսմ հետէ :

Է . Վճարեալ կտրած և այլուի :

Սահանգիրէնց տուն	1 . 3 .
Ըղամալէնց այգի	8 . 1 .
Վճամալէնց տուն	1 . 3 .
Սեղաշէնց այգի	9 . 5 .
Տէր Մարտիրոսէնց այգի	6 .
Գարրիէլէնց այգի	4 .
Վէրիմալայոնց այգի	5 .
Շահվէլէնց վախմի այգի	11 . 8 .
Սէլիքաղէնց և Ժօփշէնց շարխով	16 .

Յիսուն 8 և կէս ջրիք .

58 . 5 .

Սաղարուր գեօղ հայոց մի փարսախ հեռի 'ի Զուղայոյ' էր ընդ կառավարութեամբ վանին, այլ 'ի 1828 ամի սպանաւնի Շիրաղեցի այլազգի ոմն, զորմէ կարծիք լինի թէ հայք են սոյանօղ նորա, վասն ոցոյ ծագի խռովութիւն և նեղութիւն մեծ յաղաղս Զուղայեցւոց, 'ի պատշառս այնոր սոյն գեօղ տուեալ լինի դինպէտին վասն պաշտպանելոյ զհայս 'ի փորձութենէ անտի :

Սաղաց կամ աղօրիք՝ որ կայ 'ի տեղին կոչեցեալ միունջուղ կամ առվազլուխ, նոյնպէս տուեալ լինի այլազգեաց առանց ինչ վաճառման կամ վանքական օգտի (8) :

Ե . Կալուածք վանքական 'ի սկզբանէ անտի մինչև ցարդ բարեշնորհութեամբ տէրութեան պարսից աղաա եղեն 'ի հարկատուութենէ : Թագաւորն Շահսուլթան Հօսէյն թէպէտ այլով իւրիք չունէր քաղցր ակնարկութիւն առ Հայս, այլ ըստ այսմ մասին հցոյց զիւր արքայա'յան բարեշնորհութիւն, զի առաջին պարզեալիրն ապահարկութեան վանքական կալուածոց շնորհեցաւ 'ի նմանէ յամսեանն Շավալ 'ի հէճրիթի 1116 (1710), որ իբրև սուրբ հրաման (յաղաղս Սաֆաֆեան անուանն) ընդունիլի եղև տէրութեանն Պարսից

մինչև ցարդ (9) :

Մկրտիչ Առաջնորդ յամի 1784 տայ տղերսագիր առ ֆէ-
րիմ խանն յայտնելով « Թէ կալուած վանքական, որ 'ի Զու-
« դայ, Զեր ապահարկ յամենայն արքունի պահանջմանց, և
« յառաջնոյ ժամանակէ մինչև ցարդ, որէ ժամանակ Թագա-
« ւորութեան ձերոյ, չեն ստացեալ ինչ և ոչ ոք արարեալ է
« զպահանջ. զի ամենայն օգոստոսիս Թագաւորք Սաֆա-
« Ֆեան, և Թագաւորն Նագիր շահ շնորհեալ են զհրովար-
« տակ Աստուածանման մշտնջենաւոր հրամանի՝ յաղագս ըստ
« ո՛ր և իցէ մասին ոչ պահանջելոյ քաղաքապետաց և հար-
« կահանից զդեմար մի յայդեաց մեծ վանին, և շնորհիւ մե-
« ծի տէրութեան 'ի վաղնջուց մինչև ցարդ ոչինչ են պա-
« հանջեալ: Արդ աղաչանք և խնդիր 'ի գոհարասարաս յոտս
« սուրբ Թագաւորութեանդ այս է՝ զի վասն սիրոյն Աստու-
« ծոյ և 'ի շնորհս բարձրագոյն զլիւոյ (որ ժամանէ մինչև
« յամպս և աստեղք են նմա հովանի) ձերոյ շնորհեսցի հրո-
« վարտակ Աստուածանման անդառնալի հրամանի, զի այգիք
« վախճմ եղեալ վանաց ըստ հին սովորութեանն, որ մինչև
« ցարդ յամենայն պահանջմանց դիւանի ազատէր և ապա-
« հարկ, յայտմ հետէ ևս չիցի պնակս, և ոչ ոք արասցէ
« զպահանջ ինչ, զի եղիցի մեզ տեղի յուսոյ վասն պրտի
« մտօք աղօթելոյ յաղագս բարեբաճակութեան մեծի տէ-
« րութեան » :

Վերիմիտան, որ բարեխնամ էր առ հայս և ունէր զյա-
տուկ քաղցր ակնարկութիւն առ յիշեալ Մկրտիչ Առաջնոր-
դըն, գրեալ է 'ի ճակատ նոյն տղերսագրոյ զհրաման իւր, ո-
րոյ այս է Թարգմանութիւն. « Հրովարտակ մեծ (տուեալ
« եղև) զի բարձրաստիճան և գերազանցապատիւ . . . հա-
« ջի Ահմադխան քաղաքապետին Սպահանայ գիտելի լիցի
« Թէ յայտմ ժամանակի ընտրեալն 'ի հօգե որականաց քրիս-
« տոնէից Մկրտիչ վարդապետն եկեալ 'ի օպաս մեր յայտ-
« նեաց, Թէ վանքական կալուածք 'ի հին ժամանակէ մինչև
« ցարդ ազատ և ապահարկ են յամենայն արքունի պահանջ-
« մանց, վասն որոյ ձեր բարձրաստիճանութիւն վերահասու

« լիցի հին պարզ և ազրաց քննելով ըստ արժանւոյն , զի եթէ
 « 'ի վաղնջուց մինչե ցայժմ եղեալ է այնպէս՝ ձեր գերա-
 « զանցութիւն ևս վարեսցի ըստ այնմ կարգի , ոչ ապահան-
 « ջելով զդիւանական հարկս 'ի կալուածոց անտի , առանց
 « ինչ փոփոխութեան վարելով ըստ առաջնոյ կարգին , և
 « արժանի հաղանդութեան ճանաչելով հրամանիս աշամիկ :
 « Գրեցաւ յամսեանն ըամազան 1190 (1784) :

Փաթալիշահ հաստատեաց զայն ապահարկութիւն իւրով
 հրովարտակաւ յանուն վեհափառ Սուլթան Մահմադ միրզայ
 Սեֆօօվէ որդւոյ իւրոյ քաղաքապետի Սալահանայ , գրելով
 'ի թուականի 1248 (1832) : Նախ յանձնարարութիւն յա-
 զազս ԅովհաննէս Առաջնորդի , և ապա սակս վանքական կալ-
 ուածոցն հրամայէ այսպէս . « Եւ հրամայեսցիք զործակա-
 « տարաց Դիւանի զի հարկն արքունական որպէս էր 'ի ժա-
 « մանակէ թագաւորութեանն Սաֆաֆեանց (որոց 'ի գերեզ-
 « մանս լոյս փայլատակեսցի) մինչև ցայժմ զի ապահարկ էին
 « վարդապետքն : Դուք ևս ապահարկ կացուցցիք զնոսա ա-
 « ռանց իմիք նեղութեան , զի անդորրութեամբ օրտի և ապա-
 « հովութեամբ պարապեսցի 'ի զործս պարտաւորութեան
 « պաշտօնին իւրոյ , առանց հրրէք վարելոյ հակառակ հրա-
 « մանիս , որում արժանի հաղանդութեան ծանիցցիք : Գրե-
 « ցաւ յամսեանն բէրիօլսանի , 1248 (1832) :

Արստին ևս Մահմադ շահ արքայ հաստատեաց ապա-
 հարկութիւն շնորհելով զհրովարտակ յամի 1835 , առ խօս-
 րովսանն գրելով զհրամանն , նախ յանձնարարութիւն յաղազս
 ԅովհաննէս Առաջնորդի և ապա սակս հարկին և կալուածոց
 վանին հրամայէ . « Եւ դարձեալ վասն հարկապահանջու-
 « թեան Դիւանին՝ որպէս 'ի ժամանակէ թագաւորացն Սա-
 « ֆաֆեան (լուսաւորեալ եղիցի տեղի հանգստեան նոցին)
 « և այլ թագաւորացն առաջնոց տնօրինեալ և հաստատեալ
 « էր , և հրամանաւ նոյն վեհափառից 262 թուման օրոշ նը-
 « շանակեալ կարգադրեցի և այժմ , և վարդապետք տեղ-
 «ւոյն (քմ Զուղայու վանաց) որպէս ըստ կարգին այնմիկ ա-
 « զատ էին 'ի հարկաց՝ եղիցի և յայսմ հետէ նոյնպէս զերծ

« 'ի պարտաւորութեանց Դիւանի, վասն զի նոքա են 'ի հա-
 « զանդեալ և 'ի օրբամատեան ժողովրդոց, և են հպատակք
 « շնորհաճաւալ մեծի և բարձրագոյն տէրութեան, վասն
 « օրոյ այս հրովարտակ կատարեալ բարեհաճութեամբ ըստ
 « Աստուածանման հաստատուն հրամանի տուեալ եղև, և
 « այնմ հաւատարիմ պաշտօնէի հրամայեալ լինի՝ զի վերա-
 « բերելի առ յիշեալ վարդապետն ըստ ամենայն մասին ա-
 « բասջիք օգնականութիւն, զի անդորրութեամբ մտաց պա-
 « րապետցի նա 'ի գործս պարտաւորութեանն իւրոյ, աղօթե-
 « լով բարեյօժար սրտի մտօք յաղագս մշտահաստատ Տէ-
 « րութեան: Եւ օակօ արքունական հարկին և ապահար-
 « կութեան վարդապետացն վանաց Զուղայու, ըստ օրինակին
 « օր 'ի վաղնջուց կարգադրեալ է՝ հրամայեցէ մնալ յայնմիկ
 « տնօրինութեան, և առանց իրաւացի պահանջման նեղու-
 « թիւն ինչ մի հասուցեն: Տնօրինեալ եղիցի ըստ այսմիկ
 « հրամանի, որում հազանդել պարտաւոր ծանիցեն: Գրե-
 « ցաւ յամենանն բէրիօլ առաջնոյ 1251 ամի, (1835):

Նստ այնմ կարգի հաստատուն մնաց հրաման վերոգրեալ
 հրովարտակացն մինչև յամի 1848. այլ 'ինմին ամի պահան-
 ջեցաւ հարկ կալուածոց վանին, զոր և ստացան երկու տա-
 րի, վասն որոյ Աստուածատուր վարդապետ գնաց 'ի Թէհ-
 րան յամի 1849 լինել խնդրամատոյց 'ի դուռն արքունի, յա-
 զագս վերստին հաստատելոյ զբարեշնորհօւի Տէրութեան,
 այլ 'ի քաղաքի անդ առանց վախճանելոյ զկատարումն խնդ-
 րոյ իւրոյ՝ վախճանեաց զկեանս իւր: Յետ բազում ջանից փօ-
 խանակ 262 թումանի՝ 150 թուման պարգև շնորհեցաւ վասն
 վանքական կալուածոցն, և 'ի գալ Սրբազան Թադդէօս արք
 եպիսկոպոս առաջնորդի, յաղագս նոյն առարկայի խնդրամա-
 տոյց լինելով միջնորդութեամբ աղգասէր իշխանաց եղիւոց 'ի
 Թէհրան՝ յամի 1853 ընկալաւ զհրովարտակ 'ի վեհափառ
 Նասրադինշահ թագաւորէ, զի 150 թուման 'ի բուն հարկէ
 Զուղայու պարգև շնորհեցի վանացն, և հարիւր թուման
 ևս յԱմիր եպարքոսէ հաստատեալ յամի 1851 բարգումն
 հարկին Զուղայու մի երբէք պահանջեցի, ուստի ըստ այնմ

հրամանի վանքն ասանայ տարեկան 150 թուման, և ժողովուրդք Զուղայու աղատ մեան ամի ամի 'ի հարկւր թուման բարդութենէ հարկին հաստատելոյ յԱմիր եպարքոսէ :

(1) . « Եւսա Աֆնիւնի եւ Աստեւոյ քաղի հոսա է հովիտի
« այգին Զուղայ Անդաթի Աֆնիւնի զանոն յեղաթի հագոյ Էմոյ,
« որ Աթանի 'ի պաշտի զայնէն և զհագի էմ ասրէ պարտաւորան
« յեղաթի առջի Աստեւոյ Թիք, հարա մոյ 7 :

(2) . Ձեռագիր պայմանագրի զանոն այն նիւթոյ, և հրամանագիր
« զաղաթի հաստատութեան 'ի հարապարտութեան նոյն քաղի հան 'ի զանի,
« (3) . Յոսոսան զանոն ահաւորութեան Զոյ զայգի և զպարտաւոր
« առգանի 'ի Զոյ հանելով զԶոյ աղաթութեանէ ելն, զանոն այն
« հարի քաղաթի ե 'ի Զուղայ Գործ այգիպարտութեան հոս երկրագործ
« Ժողովան :

(4) . Ի զառապան թողնուի նոյն հարաւորոյ :

(5) . Եւս ևս ևս նոյն քաղաթ :

(6) . Եւս ևս ևս :

(7) . Եւս ևս ևս :

(8) . « Եւս Աւայսի զորի Պաշտ և Գաւոյնի զորի Մանգո-
« հան է Զոյ (Թ) արարիս ('ի Սրբաւան Գեորգ Աստեւորի)
« ասրէ Աֆնիւնի զանի Զոյ (Թ), որ է Սեւանի Կառնի
« զերէն, երէտ արարի, որ է Զոյն հարաւոր (Թ) զեյ Բոսան զոյ,
« զեյ հարա զոր Զեւ աղան Թիք 149 (1764), քա-
« յոյ 15 առն :

(9) . Արարութեան Աստեւոյ զաղաթ հանգիստայ յայտն քա-
« եւս հարաւորի, զոր ոչ օգորտ հոսարէ պարտաւորանել :

(Թ) . հարա : (Թ) . Զոյ : (Թ) . Գոսարի, (Թ) . արարի,
« Կ Բոյ յաղաթոյ Զոյն Զուղայոյ :

ՅՕԻ Է

Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ ի թափանցել շինարարական նորմերի և արհեստների :

ա . Մինչ հիմնարկեցաւ վանքն առաջին անգամ¹ և պայծառ շինութեամբ կառուցաւ երկրորդ անգամ, բովանդակ ծախք նորա թէ շինութեանն և թէ² տնական կառավարութեանն եղեն հանգանակութեամբ ջուղայու հասարակութեան : Առնակացեալ բարեպաշտութիւնն ի սիրտս իննակաջ ջուղայու՝ էր հիմնաւոր մուտք կամ արդիւնք վանին : Զայնմ ժամանակի, (սկսեալ ի 1610՝ յ 1700.) հոգեբաժին՝ քառասունէից՝ լուսագին և կտակաւանդ նուէրք ի շինանայ³ (1) էին որոշեալ հասք վանքական :

բ . Բազում էին միաբանք ի վանին (2) և կրօնաւորական խօսակեցութեանն կարգ և կանոն պահպանեալ լինէր իշխել :

գ . Առուսնականութեան և գրականութեան շաշակ բարւոք առաջադիմութեամբ զօրանայր ի վանին : Առաջին վարժապետ կամ դասատու ուսման և գիտութեան⁴ եղև Խաչատուր առաջին նախ քան զամեն 1640 . որտեղ են աշակերտք Գաւիթ, որ եղև Առաջնորդ ջուղայու, Յիմէն, Ոսկան վարժապետ, և այլք ոմանք :

Երկրորդ վարժապետ յիտ նորա եղև Գաւիթ առաջին, որ ստացաւ զքսան և ինն աշակերտս (3) : Ետևոր եպիսկոպոս մին յաշակերտաց նորա ժառանգեալ զգահ կաթօղիկոսութեանն որոյ էջմիածնի : Զովհաննէս վարդապետ տիեզերաց լոյս կոչեցեալն առաւել զօրաւոր հանդիսացաւ ի մէջ աշա-

Հրամանի վանքն ստանալ տարեկան 150 թուման, և ժողովուրդք Զուղայու աղատ մնան ամի ամի 'ի հարիւր թուման բարդութենէ հարկին հաստատելոյ յԱմիր եպարքոսէ :

[illegible][illegible][illegible]

(4) . ၵုၼ်ႈတူၺ်းၶိၼ်ႇ ၵုၼ်ႈတူၺ်းၶိၼ်ႇ ၵုၼ်ႈတူၺ်းၶိၼ်ႇ :

(5) b- b- b- b- b- b-

(6) $\frac{1}{2} - \frac{1}{3} = \frac{1}{6}$

(7). b-a b-a b-a :

(8) . “ Եւ Աւետարանս զորով Պաշտօնս և Գաւառացի զորով Մշակու-
 “ ցան և Բնակարան (Ծ) արարիս (Ի Սրբաշուն Գեորգ Աւագնորդի)
 “ արարեալ Անկախութեան Զաւանցի (Թ) , զոր է Սեւանայ Կաթիլ
 “ Վերեան , երես արարի , զոր է Բնակարան Կապուշի (Կ) զոր է Բնակարան Գալ,
 “ Վեր Կապուշի զորով Զեւ արարի Բեթ 149 (1764) , Կա-
 “ Կա , 15 արարի :

(9) . Արդարեւ-իւնն Աստուծոյ ժաշակէ հանդիսանայ յայտն Գործարարին , զոր ոչ զգաւ համարէ՛ր պարզութանէլ :

(𐌆) . 𐌲𐌰𐌵𐌳 : (𐌸) . 𐌸𐌴𐌵𐌰𐌹 : (𐌺) . 𐌲𐌰𐌵𐌳 , (𐌺) . 𐌲𐌰𐌵𐌳
 † . 𐌲𐌰𐌵 𐌰𐌵𐌳𐌰𐌹𐌲𐌰𐌹 𐌲𐌴𐌰𐌹 𐌸𐌰𐌵𐌰𐌹 :

ՅՈՒՆԻ

Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ ի թափանցել շինարարական նորա ձևերը :

ա . Մինչ հիմնարկեցաւ վանքն առաջին, անգամ¹ : և պայծառ շինութեամբ կառուցաւ երկրորդ անգամ, բովանդակ ծախք նորա թէ շինութեանն և թէ՛ տնական կառավարութեանն եղեն հանգանակութեամբ ջուղայու հասարակութեան : Ունակացեալ բարեպաշտութիւնն ի սիրտս ինակչաց ջուղայու՝ էր հիմնաւոր մուտք կամ արդիւնք վանին : Յայնմ ժամանակի, (սկսեալ ի 1610՝ ջ 1700) հոգեբաժին՝ քառասունէից՝ լուսազին և կտակաւանդ նուէրք իշխանաց (1) էին որոշեալ հասք վանքական :

բ . Իսպառմ էին միաբանք ի վանին (2) և կրօնաւորական խոտակեցութեանն կարգ և կանոն պահպանեալ լինէր յշէիլ :

գ . Եւսուճնականութեան և գրականութեան ճաշակ բարւոք առաջադիմութեամբ զօրանայր ի վանին : Առաջին վարժապետ կամ դասատու ուսման և գիտութեան՝ եղև Խաչատուր առաջին նախ քան զամն 1640 . որտ եղեն աշակերտք Գալիթ, որ եղև Առաջնորդ ջուղայու, Սիմէոն, Ռսկան վարժապետ, և այլք ոմանք :

Երկրորդ վարժապետ յիտ նորա եղև Գալիթ առաջին, որ ստացաւ զքսան և ինն աշակերտս (3) : Ետևոր եպիսկոպոս մինն յաշակերտաց նորա ժառանգեաց զգահ կաթողիկոսութեանն որբոյ էջմիածնի : Եովհաննէս վարդապետ տիեզերալուս կոչեցեալն առաւել զօրաւոր հանդիսացաւ ի մէջ աշա-

կերտակցաց իւրոց, ոչ միայն ուսում զՀայրէն մեակ ցու-
թիւնն՝ այլ և հմտացաւ 'ի լիզու Պարսից և Արաբացւոց :
Ըստ Սէլէյման արքայ պարսից մեծաւ հանդիսիւ եկեալ 'ի
վանս այցելութիւն, հետաքրքութեամբ արար զհարցումն
վասն պատկերացն տնօրինականաց և սրբոց՝ որք նկարեալ
կային 'ի մէջ սրբոյ վանին, վասն Աստուածութեանն Քրիս-
տոսի՝ և վասն սրբոյ Երրորդութեանն. սոյն Յովհաննէս
գիտնական վարդապետ ոչ միայն բանիւ բերանոյ պատաս-
խանի արար նմա իմաստութեամբ ըստ հոգւոյն խօսելոյ՝ այլ
և շինեաց զմատենան յաղագս նոյն առարկայիցն (4), և շմ
հայերէն գրով և էջ մի ըստ պարսից բարբառոյ, և մատուց
զայն նոյն Ըստ Սէլէյման արքայի, որով յաւել զգարմանս
նորա սակս իմաստութեանն իւրոյ : Եւտ մեռանելոյ Ըստ
Սէլէյմանայ՝ յաջորդ նորա Ըստ Սուլթան Հօսէյն ունէր ներ-
քին մտախոհութիւն շրջելոյ զայլակրօն ժողովուրդս 'ի դէն
Պարսից, որպէս և արար զայն շրջելով զկրակապաշտ պար-
սիկս զգրացիսն Զուղայու յօրէնս մահմեդականութեան : Այլ
մինչ կամեցաւ առնել զայն հրաման և վասն Ազգի Հայոց՝
սոյն Յովհաննէս վարդապետ ախոյեան հանդիսացեալ լու-
սաւոր բանիւ վարդապետութեան իւրոյ զճշմարտութիւն քր-
իստոնէական կրօնիցն յայտնի առնելով Ըստ Սուլթան Հօ-
սէյնին՝ նանրացոյց զխորհուրդս նորա 'ի սրտի իւրում : Ա-
ւանդութեամբ պատմի՝ թէ մինչ գլխաւորն 'ի Մօլլայից ար-
քային 'ի հակաճառութեան բանս որ վասն հաւատոյ տկարա-
նայր առնել զպատասխանի բանիցն Յովհաննէս վարդապետի՝
սկսաւ հայոյութեամբ խօսել, որում Յովհաննէս վարդապետ
պապանձելոյ կարգաց զհրաման, և առժամայն պապանձե-
ցաւ լիզու նորա, յորմէ աս անկեալ 'ի սիրտս Թագաւորին և
նախարարաց նորա՝ յետս կասեցնան 'ի խորհրդոյն հաւատա-
փօխելոյ զհայս : Թարգմանեաց նա զաւետարանն Մատթէո-
սի՝ Մարկոսի՝ Լուկասու և Յովհաննու 'ի բառբառս Պարսից
(5) : Եօրինեաց 1՝ զհարցուպատասխանին Ըստ Սէլէյման, 2՝
վասն հաղորդութեան մարմնոյ և արեան Տեառն՝ 3՝ վասն
Աստուածութեանն Քրիստոսի, 4՝ վասն սրբոյ երրորդու-

Թեան, 5՝ վասն աստիճանաց հաւատոյ, 6՝ ՚ի վերայ բնու-
 Թեան արքայ երրորդութեանն 7՝ վիճաբանութիւն ընդ Մօլ-
 լային Պարսից, 8՝ քերականութիւն համառօտ, 9՝ տրամա-
 բանութիւն (6), 10՝ կրթութիւն մանկանց, որ է հակաճա-
 ուութիւն ընդդէմ պապականաց. (7) : Յօրինեաց դարձեալ
 11՝ մակացութիւն ճշմարտութեան, 12՝ համառօտ Աստուա-
 ծ արանութիւն, 13՝ ճաշակեցէք (8), 14՝ մեկնութիւն եր-
 գոց երգոյն Ողորմոնի, 15՝ մեկնութիւն Սաղմոսի, 16՝ Թուղթ
 առ լուգովիկոս լատին եպիսկոպոս, 17՝ գիրք աղօթից (9) :

Այս գիտնական վարդապետ վախճանեցաւ և ընկալաւ ըզ-
 գերեզման ՚ի գիրք վարդապետաց կոչեցեալ հանգստարանին
 Զուղայու :

Այս է նոր Գողթնէի :

“ Այս է տապան Զուղայեցի տիեզերալոյս Ոհաննէս գիտնական
 վարդապետին, 1164 “ (1715) :

Զկնի նորա եղին անուանի Ստեփաննոս և Աղէքսանդր ե-
 պիսկոպոսք, որք առաջնորդք եղին վանին և ապա կաթու-
 ղնկոտացան : Սոցա ևս եղին բազում աշակերտք, այլ զգործոց
 նոցա չիք առ մեզ յիշատակութիւն ինչ :

Դ. Սրբութիւն վարուց փայլէր ՚ի միարանոն յայնօօիկ Ժա-
 ժանակի . կարապետ վարդապետ ոմն աղօթիւք յարոյց զորթն
 մատաղ, զոր զննեալ ՚ի վանին մայր նորա ցաւագին բառաչէր,
 (որպէս աւանդութեամբ պատմի) վասն որոյ զոսկերս նորա
 պարուրեալ ՚ի կաշին՝ աղօթեալ էր առ Աստուած շնորհել
 նմա զկենդանութիւն, և Աստուած լսելով ձայնի աղօթից
 նորա՝ որթն կենդանացեալ վազեալ էր առ մայր իւր : Գե-
 րեզման նորա կոյ ՚ի հանգստարանն Զուղայու, և մինչև
 ցայսօր հասարակաբար կոչի Զօդարոյ :

Տօղթնէի է

“ Այս է տապան կարապետ վարդապետին, որ մակ ան-

ուամբ ձագյարոյց կոչի 1055 „ (10) : 'ի վերայ ա.
պանաքարին կայ քանդակեալ պատկեր կիսակենդան օրժոյն :
Է . Սինչև ցամ Տեառն 1688 վանքն պայծառամնայր թէ
ըստ միաբանից լուսաւորութեան, թէ ըստ նոցին բարեբարոյ.
ութեան, և թէ ըստ տնական բարւոք տնտեսութեան, այլ
'ի նմին ամի յուզեալ խռովութեան և հակառակութեան լու.
սաւորչական հայոց ընդդէմ պապական Յիսուսեան կրօնաւո.
րացն յարձակմանց, յաղազս անօգտակար առաւելութեան ծա.
խուց վանքն անկաւ 'ի ներքոյ հաղար թուման պարտուց, որ
յընթացս իբրեւ երեսուն ամաց մնաց բեռն 'ի վերայ վանին :
Առաջնորդութիւնն Մովսէս եպիսկոպոսի (յետխաչատրոյ) և
'Դաւթի) եղև նշանաւոր յոյժ ըստ օգտակարութեան մտօին,
զի 'ի նորա աւուրս ազատեցաւ վանքն 'ի պարտականութե.
նէն, եղին մասնաւոր շինութիւնք, ընդարձակեցան այգիք և
կալուածք վանին, և ճոխացաւ եկեղեցին զարդուք և սպա.
սուք : Զայն ամենայն աջողակութիւնս ստացաւ նա առաւ
'նուիրատուութեամբք՝ բարեպաշտ համազգեացն շնորհատանի.
որք 'ի նորա ժամանակս առաւել զօրացեալ էին 'ի վաշառա.
կանութեան իւրեանց : Այլ երեք ամօք նախ քան զվախճան
կինաց նորա յամի 1722 հեղեղ արձակման Աղուանից, որ բզ.
պարսկաստան վեր 'ի վայր շրջեաց՝ ոչ սակաւ խոչ եղև առա.
ջագիմութեան վանին : Ի բռնաւորութեանց Աղուանից դար.
ձեալ ստուերք անշքութեան տարածեցան 'ի վերայ վանին՝
այլ ոչ բուռն՝ ներգործութեամբ, զի յայնոսիկ ժամանակս
կառավարութիւն վանին ընթացաւ միջատահման կարգաւ ըստ
պարագայիցն ներելոյ ցամ Տեառն 1752 : Ի նմին ժամանակի
յառաջնորդութեանն Պօղոս եպիսկոպոսի, ըստ անբարեխառն
քնաւորութեանց նորա ծախելով զբազում գրամս և վասնե.
լով զբազում անօթոյ յընթացս երկց ամաց մինչև յընկեցի.
ւառնելն զնա, վանքն եմթարկեցաւ հաղար թուման պար.
տուց : Բռնաւորութիւնք նադիրշահի առաւել ևս հարուա.
ծեցին ոչ միայն զվանքն՝ այլ և զբովանդակ Զուղայ : Ի
բուռն հալածանոց այնմ ժամանակի կառավարութիւն վա.
նին տասնամեայ ժամանակ լինեալ մնաց առանց Առաջնորդի :

զի սկսեալ 'ի 1754 տարւոյ՝ ցվախճան 1763 ամի Գէորգ Ա. Առաջնորդ խոյս տուեալ յանյազ պահանջմանց բռնաւորաց վարեաց զԱռաջնորդութիւնն իւր 'ի Բասրայ, յորում ինքն ծնեալ էր (11)։ Յայնմիկ անխնամ ժամանակի կորեան և վատնեցան բազում ձեռագիր մատեանք, (որոց կորուստ ազգային ցաւակցութեան է արժանի) նսեմացաւ միաբանական բարեկարգութիւն և միաբանք ցիր և ցան եղեալ սկսան նուազիւ։ Եկաց 'ի նմին անշքութեան մերթ սակաւ և մերթ բազում տառապանք, մինչև յամի 1771, յԱլիմուրատխան ելուզականերայ թագաւորէ կողոպտեցաւ յամենայն եկեղեցական զարդուց և 'ի սպասուց, և յայնմ հետէ իբրև այգի ցանդաւեր կոխան եղև առ ժամանակ ինչ 'ի նման օրինակ ելուզականց, որք փոփոխակի յազթանակութեամբ կորզէին զգահ թագաւորութեանն սակաւատե իշխանութեամբ։

Ի - (Ի) ազաւորութիւնն Գէրիմիտի անդորրացոյց զվիճակ վանացն, և 'ի նորա աւուրս Մկրտիչ Առաջնորդ կարկատեաց զխրամատս մնացուց սնցեալ ժամանակաց։ Սոյն Մկրտիչ Առաջնորդ թէպէտ քան զամենայն Առաջնորդս Զուղայու առաւել վայելեաց զճաշակ դառն տանջանաց և բազմապատիկ նեղութեանց՝ այլ բաղդաւոր էր զի 'ի նորա ժամանակս առաւանդութեամբ յորդէին նպատք և օգնականութիւնք արոց հայրենասէր Զուղայեցւոցն Հնգկաստանի, զի համբաւ վըշտաց և նեղութեանցն Զուղայու ճմլէին զսիրտնոցա և յաճախէին զգութ և զկարեկցութիւն նոցա առ Անն և առ Հայրենիս։

(Համի 1780 - Առաջնորդութիւնն Յակօբ Եպիսկոպոսի ետ զերրորդ հարուածս վանին, զի ժողովելով կամ կողոպտելով նորա զսակաւ մնացորդս եկեղեցական գոյիցն և զարդուց վանին՝ դնաց նորօք 'ի Բասրայ և անդէն 'ի Մադրաս։

Եւմօր պարտուցն սկսեալ 'ի 1752, 'ի ժամանակէ առաջնորդութեանն Պողոսի հետ զհետէ աճումն ստանայր, որոյ գումար ցամ Տեառն 1803 'ի ժամանակս Առաջնորդութեանն Յարութիւն Եպիսկոպոսի ժամանեալ էր ցլորս հազար թուման (12)։ Ի կալուլն Յարութիւն Եպիսկոպոսի զգահ Ա.

առջնորդութեան վանին՝ խաղաղացեալ էր Պարսիաստանն յերեսաց արձակմանցն թագաւորակերպ ելուղակաց, ուստի Յարութիւն Առաջնորդ հոգ տարեալ յաղագս բարւոքելոյ, զվիշակ վանին՝ զնիրակոս վարդապետ առաքեաց նուիրակի՝ ի Հրդիկս, և զՄկրտիչ վարդապետ ի Ռուսաստան։ Ի ձեռն աշխատութեան նոյն նուիրակաց և ազգային նախաորութեան վարդապետն ապարտուց յընթացս չորից ամաց։

Ի 1810 է՝ ց 1817 ի ժամանակս Առաջնորդութեանն Յովհաննու առաջնոյ օժանդակութեամբ նուիրակութեանն Յակոբոս վարդապետի եղև կրկին նորոգումն վանաց, զի եկեղեցական անօթք և զգետք յիշատակաւորութեամբ աղգասիրացն Հնդկաստանի առաքեցան ի վանս. վանքն իսպառ զերծաւ ի պարտուց, և մարթացաւ ունել զտանն հազար սքայ ուժի զբամազլուխ ի նուիրակական գումարոյ անտի. որ մինչև ցարդ կայ և պահի ի սնդկի Նազարէթայ եկեղեցւոյն Հայոց Կալկաթու։

{ Կտայնր կառավարութիւն վանին ընթացաւ միջատահմանարար, մերթ մասնաւոր պարտութեան և մերթ առանց այնր։ Ի 1827 ամի ստացաւ զտանն հազար սքայ ուժի կրկին զբամազլուխ ի կտակաւանդ գումարոյ Զուգայեցի Աղայ Գեորգայ Մանուկեան։ Յամի 1842 յառաջնորդութեանն Խաչատրոյ երկրորդի յարեալ միւտանգամ խռովութիւն ի մէջ լուսաւորչական Հայոց և պապականաց, դարձեալ վանքն ի ներքայ անկաւ պարտուց։ Թէպէտ յետ այնր մտին ի Հնդկաստանէ մեծաքանակ գումարք ի վանքն՝ այլ ոչ վերջացաւ խռմբ պարտուցն, որ ցամ Տեառն 1848 և 1851 ժամանեալ էր ցհազար երկու հարիւր թուման։ Նշանաւոր եղև առաջնորդութիւնն Սրբաղան Թադէոս Եպիսկոպոսի, զի ի ժամանակս նորա վանքն աղատեցաւ իսպառ ի պարտուց, եղև նորոգումն շինուածոց նորա թէ արտաքին և թէ ներքին պարտաց, չօխոցաւ աւանդատունն եկեղեցական սպասութեան և զգետութեան, բարեկարգութիւնն սկիզբն կալաւ բարգաւաճիլ, և պատառեցաւ ստուերարկու քաղ անշտութեան նորին։

Տէր պահեցէ զընթացս ներկայ գրութեանն վանիս 'ի հաս-
տատութեան , ևս առաւել 'ի բարիս առաջագիմութեամբ
հանդերձ :

(1) . Ահապէս եմ բաշտման հին հարկաց , յորո ռաւարդին նա-
րեւել լինի հագեցեալին և լաւագին առ զմեք :

(2) . Ի հին յեռագիր յեղագիրսն 'ի բաշտման արդէն լինի յեղ-
ագիրսն , թէ հին շահաց առաւել առգին , և զհանդերձս առա-
ջագինսն , լինի զմեք առաւելութեան և ոչ ահա հարգութեան :

(3) . Տե՛ս 'ի պատմութեան նոյն Դատին Առաջագրէ :

(4) . Առաւել լաւագին արդեւ 'ի կողմնայ , հարց Ա . յոմ
1845 , էջ 94 և 95 :

(5) . Տահաւին հին 'ի գրագրան զմեք թերթի նոյն թարգման-
ութեան . որոյ գիրն է հայերէն և գրեւն լաւ պարտից բարեաւոյ :

(6) . Տե՛ս յԱռաւել լաւագին վերոյ նշանակեալ :

(7) . Այս արդեւ արագրեալ է 'ի Պօլէն :

(8) . Ճաշակեցէք խաբան հին և Արաղնագործ ութիւն ,
արագրեալ 'ի Մարտի :

(9) . Տե՛ս 'ի նոյն Առաւել լաւագին :

(10) . Մինչ յայտոյ 'ի Ջաշտիցայոց հեռագիրն յին գրեցնաւ էրեւ-
ան արեւելեցի , զմեք որոյ 'ի Տեղո՝ յորոմ թէ զմեք առգին և թէ յա-
ղագիրսն երաշխութեան ծաղկաւորդն դիմէ յանպարս յաղթել , հաշտ 'ի
վերոյ նոյն գրեցնաւ լաւագին և խաբանսն շտրկեալ Պարագին :

(11) . Ձեռագիրն ալոյ զմեք նորին ճանապարհորդութեան :

(12) . Ի հարցին նախագինութեան արդեւ 'ի Յարթիւն Առաջ-
ագրէ :

ՅՕԴ. Բ.

Քաղաքի հոգիները և քաղաքի և

Եւ . Ի վեց աղբերաց ստանայ վանքն զհասոյթս իւր . որք
ին տոկոս գրամագլխոյ , վճարումն վիճակաւորաց՝ որ կոչի
վերգու կամ Աթոռահաս , մուտք կալուածոց , Բազաւօրա-
կան պարզե . Ժողովրդոց առանձին տուրք , և նուիրակու-
թիւն :

Բ . Ի՞նչա՞նք գրամագլուխ նորա է տան հազար սքայ
առփի մնացեալ ՚ի նուիրակական արդեանց Յակորոս գիտնա-
կան վարդապետի , որ յամի 1815 հաճութեամբ վանքական
կառավարութեանն (1) և Ժողովրդոցն Հնդկաստանի եղեալ
է զայն ՚ի պահեստ յաւանդատան նալկաթու Նազարէթայ
հայոց սուրբ եկեղեցւոյ , զի պահեստի անդ ապահովու-
թեամբ և մշտնջենաւորապէս , և միայն տարեկան տոկոս նո-
րա ամ ըստ ամէ առաքեցի ՚ի վանքն 3 Բերէ նա զտոկոս տա-
րեկան չորս առ հարիւր , որ բովանդակի 420 կումպանւոյ կամ
860 պարսից ոսկի : Երկրորդ՝ գրամագլուխ նորա է տան
հազար սքայ առփի , յամի 1827 կտակեալ յանուն վանի
՚ի հանդուցեալ Աղայ Գէորգայ Մանուկեան Զուղայեցւոյ , որ
պահի ՚ի կառավարութեան Անգղիացւոց դիւանատանն նալ-
կաթոյ , և ամ ըստ ամէ վաշխ նորա ՚ի ձեռն եկեղեցւանին
նալկաթոյ Նազարէթայ սուրբ եկեղեցւոյ հասանէ վանին :
Բերէ նա զտոկոս չորս առ հարիւրն , որ բովանդակի 420
կումպանւոյ կամ 860 պարսից ոսկի :

Երրորդ՝ գրամագլուխն է տարեկան արդիւնքն հիմնաւո-
րապէս կտակաւ նշանակեալ ՚ի հանդուցեալ Պարոն Փիլիպ-
պոս Խաչկեանէ 111 և կէս կումպանւոյ ոսկի , կամ պարսից

234 ռուբլի, զոր ստանայ վանքն 'ի կառավարութենէ Եսկիւ:
Թու Նաղարէթայ հայոց եկեղեցւոյ:

Դ - Այլորն հաստատելոյ դհատուցումն վիճակաւորաց է
յամի 1684 հրամանաւ Ստեփաննոս Առաջնորդի: 'Իրաւունք
ստանալոյ վանին զայն հաս յառաջ գայ անտի՝ զի վիճակ կամ
քաղաքք Հնդկաստանի են թեմ որոյ Ամենափրկչեան վանի,
և Քահանայք Զուղայու չունին: Իրաւունք ինչ 'ի վերայ այ-
նոցիկ վիճակաց, զի իւրաքանչիւր Քահանայ 'ի ձեռնադրին
'ի Զուղայ՝ ձեռնադրի յանուն պս կամ այն եկեղեցւոյ և
Թաղի Զուղայու, վասն որոյ առաքել վանին զվիճակաւորս
'ի Հնդկիս՝ է շնորհ զոր պանէ նոցա, ռւստի կարգեցաւ այն
տուրք իբրեւ նշան երախտագիտութեան. որ և կոչի պարտք
ընկալեալ բարերարութեան: Այն տուրք 'ի սկզբան անդ նը-
շանակեցաւ 20 ռուբլի յիւրաքանչիւր ամի, և կրկնապատ-
կեցաւ յանցանել ժամանակաց ինչ: Իսկ 'ի ժամանակս ներ-
կայ առաջնորդ Սրբազան Թադդէոս արք եպիսկոպոսի Քա-
հանայք Զուղայու 'ի 16 նոյեմբերի 1853 ըստ առաջարկելոյ
Սրբազան Առաջնորդին գումարեցան 'ի ժողով, և իրաւացի
համարեցին առաւելուլ զգումարս Աթոռահատին, վասն որոյ
զվերջաւորութիւն ժողովոյ իւրեանց յայտնեցին Սրբազան
Առաջնորդին՝ ըստ յետագայ օրինակին:

“ Եւորին բարձր Սրբազնութեան Տեառն Թադդէոսի Արք
“ Եպիսկոպոսի և բարեկարգ Առաջնորդի սրբոյ վանացն Ա-
“ մենափրկչի:

“ Տեսանելով մեր զանհրաժեշտ հարկ ծախուց Աթոռոյս,
“ նաև զանխնայ աշխատակրութիւն ձերդ բարձր Սրբազնու-
“ թեան յամենայն դէպս թէ վասն բարեկարգութեան եկեղե-
“ ցեաց և թէ վասն պայծառութեան Ազգի, նաև զմերս պար-
“ տաւորութիւն առ Աթոռս՝ առ շնորհատուր մեր մայրս,
“ նոյնպէս և տեսանելով թէ աղքիւր ամենայն մտից և ար-
“ գեանց ըստ տարաբազտութեան ժամանակիս խցեալ՝ ար-
“ ժան համարիմք ըստ խղճի մտաց մերոց հաստատել և
“ կարգադրել եկամուտ Աթոռոյս. թէպէտ մինչ ցայսօր ե-
“ ղեալ է սովորութիւն զի ամենայն Քահանայ վիճակաւորեալ:

“ ‘ի Հնդկա՝ տայր զվէրգու կամ բաժին Աթոռոյս, ապա
 “ օչ կանոնաւոր և անտրտունջ, ուստի մեք ստորագրողքս՝
 “ որք մինչ ցայսօր վայելիալ եմք զարդիւնս Հնդկարնաւ ժ-
 “ ղովորոց շնորհիւ Մօր մերոյ Աթոռոյս՝ խոստանաւմք և
 “ դաշնաւորեմք այսպէս՝ զի իւրաքանչիւր Քահանայ Ճանա-
 “ շելով զտարեկան պարտիս իւր առ Մայր Աթոռ, որպէս
 “ ‘ի ներքոյ սորա որոշելով հաստատեմք հանդէպ իւրաքան-
 “ չիւր քաղաքաց, որով գէթ դիւրութիւն ինչ լինիցի վասն
 “ ձեր ‘ի մասին կառավարութեան Աթոռոյս, և մեք ևս կա-
 “ տարեւազործ գտցուք Առաքելաւանդ խրատուն “ Հաստա-
 “ ցէք ամենեցուն զպարտս ” Ը ”

“ Թեհրէ քիլքն հատուցնի Մհմէշէի ոփիք	100
“ Երազ ” ” ” ”	20
“ Բուշեռ ” ” ” ”	30
“ Բասրայ ” ” ” ”	20

	Մահմադ շահի	170 կօ. ոփք	85
“ Բուժբայի ” ” ” ”			70
“ Սուրաթ ” ” ” ”			60
“ Յադրաս ” ” ” ”			70
“ Կալկաթա ” ” ” ”			300
“ Չիչրա ” ” ” ”			55
“ Կաթա ” ” ” ”			70
“ Սէյդաբադ ” ” ” ”			50
“ Ուանդու ” ” ” ”			50
“ Պինանդ ” ” ” ”			50
“ Սինկափուր ” ” ” ”			50
“ Բաթախ ” ” ” ”			90

Կուսակաճու ուսմիք . 1000

“ Խոստանալով ամենայն հաղանդութեամբ զվեր նը-

« շանակերալ գումարն իւրաքանչիւր ամի հատուցանել ան-
 « պատճառ մինչ լիցուք վիճակաւոր, զոր և պարտին այժ-
 « մեան ամենայն վիճակաւորեալ քահանայք հատուցանել:

1. Զուլա 1853. }
 1. 16. Նոյեմբերի: }

. Սրբազան Հայր՝
 Ձերդ բարձր Սրբազնութեան
 ամենախոնարհ ծառայք .

Տէր Յովհաննէս Տէր Մկրտչեան :
 Տէր Դաւիթ Մկրտումեան :
 Տէր Եղիազար Աղբէասեան :
 Տէր Ստեփաննոս Բարաղամեան :
 Տէր Սարգիս Խ . Տէր Մատթէոսեան :
 Տէր Կարապետ Տէր Աբրահամեան :
 Տէր Գէորգ Գասպարեան :
 Տէր Բարսեղ Գալստանեան :
 Տէր Կարապետ Տէր Աւետեան :
 Տէր Նիկողայոս Տէր Յ . Եղիայեանց :
 Տէր Մարտիրոս Տէր Յովակիմեան :
 Տէր Յովհաննէս Մկրտումեան :
 Տէր Յարութիւն Յ . Տէր Կարապետին :
 Տէր Մարգար Ստեփաննոսեան :
 Տէր Դաւիթ Ա . Բարաղամեանց :
 Տէր Մինաս Բարսեղեան :
 Տէր Յարութի Տէր Ս . Տէր Յարութեան :

Ինչպէս գումար աթոռահատին բովանդակի առ ամի
 հազար կումպանւոյ կամ 2200 պարսից ուղփի՝ այլ ՚ի պատ-
 ճառ աղքատութեան ոմանց վիճակի կամ վիճակաւորաց մասն
 մի ՚ի գումարոյ անտի մնայ անվճար, և յիւրաքանչիւր ամի
 հազիւ 750 կգ՝ ուղփին հատանէ ՚ի վանքն :

դ. Կալուածք չեն 'ի Թիւս հիմնաւոր արդեանց . զի մերթ նուազին և մերթ առաւելուն արդիւնք նոցա ըստ հասնող աճանաց տարւոյն կամ պտղոցն , և մերթ 'ի լինելն ցրտահար ' բերեն զվնաս : Հաստատուն օգուտն զոր ստանայ վանքն 'ի կալուածոց' են վառելիքն , և խոտն վասն անասնոց' որոց գին հասանէ առ ամն ցՅՈ՝ կամ 100 Թուման : Զուտ արդիւնք քաղեալ յիւրաքանչիւր ամի 'ի կալուածոց անտի' ոչ լինի յաւել քան զհարիւր Թուման դրամ . որ մերթ առաւելուն մերթ նուազի , և երբեմն նոյնչափ վնաս ստանայ ըստ հանգամանաց իւրաքանչիւր տարւոյ : Օգուտն զոր ունի վանքն 'ի կալուածոց' գլխաւորապէս է այն , զի ոչ վատնին կամ կորնչին , այլ կան և մնան հաստատուն ստացուածք վան վանին :

Է . Սիւսփառ Տէրութիւնն Պարսից հաստատուն հրովարտակօք նախ քան զամն 1848 շնորհէր վանին ամի ամի զ262 Թուման : Իսկ 'ի 1853 հրովարտակաւ վեհափառ Նաւթագին շահ Թագաւորի հաստատեցաւ 150 Թուման վան ամենայն տարւոյ :

Ը . Սողովրդական նուէրք կամ լուսազին շունի հաստատութիւն , զի Թողեալ է այն յազատ կամա բարեպաշտից , որք մինչ կամին' կարեկցեն , մինչ ոչ կամին' շառաքեն , ուստի ոչ 'ի համար մտանէ այն վանքական արդեանց : Առատութիւն այսմիկ հասի կամ արդեանց կախի 'ի կառավարութենէ վանին կամ Առաջնորդի , զի եթէ ամենայն ինչ իցեն 'ի բարեկարգութեան' առատանայ նուէրն , իսկ եթէ հրատարակեցի թէ այնոքիկ նուէրք ծախին յումպէտո' իսպառ խցեալ մնայ այս աղբիւր արդեանց : Ի Ժամանակս արդի Սրբազան Առաջնորդի այս աղբիւր արդեանց եղև առաւել արդիւնաւոր , քան որչափ էրն նախ քան զնորա առաջնորդութիւն :

Թ . Նուիրակութեան հաս կամ իրաւունք են ըստ կրկին տեսակի , զի 'ի գաւառականաց ստացեալ լինի յիւրաքանչիւր ամի , և 'ի Հնդկահայոց յետ լրանալոյ միջոցի եօթն ամաց :

Կաւառն Չարմահալայ երբեմն յաւել' երբեմն պակասայ առ ամն տասն և հինգ բեռն ալիւր (2) , երեք լիտր իւղ ,

40 լիտր ալանիր, 50 լիտր չորաթան, և 4 ոչխար:

Վաւառն փերիոյ տայ ամի ամի, 50՝ ց70 բեռն ալիւր, 10 լիտր իւղ, 25 լիտր ալանիր, 50 լիտր չորաթան, և 15՝ ց20 հատ ոչխար:

Վաւառն քն-Քեաղաղայ՝ Քեամարայ՝ Գեափլայի՝ Քեալաւոյ Մալայիրայ և Ղարաղնի տան ամի ամի 50՝ ց70 թմն դրամ (3):

Ի. Համադանայ ստանայ զ40 կամ զ60 ուռփիս:

Ի. Թէհրանայ մուտք գանձանակի կամ նուէրք վանակ գեղջ բովանդակի 100 ց150 ուռփի:

Նուիրակութիւնն Հնդկաստանայ յառաջին ժամանակս լիւնէր առատութեամբ յոյժ. իսկ ՚ի նուազիւ աջողակութեան դործոց, նուազի և այն ժողովրդական տուրք:

Իստ հին ձեռագիր ողջունագրոյ յայտի լինի, թէ սովորաբար գումար նուիրակութեանն Հնդկաստանի բովանդակէր ցտան հազար ուռփի, այլ ՚ի ժամանակս նուիրակութեանն Երակոս վարդապետի յամի 1805, կամ ՚ի ժամանակս նուիրակութեանն Յակոբոս վարդապետի յամի 1812 առաւելանքան զնշանակեալ գումարն:

Ներկայ Առաջնորդ Սրբազան Թաղաքէոս Եպիսկոպոսն յամի 1856 առաքեաց նուիրակ ՚ի Հնդիկս զՍրբակրօն Տէր Մարտիրոս Խաչակիր Աագ Քահանայն Տէր Յովհակիմեան, որում վիճակեցաւ միայն ժողովիւ զնուէրս Հայրենասիրացն Զաւայի, որոց նուիրատուութեան գումար բովանդակեցաւ փոքր մի պակաս քան զտան հազար Զավու ուռփիս: Եամիլով յողուտ վանին հիմնաւորել զայն գումար՝ յամի 1857 գնեցին ՚ի Բթաւիայ զմթերանոց մի, որ տայ զհարիւր ուռփի արդիւնս առ ամիսն: Այն ամբար կամ մթերանոց համարի յայսմ հետէ ՚ի թիւս արդիւնաբեր հիմնաւոր աղբերաց, որ աղատ ՚ի ծախուց ունի տալ վանին զ1500 պարսից ուռփիս:

Ը. Նախ քան զառաջնորդութիւնն Սրբազան Թաղաքէոս Եպիսկոպոսի ունէր վանքն ՚ի ժողովրդոց Զուղայու զեկամուտ մոմոյ կամ արատարագչէի (ժամուցի), զոր ստանայր յառուր տօնախմբուէց, առաքելով ՚ի վանացն զմոմ շնորհաւորու Բեան, այլ արդի Սրբազան Առաջնորդն խափանեաց զայն և

կամուտ, որ յիւրաքանչիւր ամի բաժանդակէր ոչ աւելի քան զ25 կամ 30 թուման : Պատճառն խափանելոյ զայն հաս` էր օգուտն ժողովրդականաց, զի սակս տօնակատարութեան լի- նէր շուայլ ծախսարարութիւն, վասն որոյ հրամայեաց հերկայ Առաջնորդն զի ժողովուրդն մի ևս կատարեսցէ զծախս տօ- նակատարութեան խընջոյից, և յաղագս այնր նախ ինքն խա- փանեաց զայն վանքական եկամուտն :

(1) . Ողջունելուն նամակներ :

(2) . Բեռն առնակի է 15 լիտր : Նստերէ գաւառաց ըստ որո՜մ առաքին Բորճեալ 'ի վերայ առնակաց, վասն որոյ եւրօտակէտք Բեռն նստերակաց է 15 լիտր :

(3) . Նախ քան զառաջնորդութեանն Սրբազան Թաղրէաւ եղեակե- ղոսի 'ի նոյն գաւառաց ոչնչ հաս իմ նստերէ հառակեր 'ի վանքն, զի ժողովրդականի խորեացեալս 'ի վանաց' ոչ ևս ճանաչէին զերեւոյց ֆը- րիտակեակն զարքաւորութեան, և զսահմանացորդն նստերակն օրհա- կակեր իրեան, և վանքն ճնայր զընկեալ յարդեանց ակօր : Ի 1849 ամի նստերակն յմն առաքեալ 'ի վանաց 'ի նոյն գաւառ, մինչ վերադարձաւ 'ի վանքն' զծախս ճանհարհարդութեանն եւրոյ զահակէր 'ի վանաց, հաշիւ քաշով թէ 'ի ժողովրդաց նոյն գաւառաց ինքն ոչ է զահեալ իմն օրացեալ գէթ զծախսն եւր : Ինչ արդի Սրբազան Առաջնորդն կարգե- լով 'ի վերայ գաւառացն զգործակատար ֆահակայս՝ նորաք եւ նոյն հա- կակալ զֆրիտակեակն զարքաւորութեան եւրեանց, առաքի յարեանք վանքն արանալ այժմ զնոյն զարդեան :

ՅՕԴ. Թ.

Ճանաչելու ի վերին :

Ճ . Մաւերացեալ օրինակ պայմանագրոյ Մարգարէին Արարացւոց, տուեալ առ Ազգն Քրիստոնէից կամ Հայոց 'ի շորրորդում ամի հիշրէթի, որոյ այս է թարգմանութիւն :

Կամօքն Աստուծոյ .

Յանուն Աստուծոյ ողորմածի :

Մոյն գրութիւն է հանրած անօթ ըստ ձեռագրոյն և ըստ շարադրութեանն և պայման է հաստատուն, և դաշն է որ պարտի կատարիլ վասն ամենայն ազգաց Քրիստոնէից և այլոց, որք գտանին ընդ տիեզերս, յարեւելից 'ի կողմանս Արարիոյ և Պարսիոյ և որք բնակեալք են 'ի սահմանս նոցին, թէ մերձիցեն առ հաւատացեալս (առ իօլամս) և թէ հեռի, և հաւատացեալքն թէ ծանօթ իցեն կամ թէ ոչ : Ե այս ուխտադրութիւն և պայմանագիր արժանի հաղանդութեան, և պարտ է ամենայն իօլամաց պահել զհրամանս սորա : Ո՛րք պարտ և հարկ համարեսցի անձին իւրում կատարել զբանս սոյն ուխտադրութեան՝ հաւատ առն այնմիկ ըստ արանց բարեգործաց լինելոց է կատարեալ և այնպիսին արժանի լինելոց է վարձուց . իսկ որք կամիցին աղաւաղել զբանս սորա՝ լուծանել զայս՝ ներհակ այսմ առնել և ոչ կատարել, զպատուէրս սոյն պայմանագրոյ, յամառելով 'ի ներհակ կամս իւրեանց՝ այնպիսիքն ուխտադրութեանն և պայմանացն Աստուծոյ համարին լուծանողք, և որ անպատկառարար արհամարհեսցէ զայս՝ լինե-

բոց է արժանի պատժոյ, թէ իցեն 'ի Թագաւորաց' թէ 'ի Ժողովրդոց' թէ 'ի բարեպաշտ հաւատացիւոց' և թէ 'ի հաւատացիւոց' :

Եւրդ սկիզբն առնեմք քանից պայմանադրութեանս այսմիկ, ըստ ազգեցութեանն Աստուծոյ որ եղև առիւմ վասն հաստատելոյ զայս : Ապահմ զայս պայմանագիր հաստատուն կապով, որոյ զնմանն 'ի նախագուշակ Մարգարէից ոչ ոք կապեաց, և վասն ոչ ումեք 'ի Հրեշտակաց, որք կան առաջի Աստուծոյ գիւրիին էր առնել զայս հրաման : Քուտի գրանս ուխտադրութեանս այսմիկ զոր հանգերձեալ եմ առնել՝ նոքա որք իցեն ժողովուրդք իմ պարտին կատարել : Բարեպաշտ հաւատացեալքն պարտ համարեսցեն պահպանել զնոսա և օգնական լինել նոցա ուրանօր և իցեն՝ թէ հեռի և թէ մերձակայ, և ընդ ժողովրդոցն քրիստոնէից պահպանեսցին զտեղինն՝ ուրանօր նոքա կատարեն զաղօթս իւրեանց՝ և ուրանօր ճգնաւորք նոցա և փահանայք օթագային, և յամենայն ուրեք թէ յամենայն լիռնաւայրս, թէ 'ի գաշտավայրս', թէ 'ի հանգրուանս', թէ 'ի քարքարուտս, թէ յընդարձակավայրս, և թէ ուրանօր և իցէ՝ օգնող և պահպանող լիցին Ազգին այսմիկ, հաւատոյ նոցին և կալուածոց, թէ յարեմուտս, թէ յարեւելս, թէ 'ի ծովու' և թէ 'ի ցամաքի :

Եւ որպէս մեծարեն և յարգեն զիս՝ պարտին զայն ազգն և ս յանձանձել որպէս առ 'ի մէնջ ապահովեալք, և որ ինչ նեղութիւն և անհանգստութիւն դիպեսցի նոցա՝ պարտ համարեսցեն իսլամքն օգնել նոցա և խնամել, վասն զի նոքա են ժողովուրդք և հպատակք և հաղանդք են քանից Ազգի իմոյ, որոց և օգնական :

(Հաղազօ այսր արժան է վասն իմ, հանգստութեան՝ պահպանութեան՝ և օգնութեան նոցա յամենայն դժկամակութեանց և 'ի նեղութեանց խնամ տանել, և բացամերժել զայն ամենայն՝ որք լինին առիթք հարստահարութեանց սոցին : Պարտ է 'ի պահանջմունս հարկաց նոցին մի առաւելուլ քան զկարն նոցա և պահանջել, այլ ըստ յօժարութեան նոցա տնօրինել առանց բռնադատելոյ և նեղելոյ : Մի խափան

որկու լիցին գործոց շինութեան նոցա, զՔաջանայս 'ի գործոց. իւրեանց մի կասեցուցեն, զՔրիստոնեայս վասն հաւատոյ իւրեանց և օրինաց մի խուսեցեն, այլ նոքա յաղօթատունս իւրեանց. ըստ ծիսի իւրեանց որպէս և կամին աղօթեցեն, քակել և աւերել զհիկզիցիս նոցա մի մտադրեցեն, և 'ի տանց և յապարանից նոցին՝ բռնութեամբ մի յարեցեն ազգն Իսլամաց ընդ մզկիթս իւրեանց, կամ առ տունս, այլ թէ լիցի յօթարութեամբ նոցին: Որ 'ի հրամանաց աստի ոչ արատցէ և հակառակ առաջարկութեանցն իմոց կատարեցէ՝ լինի անգոնադ պայմանագրոյս և ներհակող բանիցն Աստուծոյ և Թարգարէի նորա:

Ո՛ր պահանջեցին 'ի նոցանէ զհարկ դիմոսական առաւել քան զչորս գինարս, կամ զմի հատ "Հէրրեամանի", (1) և որ ինչ հարկ 'ի նոցանէ ստացեալ լինի՝ պիտոյասցի այն 'ի նպատ Իսլամաց, և պահեսցի այն 'ի կորթանի, զի ծախեցին զայն վասն հրապարակական գործոց:

Դաւել քան զասացեալն մի պահանջեցին 'ի նոցանէ: Թէ իցին 'ի վաճառականաց և 'ի վարժամաց, թէ 'ի դաշտի իցեն՝ թէ 'ի ծովէ հանցեն զմարդարիտս՝ թէ ունիցին զհանքս դահարեղինաց ոսկւոյ կամ արծաթոյ, կամ զբազում ստացուածս ունիցեն՝ յաւել քան զերկոտասան դրամս մի ստացեն:

Իսկ նոքա որք չիցին 'ի հաւատոյ Քրիստոնէութեան՝ և ոչ աղօթս մատուցեն ըստ նոցին ծիսի՝ 'ի նոցանէ ևս զչորս դրամս պահանջեցին: Իսկ որք հազանդ ք իցեն Ազգին այնիկ (Քրիստոնէից) և հլու հպատակ բանից նոցա՝ յայնպիսեաց և մի յաւելի պահանջեցին քան զերկոտասան դրամս, այնու դաշամբ՝ զի ունիցեն նոքա զտեղի բնակութեան ուրեք, և իցեն 'ի հպատակաց անտի: Իսկ նոքա որք ճանապարհորդ ք իցեն, և սուանց ուրեք գկայան ունեւոյ՝ անցաւոր ք իցեն, մի պահանջեցին 'ի նոցանէ զդիմոսահարկ, այլ եթէ իցէ 'ի ձեռս ուրուք 'ի նոցանէ ժառանգութիւն ինչ կամ ստացուած՝ ընդ որ եղիցի իրաւունք կամ հատ իմամի (2) պահանջեցին 'ի նմանէ զհասն իրաւանց, և բռնութիւն կամ հարստահա-

“ ‘ի Հնդկիս’ տայր զժէրգու կամ բաժին Աթոռոյս, սակայն
 “ ոչ կանոնաւոր և անորոտունջ, ուստի մեք ստորագրողքս՝
 “ որք մինչ ցայսօր վայելիալ եմք զարդիւնս Հնդկարնակ ժո-
 “ ղովոյեց շնորհիւ Մօր մերոյ Աթոռոյս՝ խոստանամք և
 “ դաշնաւորեմք այսօրէս՝ զի իւրաքանչիւր քահանայ ճանա-
 “ շելով զտարեկան պարտիս իւր առ Մայր Աթոռս, որպէս
 “ ‘ի ներքոյ սորա որոշելով հաստատեմք հանգէպ իւրաքան-
 “ ճիւր քաղաքաց, որով գէթ դիւրութիւն ինչ լինիցի վասն
 “ ձեր ‘ի մասին կառավարութեան Աթոռոյս, և մեք ևս կա-
 “ տարիլագործ գտցուք Առաքելաւանդ խրատուն “ Հաստու-
 “ ցէք ամենեցուն զպարտս „ ևս „

“ Թեհրէն քիլքն հատուցնի Մհմէշհի ուրիք	100
“ Երազ „ „ „ „	20
“ Բուշեռ „ „ „ „	30
“ Բասրայ „ „ „ „	20

				Մահմադ շահի 170 կո. ուրիք ⁸⁵
“ Բուսմբայի „ „ „ „				70
“ Սուրաթ „ „ „ „				60
“ Մադրաս „ „ „ „				70
“ Կալկաթա „ „ „ „				300
“ Չիչրա „ „ „ „				55
“ Իւաքա „ „ „ „				70
“ Սէյգարադ „ „ „ „				50
“ Սանգուն „ „ „ „				50
“ Պինանդ „ „ „ „				50
“ Սինկափուր „ „ „ „				50
“ Բեթաւիա „ „ „ „				90

Կառմապանու առւիթք . 1000

“ Խոստանալով ամենայն հրադանդութեամբ զժէր նը-

- « շանակեալ զումորն իւրաքանչիւր ամի հատուցանել ան-
 « պատճառ մինչ լիցուք վիճակաւոր, զոր և պարտին այժ-
 « վեան ամենայն վիճակաւորեալ քահանայք հատուցանել:

Ի Զուլա 1853:
 Ի 16, Նոյեմբերի:

Սրբազան Հայր՝
 Ձերդ բարձր Սրբազնութեան
 ամենախանարհ ծառայք .

Տէր Յովհաննէս Տէր Մկրտչեան :
 Տէր Դաւիթ Մկրտումեան :
 Տէր Եղիազար Աղբէասեան :
 Տէր Ստեփաննոս Բարաղամեան :
 Տէր Սարգիս Խ . Տէր Մատթէոսեան :
 Տէր Կարապետ Տէր Աբրահամեան :
 Տէր Գէորգ Գառապարեան :
 Տէր Բարսեղ Գալուտանեան :
 Տէր Կարապետ Տէր Աւետեան :
 Տէր Նիկողայոս Տէր Յ . Եղիայեանց :
 Տէր Մարտիրոս Տէր Յովակիմեան :
 Տէր Յովհաննէս Մկրտումեան :
 Տէր Յարութիւն Յ . Տէր Կարապետեան :
 Տէր Մարգար Ստեփաննոսեան :
 Տէր Դաւիթ Ա . Բարաղամեանց :
 Տէր Մինաս Բարսեղեան :
 Տէր Յարութի Տէր Ս . Տէր Յարութեան :

Ինչպէս զումար աթոռահատին բովանդակի տա ամի
 հազար կուսականոյ կամ 2200 պարսից ռուբլի՝ այլ ի պատ-
 ճառ աղքատութեան ոմանց վիճակի կամ վիճակաւորաց մոռն-
 մի ի զումորոյ անտի մնայ անվաւր, և յիւրաքանչիւր ամի
 հազիւ 750 կգ՝ ռուբլին հատանէ ի վանքն :

դ. Կալուածք չեն 'ի Թիւս հիմնաւոր արդեանց, զի մերթ նուազին և մերթ առաւելուն արդիւնք նոցա ըստ հանգամանաց տարւոյն կամ պտղոցն, և մերթ 'ի լինելն ցրտահար՝ բերեն զվնաս: Հաստատուն օգուտն զոր ստանայ վանքն 'ի կալուածոց՝ են վառելիքն, և խոտն վանն անասնոց՝ որոց զին հասանէ առ ամն ց80 կամ 100 Թուման: Զուտ արդիւնք քաղեալ յիւրաքանչիւր ամի 'ի կալուածոց անտի՝ ոչ լինի յաւել քան զհարիւր Թուման դրամ, որ մերթ առաւելու մերթ նուազի, և երբեմն նոյնչափ վնաս ստանայ ըստ հանգամանաց իւրաքանչիւր տարւոյ: Օգուտն զոր ունի վանքն 'ի կալուածոց՝ գլխաւորապէս է այն, զի ոչ վատնին կամ կորնչին, այլ կան և մնան հաստատուն ստացուածք վան վանին:

Ե. Սեհափառ Տէրութիւնն Պարսից հաստատուն հրովարտակօք նախ քան զամն 1848 շնորհէր վանին ամի ամի զ262 Թուման: Իսկ 'ի 1853 հրովարտակաւ վեհափառ Նասրադին շահ Թաղաւորի հաստատեցաւ 150 Թուման վանն ամենայն տարւոյ:

Զ. Դոդոլըզական նուէրք կամ լուսազին շունի հաստատութիւն, զի Թողեալ է այն յազատ կամա բարեպաշտից, որք մինչ կամին՝ կարեկցեն, մինչ ոչ կամին՝ չառաքեն, ուստի ոչ 'ի համար մտանէ այն վանքական արդեանց: Առատութիւն այսմիկ հասի կամ արդեանց կախի 'ի կառավարութենէ վանին կամ Առաջնորդի, զի եթէ ամենայն ինչ իցեն 'ի բարեկարգութեան՝ առատանայ նուէրն, իսկ եթէ հրատարակեցի Թէ այնոքիկ նուէրք ծախին յումպէտո՝ իսպառ խցեալ մնայ այս աղբիւր արդեանց: Ի Ժամանակս արդի Սրբազան Առաջնորդի այս աղբիւր արդեանց եղև առաւել արդիւնաւոր, քան որչափ էրն նախ քան զնորա առաջնորդութիւն:

Է. Կուիրակութեան հաս կամ իրաւունք են ըստ կրկին տեսակի, զի 'ի գաւառականաց ստացեալ լինի յիւրաքանչիւր ամի, և 'ի Հնդկահայոց յետ լրանալոյ միջոցի եօթն ամաց:

Կաւառն Զարմահալայ երբեմն յաւել՝ երբեմն պակասոյ առ ամն տասն և հինգ բեռն ալիւր (2), երեք լիտր իւղ:

40 լիտր աղանիւր, 50 լիտր չորաթման, և 4 սլաք :

Վաւառն փէրիոյ տայ ամի ամի, 50՝ ց70 բեռն ալիւր, 10 լիտր իւղ, 25 լիտր պանիր, 50 լիտր չորաթման, և 15՝ ց20 հատ սլաք :

Վաւառքն քեաղաղայ՝ քեամարայ՝ քեափլայի՝ քեալաւոյ Մալայիրայ և Ղարաղնի տան ամի ամի 50՝ ց70 թմբն դրամ (3) :

Ի Համադանայ ստանայ զ40 կամ զ60 ռուփիս :

Ի Թէհրանայ մուտք գանձանակի կամ նուէրք վանակ զիւղը բովանդակի 100 ց150 ռուփի :

Նուիրակութիւնն Հնդկաստանայ յառաջին ժամանակս լի նէր առատութեամբ յոյժ, իսկ ՚ի նուազիւ աջողակութեան գործոց, նուազի և այն ժողովրդական տուրք :

Իստ հին ձեռագիր ողջունագրոյ յայտի լինի, թէ սովորաբար գումար նուիրակութեանն Հնդկաստանի բովանդակէր ցտասն հազար ռուփի, այլ ՚ի ժամանակս նուիրակութեանն երակոս վարդապետի յամի 1805, կամ ՚ի ժամանակս նուիրակութեանն Յակոբոս վարդապետի յամի 1812 առաւելան քան զնշանակեալ գումարն :

Ներկայ Առաջնորդ Սրբազան Թագդէոս եպիսկոպոսն յամի 1856 առաքեաց նուիրակ ՚ի Հնդկիս զՍրբակրօն Տէր Մարտիրոս խաչակիւր Աւագ Քահանայն Տէր Յովհաննիսեան, որում վիճակիցաւ միայն ժողովիւ զնուէրս Հայրենասիրացն Ջալայի, որոց նուիրատուութեան գումար բովանդակիցաւ փոքր մի պակաս քան զտասն հազար Ջալու ռուփիս : Ամիւրով յոգուտ վանին հիմնաւորիւ զայն գումար՝ յամի 1857 զնեցին ՚ի Բթաւիայ զմթերանոց մի, որ տայ զհարիւր ռուփի արդիւնս առ ամիսն : Այն ամբար կամ մթերանոց համարի յայսմ հետէ ՚ի թիւս արդիւնաբեր հիմնաւոր աղբերաց, որ ազատ ՚ի ծախուց ունի տալ վանին զ1500 պարսից ռուփիս :

Ը. Նախ քան զառաջնորդութիւնն Սրբազան Թագդէոս եպիսկոպոսի ունէր վանքն ՚ի ժողովրդոց Ջուղայու զեկամուս մամոյ կամ որստարագչէի (ժամուցի), զոր ստանայր յառուր տօնախմբուեց, առաքելով ՚ի վանացն զմամ շնորհաւորու Բեան, այլ արդի Սրբազան Առաջնորդն խափանեաց զայն և

կամուտ, որ յիւրաքանչիւր ամի բաժանդակէր ոչ աւելի քան զ25 կամ 30 թուման : Պատճառն խափանելոյ զայն հաս' էր օգուտն ժողովրդականաց, զի թակս տօնակատարութեան լի-
նէր շուայլ ծախսարարութիւն, վասն որոյ հրամայեաց ներկայ Առաջնորդն զի ժողովուրդն մի և և կատարեացէ զծախս տօ-
նակատարութեան խընջոյից, և յաղագս այնր նախ ինքն խա-
փանեաց զայն վանքական եկամուտն :

(1) - በጊዜ-ገደብ አጠቃቀም ላይ ለሚገኙት ሰራተኛዎች ምክትል ሥልጣን ማሰጠት፡

(2) . Բեռն առնակի է 15 չէտր : Նորերս գառառոց ըստ որոշ
առաքին Էդիսեւէ 'ի վերայ առնակոց , վառն որոյ Էդարակէր Բեռն
Կարէրանոց է 15 չէտր :

(3) . Դեռի ժամ զսահմանադրութեանն Սրբազան Թագարէս եղեակ-
պատի 'ի սոյն գաւառաց օչնչ հաս համ նաւերս հասաներ 'ի վանքն , զի
Ժողովրդականիս Խորհրդեալս 'ի վանաց՝ ոչ եւ ճանաչելն զէրեանց զԼա-
րտաօնէանիս պարտաւորութեան , եւ զսահման ճաջորդն նաւերանիս օրէհա-
կաներ Երեւան , եւ վանքն ճաջը զընդեալ յարդեանց անտի : Ի 1849 ամս
նաւերանիս օրն առաջեալ 'ի վանաց 'ի նոյն գաւառս , մինչ Վերադարձա-
'ի վանքն՝ զԺողովո ճանհապարհորդութեանն Երայ պահանջեր 'ի վանաց ,
հաշտ- Կաշալ Բէ 'ի Ժողովրդաց նոյն գաւառաց Երան ոչ է զսահման համ
ստացեալ գէթ զԺողովան Եր : Իսկ արդի Սրբազան Աստուծորդն Կարգե-
լով 'ի վերայ գաւառացն զԳործակատար Քահանայո՝ նորայ Եր նոյն հաս-
կանալ զարտաօնէանիս պարտաւորութեան Երեանց , առաջ ճաջելանայ
վանքն ստանալ այժմ զնոյնչափ արդէնեա :

ՅՕԴ. Թ.

Ճեռքիւն, 'ի զննէ:

Շ. Սաւերացեալ օրինակ պայմանագրոյ Մարգարէին Արարացոց, տուեալ առ Ազգն Քրիստոնէից կամ Հայոց 'ի շրջապատում ամի հիշքէթի, որոյ այս է թարգմանութիւն:

Պատմութիւն Աստուծոյ,

Յանուն Աստուծոյ սղորմածի:

Սոյն գրութիւն է հանրածանօթ ըստ ձեռագրոյն և ըստ շարադրութեանն և պայման է հաստատուն, և դաշն է որ պարտի կատարիլ վասն ամենայն ազգաց Քրիստոնէից և այլոց, որք գտանին ընդ տիեզերս, յարեւելից 'ի կողմանս Արաբիոյ և Պարսիոյ և որք քնակեալք են 'ի սահմանս նոցին, թէ մերձիցեն առ հաւատացեալս (առ իօլամս) և թէ հեռի, և հաւատացեալքն թէ ծանօթ իցեն կամ թէ ոչ: Ե այս ուխտադրութիւն և պայմանագիր արժանի հրազանդութեան, և պարտ է ամենայն իօլամաց պահել զհրամանս սորա: Ո՛րք պարտ և հարկ համարեսցի անձին իւրում կատարել զբանս սոյն ուխտադրութեան՝ հաւատ առն այնմիկ ըստ արանց բարեգործաց լինելոց է կատարեալ և այնպիսին արժանի լինելոց է վարձուցիսկ որք կամիցին աղաւաղել զբանս սորա՝ լուծանել զայս՝ ներհակ այսմ առնել և ոչ կատարել, զպատուէրս սոյն պայմանագրոյ, յամառելով 'ի ներհակ կամս իւրեանց՝ այնպիսիքն ուխտադրութեանն և պայմանացն Աստուծոյ համարին լուծանողք, և որ անպատկառարար արհամարհեսցէ զայս՝ լինեալ

բոց է արժանի պատժոյ . թէ իցեն 'ի Թագաւորաց' թէ 'ի Ժո-
ղովրդոց' թէ 'ի բարեպաշտ հաւատացիւոց' և թէ 'ի հաւա-
տացիւոց :

Եւրդ սկիզբն առնեմք քանից պայմանաւորու թեանս . այսմիկ
ըստ ազգիցու թեանն Աստուծոյ որ եղև առիւ վասն հաստա-
տելոյ զայս : Ապահմ զայս . պայմանագիր հաստատուն կատարվ,
որոյ զնմանն 'ի նախագուշակ Մարգարէից . ոչ որ կապեաց , և
վասն ոչ ումեք 'ի Հրեշտակաց , որք կան առաջի . Աստուծոյ
գիրին էր առնել զայս հրաման : Առաի գրանս ուխտագրու .
թեանս այսմիկ զոր հանգերձեալ եմ առնել ' նոքա որք ի-
ցեն ժողովուրդք իմ պարտին կատարել : Բարեպաշտ հաւա-
տացեալն պարտ համարեսցեն պահպանել զնոս և օգնական
լինել նոցա ուրանօր և իցեն' թէ հեռի և թէ մերձակայ , և
ընդ ժողովրդոցն քրիստոնէից . պահպանեսցեն զտեղինն' ուրա-
նօր նոքա կատարեն զաղօթս իւրեանց' և ուրանօր ճգնաւորք
նոցա և փահանայք օթագային , և յամենայն ուրեք թէ յա-
մենայն լիռնաւայրս . թէ 'ի դաշտավայրս , թէ 'ի հանգրուանս
թէ 'ի քարքարուտս , թէ յընդարձակավայրս , և թէ ուրա-
նօր և իրէ' օգնող և պահպանող լիցին Ազգին այնմիկ , հա-
ւատոյ նոցին և կալուածոց , թէ յարեմուտս , թէ յարե-
ւելս , թէ 'ի Ժովու' և թէ 'ի ցամաքի :

Եւ որպէս մեծարեն և յարգեն զիս' պարտին զայն ազգն
և ս յանձանձել որպէս առ 'ի մէնջ ապահովեալք , և որ ինչ
նեղութիւն և անհանգստութիւն դիպեսցի նոցա' . պարտ հա-
մարեսցեն իսլամքն օգնել նոցա և խնամել , վասն զի նոքա են
ժողովուրդք և հպատակք և հաղանդք են քանից Ազգի ի-
մոյ , որոց և օգնական :

Յաղագս այսր արժան է վասն իմ , հանգստութեան' պահ-
պանութեան' և օգնութեան նոցա յամենայն դժկամակու-
թեանց և 'ի նեղութեանց խնամ տանել , և բացամերժել
զայն ամենայն' որք լինին առիթք հարստահարութեանց առ-
ջին : Պարտ է 'ի պահանջմունս հարկաց նոցին մի առաւելու
քան զկարն նոցա և պահանջել , այլ ըստ յօժարութեան նո-
ցա տնօրինել առանց բռնադատելոյ և նեղելոյ : Մի խափան ,

որկու լիցին գործոց շինութեան նոցա, զՔաջանայս 'ի գործոց. իւրեանց մի կասեցուսցեն, զՔրիստոնէայս վասն հաւատոյ իւրեանց և օրինաց մի խուսեցեն, այլ նոքա յաղօթատունս իւրեանց. ըստ ծիսի իւրեանց օրպէս և կամին աղօթեցեն, քակել և աւերել զեկեղեցիս նոցա մի մտադրեցեն, և 'ի տանց և յապարանից նոցին՝ բռնութեամբ մի յարեցեն ազգն Իսլամաց ընդ մզկիթս իւրեանց, կամ առ տունս, այլ թէ լիցի յօթարութեամբ նոցին: Ար 'ի հրամանաց աստի ոչ արացէ և հակառակ առաջարկութեանցն իմոց կատարեցէ՝ լինի անգոնսղ պայմանագրոյս և ներհակող բանիցն Աստուծոյ և թարգարէի նորա:

Ա'ի պահանջեցին 'ի նոցանէ զհարկ դիմոտական առաւել քան զչորս գենարս, կամ զմի հատ "Հէբրեամանի", (1) և որ ինչ հարկ 'ի նոցանէ ստացեալ լինի՝ պիտոյասցի այն 'ի նպատակ Իսլամաց, և պահեցի այն 'ի կորբանի, զի ծախեցին զայն վասն հրապարակական գործոց:

Առաւել քան զտացեալն մի պահանջեցին 'ի նոցանէ: Թէ իցին 'ի վաճառականաց և 'ի վարժամաց, թէ 'ի դաշտի իցեն՝ թէ 'ի ծովէ հանցին զմարգարիտս՝ թէ ունիցին զհանքս դահարեղինաց ոսկոյ, կամ արծաթոյ, կամ զբազում ստացուածս ունիցեն՝ յաւել քան զերկոտասան դրամս մէ ստացեն:

Իսկ նոքա որք լիցին 'ի հաւատոյ Քրիստոնէութեան՝ և ոչ աղօթս մատուցեն ըստ նոցին ծիսի՝ 'ի նոցանէ և զչորս դրամս պահանջեցեն: Իսկ որք հազանդք իցին Ազգին այնմիկ (Քրիստոնէից) և հլու հպատակ բանից նոցա՝ յայնպիսեաց և մի յաւելի պահանջեցին քան զերկոտասան դրամս, այնու դաշամբ՝ զի ունիցեն նոքա գտեղի բնակութեան ուրեք, և իցեն 'ի հպատակաց անտի: Իսկ նոքա որք ճանապարհորդք իցին, և սուանց ուրեք զկայան ունիլոյ՝ անցաւորք իցին, մի պահանջեցին 'ի նոցանէ զդիմոտահարկ, այլ եթէ իցէ 'ի ձեռն ուրուք 'ի նոցանէ ժառանգութիւն ինչ կամ ստացուած՝ ընդ որ եղիցի իրաւունք կամ հատ իմամի (2) պահանջեցին 'ի նմանէ զհասն իրաւանց, և բռնութիւն կամ հարստահա-

բուժիչն մի արասցեն նմա առաւել քան զկարն Նորին : Եւ գահաւթիւնն մի արասցեն յապարանս՝ յարմտիս՝ և չ'աղբաւ զսնորին :

(1) Քրիստոնեայս մի հրաւիրեցին լինքեանս լինել մարտակից վասն վանելոյ զթշնամիս հաւատոյ իւրեանց, և ՚ի մարտս կամ ՚ի սրածուծիւնս դէպ եղեալս Իօլամաց ընդ այլազգիս՝ զքրիստոնեայս մի նեղեցին վասն յարձակելոյ ընդ ինքեանս ՚ի վերայ թշնամեացն : Իսկ եթէ թշնամին յարիցէ ՚ի վերայ Ազգին այնմիկ (քրիստոնէից) Իսլամքն զերիվարս՝ զօուրս՝ և զսուսերս պատերազմի մի խնայեցեն ՚ի նոցանէ : Որք զայս ամենայն կատարին՝ առնեն զգործ հաճոյական :

(2) Զօք ՚ի քրիստոնէից բռնութեամբ բերցին ՚ի գին Իսլամի, և մի զխռովութիւնս յուղեցեն ընդ նոսա . միայն թէ վասն բարեգոյն առարկայից : Զթէս շնորհաց և մարդասիրութեան իւրեանց (Իսլամքն) տարածեցին ՚ի վերայ նոցա (քրիստոնէից) պահպանելով զնոսա ՚ի վնասուց արանց հարստահարողաց, յորում տեղուջ կամ ուրանօր և իցեն :

Իսկ եթէ օք ՚ի քրիստոնէից յակամայիցս յանցաւոր գտցի՝ օգնելն զնա և զնալն ընդ նմա յատեանս դատաւարանաց պարտ համարեցին, զի ՚ի նմանէ մի պահանջեցին առաւել ինչ՝ քան զոր հարկաւորապէս սահմանեալ է Աստուած, և զխաղաղութիւն արասցեն ընդ մէջ նոցա ըստ գրեցելումն (՚ի Ղօրանին) :

(3) Ետ պայմանագրեալ բանիցս հաստատութեան և յետ աստանալոյ զգլխահարկս ՚ի նոցանէ՝ ոչ օք ՚ի ժողովրդոց իմոց իշխեցէ նոցա կամ հարստահարեցէ զնոսա : Նոքա ևս մի իշխեցին ՚ի վերայ Իսլամաց, և մի հարստահարեցին ընդ նոսա, և մի յայտհեաէ ես՝ մինչև ցժամանակն զոր Աստուած կամիցի : Սոյնպէս Իսլամքն բռնութեամբ մի առցին զկանայս և զկուսանս նոցա (քրիստոնէից) առանց հաճութեան Տեարց նոցին, միայն թէ յօժարութեամբ և կամօք իւրեանց կամիցին զօւգակցիլ ընդ Իսլամս և ամուսնանալ ընդ նոսա թէ տեղաբար և թէ առ ժամանակեայ՝ լիցի այն յօժարութեամբ եկանանցն, զի զորո սիրեն և հաւանեն՝ լիցի ՚ի կամս իւրեանց : Եւ եթէ կին օք ամուսնացի ընդ Իսլամի՝ թողուցուն զկին

ալ 'ի քրիստոնէութեանն իւրում՝ մի արգելցեն զնա յա-
թաւեղեաց քրիստոնէից, և 'ի հաւատո իւր և յօրէնա-
արեացի օրալէս և կամի : Մի արգելցեն զնա 'ի հաղորդակ-
ութենէ հոգեորականաց իւրեանց, և մի բռնութեամբ և
ակամայիցս պարտաւորեցեն զնա լքանել զհաւատ և զօրէնա-
ւոր : Թէ ոք հակառակ բանից օոյն պայմանագրոյ արացէ՝
ակառակ Աստուծոյ եղիցի արարեալ, և յանցաւոր լիցի ա-
ռաջի Մարգարէին 'ի պատճառս լուծանելոյ զբանս ուխտա-
ւորութեան Մարգարէին Աստուծոյ : Առաջի Աստուծոյ այրն
այն 'ի թիւս մեղապարտից ունի համարիլ :

Արկէ քրիստոնէից հոգ տանել վասն նորոգութեան և
բեթելի եկեղեցեաց՝ աղօթատեղեաց՝ և վանօրէից իւրեանց :
Թէ վասն օգտի հաւատոյ իւրեանց, և թէ վասն օգտի բարե-
գործ աղգին Իսլամաց պահանջեցեն Իսլամք զօգնութիւն
ինչ 'ի նոցանէ՝ մի խնայեցեն զայն, և զօգնութիւնն զայն
համարեցեն կարեկցութիւն և շնորհ : Ըստ որում ազգն Քը-
րիստոնէից հրազանդեալ են (առինքն) խնդրեալ են զապա-
հովութիւն և ապաստան լիալ են՝ օգնութիւն և ձեռնատը-
օւթութիւն առ նոսա ըստ ամենայն մասին հարկաւոր եղիցի :
Եթէ ոք 'ի նոցանէ իբրեւ պատգամաւոր առաքեացի վասն
Վիջնորգութեան և խաղաղութեան ընդ մէջ Իսլամաց և ան-
հաւատից՝ մի ոք արգելցէ զնա յառաքմանէ անտի, և եթէ
նա օգնական լիցի հաւատոյ մերում՝ ընդունելի համարեցի
օգնութիւնն նորին, և ոք արհամարեացն զնա՝ լիցին 'ի թիւս
անզգամաց, յանցաւոր առաջի Մարգարէին Աստուծոյ և ներ-
հակող աւանդեալ բանից նորա :

Իսկ է գաշին բանիցն Մահմադի մեծ Մարգարէին Աստու-
ծոյ (օրհնութիւնն Աստուծոյ 'ի վերայ նորա և 'ի վերայ օե-
րնգոց նորին) ընդ Ազգին Քրիստոնէից : Դաշնագիր զոր ըզ-
կնի վերաւանդեալ բանիցն հրամայեաց և հաստատեաց նորին
մեծութիւնն ընդ ազգին Քրիստոնէից վասն հաւատոյ և օ-
րինաց նոցին, զքանի մի հրամանս՝ որոց վասն քրիստոնեայքն
պարտաւոր համարեցեն զինքեանս, և մի արացեն ներհակ
պնդիկ, և կատարեցեն ըստ բանից այսոցիկ :

Մինն 'ի նոցանէ այս է՝ զի օգնութիւնս մի արասցին ամհաւատից, թէ յայտնի և թէ 'ի ծածակ, և զթշնամիս Իսլամաց մի ընկալցեն 'ի տունս իւրեանց, զի ըստ ժամանակին պատահութեան մի ձեռնորէց լիցին նոքա առ Ազգն Իսլամաց։ Մի տեղի տացեն թշնամեաց նոցա իջևանելոյ 'ի տունս կամ յաղօթատունս իւրեանց, և զպատերազմողս մի պահանջեցին կամ օգնեցին, ոչ սուսերօք՝ ոչ նետիւք՝ ոչ սրով՝ ոչ երիվարաւ՝ և ոչ այլով իւրիք։

Մի առաջնորդեացեն նոցա զճանապարհ կամ ուսուցին զղարան գործել։ Զստացուածս իւրեանց մի տացեն նոցա յաւանդ պահեստի, մի արասցին ընդ նոսա զհաղորդակցութիւն, մի օգնեցեն նոցա ոչ բանիւք և ոչ գործով, մի հիւրնկալեցին զնոսա, միայն թէ հարկն պահանջեցէ։

Եթէ Իսլամ օք պատահեցի նոցա (Քրիստոնէից) զերիտիւս և զերիս գիշերս խնամարկեցին զնա, աւելին քան զայն անհարկաւոր է։ Զնեղութիւնս և զհարստահարութիւնս տրանց բռնակալաց հոռի կացուցին յԻսլամաց։

Եթէ հարկաւոր լիցի թաքուցանել զօք յԻսլամաց յապարհնս կամ 'ի տունս իւրեանց, զտեղի բնակութեան տացեն նա, զոր և խնամարկեցին առանց լքանելոյ և առանց ոչ գարմանելոյ զպէտք նորին սննդեան որչափ նա թաքուցեալ իցէ։ Զկանայս կամ զորդիս Իսլամաց մի մատնեցին կամ ցուցանիցին թշնամեաց նոցին և 'ի հրամանաց աստի մի շնորհեցին։

Իսկ եթէ օք 'ի քրիստոնէից ներհակ բանից դաշնագրոյս այսմիկ արասէ, կամ զանց արասցէ կատարել զայն՝ համարեցի լուծանող հրամանաց դաշնագրոյս, նա ատելի համարի Աստուծոյ, և Մարգարէն ունի պատուհասել զնա։

Իւրեմն զկատարումն բանից դաշինս այսմիկ պարտ և արժան համարեցին ինքեանց, մինչև ցօրն՝ զոր Աստուած կամիցի։

Այս է դաշնագրոյս տոյն գրութիւնն՝ որ կայ 'ի սին (3) զոր 'ի ներկայութեան հօգևորականաց և զլիաւորաց Ազգին՝ որ հետեալն մեծ Մարգարէն Մահմադ գրեաց, և դաշնագիրն

Հաստատեցաւ 'ի միջի : Ատուած ամենակարող և ամենիշխան :

Իստ Հրամանի մեծ Մարգարէին Ատուծոյ Մահամադին ընտրելոյն 'ի Տեառնէ (օրհնութիւնն Ատուծոյ 'ի վերայնորաւ և 'ի վերայ սերնդոց նորին) գրեցաւ այս դաշնագիր յաւուր երկուշաբաթու , յետ անցանելոյ չորից ամսոց 'ի շորորդ Տիճրէթի . :

Հաստատէ զվաւերականութիւն օրինակին այնմիկ ընդ իւրում նախագաղափարի Մահամադ Զաֆէր , որ է մինն 'ի նշանաւոր յիմամից :

(1) . " Հէքր " է անան իրաւոյ զոր գործէն " յեման " բազմե : Հաւարեօրէն 'ի գործ օծի վան պատնոց դիպարելոյ :

(2) . Խան համ զբոս անանեալ բարին որ օտեմանեալ հագեօր հորհէն 'ի ժողովրդեան Պարսից :

(3) . Սովէն Բանիօ էրեի Բէ Բեգեր նոյն պայմանագրոյ եղեալ է իսկան յեագեր Մահմադի , որդեաւ և 'ի օղջեան Բանից ասէ " Բէ ոյն գրաթիւն է հարածանօթ ըստ յեագրոյն :

Գ. Լ. ՈՒԽ. Բ.

Ե Ա Ե Ղ Ե Ց Ի Ք.

ա. Բաղէրօղլի Երզնէ (Է) 'ի ցուցն տապակալ 'ի գոգնոս Զուղայու, յերկրորդում տանն յիշատակէ թէ քսան և չորս եկեղեցիք են 'ի Զուղայ, զվանքն Ամենափրկչի և զանապատն կուսանաց և ա 'ի նոյն հաշիւ Թուերով:

“ Արհեստով միջի մարդ՝ խոնարհող. (Թ) ան շատ,
քսան չորս եկեղեցի, վանքն և անապատ , ,

բ. Ի քսան և չորս եկեղեցեաց անտի այժմ վեցն են աւերեալք՝ որոց շինութիւնն տակաւին ոչ է անհետ լեալ, երկուքն են յաւերն կոյս խոնարհեալ, վեցիցն են անհետացեալ շինուածոց նշան, և տասն՝ են 'ի հաստատուել, չորս լինին ժամերգութիւնք:

Անց տերեւէ եկեղեցեոց անանհն էն:

1. Նաղարէթ կոչեցեալ Փանշէնի, մերձ նորաշէն այգւոյ վանին, կոչի և նորաշէն եկեղեցի:
2. Սուրբ Բակօր կամ մուրատէնց՝ կից վանքական կալուածոց, կոչի և խեարայ զմրէթ եկեղեցի:
3. Սուրբ Թովմայ, մերձ գետոյն զանապատեայ, կոչի և զազուլ ծով:
4. Սուրբ Յովհաննէս, մերձ առ կամուրջն Լաֆուաղի, կոչի Լահէլէլէն ժամ:

5. Սուրբ Յակոբ, մերձ Երևան թաղի, Կոչի Բողոքի
Ժամ:

6. Սուրբ Սարգիս, 'ի Թաղն Ղէնուհ, Կոչի Օհանայ վանք:

Եղէտն յո-եր հոյս խնարհեալ էն այստէ՛ :

1. 'ի Եթղահէմի, մերձ հրապարակին Ջաղլայու, Կոչի Մեյ-
րանի Ժամ:

2. Սուրբ Գէորգ 'ի փողոցն Կոչեցեալ Ղարիբէնց, Կոչի
Խօջէնց Ժամ:

Աեց ահեղացեալ Ղէն-Թեանցն էն այստէ՛ ահաանք :

1. Սուրբ Հովի (2) :

2. Սուրբ Միքայիլ :

3. Սուրբ Աստուածածին } 'ի Գանկ (3) :

4. Սուրբ Հրե շապուպեաց :

5. Սուրբ Անանիայ Առաքեալ :

6. Խօջայ Ըաֆաղէնց տան եկեղեցի (4) :

'ի հասարակեան եղեալ Գան Եկեղեցեան էն այստէ՛ :

1. Սուրբ Բնիկափրկիչ վանք :

2. Սուրբ Աստուածածին 'ի Թաղն մեծ Մէյրանի :

3. Սուրբ Ղուսեփորիչ, 'ի Թաղն փոքր Մէյրանի :

4. Սուրբ Ստեփաննոս, 'ի Թաղն Յակոբջան համ պրտու-
եանց :

5. Սուրբ Յովհաննէս } 'ի Թաղն Չարսու :

6. Սուրբ Աստարինէ Կուշնաց Անարատ :

7. Սուրբ Նիկողայոս, 'ի Թաղն Ղարազէլ :

8. Սուրբ Ներսէս, 'ի Թաղն Քօշէր :

9. Սուրբ Մինաս, 'ի Թաղն Թավրիզեցեաց :

10. Սուրբ Ամենափրկիչ, 'ի Թաղն Երևան :

{ 3 } Գաղազի քրդոյ Ամենափրկչեան վանի առնելով զհարկաւոր նկարագրութիւնս, 'ի գէտ համարեմ իւրաքանչիւր և կեղծ-
ցեացն համառօտ տարագրութիւն 'ի ներքոյ շարակադրեալ,
սկիզբն յաւերակացն առնելով :

(1) . Բաշեթըլէ եք երգիւ համաշուք ջաշուտի : Ուի եւ ըն-
թաշամ ցա-ցա Բարոյանի իրաւոց , այլ նշանաւոր են երկու քաշի համ-
ցա-ցա Կարա , Դին 'ե Գալեաթ ջաշուտաւ և Կարա երգեր-
Գաթիւն վիճիւի Կարա : Յեղերեգութեանն Կարա հայ Բաշիւն Աշուր-
այի 131 . Երբամ Կարա երգի Կարա ջաշուտի . Կարա յայտի ընէ Բե-
ն Կարա 1730' ց 45 , երգեալ է ջաշուտի երգիւ Կարա , (Կարա հարա-
Ա . Գալե-ի) :

(2) . Իբրեւ երեքտասան տար յառաջ քաշուին յարի հայր Դաւիթի
աւերակի Կարա Կարա , այլ հարեալ հառաւորեցաւ և եղև աշուտաւ
արեւմեցի : Սակայն Կարա ջաշուտաւ ջաշուտաւ եր 'ե Կարա և վե-
րեք ջաշուտի եկեղեցոյն ' հարեւորեցաւ Կարա , յի եղև հարաշուտ 'ե
վերայ Կարա Կարա-իւ վարաւեալ եր ջաշուտ : Վարեցայ Կարա յի ջաշուտի Կար-
եալ յաւան Կարա եկեղեցոյն հայ 'ե Կարա Կարա եկեղեցոյն :

(3) . Իբրեւ վերադառնալ տար յառաջ քաշուին Դաւիթի Կարա Կարա
աւերակի եկեղեցոյն յարի հայրի 'ե Կարա ' այլ Դին Կարա-Կարա երգեր
առաջնորդ Արեւիկայի վանաց Կարա 1840 խօսեալ վան Կարա հարա-
Կարա , աւերակի Կարա եկեղեցոյն Կարա ջաշուտ ջաշուտ , Կարա Կարա
հարա-Կարա Կարա-Կարա Կարա և Կարա ջաշուտ ջաշուտի Կարա-
Կարա Կարա-Կարա , այլ ջաշուտ հարա-Կարա աւերակի ջաշուտի Կարա-
Կարա , ջաշուտ Կարա Կարա և Կարա Կարա :

(4) . Ջաշուտաւ Կարա-Կարա եկեղեցոյն Կարա-Կարա աւերակի 'ե
Կարա Կարա-Կարա Կարա-Կարա :

(5) . Կարա-Կարա :

Ի.

ՆԱԶԱՐ Ե Թ :

20. Նա եկեղեցի կոչի Գառնի, և առաջին եկեղեցին շինեալ 'ի Զուղայ, վասն որոյ և նորաշէն կոչի : Ըսւի ըզկամարաւ զմբիթի նորա կայ յիշատակ շինութեանն նորա, յորում և պատմի թէ այն եկեղեցի շինեցաւ վասն հազար ժողովրդեան, անձին՝ թէ տան՝ անորոշ է :

Այս է յիշատակութիւն վերայ Գրեւ :

- “ Օտրմանալի և հիացման, Ստորագրեա տեղի շինման,
- “ Մտեալ 'ի սիրտ ժողովրդեան՝ հիմնարկութիւն բանից
“ լրման :
- “ Զեկեղեցիս երկնանման՝ Զարդ երանեալ վայելչական,
- “ Զարմանալի տեսա մարդկան՝ Որպէս Տաճար Սողոմոնեան :
- “ Զձեզ աղաչեմ զամենեւեան, լինիք եղբարք գութ միա-
“ բան :
- “ Քահանայից խորհրդարան, պարծանք հազար ժողովր-
“ դեան :
- “ Սուրբ անարատ զարմանաղան, ներբողքս լի զազդիս
“ մարդկան :
- “ Ի թուականիս Խէ ամիս աւարտ եղև (1611) :

Ի միւս յիշատակարանս սոյն եկեղեցւոյ (զոր 'ի ստորեւ չարակարգեմ), անուն շինողի եկեղեցւոյն կամովին եղծեալ է . և յաղագս այնր իմ կարծիք է՝ թէ քանի ամաք յառաջ նկատական վարդապետք մինչ գրեցին զյիշատակարանս եկեղեցեաց Զուղայու, նոքա եղծեալ իցին զանուն շինողին . զի ա-

պահայ բանասէրք զուրկ մնացին 'ի ծանօթութենէ անոի :

Ի վերայ ուսնն ժողովրդատեղոյ յաջ Կոյս Գրեւելից . :

“ Դի գեղեցիկ մանուկ եղբայր , յորժամ նայիս սրտով յո .

“ Ժար , յիշել բարի քաջն (եղծեալ) 'ի թողութեան

“ մեղաց համար :

“ Եւ արդ յիշայք ողորմելի՝ (եղծեալ) անուն մահդեանի ,

“ ընտիր խոնարհ ցոյժ պատուելի , վերակացու ամէն

“ բանի :

“ Եկեղեցւոյ մութաւելի (1) . և տհարկու լինել տեղի :

Ի վերայ անոի Կոյս ուսնն ժողովրդատեղոյ Գրեւելից Խորագիր :

Ի հետեւ անմահ թաղաւորին , զմեզ ազատեաց ազդամոք
չարին :

անփորձ պահեաց ամենեքին , և բնակեցոյց Շա՞ւշ քաղա-
քին :

հետ աւրինաւ ք քա . . , ունել ընդ նշան խաչին .

ակամն շինել զեկեղեցին , որ նորաշէնք անուանեցին ,

. . . մի . . , որ բանին , այլ և խնամօքն Աստուածային .

գարձեալ մեկնեմք բան գովեստին , կարողութիւն ժողո-
վոգին :

'ի մէջ հոցա երեւելին : Խօջա անուն

յառաջ մատեալ քաջ անուանին , նշանադրեալ տեղի ձը-
ւելին :

գումրէթայարկ երկնագընտին , յարմարական բանաստեղ-
ծին :

Երեք խորան երրորդ տղին՝ 'ի Յարութեանն մերոյ փրկչին ,

նշանակէ հայոց Աղգին՝ սիւն հաւատոյ կաթուղիկին :

որ զտեսին յառաջ տեսին , զիջումն իւրոյ շողակաթին ,

նոյն աւրինակ այսու տեղին , յարմարեցաւ զնոր հօքն էին

սգարդարեցաւ շարունակին՝ զարմանալի տեսարանին

և լցանկալի յօրինուածին , նկարուածով զարդ հրաշալին

պայժ ևս ծաղկով գունդգունին : Արդ աղաչեմ զամենին ,
յիշեւ զանուն Տէր Զակարին՝ որ նախադրաց յառաջ բա-
նին :

Իմաստութեամբ Հովնակտին , աւագավարժ գաղապետին ,
և յետ նորա Խառնաճախին՝ պատճառ եղև բանիս կրկին .
և զհարստութեամբ սոցիո բարին՝ պարգևեցէ անանց տեղին-
արժան ասն՝ տեսոյն փրկչին , որ հաւատանից փառաց վերին ,
և գաղապետից Քահանային , պատկանից գառս վերին , ամէն :
Արկին յիշեւ Ասրապետին , և հայր նորա . . . պմ . . .
մաւրն իւրոյ խաթուն զատին , խէխէր անուն եղբայր նորին .
Արդ աղաչեմ զամենին , լի բերանով տայք ողորմին ,
այլ և կցորդ առնել սրբին՝ զստեր նորա Ասրապետին ,
Թութին անուն յոյժ սիրելին :

Ի վերայ նոյն «Կո՛ւ ժողովրդսդ իւր յարեալսն կոյս գրեւելոս-
րդէն :

Ս՛վ ընթերցող զուարթ բարի , հայեա ներք և քառակերպի,
նոսա փառահեղի , որ Ասրապետ անուն կոչի ,
հայցէ սրտով աղերսալի , 'ի թողութիւն մեղաց ինդրի .
Գուք այլ կցորդ նորա ձայնի , լի բերանով տայք ողորմի ,
'ի թմականիս հայոց տոհմի չն թիւ համարի , ամէն :

Ի վերայ «Բ՛նցն ուղանայն գրեւ կոյ երկմեղէն :

« Ի շատակ է Ունափին կողակիցն Աստվաղին՝
և որդին Մինասին միւս կողակիցն Մարիամին ,
որդին Ասկանդարին , կողակիցն Քզմիրնաին , ամէն :

Ոկնի յիսուն և չորս ամաց շինութեան եկեղեցւոյն եղև
մասնաւոց նորոգութիւն , զոր յայանէ 'ի ներքոյ գրեալ յի-
շատակարանն :

« պատճառ եղև 'ի այս բանիս , նոր նորոգեաց զեկեղեցիս

Մինչ 'ի նոցանէ այս է՝ զի օգնութիւնս մի արասցին անհաւատից, թէ յայտնի և թէ 'ի ծածուկ, և զթշնամիս Իսլամաց մի ընկալցեն 'ի տունս իւրեանց, զի ըստ ժամանակին պատահութեան մի ձեռնորէց լիցին նոքա առ Ազգն Իսլամաց։ Մի տեղի տացեն թշնամեաց նոցա իջեանելոյ 'ի տունս կամ յաղօթատունս իւրեանց, և զպատերազմողս մի պահպանեցն կամ օգնեսցեն, ոչ տուեցոք՝ ոչ նետիւք՝ ոչ սրով ոչ երիվարաւ՝ և ոչ այլով իւրիք։

Մի առաջնորդեսցեն նոցա զճանապարհ կամ ուտուսցին զդարան գործել։ Զստացուածս իւրեանց մի տացին նոցա, յաւանդ սլահեոտի, մի արասցին ընդ նոսա զհաղորդակցութիւն, մի օգնեսցեն նոցա ոչ բանիւք և ոչ գործով, մի հիւրընկալեսցին զնոսա, միայն թէ հարկն պահանջեսցէ։

Եթէ Իսլամ ոք պատահեսցի նոցա (Քրիստոնէից) զերիտիւս և զերիս գիշերս խնամարկեսցին զնա, աւելին քան զայն անհարկաւոր է։ Զնեղութիւնս և զհարստահարութիւնս արանց բռնակալաց հեռի կացուսցին յԻսլամաց։

Եթէ հարկաւոր լիցի թաքուցանել զոք յԻսլամաց յայտարարեալ կամ 'ի տունս իւրեանց, զտեղի բնակութեան տացին նա, զոր և խնամարկեսցին առանց լրանելոյ և առանց ոչ դարմանելոյ զպէտո նորին սննդեան որչափ նա թաքուցեալ իցէ։ Զկանայս կամ զորդիս Իսլամաց մի մատնեսցին կամ ցուցանիցեն թշնամեաց նոցին և 'ի հրամանաց աստի մի շնորհեսցին։

Իսկ եթէ ոք 'ի քրիստոնէից ներհակ բանից դաշնագրոյս այսմիկ արասէ, կամ զանց արասցէ կատարել զայն՝ համարեսցի լուծանող հրամանաց դաշնագրոյս, նա ատելի համարի Աստուծոյ, և Մարգարէն ունի պատուհասիլ զնա։

Իւրեմն զկատարումն բանից դաշնոյս այսմիկ պարտ և արժան համարեսցին ինքեանց, մինչև ցօրն՝ զքր Աստուած կամ միցի։

Սկայ է դաշնագրոյս տոյն գրութիւնն՝ որ կայ 'ի սմին (3) զոր 'ի ներկայութեան հոգեորականաց և զլեւաւորաց Ազգին՝ Թաթարաւն մեծ Մարգարէն Մահմադ գրեաց, և դաշնագիրն

Հաստատեցաւ 'ի միջի : Ատուած ամենակարող և ամենիշխան :

(Եւստ Հրամանի մեծ Մարգարէին Ատուածոյ Մահամադին ընտրելոյն 'ի Տեառնէ (օրհնութիւնն Ատուածոյ 'ի վերայնորաւ և 'ի վերայ սերնդոց նորին) գրեցաւ այս դաշնագիր յաւուր երկուշաբաթու , յետ անցանելոյ չորից ամսոց 'ի չորրորդ հիշրէթի . . .

Հաստատէ զվաւերականութիւն օրինակին այնմիկ ընդ իւրում նախագաղափարի Մահամադ Զաֆէր , որ է մինն 'ի նշանաւոր յիմամից :

(1) . " Հէիբ " է առան իբրեւոյ զոր գործէն " յեման " բաղադրէ : Հաւորակորէն 'ի գործ ածի վառ պատանոց դիպարելոյ :

(2) . խում համ զբոս առանելալ քաւրին որոս ահմանելալ հագնոր հորհէն 'ի ժողվրդեան Պարսից :

(3) . Սովին բախտ էլետի Բէ Բեգիբն Նոյն պայմանագրոյ եղեալ է իսկահան յեագիբ Մահմադի , որպէս և 'ի օկլթան բանիցն ասէ " Բէ ոյն գրութիւն է հանրածանոթ ըստ յեագրոյն :

Գ. Լ. ՈՒԽ. Բ.

Ե Ա Ե Ղ Ե Ց Ի Ք.

Խ. Բաղէրօղլի երգիչ (Է) 'ի ցուցն առացեալ 'ի գոմնս Զուղայու, յերկրորդում տանն յիշատակէ թէ քսան և չորս եկեղեցիք են 'ի Զուղայ. զվանքն Ամենափրկչի և զանապատն կուսանաց ևս 'ի նոյն հաշիւ թուելով:

“ Արհեստով միջի մարդ՝ խոնարհող. (Խ) ան շատ,
քսան չորս եկեղեցի, վանքն և անապատ, ”

Ք. Ի քսան և չորս եկեղեցեաց անտի տյժմ վեցն են աւերեալք՝ որոց շինութիւնն տակաւին ոչ է անհետ լիալ, երկուքն են յաւերն կոյս խոնարհեալ, վեցիցն են անհետացեալ շինուածոց նշան, և տասն՝ են 'ի հաստատուէ, յորս լինին ժամերգութիւնք:

Այն աւերեալ եկեղեցեաց անանքն էն:

1. Դաղարէթ կոչեցեալ Փռնշէի, մերձ նորաշէն այգւոյ վանին, կոչի և նորաշէն եկեղեցի:
2. Սուրբ Յակոբ կամ մուրատէնց՝ կից վանքական կուսուածոց, կոչի և խեօրոյ գմբէթ եկեղեցի:
3. Սուրբ Թովմայ, մերձ գետոյն զանապարութաց, կոչի և զմզմ ծմ:
4. Սուրբ Յովհաննէս, մերձ առ կամուրջն Լաֆաազի, կոչի Լահէլէն ժամ:

5. Սուրբ Յակոբ, մերձ Երևան թաղի, Կոչի Բողոքի ժամ:
6. Սուրբ Սարգիս, 'ի Թաղն Ղէնուն, Կոչի Օհանայ վանք:

Եղևոսի յոսէր հոյս խնորհեալ եւ պատէի :

1. Սուրբ Թադէոս, մերձ հրապարակին Զուղայու, Կոչի Մէլոյի ժամ:
2. Սուրբ Գէորգ, 'ի փողոցն Կոչեցեալ զարիբէնց, Կոչի Խոջէնց ժամ:

Անց ահեղացեալ շէնքեանցն եւ պատէի աւանդ :

1. Սուրբ Հոգի (2) :
2. Սուրբ Մկնաս :
3. Սուրբ Աստուածածին } 'ի Գառնի (3) :
4. Սուրբ Հրե շապարհատաց :
5. Սուրբ Անանիայ Առաքեալ :
6. Խոջայ Ըաֆաաղէնց տան եկեղեցի (4) :

Ի հապաքութեան եղեալ Գառնի եկեղեցիին եւ պատէի :

1. Սուրբ Մկնասփրկիչ վանք :
2. Սուրբ Աստուածածին 'ի Թաղն մեծ Մէլոյանի :
3. Սուրբ Ղուսաւորիչ, 'ի Թաղն փոքր Մէլոյանի :
4. Սուրբ Ստեփաննոս, 'ի Թաղն Յակոբջան կամ պրտուեանց :
5. Սուրբ Յովհաննէս } 'ի Թաղն Զարու :
6. Սուրբ Կատարինէ կուսնաց Վնասարատ :
7. Սուրբ Նիկողայոս, 'ի Թաղն Ղարաղէլ :
8. Սուրբ Ներսէս, 'ի Թաղն Քօշէր :
9. Սուրբ Մինաս, 'ի Թաղն Թաղլիզեցուց :
10. Սուրբ Ամենաբարկիչ, 'ի Թաղն Երևան :

{ Խաղաղութեան Սահմանադրական վանի առնելով որ հարկաւոր
նկարագրութիւնս, 'ի գէտ համարեմ իւրաքանչիւր անհե-
տեան համառօտ օտարագրութիւն 'ի ներքոյ շարահարգել,
սկիզբն յաւերական առնելով :

(1) . Բազմազան էր երգել համար ջութակներ : Ուրիշ առ ըն-
դամ ցոյց տուող իրաւունք , այլ նշանաւոր էր երգիւ- քաղի համար
ցոյց տուող , ինչ 'ի գաղտնի ջութակներու , և ինչ 'ի երգիւ-
քաղի վերջին ներս : Յետեւեւորութեան նշանի հայ իւրաքանչիւր
այն 131 . յարմար էր երգիւքն զայն ցոյց տուող , որով յայտնէ ընդ ին-
չ յարմար 1730' ց 45 , երգիւքն է զայն երգիւքն երգիւքն տուող , (Կէս հարմար
Ա. Գլխի) :

(2) . Ինչեւ երեւոյսն ահա յառաջ քաշուին յարին հայր հասն ինչ
աւերակ որոնց օրաց , այլ հարկեւն հաւասարեցաւ և եղև անհարկ
աւերակներ : Սակայն որ ընդամենն զայն օրացեալ էր 'ի վերջում և վե-
րեր զտեղէն եկեղեցւոյն ' հանդիպեցաւ զարթոյն , զի եղև հարկաւոր 'ի
վերջում նորա օրացեալ և անհարկ էր զնա : Արեւոյս ի յիշատակի քա-
նալ յանուն օրաց եկեղեցւոյն հայ 'ի օրաց Գեորգ եկեղեցւոյն :

(3) . Ինչեւ վերջապետ ահա յառաջ քաշուին հասն ինչ որոնց օրաց
աւերակ եկեղեցւոյն յարին հայրին 'ի գաղտնի ' այլ ինչ խաղաղութեան երգիւքն
առաջնորդ Անիոյն զնա յարմար 1840 խաղաղ վանի գաղտնի հարմար-
ածոյ , աւերակներ նայն եկեղեցւոյն ապացոյց ընդ ինչ , ինչ գաղտնի
հարմար օրաց անհարկներն հարմար և օրաց ընդամենն զայն օրաց
երկայ օրացներն , այլ զգիտ հարմարութիւն աւերակներն զայն հիւսններ որ-
հանա , զի ինչ հարմար նշան և հարմար նշան :

(4) . Զանաւան անհարկացեալ եկեղեցւոյն նշանակեցի աւերակ 'ի
հինչ օրաց յիշատակութեան :

(5) . Հանձնարար :

Բ.

ՆԱԶԱՐ ԵԹ :

Ձո . Նոյն եկեղեցի կոչի Փառնշէ , Է առաջին եկեղեցին շինեալ 'ի Զուղայ , վասն որոյ և նորաշէն կոչի : Ըսւի ըզկամարաւ զմբիթի նորա կայ յիշատակ շինութեանն նորա , յորում և պատմի թէ այն եկեղեցի շինեցաւ վասն հազար ժողովրդեան . անձին՝ թէ տան՝ անորոշ է :

Այս է յեշտօխորան վերայ գրեալ :

- “ Չարմանալի և հիացման , Ստորագրեա տեղի շինման ,
- “ Մտեալ 'ի սիրտ ժողովրդեան՝ հիմնարկութիւն բանից
“ լրման :
- “ Զեկեղեցիս երկնանման՝ Զարդ երանեալ վայելչական ,
- “ Զարմանալի տես մարդկան՝ Որպէս հաճար Սողոմոնեան :
- “ Զձեզ աղաչեմ զամենեւեան , լինիք եղբարք գուք միա-
“ բան :
- “ Քահանայից խորհրդարան , պարծանք հազար ժողովր-
“ դեան :
- “ Սուրբ անարատ զարմանազան , Ներբողքս լի զազգիս
“ մարդկան :
- “ Ի թուականիս Խէ ամիս աւարտ եղև (1611) :

Ի միւս յիշատակարանս որոյն եկեղեցւոյ (զոր 'ի ստորեւ շարակարգեմ), անուն շինողի եկեղեցւոյն կամովին եղծեալ է . և յաղագս այնր թմ կարծիք է՝ թէ քանի ամաք յառաջ նկատական վարդապետք մինչ գրեցին զյիշատակարանս եկեղեցեաց Զուղայու , նոքա եղծեալ իցնն դանսն շինողին . զի ա-

պագայ բանասէրք զուրկ մնացեն 'ի ծանօթութենէ աշտի :

Ի վերայ ահան ծաղվարդաբերոյ յաջ կոյս գրեալ էր .

- “ Ող գեղեցիկ մանուկ եղբայր , յորժամ նայիս որտա՞յ յա-
- “ ժար , յիշե՛լ բարի քաջն (եղծեալ) 'ի թողութեան
- “ մեղաց համար :
- “ Եւ արդ յիշայք ողորմելի՛ (եղծեալ) անուն մահդեօի ,
- “ ընտիր խոնարհ ցոյժ ապառուելի , վերակացու առէն
- “ քանի :
- “ Եկեղեցւոյ մութաւելի (1) . և ահարկու լինել տեղի :

Ի վերայ ահեօի կոյս ահան ծաղվարդաբերոյ գրեալ էր նորագիւր :

- Մհերալ անմահ թաղաւորին , զմեզ ազատեաց ազդամար
- չարին :
- անփորձ պահեաց ամենեքին , և բնակեցոյց Շա՞ւշ քաղա-
- քին ,
- հետ աւրինաւ ք քա . . , ունել ընդ նշան խաչին .
- սկսան շինել զհեղեղեցին , որ նորաչէնք անուանեցին ,
- . . . մի . . . ող բանին , այլ և խնամօքն Աստուածային .
- գարձեալ մեկնեմք բան դաժնապին , կարողութիւն ժողո-
- վոգին ,
- 'ի մէջ նոցա երեւելին խօջա անուն
- յառաջ մատեալ քաջ անուանին , նշանադրեալ տեղի ձը-
- ւին ,
- զուճրէթայարկ երկնադընտին , յարմարական բանաստեղ-
- ծին :
- Երեք խորաներորդ տղին՝ 'ի Զարութեանն մերոյ փրկչին ,
- նշանակէ հայոց Աղգին՝ օրն հաւատոյ կաթ ուղիկին :
- որ զտեսին յառաջ տեսին , զիջումն իւրոյ շողակաթին ,
- նոյն աւրինակ այսու տեղին , յարմարեցաւ զնոր հօքն էին
- ազարդարեցաւ շարունակին՝ զարմանալի տեսարանին
- աւարանկալի յորինուածին , նկարուածով զարդ հրաշալին

պայժ աս ծ աղկով գունդ գունին : Արդ աղաչեմ զամենին ,
յիշել զանուն Տէր Ծակորին՝ որ նախադրաց յառաջ բա-
նին .

Իմաստութեամբ Հովնապետին , աւագաւարժ դատապետին ,
և յետ նորա Խառնառնին՝ պատճառ եղև բանիս կրկին .
և զհաստուցումն , սոցա բարին՝ պարգևեացէ անանց տեղին-
արժան առնէ տեսոյն փրկչին , որ հարանից փառաց վերին ,
և զառականից Քահանային , պատկանից , դատս վերին , ամէն :
Արկին յիշել Ասրապետին , և հայր նորա . . . պմ . . .
մաւրն իւրոյ Խաթուն զատին , խէխէր անուն եղբայր նորին .
Արդ աղաչեմ զամենին , լի բերանով տայք ողորմին ,
այլ և կցորդ առնել սորին՝ զստեր նորա Ասրապետին ,
Թուլին անուն յոյժ սիրելին :

Ի վերայ նոյն սեան փոխէր Գրգիսի յորեմիայն կոչուեալ
բոգէր :

Ս՛վ ընթերցող զուարթ բարի , հայեա ներք և քառակերպի
նոսա . . . փառահիղի , որ Ասրապետ անուն կոչի ,
հայցէ սրտով աղերսալի , ի Թողութիւն մեղաց խնդրի .
Գուք այլ կցորդ նորա ձայնի , լի բերանով տայք ողորմի ,
ի Թվականիս հայոց տոհմի յի Թիւ համարի , ամէն :

Ի վերայ ուրիշ սեանոյն Գրգիսի կոչ երկուգէր :

(Յիշատակ է Ովնապետին կողակիցն Վառլադին՝
և օրդին Մինասին միւս կողակիցն Մարեամին ,
որդին Ասկանդարին , կողակիցն Քզմիրնարին , ամէն :

Ոկնի յիսուն և չորս ամաց շինութեան և կեդեցւոյն եղև
մանաւոր նորոգութիւն , զոր յայանէ ի ներքոյ գրեալ յի
շատակարանն :

“ պատճառ եղև ինչոք բանիս , նոր նորոգեաց զեկեղեցիս ”

• «Յի Աթանաս քահանայիս և ժամարար Տէր Ներսէսիս :
Թիւն ԷՃԺՂ ամին գրեցաւ :

Այս եկեղեցի, որպէս յառաջ քան զամենայն եկեղեցիս
ջուղայու շինեցաւ՝ նոյնպէս և առաջինն եղև յաւերման
այլ որովհետև կայայն 'ի մէջ վանքական կալուածոցն, վան
որոյ ոչ սք աւերելով զայն՝ տակաւին ամբողջութեամբ մնայ
շինութիւնն այնր, այլ ինքնին օր ըստ օրէ յաւերն կայս խո.
նարհի :

(1) . Բոտ. Պօքոէց օր Նշանէ երեցիւիւն :

Բ .

ՄԻՐԱԴԵՆՑ ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲ :

Չունի սա որոշ յիշատակարան, Թէ Պրբ կամ յուսմէ շինե.
ցաւ : Այլ ինձ հաւանական Թուի առիւ Թէ յիշատակն օր
շուրջ զխաչիւն կայ (զոր 'ի ներքոյ յիշատակեմ) է Թուական
շինութեանն նորա, և ուստայ ծառուրն՝ է Մարտարապետ
շինողնոյն եկեղեցւոյ : Թէպէտ 'ի մէջ եկեղեցւոյն չկայ յա.
տուկ յիշատակութիւն շինողին, կամ Թէ եղեալ իցէ՝ և առ
մեղ ոչ ժամանեալ, այլ ըստ անուանն օր կոչի Մուրա.
գեանց՝ յայտնի լինի Թէ շինեալ է այն ծախիւք Մուրա.
տեանց տոհմայնոյ :

'ի Մական գմբէթին նկարեալ կայ խոչ մի, և շուրջ ըւ.

Տնովաւ գրեալ « սուրբ խաչօ յիշատակ է ուստայ ծատու-
րին . Թիֆլիս քաղ . . (1634) .

Ի վերայ օրհայ Գոռան 'ե ներայ դարկերօտնայ գրեալ :

« Հիշատակէ Տէր Մարգարին , և կողակիցն Սարատխա-
նին , և իւր որդին Յովհաննէսըն . հանգուցեալ առ Քր-
րիստոս , Թիֆլիս 125 (1740) .

« Հիշատակէ Տէր Մարգարին և կողակիցն Սարատխանին,
և որդոյն Յովհաննէսին .

Ի վերայ յաջ հայս տեան ժողովրդօտեալայ գրեալ :

« Հիշատակէ քարրանդ Յովհաննէսին , և կողակից 'նանա-
ջանին , և որդոցն 'սաչկին' Ղուկասին և զստերացն Սարա-
լիվէ և Սարատխանին և որդուն լուսահոգի Յովհաննէսին
Թիֆլիս քաղ (1741) :

Ի վերայ «հեռի հայս տեան ժողովրդօտեալայ գրեալ :

« Հիշատակէ Տէր Յակոբին և կողակցուն Եպիքսիմէ , և
որդոցն Դաւութին' Ծատուրին' Արիստակէսին' և դը-
տերն , Գարրիէլին' հանգուցեալ որդոցն Յերայետին . ես
Տէր Մարգարոս անուամբ եմ քահանայ, գործովս ոչ :

« Հիշատակէ պատկերս Տէր Մարգարին , և կողակից Սա-
րատխանին , որդուն Յովհաննէսին : ժող պատկերս 'ի ժամա-
նակս Տէր Յակոբին նորոգեցաք :

Ընտրիկ յիշատակարանք՝ եւն յիշատակ քնկարել տուողա-
ցըն զպատկերս իւրաքանչիւր պատկերատանց, որպէս յայտնէ
և վերջն գրեալ յիշատակարանն .

Ընտրեղեցի է մինն 'ի փառազարդ եկեղեցեաց Զուղայու .

Թէ ըստ շինուածոյ մեծութեան բարձրութեան և վայելչութեանն՝ և թէ ըստ ներքին պատկերազարդ և ծաղկափթիթ նկարուցն : Եւսուցեալ է 'ի վերայ շորից սեանց : Յատակն էր սալարկեալ, որոյ գծարինն 'ի 1854 ամի հանեալ տարան 'ի վանքն Ամենափրկչի պիտոյացուցանելով 'ի զործ սալայատակի : Ունի կից մատուռն կամ եկեղեցի ամառան, որ պէս ունին երեւելի եկեղեցիք Զուղայու, և անդ կատարեն յամառան զժամերգութիւն :

Ոչ է յամելքան զերեսուն ամ՝ զի այս եկեղեցի դասեցաւ 'ի թիւս աւերակ եկեղեցիաց, տակաւին բաղումք գտանին 'ի Զուղայ, որք տեսեալ են 'ի նմա զժամերգութիւն և զհոգեոր պաշտօնակատարութիւն : Ընդնութիւնն եկեղեցւոյ կայ ամբողջութեամբ, և 'ի ներքին կուսէ տակաւին ոչ է կորուսեալ զփառազարդութիւն բազմերանգ նկարուց, ծաղկանց և պատկերաց :

Գ .

ՍՈՒՐԲ ԹՕՄԱՅ :

Ըստ եկեղեցի՝ ոչ միայն 'ի յիշատակարանէ զոր ունի, այլ և 'ի գրութենէ Աղայ Մարգարայ Աւետ խալիւարեան, (1) յայտնի լինի՝ թէ շինեալ է ծախիւք խալիւարեանց տոհմի :

Ի վերայ առաստաղի սեղանի գրեւել է՝ յիշատակարանս այս :

« Ասան զի լաւ է ինձ մի օր 'ի գաւթիթս քո՝ քան զհազարս :
 « Զյիշատակ բարի թողեալ և յիշատակ անջրելի,
 « և յիշատակ է խալիւարեանց Դաւութն՝ և Հօրն Խօջայ

- “ Ոսկանն և մօրն Բագրիկն, և պապն Խաչապար
 “ Մարգարէն, Թիֆլէ ԽՃԽԵ (1695) :

Ի շրջան Վեֆ Ի-Բհրդ-Ն-Յէ Գրեւ Է :

- “ Միջլաթունին՝ Պետրոսին՝ Թագուհէ և Տատիկին՝ Թիֆլէ
 “ ԽՃԽԵ (1690) :

Առաւելցեալ է այն ի վերայ վեց սեանց, երկայնութիւնն է
 82 օտնաչափ սկսեալ ի ստորոտէ օղակոյն, և լայնութիւնն՝
 60 օտնաչափ : Ունի գմբեթ բաւական բարձրութեամբ ի մէջ
 առաստաղի երկրորդ գասուն : Չունի նկարէն սյուսկերս կամ
 ծաղիկս ինչ, այլ սպիտակացեալ է բոլով : Ընթութիւնն ե-
 կեղեցւոյ յարտաքին կուտ : Է շատ վայելչաշէն վասն զոյն-
 քոյն յախճապակեացն զետեղելոց յորմունսն : Եկեղեցին տա-
 կաւին կանգուն կայ, այլ օր ըստ օրէ յամայութեան կողմն
 խոնարհի : Արտաքին խուցք և քնակարանք յաւեր դար-
 ձեալ՝ պահեն միայն զորմունս :

Առջի սա և զանգով ժամ, սակս լինելոյ ի նմա կտորոյ միոյ
 բաղադրեալ ձոյլ հրահալելեաց, որ հսչէ զձայն իբրեւ զան-
 ցակի, այժմ այն ձոյն զանգ կոչեցեալ՝ գտանի յԱմենափրկ-
 չեան Դպրոցին Զուղայու, որոյ հսչմամբն աշակերտք ժողո-
 վին համարձակին : Սոյն եկեղեցի ըստ որում մերձ է գետոյն
 զանդարութայ և հեռի անկեալ խապառ յապատոյ՝ վասն որոյ
 միշտ երկիւղալի է այն և վտանգաւոր, քանզի ի խառն ժա-
 մանակի (որ յառաջ անպակաս էր ի Զուղայ) սիկարեան մար-
 գիկ անդ որջացեալ մնային, զօրժելով զհաճոյս չար կամաց
 իւրեանց : Ի սիկարեանց աստանօր տարեալ սպանեցաւ Յարութիւնն
 Մարգարեան ի 1850 ամի : Այլ ևս արեան հեղու-
 րիւնք բազում են եղել ի նմա ի վտանգաւոր ժամանակս : Ա-
 մայութիւնն սոյն եկեղեցւոյ ոչ է յաւել քան զքառասուն ամ :

Դ .

ԸԱՀԱԵԼԵՆՑ ՄՈՒՐԲ ՅՈՒՀԱՆՆ ԷԱ

(Յաղագս սոյն եկեղեցւոյ ունեմք զլեւեր տեղեկութիւնս
'ի կտակէ շինողի նորա Աղայ Յովսէփայ Մարգարեան (1) :
Ի նոյն կտակի յաղագս շինութեան սոյն եկեղեցւոյ գրի , թէ
“ 'ի 1146 (1677) իմ եղբոր անուամբ եկեղեցիք եմ շինէլ և
“ զինքն տեղն թաղէլ , խարջի ջամն է քան հազար ուս-
“ փի ” :

Ի վերայ շրջանոց ստորանոց տեղանոց գրեալ է այն :

“ (Յիշատակէ Ռուբուղլուէ Յուղիդէ Յուրիկին թիւ
“ ԸՃ խը շամս ամսին ի սումն , , :

Օայն քարինս 'ի 1855 ամի քակեալ տարան յեկեղեցին
սրբոյն Մինասայ որ 'ի թաղն Գաւրիժու , և անդ զեւեղեցին
'ի շրթանն տեղանոյն , տարան և զվիմաքարն որ արդէն կայ առ
գրան սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ :

Ի վերայ հաստատել տեղանոց գրեալ է այն :

“ (Յիշատակէ զչորք Կարապետն և թոռն Աւետն , եգ-
“ գեարին և իւր ծնողացն , և կողակցին և իւր ընթա-
“ նեացն , ամէն , թիւ 1156 :

Յ-Լ էսյո տեղւոյն գրեւել էր :

- “ Հիշատակէ փանոսին՝ ծնողն Սահրադին՝ Դիշխունին ,
 “ դարձեալ յիշատակէ հաւրէ , կողակցացն Սախլթիկին
 “ դարձեալ ծնունդին եղտաբերին :

Ի յոթ էսյո տեղւոյն գրեւել էր :

- “ Վարձեալ յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զխաչին և ծնողն եդ-
 “ դեարն , Մարամփաշէն՝ Որդին Մաքարն , , :

Իստ քիկ յիշատակք չեն եկեղեցի շինողին , այլ որոյ զոս-
 կե պաշոյժ ծաղկունս նկարել ետուն ՚ի վերայ առաքատի սե-
 ղանոյն :

Իստ քանից կտակի Աղայ Եովսէփայ Մարգարեան , կայ տա-
 կաւին ՚ի մէջ պարսպի նոյն եկեղեցւոյ տապանաքարն Խօջայ
 Եովհաննիսի , յանուն որոյ շինեցաւ եկեղեցին , զորմէ ՚ի ստո-
 բն :

Հորժամ էր թիւն ք տմի ,
 ի և թ թիւ տւելի՝
 Խօջայ Եովհաննիսի ցանկալի
 եկեղեցւոյ շինող վեհի ,
 ՚ի սոյն աւուրս վախճանի
 Խ ամնայ ժամանակի ,
 յաղցաւ որացս այս նա զատի ,
 կարգեալ ՚ի դասս հրեշտակի՝
 եկեալ կա աստ ՚ի տապանի ,
 մինչ որ փողն հաչում լինի՝
 Թողու զանձինս որ ՚ի մարմնի
 այժմ , և յաւուրն ապագայի :

Նկարեցաւ (տապանաքարն) ձեռագրն Տէր Նաւու-
 միս որդի Գրիգորի , որ էր վերակացու սուրբ եկեղե-

ցուս շինութեանն :

Ըրդ այս տապանադիր այնպէս ցուցանէ, որպէս թէ շէնոդն եկեղեցւոյն է Խօջայ Յովհաննէան, և քառասնամեայ տիօք վախճանեալ է նա 'ի 1099 ամի, որով շինութիւնն եկեղեցւոյ պարտի լինել նախ քան զամն 1099. այլ կտաակն Աղայ Յովսէփայ՝ յասելն թէ շինեալ է զեկեղեցին 'ի 1146 ամի, և զիւր եղբայր Յովհաննէան անդ թողեալ է, չփոթէ զբանն : Կարծել թէ այս ոչ է եկեղեցին յիշատակեալն 'իկտակի Աղայ Մարգարայ՝ ոչ է հաւանական, քանզի յիշատակ քաբանց շրթանցն սեղանոյն ունի զնոյն 1146 թուականն, և միւս յիշատակ նկարման պատկերացն է 1156, որովք յայտնի լինի թէ եկեղեցին այն շինեալ է յայնոսիկ ժամանակի, և ոչ նախ քան զամն 1099 : Ուստի ինձ այսպէս հաւանական թուի պարզաբանել, թէ 'ի տապանաքարին յիշատակեալ 1099 թուականն՝ է թուական ծննդեանն նորա, և քառասնամեայ կեցեալ յաշխարհի՝ յաղցաւորացս նա զատի, որով թուականն մահուանն նորա լինի 1139, և Աղայ Մարգար եղբայր նորա շինելով զեկեղեցին զկնի եօթն ամաց մեռանելոյն նորա՝ թաղեալ է զնա անդր : Մարթ էր երկար խօսելով 'ի բանից կրտակի Աղայ Յովսէփայ ազգացուցանել զհաւաստիս սոյն այս իմ կարծեաց, այլ ըստ որում առարկայն չէ հարկաւոր ինչ՝ ոչ օգուտ համարեցի և զիմ ժամանակ յայն զբաղեցուցանել, և զպատմութեանս կարգ երկարաբանել : Իսկ եթէ ոմանց և բնական մեկնութիւն համարեցի վերոյ պարզաբանութիւնն իմ՝ թող իւրաքանչիւր օք տրամաբանեցէ ըստ իւրոյ հաշոյից :

Ե ինեալ է այն կամարակապ առանց սեան : Երկայնութիւնն 'ի ստորօտէ սեղանոյն՝ է 68, և լայնութիւնն՝ 41 սանաչափ : Ունի գմբէթ բաւական՝ բարձրութեամբ յառաստաղի միջին գատու : Սեղանն և առաջին դասն է սեկերանդն նկարուն, իսկ ժողովրդատեղին՝ սպիտակացեալ առանց, ինչ պատկերաց : Ե ինութիւնն եկեղեցւոյ ամբողջութեամբ յոտին կայ, իսկ արտաքին շինուածք և բնակարանք զարմտիս քուսանեն : Ըրրջակայ կալուածք աւերակացն սորա է մի ջրիք : Ի վազուց

հետէ բռնաբար տիրեալ էր զայս կալուած Սէհեդ միր Ավ-
գօլվադի իբրեւ կալուած անտերունչ, այլ Սրբազան Թագդէ ու
Աւաջնորդ 'ի 1855 ամի բաղում աշխատութեամբ յետս ստա-
ցաւ զայն 'ի նմանէ, որ կայ այժմ ընդ իշխանութեամբ Ամե-
նափրկչեան վանի :

Ի՞նչ եկեղեցի չէ յաւել քան զքառասուն ամ՝ որ չ աւել-
բակս դասեցաւ :

(1) . Տէ . :

Ե .

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲ ԲԱՂԱԹԱՅ .

Ի՞նչ եկեղեցի ըստ յիշատակացն եղելոյ 'ի նմա՝ երևի չի-
նեալ 'ի 1115 (1666) ամի յԱւագայեանց տոհմէ :

Ի վերայ ճփտոս հիւսիսային Կթան գրեւէ կոյ յեղտոկո տո :

“ { Յիշատակ է մահդեօի Անայուն և ծնողացն Թավաքա-
“ լին և Իբրիսիմին . Թիֆլ 1170 (1721) :

Ի վերայ Բարան շրթանց սեղանոյ գրեւէ կոյ :

“ { Յիշատակ է դասս Աղաղարին և ծնողացն Փանոսին և Գուշ-
“ նաբաթին , և հանգեալ կղ ջն Մարիամբասին , Թանկ-
“ խաթունին , և կենդանի կղ ջն Թագուէ , որդին Օվա-

Նէօին և դատերն Թանգուսն, Թիֆլ 1165 :

Ի ճակատ գիւղիէն Ժողովարտեալս՝ գրեալ էւր :

« Յիշեցէք 'ի Գրիստոս զՊարոն Բաղդադարն, և Յղթայրն
« Իւր Յովհաննէսն, որ ետուն ծեփել և գաճել և հաշ-
« խել յիշատակ իւրեանց ծնողացն՝ Թիֆլ ԽՃԺԵ ,, (1666) :

Ի հոգի էւր յոգն Ժողովարտեալս՝ գրեալ էւր :

« Յիշեցէք 'ի Գրիստոս զԱրապետն, որ բեմի Թաղն հաշ-
« խեց յիշատակ յաւիտեակից, Թիֆլ 1117 ,, (1668) :

Ը ինեալ է այն կամարակապ և առանց սեան : Ունի չափա-
ւոր մեծութիւն, օեղանի և դասն է բովանդակ պատկերա-
դարդ, իսկ 'ի Ժողովարտեղին միայն մի շար պատկերատանց
կայ, իսկ մնացեալն է օպիստակացեալ. շինութիւնն եկեղեցւոյ
կիսաւեր կայ, և չըջակայ տրտաքին շինուածք հողոյ հաւա-
սարեալ են : Այլուածք աւերակացն սորա կայ ընդ կառա-
վարութեամբ Տէր Աթէոն Գահանայի Թաղին երևանայ : Իւ-
րե քառասուն տմք հազիւ լինին՝ զի այս եկեղեցի ընդ ամայ-
իս դառնցաւ :

Այս 'ի նմա Գողթեօտը Գ Վոյել լուչին, Էր Բո-ի լինել 'ի Գոհայնոյ Է-թ
եկեղեցի զինչին, որոյ այս է Գողթեօգիր :

Բան 'ի խորոց գերեզմանին յունկն բարձրեալդ հօր հըն-
չեցին :

Վառնեալ անդամս ներքոյ գրին բժշկեցի բանիւ քոյին,
'ի յարութեան յաւաք մեծին զիս զարթուացէ քո սուրբ
Հոգին :

Նիկողայոս գրող բանին, առ Տէրգ. Գոչեմ ներքոյ շիրմին,
աս է որդի Յարութիւնին Աւաքալեանց մեծի առհմին,
զի գիտութեամբ Աստուածային, պայծառ վարուք միտան

’ի յերկին :

Տ ամի և հասնմին . Թիմն հայոց 1179, ’ի 6 յունվարին ,
 Զդէմն ’ի յերկիր եղեալ պաղատիմ՝ Տեառնդ Յիսուսի՝
 վտակ արարչիդ կողից որ ’ի խաչին առիս հոսեացի :

Ա.

ՍՈՒՐՐ ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՄ ՕՀԱՆԱՅ ՂԱՆՔ

Քյո եկեղեցի շունի որոշ յիշատակարան Թէ երբ կամ
 յիւմմէ շինեցաւ : Այլ ’ի յիշատակարանէ ձեռագիր Աւետա-
 քանի միոյ, եղելոյ յեկեղեցւոյն երեւանայ, երևի շինութիւնն
 նորա է մինն ’ի հազոյն եկեղեցեաց Զուղայու . “ Գրեցաւ
 “ սուրբ Աւետարանս ’ի քաղաքս Ըօշ որ է Սպահան ’ի դուռն
 “ սուրբ Յովհաննէս Մկրտչի, և սուրբ Հրեշտակապետին և
 “ սուրբ Յակոբայ և սուրբ Սարգսի զօրավարին ձեռամբ
 “ Յովհաննէս փրցուն արեղայի ’ի դառն և ’ի նեղ ժամանա-
 “ կիս, ’ի Թվականիս հայոց 1058, (1609) .” : Արդ ’ի բանից
 աստի յայտ է Թէ եղեալ է ’ի 1058 ամի (1609) եկեղեցին
 արդոյն Սարգսի զօրավարին :

Ետեջին դասն յօդուանն շարժանիէ գրեալ է այ :

“ Վրիստոտասէր Զաքարէն երկու դասին քաջուածն նը-
 “ կարել տվէց իւրն յիշտակ և իւր ծնողացն Միրին և
 “ Ղառվառին, և ամուսնեացն Մարիամին և Մամարին, և
 “ որդւոցն Յովհաննէսին, և հանդուցեալ որդւոցն և դքս-
 “ տերն Յակոբջանին և Սովթանփաշին և եղբարցն Մտթոսին

Թէ ըստ շինուածոյ մեծութեան բարձրութեան և վայել շուքեանն՝ և թէ ըստ ներքին պատկերազարդ և ծաղկափթիթ նկարուցն : Կառուցեալ է 'ի վերայ չորից սեանց : Գտնական էր սալարկեալ : որոյ զքարինն 'ի 1854 ամի հանեալ տարան 'ի վանքն Ամենափրկչի պիտոյացուցանելով 'ի զորձ սալայատակի : Ունի կից մատուռն կամ եկեղեցի ամառան , որ պէս ունին երեւելի եկեղեցիք Ջուղայու , և անդ կատարեն յամառան զժամերգութիւն :

{1} Է յամուլ քան զերեսուն ամ՝ զի այս եկեղեցի դասեցաւ 'ի թիւս աւերակ եկեղեցեաց , տակաւին բազումք գտանին 'ի Ջուղայ , որք տեսեալ են 'ի նմա զժամերգութիւն և զհոգեւոր պաշտօնակատարութիւն : Ընդմեջին եկեղեցւոյ կայ ամբողջութեամբ , և 'ի ներքին կուտէ տակաւին ոչ է կորուսեալ զփառազարդութիւն բազմերանգ նկարուց , ծաղկանց և պատկերաց :

Գ .

ՍՈՒՐԲ ԹՕՄԱՅ :

Ըստ եկեղեցի՝ ոչ միայն 'ի յիշատակարանէ զոր ունի , այլ և 'ի գրութենէ Աղայ Մարգարայ Աւետ խաղարեան , (1) յայտնի լինի՝ թէ շինեալ է ծախիւք խաղարեանց տոհմի :

Ի վերայ աստուծոյ սեղանի գրեւէ է՝ յիշարեմութեանս այս :

« Ս ան զի լաւ է ինձ մի օր 'ի դաւթիթս քո՝ քան զհազար
 « ջիշատակ բարի թողեալ և յիշատակ անջրելի ,
 « և յիշատակ է խաղարեանց դաւութն՝ և Հօրն Խօջայ

“ Ոսկանն և մօրն Բագրիկն , և պապն Խալդար
 “ Մարգարն , Թիֆլիսի (1695) :

Ի շրթն վե՛ր ԻրհրԷմն Գրեալ է :

“ Միջլաթունին՝ Պետրոսին՝ Թագուհէ և Տատիկին՝ Թիֆլիսի
 “ Միջլիս (1690) :

Կառուցեալ է այն ՚ի վերայ վեց՝ սրանց , երկայնութիւնն է
 82 տանաչափ սկսեալ ՚ի օտորոտէ սեղանոյն , և լայնութիւնն՝
 60 տանաչափ : Ունի գմբեթ բաւական բարձրութեամբ ՚ի մէջ
 առաստաղի երկրորդ գասուն : Չունի նկարէն պատկերս կամ
 ծաղիկս ինչ , այլ օպիտակացեալ է բոլով : Ընդութիւնն եւ
 կեղեցւոյ յարտաքին կուս՝ է շատ վայելչաշէն վասն զոյն
 զգոյն յախճապակեացն զետեղելոց յօրմունսն : Եկեղեցին տա-
 կաւին կանգուն կայ , այլ օր ըստ օրէ յամայութեան կողմն
 խոնարհի : Արտաքին խուցք և քնակարանք յաւեր դար-
 ձեալ՝ պահեն միայն զօրմունս :

Կոչի սա և զանգով ժամ , ասկօ լինելոյ ՚ի նմա կտորոյ միոյ
 բաղադրեալ ձոյլ հրահալելիաց , որ հընէ զձայն իբրեւ զան-
 գակի , այժմ այն ձոյն զանգ կոչեցեալ՝ գտանի յԱմենափրկ-
 չեան Դպրոցին Զուղայու , որոյ հընմամբն աշակերտք ժողո-
 վին համարձակին : Սոյն եկեղեցի ըստ որում մերձ է գետոյն
 գանդարութայ և հեռի սնկեալ իսպառ յապատոյ՝ վասն որոյ
 միշտ երկիւղալի է այն և վտանգաւոր , քանզի ՚ի խառն ժա-
 մանակի (որ յառաջ անպակաս էր ՚ի Զուղայ) սիկարեան մար-
 գիկ անդ որջացեալ մնային , գործելով զհաճոյս չար կամաց
 իւրեանց : Ի սիկարեանց աստանօր տարեալ սպանեցաւ Յարութիւնն
 Մարգարեան ՚ի 1850 ամի : Այլ ևս արեանհեղու-
 թիւնք բազում են եղել ՚ի նմա ՚ի վտանգաւոր ժամանակս : Ա-
 մայութիւնն սոյն եկեղեցւոյ ոչ է յաւել քան զբառասուն ամ :

Ի .

ՇԱՀԱԴԵԼԵՆՑ ՄՈՒՐԻ ՅՈՎՀԱՆՆԵԱ

(Յաղագս սոյն եկեղեցւոյ ունեմք զլիալիւր տեղեկութիւնս
'ի կտակէ շինողի նորա Աղայ Յովսեփայ Մարգարեան (1) :
Ի նոյն կտակի յաղագս շինութեան սոյն եկեղեցւոյ գրի . թէ
" 'ի 1146 (1677) իմ եղբօր անուամբ եկեղեցի՞ եմ շինէլ և
" զինքն տեղն թաղէլ , խարջի ջամն է քսան հազար ոսկւ
" փի " :

Ի վերայ շրջանց բարանց «եղանչի գրեւ ի» յեշտութեան այս :

« (Յիշատակէ՞ Ռուբուղլուէ Յուդիդէ Յուրիկին թի՛ն
աճխը շամս ամսին ի ումն , , :

Օայն քարինս 'ի 1855 ամի քակեալ տարան յեկեղեցին
որքոյն Մինասայ որ 'ի թաղն Գաւրիժու . և անդ զեւեղեցին
'ի շրթան սեղանոյն , տարան և զվիմաքարն՝ որ արդէն կայ առ
գրան սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ :

Ի վերայ տառադի «եղանչի գրեւ ի» :

« (Յիշատակէ՞ զչորք Կարապետն և թոռն Աւետն . , եդ .
" գեարին և իւր ծնողացն , և կողակցին և իւր ընթա .
" նեացն , ամէն , թի՛ն 1156 :

ՅԵԼ ԿՅՈՒ ՍԵՂՆՈՅԻ ԳՐԵՈՒ ԿՅՈՒ :

- “ Յիշատակէ փանոսին՝ ծնողսն Մահրադին՝ Դիշխունին ,
 “ դարձեալ յիշատակէ հաւրէ , կողակցացն Սախլիկին
 “ դարձեալ ծնունդին եղտաբերին :

Ի ԺԻՒ ԿՅՈՒ ՍԵՂՆՈՅԻ ԳՐԵՈՒ ԿՅՈՒ :

- “ Վարձեալ յիշեցէք 'ի Գրիստոս զխաչին և ծնողն Եդ-
 “ դեարն , Մարամփաշէն՝ Որդին Մաքարն , , :

Եւստքիկ յիշատակք չեն եկեղեցի շինողին , այլ որոց զո-
 կե պաշտօն ծաղկունսն կարել ետուն 'ի վերայ առաքաղի սե-
 ղանոյն :

Եւստքիկ կտակի Աղայ Յովսէփայ Մարգարեան , կայ տա-
 կաւին 'ի մէջ պարօպի նոյն եկեղեցւոյ տապանաքար՝ Խօջայ
 Յովհաննիսի , յանուն որոյ շինեցաւ եկեղեցին , զորմէ 'ի ստե-
 բն :

Յորժամ էր Բիւն քամի ,
 Շ և Թ Բիւն աւելի՝
 Խօջայ Յովհաննիսն ցանկալի
 եկեղեցւոյ շինող վեհի ,
 'ի սոյն աւուրս վախճանի
 Խամեայ Ժամանակի ,
 յաղցաւորացս այս նա զատի ,
 կարգեալ 'ի դասս հրեշտակի՝
 եգեալ կա աստ 'ի տապանի ,
 մինչ որ փողն հաչում լինի՝
 Թողուլ զանձինս որ 'ի մարմնի
 այժմ , և յաւուրն ապագայի :

Նկարեցաւ (տապանաքարն) ձեռագրէ Տէր Նաւու-
 միս որդի Գրիգորի , որ էր վերակացուս սուրբ եկեղե-

ցուս շինութեանն :

Արդ այս տապանադիր այնպէս ցուցանէ, որպէս թէ շինողն եկեղեցւոյն է Խօջայ Յովհաննէան, և քառասնամեայ տիօք վախճանեալ է նա 'ի 1099 ամի, որով շինութիւնն եկեղեցւոյ պարտի լինել նախ քան զամբ 1099. այլ կտակէն Աղայ Յովսէփայ՝ յասերն թէ շինեալ է զեկեղեցին 'ի 1146 ամի, և զիւր եղբայր Յովհաննէան անդ թաղեալ է, չփութէ զբանն : Արժեք թէ այս ոչ է եկեղեցին յիշատակեալն 'ի կտակի Աղայ Մարգարայ՝ ոչ է հաւանական, քանզի յիշատակ քարանց շրթանցն սեղանոյն ունի զնոյն 1146 թուականն, և միւս յիշատակ նկարման պատկերացն է 1156, որովք յայտնի լինի թէ եկեղեցին այն շինեալ է յայնոսիկ ժամանակի, և ոչ նախ քան զամբ 1099 : Ուստի ինձ այսպէս հաւանական թուի պարզաբանել, թէ 'ի տապանաքարին յիշատակեալ 1099 թուականն՝ է թուական ծննդեանն նորա, և քառասնամեայ կեցեալ յաշխարհի՝ յաղցաւորացս նա զառի, որով թուական մահուանն նորա լինի 1139, և Աղայ Մարգար եղբայր նորա շինելով զեկեղեցին զկնի եօթն ամաց մեռանելոյն նորա՝ թաղեալ է զնա անդր : Մարթ էր երկար խօսելով 'ի բանից կրտակի Աղայ Յովսէփայ ապացուցանել զհաւաստիս սոյն այս իմ կարծեաց, այլ ըստ որում առարկայն չէ հարկաւոր ինչ ոչ օգուտ համարեցի և զիմ ժամանակ յայն դրաղեցուցանել, և զպատմութեանս կարգ երկարաբանել : Իսկ եթէ սմանց և բնական մեկնութիւն համարեցի վերոյ պարզաբանութիւնն իմ՝ թող իւրաքանչիւր օք տրամաբանեցէ ըստ իւրոյ հաշոյից :

Ե շինեալ է այն կամարակապ առանց սեան : Երկայնութիւնն 'ի ստորօտէ սեղանոյն՝ է 68, և լայնութիւնն՝ 41 ռանաչափ : Ունի զմրէթ բաւական՝ բարձրութեամբ յառաստաղի միջին գատու : Սեղանն և առաջին դասն է ռակերանդն նկարուն, իսկ ժողովոգատեղին՝ սպիտակացեալ առանց, ինչ պատկերաց : Ե շինութիւնն եկեղեցւոյ ամբողջութեամբ յոտին կայ, իսկ արտաքին շինութեամբ և բնակարանք զարմտիս քուսանեն : Ըրր-Չակայ կալուածք աւերակացն սորա է մի ջրիք : Ի վազուց

հետէ քառասոր տիրեալ էր զայս կալուած Սէհեդ միր Ավ-
դօլվաղի իբրեւ կալուած անտերունչ . այլ Սրբազան Թագդէ ոս
Աւաջնորդ 'ի 1855 ամի բաղում աշխատութեամբ յետոս ստա-
ցաւ զայն 'ի նմանէ , որ կայ այժմ ընդ իշխանութեամբ Ամե-
նափրկչեան վանի :

Այս եկեղեցի չէ յաւել քան զքառասուն ամ . որ չէ աւել-
բազա զասեցաւ :

(1) . Տէ .

Ե .

ՕՈՒՐԲ ՅԱԿՈՐ ԲԱՂԱԹԱՅ .

Այս եկեղեցի ըստ յիշատակացն եղելոյ 'ի նմա' երեւի չի-
նեալ 'ի 1115 (1666) ամի յԱւաքալեանց տոհմէ :

Ի վերայ ճակատոս հեռեայնի Կրօն Գրեալ է . յիշատակոս այս :

“ (Յիշատակ է մահդեօի Անայուն և ծնողացն Թավաքա-
“ լին և Իբրիսիմին . թիվն 1170 (1721) :

Ի վերայ Կրօնի շրջանի Կրօն է .

“ (Յիշատակ է դասս Աղսղարին և ծնողացն Փանոսին և Գուր-
“ նաբաթին , և հանգեալ կղ ջն Մարիամբասին , Թանկ-
“ խաթունին , և կենդանի կղ ջն Թագուէ , որդին Օվա-

Նէօին և դատերն Թանգումն, Թիֆլ 1165 :

Ի չափս գիւնիէն Ժողովրդոսեւոյ գրեւ իւր :

“ Յիշեցէք ՚ի Գրիգորոս զՊարոն Բաղդասարն, և Յղապրն
“ Իւր Յովհաննէսն, որ ետուն ծեփել և գաճել և հաշ-
“ Խել յիշատակ իւրեանց ծնողացն՝ Թիֆլ ԽՃԺԻ .. (1666) :

Ի Գիւն իւր յոյճն Ժողովրդոսեւոյ գրեւ իւր :

“ Յիշեցէք ՚ի Գրիգորոս զՊարապետն, որ բեմի Թաղն հաշ-
“ Խեց յիշատակ յաւիտենից, Թիֆլ 1117 .. (1668) :

Ընեալ է այն կամարակապ և առանց սեան : Ունի չափա-
ւոր մեծութիւն, օեղանի և դասն է բովանգակ պատկերա-
դարդ, իսկ ՚ի Ժողովրդատեղին միայն մի շար պատկերատանց
կայ, իսկ մնացեալն է սպիտակացեալ : Ղինութիւնն եկեղեցւոյ
կիսաւեր կայ, և շրջակայ արտաքին շինուածք հողոյ հաւա-
սարեալ են : Եւլուածք աւերակացն սորա կայ ընդ կառա-
վարութեամբ Յէր Սիմէոն Քաջանայի Թաղին երեսնայ : Իւ-
րե քառասուն տմք հազիւ լինին՝ զի այս եկեղեցի ընդ ամայ-
իս գտնեցաւ :

Այս ՚ի նմա Գողանոսը մի վայելչուքն, որ Բաւի լինել ՚ի Գողանոսեւոյ նշ-
եկեղեցի զնոյն, որոյ ոյս է Գողանոսի :

Բան ՚ի խորոց գերեզմանին յունկն բարձրեալդ հօր հըն-
չեցին :

Վառնեալ անգամս ներքոյ գրին բժշկեցի բանիւ քոյին,
՚ի յարութեան յաւուր մեծին զիս զարթուացէ քո սուրբ
Հոգին :

Նիկողայոս գրող բանին, առ Տէրք գոչեմ ներքոյ շիրմին,
առ է օրգի Յարութիւնին Աւագալիանց մեծի տոհմին,
զի գիտութեամբ Արտուածային, պայծառ վարուք միտն

՚ի յերկին :

Տ ամի և հասնմին . թիփն հայոց 1179, ՚ի 6 յունվարին ,
 Զդէմս ՚ի յերկիր եղեալ պաղատիմ՝ Տեառնդ Յիսուսի՝
 Վասկ արարչիդ կողից որ ՚ի խաչին առիս հոսեցի :

Ա.

ՍՈՒՐՐ ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՄ ՕԿԱՆԱՅ ՂԱՆՔ

Եւս եկեղեցի շունի որոշ յիշատակարան թէ Սրբ Կամ
 յումմէ շինեցաւ : Այլ ՚ի յիշատակարանէ ձեռագիր Աւետա-
 քանի միոյ, եղիւ յ յեկեղեցւոջն Երեանայ, երևի շինութիւնն
 նորա է մինն ՚ի հազոյն եկեղեցեաց Զուղայու . « Գրեցաւ
 « սուրբ Աւետարանս ՚ի քաղաքս Շօշ որ է Սպահան ՚ի դուռն
 « սուրբ Յովհաննէս Մկրտչի : և սուրբ Հրեշտակապետին և
 « սուրբ Յակոբայ և սուրբ Սարգսի զօրավարին ձեռամբ
 « Յովհաննէս փրցուն արեղայի ՚ի դառն և ՚ի նեղ ժամանա-
 « կիս , ՚ի թվականիս հայոց 1058, (1609) . : Արդ ՚ի բանից
 աստի յայտ է թէ եղեալ է ՚ի 1058 ամի (1609) եկեղեցին
 արքոյն Սարգսի զօրավարին :

Յառջէն դաս յորհանս շարժանի է գրեալ իս :

« Քրիստոսասէր Զաքարէն երկու դասին քաշուածն նը-
 « կարել տվէց իւրն յիշատակ և իւր ծնողացն Միրին և
 « Վառվառին , և ամուսնեացն Մարիամին և Մամարին , և
 « որդւոցն Յովհաննէսին , և հանդուցեալ որդւոցն և դըս-
 « տերն Յակոբջանին և Սովթանփաշին և եղբարցն Մաթթոսին

“ Յովհաննիսին և Մարգարին և քերցն Ջիպտի՝ Անէ՛ Ա.
 “ Դայէ՛ և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն , Թի Է 1161
 “ (1712) յունիս 25 ” :

Այդ յիշատակարան որպէս յայտնէ՝ ինքնին է յիշատակ
 նկարողի պատկերին :

Ի Ժ-ՂԻՐԴԱՐԵՂԷՆ՝ Ի հօրոսային ի-շն գրեւէ ի-յ :

“ (Յիշատակ է պատկերքս Օհանջանի որդի Արեղայ Տէր
 “ Մարտիրոս Քահանայ , Թի Է 158 ” (1772) :

Ի ճ-է-տ որեւորեան Գրան գրեւէ ի-յ :

“ (իր վասն քո անշափ սիրին՝ բանդ ՚ի կուսէն առեր մարմին ,
 “ Թող զյանցանս մահդեօի ծատուրին , Թի Է 1166 (17.
 “ 17) ին : Ձեռամբ Տէր Մկրտչի որդի Փանոսին :

Այդ յիշատակարան է սակա նկարեալ պատկերին որոյն
 Սարգսի զօրավարի , որ հեծեալ յերիվար յալլթանդամ կայ
 ՚ի Քակատու դրանն : Եւ Թերեւ մահտեօի Նատուրն տուեալ
 է զծախսն , և Տէր Մկրտչի որդի Փանոսն նկարեալ է ըզ-
 պատկերն :

Ոյն այս եկեղեցի կառուցեալ (՚ի Թաղն մեծ Ղարազէլ , որ
 հասարակօրէն Ղէյնուն կոչի այժմ) յանուն սուրբ Սարգսի
 զօրավարի կոչեցաւ և Օհանայ վանք , զորմէ լիագոյն խօսե-
 ցայ ՚ի Քառ վիճակացն Ամենափրկչեան վանի :

Այս եկեղեցի իբրեւ հոգեւորական ամօք յառաջ դասեցաւ
 ՚ի Թիւս ամայի եկեղեցեաց , զի Թէպէտ իբրեւ յիսուն առք
 յառաջ վերջացան ժողովուրդքնորա՝ այլ տակաւին եկեղե-
 ցին պահպանեալ լինէր ՚ի ձեռն միաբան վարդապետի միոյ ,
 և ժողովուրդք հեռաւոր Թաղից ոչ խնայէին զկարեւոր նը-
 պաստս իւրեանց : Միքայէլ վարդապետ անուն ոմն միայնու-
 Թեամբ բնակէր ՚ի վանի անդ , և որպէս պատմի զնմանէ՝ և

Իսկ է առաքինի՝ մինչև անգամ դրացի այլազգիք ակնածեալ
համանէ պատուեալ են զնա երկիւղածաբար վասն սրբու-
թեանն նորա :

Դա յամի 1797 գրէ առ Պարոն Գէորգ Տէր Դաւթեանն
լԹուղԹ շնորհակալութեանն ըստ այսմ օրինակի « Յիսուսի
« Քրիստոսի ծառայ և սրբոյ Ամենափրկչի վանի վշտաթախիծ
« և մեղապարտ միաբան , այլ և սրբոյն Սարգսի որ և կոչե-
« ցեալ Յովհաննու վանի նեղսակրիւք բնակող և եթ վար-
« դապետէ . . . այլ և զոր ինչ որ խղճալի սուրբ տանս
« կողմանէ ք Օհանայ վանիս կողմանէ կաշխատես՝ Տէրն Քր-
« թիստոս փոխարէնն քեզ հազարապատիկ կըվարձատրէ ,
« զրայ Աստուծոյ էլայ յայտնի՝ մարդոյ էլ , որ եթէ մեղաւորս
« և եթէ այս սուրբ տունս յոյժ չքաւորութեան և ողորմե-
« լութեան միջի եմք , ոչինչ և ոչ յայլ ուստեքէ եկա-
« մուտ և օգնութիւն չունեմք , այժմ՝ չորս ամյաւելի է՝ որ
« իմ խառնովն սուրբ տանս բնակած իմ չքաւոր և ամենայն
« կերպ ողորմելուն միջի , տունն ձիթից՝ մոմից զուրկ , և ամ
« անօթեղ ինից եկղցնց գոյեզինաց պակասւոր , և միշտ մա-
« լամաթն էն ինչ կարեւորայ՝ միշտ ուղումայ , զրայ էն ինչ
« ինձնէ կարելի էր՝ կամ էտեղէն էնգեղէն պարտք առնե-
« լով փարայի սուրբ տանս կարեւոր մալամաթն արարէլ ամ ,
« որ Տէր մի արացէ փոքր բանն մեծ բանաւեղ չգառնայ
« . . . մինչ այժմ տարէն մին ծաղիկ իմ պատուելի բարե-
« կամ Պարոն Նիկողոս Յարութիւնին կուղարկէր և ինձ կը-
« մխիթարէր , , ,

{ } Ետ վախճանելոյ Միքայէլ վարդապետի՝ ոչ ոք և ոք բնա-
կեցաւ ինմա , և յայնմ հետէ փակ մնաց դուռն նորա :

Իսկ ամի ամի ի տօնի սբյն Սարգսի զօրավարին մատուցեալ
զինէր անդ պատարագ ի քահանայից Երեանայ Թաղի , և Ժո-
ղովուրդք Զուղայու հաւաքէին անդ հանգիսացուցանել զօր
յիշատակի սրբոյն : Երկիցս և ես ներկայ եմ լեալ անդր : Այլ
ի 1843 է մինչ և ցայժմ բարձաւայն սովորութիւն , և եկե-
ղեցին այն խապառ դատեցաւ ի թիւս ամայացելոցն : Եկեղեցա-
կան ճաքաղ սպասք այնր փոխադրեցան յեկեղեցին Երեա-

նայ, և յայսմ ժամանակի հանդէս տօնի սրբոյն Սարգսի կա-
տարի 'ի նմին եկեղեցւոյ յաղագս անդր լինելոյ Աջոյ և մա-
սին նորին : Ը ինեալ է այն կամարակապ 43 տոնաչափ երկայ-
նութեամբ ցատորոտն դասու : Բովանդակ շինութիւնն եկե-
ղեցւոյ կայ յոտին կանգուն առանց բազում խախտուածոց :
Առաջին դասն ունի երկոտասան պատկերատունս : Ժողովը-
գանոցն ունի միայն չորս պատկերատունս, և մնացեալն է ը-
պիտակացեալ : Ունի փոքրիկ գմբէթ, սեղանն է փոքր, շուր-
թըն սեղանոյն քարաշէն, այժմ չունի խաչկալ, այլ տան
ամօք յառաջ տակաւին կայր պատկեր խաչկալին պատա-
ռեալ : Եկեղեցւոյն ունի փոքրիկ Զանգատուն կառուցեալ
'ի վերայ չորից քարեայ սեանց, այլ յիշատակարան ինչ չու-
նի վասն շինութեան այնր : Ի մէջ Զանգատան կայ գերեզ-
ման Օհան վարդապետի, Արթանէս Աբեղայի, Ստեփաննոս
վարդապետի և եօթն աշխարհականաց :

Այս է Կապուգէր Յահան Ժրդուգեդի :

- “ Ի՞յս է տապան մեղապարտիս՝ Յահան անուն վարդապե-
տիս ,
բիւր քանքարոյ պարտականիս՝ պատուիրանին ստունգան-
դիս :
Յանցաւ որ գտայ թաղաւորին՝ և անպատրաստ ժամ վախ-
ճանին ,
հրեշտակք եկեալ զհագիս առին՝ թափուր ունայն առեալ
զնացին :
Ծուծին քաղաք սխրագործին՝ վայ և եղուկ իմուժս ան-
ձին :
Ի է , զինչ տաց պատասխանին՝ և անաչառ գատաւորին ,
յոյս ապաւէն Աստուածածին՝ դու ես իմ Խարն յայնմ ա-
տենին :
Զստինսդ բանաս ընդ սւրբ կաթին՝ բարեխօսեա քո միած-
նին ,
Թէ գին է դա արեամբդ քոյին՝ հայեաց 'ի վէրքդ Առ-

ուածային ,

դովաւ պիտի քո ստեղծութիւն՝ ողորմեա հոգւոյ դորին :
Ըստ Սամատի Աւագակին՝ խառնեա 'ի Թիւ իննեակ դասին ,
և անկեւոց տեղի նոցին՝ ուրախանալ զուարթնոց վերին ,
վասն դարձի անառակին՝ խնդրուած ուլք մօր քո կուտին :
Տէրն շնորհէ զյանցանս նորին , դասաւորէ սրբոց խմբին ,
և պատկէ լուսովն երկնային , երկրպագի երրակացդ անձին ,
Աստուած ութ եանն միակին : Ընկեցի վանս սուրբ Սարգսին ,
ինքն Թաղեցայ գրան նորին : Ի Թիւն ԳՃ ամին հը վերա-
բարդի , հոգտեմբերի 13 վախճան սորա օրն կիրակի :

Է .

Մ Է Յ Դ Ա Ն Ի Բ Ե Թ Ղ Ա Հ Է Մ :

Լյս եկեղեցի վայելչաշէն , բարձրակառոյց և փառազարգ-
քան զամենայն եկեղեցիս Զուղայու՝ շինեցաւ 'ի Խօջայ Գեա-
րուէ Խօջայ Աէլիճանեան յամի 1077 (1627) :

Ի յօի հոյս և յօջ հոյս ուղին Դասու Գրեալ հայ :

հազար Կ և Է Թուին ,
որ էր անցեալ , հայոց Աղգին
աւարտեցաւ եկեղեցին ,
գերահռչակ և պանծալին ,
համանման աղին դրախտին
և կամ Նոյեան սուրբ Տապանին ,
'ի Ժամանակս Ըահբասին ,
և մեր Սրբոյ Հայրապետին

Տէր Մովսէսի քաջ հռետորին ,
 դիտապետի այսմ նահանգին
 հեղահոգի Տէր Խաչատրին
 որ շինեցաւ ձեռամբ մեծին
 Խօջայ Պետրոսն ցանկալին ,
 Խօջայ Պօղոս որդի նորին ,
 սա փափագմամբ . . . յին՝
 սակս յիշման հոգի նոցին ,
 ծնողաց սորին վէլիջանին՝
 Ըռւշան անուն Մօրն նորին ,
 Տէր ողորմեցի ամենեւին :
 որք հանդիպիք տեսլեամք սորին ,
 զԽօջայ Պետրոսն բաղձալին ,
 յիշեալ լինէք միշտ արժանին ,
 որք յիշեն յիշեալ լիցին յաւիտենին :

Ի վերայ սոսոքադի տեղւոյն գրեալ էր :

“ Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զԽօջայ Պետրոսն , որ շինեցաւ
 ձեռամբ մեծին Պետրոս այր ցանկալին . հօրն իւրոյ վէլի-
 ջանին և մօրն Ըռւշանին , Տէր Աստուած ողորմեցի ու-
 ցին , Թիմն ռհէ , ” :

Ի վերայ Կորնթոյ շրջանոց տեղւոյն գրեալ էր :

“ Յիշատակ է քարաշէն դառըս Խօջայ Ոհանջանին և ծնո-
 ղացն Խօջայ Ոհանիսին և Մառանէ , և ուր կողակցուն և
 որդուն Ոհանիսին , և դստերն Բէքղադէ հանգուցեալ
 դստերն Ըռւշան բէկումին : Թիմն 1160, Ադամ 20 ումն ,
 Սոյն Խօջայ Ոհանջան Թոռն է Խօջայ Պետրոսի :

Յւշ էր Կորնթոյ երկրորդ բոսան գրեալ էր :

“ Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս հեղահոգի զԽօջայ Պետրոսն և զղ-

կողակիցն Աննային, և զորդին խաջ Պողոսն՝ Մինասն՝
Ոհաննէսն՝ Ղուկասն, և զգաւորքն գիտութիւնն՝ Մարիամն՝
Ըսուշանն : Դարձել յիշեցէք ՚ի քն զխօջա Պետրոսն և ըզ-
վերջին կողակիցն թանգմէրն և զգուտորն վարժենին Սու-
ֆիէն, և զհայրենի պապն Աղիջանն և զխանիկն յիշեցէք և
... Թիմէ Խէն :

Այդ Բառնէն և վերայդէն յիշեցէ՛ք ինչ Բառ գրեւելիս նկարե-
լայնորա շէնշեցէն :

« (Յիշեցէք ՚ի քրիստոս զխօջա Պետրոսն, և զԾնողն վե-
լիջան, Ըսուշան, և զեղբարքն նիրական՝ Մինաս՝ Զվանին՝
Սուքիազն յիշեցէք և Աստուած օղորմի ասացէք : Դար-
ձեալ յիշեցէք ՚ի քրիստոս զխօջա Պետրոսն և կողկցն Ան-
նային՝ և վերջին կղկցն՝ թանգմէրն
... Թիմէ Խէն :

Ի յոյն հոյս երկրորդ շատան գրեւել :

« Դարձեալ յիշեցէք ՚ի քրիստոս զխօջայ Պետրոսն և
զԾնողն վելիջանն, Ըսուշանն, և խօրեղբարքն՝ Նուրի-
ջանն՝ Գրիգորն՝ Քամալն՝ եղբօրորդին Գասպարն : Դար-
ձեալ յիշեցէք զխօջայ Պետրոսն և հարսնէրն, Մուրան՝
Մանգուխան՝ Ուղիգէն՝ և զթօռնէրն Ակորջանն՝ Ոհաննէսն՝
Մաթոսն՝ Մասպուռն յիշեցէք : Եւ Աստուած օղորմի՝ Տէր
Առաքել գրող :

Ընթեանի ՚ի ԳԼ ԳԵԵԲԵ գրեւել ՚ի չորս ուրոյն ուրոյն գեղե :

« (Յիտուի քրիստոսի ծառայ զխօջայ Պետրոսն՝ և Ծնողն
իւր զվելիջան և զԸսուշան և զեղբայրն Սուքիազ՝ և զնի-
րական յիշեցէք ՚ի քրիստոս : Դարձեալ յիշեցէք զխօջայ
Պետրոսն՝ և զկողակից իւր զԱննային և զմիւս կողակիցն
իւր զթանգմէրն : Տէր Աստուած օղորմեսցի :

Նէօին և դատերն քանդումն, Թիֆլ 1165 :

Ի ճակատ գրեթէ ժողովրդաբնակչության գրեթէ 1/3 :

“ Յիշեցէք 'ի Գրիստոս զՊարոն Բաղդատարն, և Նազարն
“ Իւր Յովհաննէսն, որ ետուն ծեփել և գաճել և հաշ-
“ խել յիշատակ իւրեանց ծնողացն՝ Թիֆլ ԽՃԺԿ ,, (1666) :

Ի հոգի 1/3-ի յոյն ժողովրդաբնակչության գրեթէ 1/3 :

“ Յիշեցէք 'ի Գրիստոս զԿարապետն, որ բեմի Թաղն հաշ-
“ խեց յիշատակ յաւիտենից, Թիֆլ 1117 ,, (1668) :

Ընկալ է այն կամարակապ և առանց սեան : Ունի չափա-
ւոր մեծութիւն, սեղանի և դասն է բովանգակ պատկերա-
դարձ, իսկ 'ի ժողովրդատեղին միայն մի շար պատկերաստան
կայ, իսկ մնացեալն է սպիտակացեալ. ընկալութիւնն եկեղեցւոյ
կիսաւեր կայ. և շրջակայ արտաքին շինուածք հողոյ հաւա-
սաբեալ են : Եւթուածք աւերակացն սորա կայ ընդ կառա-
վարութեամբ Յէր Արմէն Գահանայի Թաղին Երեւանայ : Իւ-
րե քառասուն տեղ հազիւ լինին՝ զի այս եկեղեցի ընդ ամայ-
իս գտնեցաւ :

Այս 'ի նմա Գողթնաբեր զի վայել չուլին, որ Բա-ի լինել 'ի Գողթնայնի
եկեղեցի ընդ լին, որոյ այս է Գողթնաբեր :

Բան 'ի խորոց գերեզմանին յունկն բարձրեալդ հօր հըն-
չեցին :

Վատնեալ անգամս ներքոյ գրին բժշկեցի բանիւ քոյին,
'ի յարութեան յաւուր մեծին զիս զարթուացէ քո սուրբ
Հոգին :

Նիկողայոս գրող բանին, առ Տէրգ. գոչեմ ներքոյ շիրմին,
աս է որդի Յարութիւնին Աւաքալեանց մեծի տոհմին,
զի գիտութեամբ Արտուածային, պայծառ վարուք միտան

՚ի յերկին :

Ճամի եհասնմին . Թիմի հայոց 1179, ՚ի 6 յունվարին ,
Զդէմն ՚ի յերկիր եղեալ պաղատիմ Տեառնդ Յիսուսի՝
վտակ արարչիդ կողից որ ՚ի խաչին առիս հոսեցի :

Ա.

ՍՈՒՐՐ ՍԱՐԳԻՍ կամ ՕՀԱՆԱՅ ՂԱՆՔ

Եյս եկեղեցի շունի որոշ յիշատակարան թէ երբ կամ
յիւմմէ շինեցաւ : Այլ ՚ի յիշատակարանէ ձեռագիր Աւետա-
քանի միոյ, եղիւր յեկեղեցւոյն երեւանայ, երեի շինութիւնն
նորա է մինն ՚ի հազոյն եկեղեցեաց Զուղայու . “ Գրեցաւ
“ սուրբ Աւետարանս ՚ի քաղաքս Շօշ որ է Սպահան ՚ի դուռն
“ սուրբ Յովհաննէս Մկրտչի : և սուրբ Հրեշտակապետին և
“ սուրբ Յակոբայ և սուրբ Սարգսի զօրավարին ձեռամբ
“ Յովհաննէս փրցուն արեղայի ՚ի դառն և ՚ի նեղ ժամանա-
“ կիս, ՚ի թվականիս հայոց 1058, (1609), . : Առդ ՚ի բանից
աստի յայտ է թէ եղեալ է ՚ի 1058 ամի (1609) եկեղեցին
որոյն Սարգսի զօրավարին :

Եստեմն դասն յարձանն շարժանիի գրեալ էր :

- “ Վրիտտոասէր Զաքարէն երկու դասին քաշուածն նը-
- “ կարել տվէց իւրն յիշատակ և իւր ծնողացն Միրին և
- “ Ղառվառին, և ամուսնեացն Մարիամին և Մամարին, և
- “ որդւոցն Յովհաննէսին, և հանդուցեալ որդւոցն և դը-
- “ տերն Յակոբ ջանին և Սուրբանիաշին և եղբարցն Մաթթոսին

- “ Յովհաննիսին և Մարգարին և քերցն Ջիպտի՝ Աննէ՝ Ա.
 “ նայէ՝ և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն , Թի Լ 1161
 “ (1712) յունիս 25 ,, :

Այդ յիշատակարան որպէս յայտնէ՝ ինքնին է յիշատակ
 նկարողի պատկերին :

Ի ԺՆԼԻՐԴԻՆԻՆ՝ Ի հարստի կողմ գրեւէ այ :

- “ (Յիշատակ է պատկերքս Օհանջանի որդի Աբեղայ Տէր
 “ Մարտիրոս Քահանայ , Թի Լ 158 ,, (1772) :

Ի Քահա Բեհարէն Կրօն գրեւէ այ :

- “ Որ վասն քո անշափ սիրին՝ բանդ ՚ի կուսէն առեր մարմին ,
 “ Թող զյանցանս մահդեօի ծառուրին , Թի Լ 1166 (17.
 “ 17) ին : Ձեռամբ Տէր Մկրտչի որդի Փանոսին :

Այդ յիշատակարան է սակա նկարեալ պատկերին որքոյն
 Սարգսի զօրավարի , որ հեծեալ յերկվար յաշխմոգամ կայ
 ՚ի Քակատու դրանն : Եւ Թերևս մահտեօի ծառուրն տուեալ
 է զծախսն , և Տէր Մկրտչի որդի Փանոսն նկարեալ է ըզ-
 պատկերն :

Սոյն այս եկեղեցի կառուցեալ (՚ի Թաղն մեծ Ղարազէլ , որ
 հասարակօրէն Ղէյսուն կոչի այժմ) յանուն ուրբ Սարգսի
 զօրավարի կոչեցաւ և Օհանայ վանք , զորմէ լիագոյն խօսե-
 ցայ ՚ի Քառ վիճակացն Ամենափրկչեան վանի :

Այս եկեղեցի իբրև հագեցեալ ամօք յառաջ գտեցաւ
 ՚ի Թիւս ամայի եկեղեցեաց , զի Թէպէտ իբրև յիսուն տար
 յառաջ վերջացան Ժողովուրդքնորա՝ այլ տակաւ ին եկեղե-
 ցին պահպանեալ լինէր ՚ի ձեռն միաբան վարդապետի միոյ ,
 և Ժողովուրդք հեռաւոր Թաղից ոչ խնայէին զկարեւոր նը-
 պաստս իւրեանց : Միքայէլ վարդապետ անուն ոմն միայնու-
 Թեամբ բնակէր ՚ի վանի տնդ , և որպէս պատմի զնմանէ՝ և

չիտլ է առաքինի՝ մինչև անգամ դրացի այլազգիք ակնած եալ
զնոմանէ պատուեալ են զնա երկիւղածաբար վասն սրբու-
թեանն նորա :

Եւ յամի 1797 գրէ առ Պարոն Գէորգ Տէր Դաւթեանն
զԹուղթ շնորհակալութեանն ըստ այսմ օրինակի « Յիսուսի
« Քրիստոսի ծառայ և սրբոյ Ամենափրկչի վանի վշտաթախիծ
« և մեղապարտ միաբան , այլ և սրբոյն Սարգսի որ և կոչե-
« ցեալ Յովհաննու վանի նեղսակրիւք բնակող և եթ վար-
« դապետէ . . . այլ և զոր ինչ որ խղճալի սուրբ տանս
« կողմանէ ք Օհանայ վանիս կողմանէ կաշխատես՝ Տէրն Քր-
« իստոս փոխարէնն քեզ հազարապատիկ կըվարձատրէ ,
« զրայ Աստուծոյ էլայ յայտնի՝ մարդոյ էլ , որ եթէ մեղաւորս
« և եթէ այս սուրբ տունս յոյժ չքաւորութեան և ողորմե-
« լութեան միջի եմք , ոչինչ և ոչ յայլ ուստեքէ եկա-
« մուտ և օգնութիւն չունեմք , այժմ չորս ամ յաւելի է՝ որ
« իմ խառնումս սուրբ տանս բնակած իմ չքաւոր և ամենայն
« կերպ ողորմելուն միջի , տունն ձիթից՝ մոմից զուրկ , և ամ
« անօթեղ ինից եկզցինց գոյեզինաց պակասւոր , և միշտ մա-
« լամաթն էն ինչ կարեւորայ՝ միշտ ուղումայ , զրայ էն ինչ
« ինչնէ կարելի էր՝ կամ էստեղէն էնգեղէն պարտք առնե-
« լով փարայի սուրբ տանս կարեւոր մալամաթն արարէլ ամ ,
« որ Տէր մի արացէ փոքր բանն մեծ բանատեղ չգառնայ
« . . . մինչ այժմ տարէն մին ծաղիկ իմ պատուելի բարե-
« կամ Պարոն Նիկողոս Յարութիւնին կուղարկէր և ինձ կը-
« մրիթարէր , , ,

{ } Ետ վախճանելոյ Միքայէլ վարդապետի՝ ոչ ոք և ո բնա-
կեցաւ ինմա , և յայնմ հետէ փակ մնաց գուռն նորա :

Ըսլ ամի ամի ի տանի սէյն Սարգսի զօրավարին մատուցեալ
ընէր անդ պատարագ ի Քահանայից Երեմնայ Թաղի , և Ժո-
ղովուրդք Զուղայու հաւաքէին անդ հանգիսացուցանել զօր
յիշատակի սրբոյն : Երկիցս և ես ներկայ եմ լեալ անդր : Այլ
ի 1843 է մինչ և ցայժմ բարձաւայն սովորութիւն , և եկե-
ղեցին այն իոպառ գառեցաւ ի Թիւս ամայացելոցն : Եկեղեցա-
կան չափազ սպասք այնր փոխադրեցան յեկեղեցին Երեա-

նայ, և յայսմ ժամանակի հանդէս տօնի սրբոյն Սարգսի կա-
տարի 'ի նմին եկեղեցւոյ յաղագոս անդր լինելոյ Աջոյ և մա-
սին նորին : Ընենալ է այն կամարակապ 43 օտնաչափ երկայ-
նութեամբ ցստորօտն դասու : Բովանդակ շինութիւնն եկե-
ղեցւոյ կայ յոտին կանգուն առանց բազում խախտուածոց :
Առաջին դասն ունի երկոտասան պատկերատունս : Ժողովը-
դանոցն ունի միայն չորս պատկերատունս, և մնացեալն է ըւ-
պիտակացեալ : Ունի փոքրիկ գմբէթ, սեղանն է փոքր, շուր-
թըն սեղանոյն քարաշէն, այժմ չունի խաչկալ, այլ տան-
ամօք յառաջ տակաւին կայր պատկեր խաչկալին պատա-
ռեալ : Աից եկեղեցւոյն ունի փոքրիկ Զանգատուն կառուցեալ
'ի վերայ չորից քարեայ սեանց, այլ յիշատակարան ինչ չու-
նի վասն շինութեան այնր : Ի մէջ Զանգատան կայ գերեզ-
ման Օհան վարդապետի, Աբթանէս Աբեղայի, Ստեփաննոս
վարդապետի և եօթն աշխարհականաց :

Այս է Կապանի Երեմիայի Եկեղեցին :

« Ի՞յօ է տապան մեղապարտիս՝ Յօհան անուն վարդապե-
տիս ,

բիւր քանքարոյ պարտականիս՝ պատուիրանին ստունգանդ-
դիս :

Յանցաւ որ գտայ թաղաւորին՝ և անպատրաստ ժամ վախ-
շանին ,

հրեշտակք եկեալ զհօգիտ առին՝ թափուր ունայն առեալ
զնացին .

Ծուծին քաղաք սխրագործին՝ վոյ և եղուկ իմումս ան-
ձին :

Ի է, զինչ տաց պատասխանին՝ և անաչառ գատաւորին,
յոյս ապաւէն Աստուածածին՝ դու ես իմ Կարն յայնմ ու-
տենին :

Զստինսդ բանաս ընդ ուրբ կաթին՝ բարեխօսես քո միած-
նին ,

Թէ զին է դա արեամբդ քոյին՝ հայեաց 'ի վէրքդ Աս-

աւածային ,

դովաւ գթա՛ն քո ստեղծուածին՝ տղորմեան հոգւոյ դորին :
Ըստ Սամառի Աւագակին՝ խառնեա՛ ՚ի թիւ իննեակ դասին ,
և անկեւոց տեղի նոցին՝ սւրախանալ զուարթնոց վերին ,
վասն դարձի անառակին՝ խնդրուած ուլք մօր քո կուսին :
Տէրն շնորհէ զյանցանս նորին , դասաւորէ սրբոց խմբին ,
և պատկէ լուսովն երկնային , երկրպագի երրակացդ անձին ,
Աստուած ութեանն միակին : Ը ինեցի վանս սուրբ Սարգսին ,
ինքն թաղեցայ դրան նորին : Ի թիմն ո՛ճ ամին հը վերա-
բարդի , հոգտեմբերի 13 վախճան սորա օրն կիրակի :

Է .

Մ Է Յ Դ Ա Ն Ի Բ Ե Թ Ղ Ա Հ Ե Մ :

Եւս եկեղեցի վայելչաշէն , բարձրակառոյց և փառազարդ
քան զամենայն եկեղեցիս Զուղայու՝ շինեցաւ ՚ի խօջայ Պեա-
րոսէ խօջայ վէլիջանեան յամի 1077 (1627) :

Ի յօի հոյս և յաջ հոյս աստուծոյն Գրեալ հայ :

հազար հ և Է թուին ,
որ էր անցեալ , հայոց Աղղին
աւարտեցաւ եկեղեցին ,
գերասո՛չակ և պանծալին ,
համանման ադին դրախտին
և կամ հոյեան սուրբ Տապանին ,
ի ժամանակս Ըահբասին ,
և մեր Սրբոյ Հայրապետին

Տէր Մովսէսի քաջ հռետորին ,
 դիտապետի այսմ նահանգին
 հեղահոգի Տէր խաչատրին
 որ շինեցաւ ձեռամբ մեծին
 խօջայ Պետրոսն ցանկալին ,
 խօջայ Գողթոս որդի նորին ,
 սա փափագմամբ . . . յին՝
 սակս յիշման հոգի նոցին ,
 ծնողաց սորին վէլիջանին՝
 Շուշան անսուն Մօրն նորին ,
 Տէր ողորմեսցի ամենեսին :
 որք հանդիպիք տեսլեամք սորին ,
 զխօջայ Պետրոսն բաղձալին ,
 յիշեալ լինէք միշտ արժանին ,
 որք յիշեն յիշեալ լիցին յաւիտենին :

Ի վերայ սուստոյն տեղանոյն գրեալ է . :

“ (Յիշեցէք 'ի Գրիստոս զխօջայ Պետրոսն , որ շինեցաւ
 ձեռամբ մեծին Պետրոս այր ցանկալին , հօրն իւրոյ վէլի-
 ջանին և մօրն Շուշանին , Տէր Աստուած ողորմեսցի սո-
 ցին , Թիմէ աչէ ” :

Ի վերայ Ժորեայ շրջանոց տեղանոյն գրեալ է . :

“ (Յիշատակ է քարաշէն գասըս խօջայ Ոհանջանին և ծնո-
 ղացն խօջայ Ոհանիսին և Մառանէ , և ուր կողակցուն և
 որդուն Ոհանիսին , և դստերն Բէրզադէ հանգուցեալ
 դստերն Շուշան բէկումին : Թիմէ 1160, Ագամ 20 ումն .
 Սոյն խօջայ Ոհանջան Թումն է խօջայ Պետրոսի :

Յով է . : ” Եւ իւր երկրորդ Դասուն գրեալ է . :

“ (Յիշեցէք 'ի Գրիստոս հեղահոգի զխօջայ Պետրոսն և ըզ-

կողակիցն Աննային, և զորդին խաջ Պողոսն՝ Մինասն՝
Ոհաննէան՝ Ղուկասն, և զգետերքն զխօռօմնիմին՝ Մարիամն՝
Ըսուշանն : Դարձել յիշեցէք ՚ի քն զխօջա Պետրոսն և ըզ-
վերջին կողակիցն Թանգմէրն և զղուստրն վարժենին Սու-
ֆիէն, և զհայրենի պապն Աղիջանն և զխանիկն յիշեցէք և
... Թիմէ Խաչ :

Այդ Բառնէն և վերայդրեռն յիշարն՝ Ինչ Բառն գրեւելոյն և ինչ-
եռնոյն զիշեցէն :

« (Յիշեցէք ՚ի քրիստոս զխօջա Պետրոսն, և զԾնողն վե-
լիջան, Ըսուշան, և զեղբարքն կիրակոս՝ Մինաս՝ Զվանին՝
Սուքիազն յիշեցէք և Աստուած ողորմի ասացէք : Դար-
ձեալ յիշեցէք ՚ի քրիստոս զխօջա Պետրոսն և կողակցն Ան-
նային՝ և վերջին կողակցն Թանգմէրն
... Թիմէ Խաչ :

Ի յոյն խոյս երկրորդ Գառնն գրեւել :

« Դարձեալ յիշեցէք ՚ի քրիստոս զխօջայ Պետրոսն և
զԾնողն վելիջանն, Ըսուշանն, և խօրեղբարքն Նուրի-
ջանն՝ Գրիգորն՝ Քամալն՝ եղբորորդին Գառնապարն : Դար-
ձեալ յիշեցէք զխօջայ Պետրոսն և հարսնէրն, Մուրան՝
Սանգուխտն՝ Ուղիգէն՝ և զԹոռնէրն Ակօրջանն՝ Ոհաննէանն՝
Մաթոսն՝ Մասպուռն յիշեցէք : Եւ Աստուած ողորմի՝ Տէր
Առաքել գրող :

Ըսուշանն ՚ի զիշ գրեւելն գրեւել ՚ի խոյս ուրոյն ուրոյն գրեւել :

« (Յիսուսի քրիստոսի ծառայ զխօջայ Պետրոսն՝ և Ծնողն
իւր զվելիջան և զԸսուշան և զեղբայրն Սուքիազ՝ և զկի-
րակոս յիշեցէք ՚ի քրիստոս : Դարձեալ յիշեցէք զխօջայ
Պետրոսն՝ և զկողակից իւր զԱննային և զմիւս կողակիցն
իւր զԹանգմէրն . Տէր Աստուած ողորմեսցի :

կայ և յիշատակարան մի 'ի Սրբակրօն Տէր Յովհաննէ
Գալստանեան փորագրեալ 'ի վերայ քարի, որ զետեղեալ կայ
'ի Ճակատ հիւսիսային դրան եկեղեցւոյն, որոյ այս ենք բանք:

« Հիշել 'ի Տէր զՄահդեսին
Խօջայ Պետրոս այր ցանկալին,
զվէլիջան Հայրն նորին
ընդ տիկին Մօր իւր Ըռշանին,
Եկեղեցիս Բեթղաճէմին,
որ շինեցաւ արդեամբ նորին,
'ի յիշատակ իւրոյ տոհմին
և զաւակաց իւր տօնելին:
Ի Թուին հայոց 1077:

Բրձանացաւ 'ի Տէր Յովհաննէսէ Գալստանեան 1293 ամի:
Սոյն այս մեծակառոյց եկեղեցի և վայելչաշէնն քան զամենայն
եկեղեցիս Զուղայու՝ է կամարակապ յօրինեալ, որոյ երկայ-
նութիւնն 'ի ստորոտէ սեղանոյն 80' և լայնութիւնն է 43 ոս-
նաչափ: Գմբեթ նորա բարձր քան զգմբեթս ամենայն եկեղե-
ցեաց Զուղայու կրկին առաստաղօք է շինեալ, յորում ու-
թըն լուսամուտ պատուհանք կան, և ութն պատկերատուն
շուրջանակի: 1' սրբոց երկստասանից հայրապետաց պատ-
կեր: 2' զնալն Պետրոսի 'ի վերայ ծովուն առ Յիսուս: 3' սե-
ղանն յետ յարութեանն: 4' շօշափելն Թովմայի զկողն Յի-
սուսի: 5' ստնալուսայն: 6' ստեղծումն Ադամայ և Լւայի:
7' հարսանիքն 'ի կանայ Գալիլիացւոց: 8' անառակ որդին:
Առաստաղ գմբեթին համակ է ոսկենկար ծաղկօք զարդա-
րեալ: Սեղանն համեմատութեամբ եկեղեցւոյ մեծութեանն՝
է փոքրադիր, ունի երկոտասան պատկերատուն: 1' պատ-
կեր անցից սրբոյն Գէորգայ շարչարանաց: 2' պատկեր անցից
որբոյն Մինասայ նահատակութեան: 3' արկանելն զՅօնան 'ի
ծովն: 4' պատկեր արքայութեանն, և ութն պատկերա-
տունքն են նկարք Մարգարէից: Առաստաղն է կապուտերանգ,
ոսկենկար ծաղկազարդեալ: Ի դասն առաջին կայ պատկերս.

տուն չորս : 1՝ ծնունդ փրկչին : 2՝ Մկրտութիւնն ՚ի Յովհաննէ : Նկարք Մարգարէից : Յերկրորդ և յերրորդ դասն կամ ՚ի ժողովրդատեղին կան յիսուն պատկերատուն , բաժանեալ յերկու կարգ : 1՝ զսուրբն Մարիամ տալն առ Քահանայապետն : 2՝ Աւետումն սրբոյ կուսին : 3՝ ծնունդն Քրիստոսի : 4՝ քառասնօրեայ տաճարն : 5՝ այլակերպութիւնն : 6՝ ծաղկադարձն : 7՝ ընթրիսն : 8՝ խաչելութիւնն : 9՝ իջուցանելն ՚ի խաչէն : 10՝ պատանումն Յիսուսի : 11՝ Յարութիւնն Քրիստոսի : 12՝ համբարձումն : 13՝ գալուստն Հոգւոյն սրբոյ : 14՝ վերափոխումն Մարիամու : Սոքա են առաջին կարգ պատկերատանցն , և սոյն այսոքիկ նկարք պատուականագոյն են յոյժ ըստ արհեստին ճարտարութեան , վասն զի կենդանի գծագրութիւնք պատկերացն զովաբանութեան են արժանի : Այսոքիկ պատկերք ըստ արհեստին նրբութեան վերադասելի ինձ թուեցան քան զպատկերսն սրբոյ Ամենափրկչի վանին : Երկրորդ կարգ պատկերատան . 1՝ կինն Սամարացի : 2՝ պատկեր առն արդարոյ : 3՝ կին պռունիկ : 4՝ մեծատունն ՚ի ինջոյս : 5՝ մահ աղքատ Ղազարու : 6՝ մահ մեծատանն : 7՝ բժշկիլ կուրին : 8՝ Յարութիւնն Ղազարու : 9՝ Յարուցումն միամօր որդւոյ : 10՝ դրախտն : 11՝ դժոխքն : 12՝ արտաքսիլն Ադամայ ՚ի դրախտէն : 13՝ ծովն տիբերական : 14 քարկոծիլն սրբոյն Ստեփաննոսի : 15՝ տալն զվարձածակաց մետասան ժամու աշխատողաց : 16՝ կոյր կուրի առաջնորդ և 17՝ նկարագիր առն մեղաւորի : Չորեքտասան պատկերք չարչարանաց Լուսաւորչի , երեք պատկերք զօրավարացն , և երկոտասան պատկերք Առաքելոց : Միայն երկու պատկեր առաջին դասու գործ է անհմուտ նկարչի , իսկ մնացեալքն բովանդակն քաջարուեստ նկարեալ : Իմէջ դրախտի պատկերին նկարագիր Աղայ Պետրոսի շինողի եկեղեցւոյն կայ նկարեալ , յաղթս զբաղեալ ՚ի մէջ թաւախիտ ծառոց : Իներքոյ իւրաքանչիւր պատկերաց գրեալ կան անուանք նկարուցն :

Իստ աւանդութեանն ծերոց այս եկեղեցի շինեցաւ նախանձաւորութեամբ , զի շինողն Աստուածածնի եկեղեցւոյ՝

ըստ ոմանց՝ պատուէր տուեալ էր ծառային իւրում զԽօջայ Պետրոսն ոչ Թողուլ մտանել յեկեղեցին յաւագ շաբաթ՝ զի գրգիռ լինի նմա շինելոյ զեկեղեցի, իսկ ըստ ոմանց՝ յաւագ շաբաթս բազմութիւն ժողովրդեան լինելով՝ ՚ի մէջ եկեղեցւոյն Աստուածածնի՝ ՚ի զալն Խօջայ Պետրոսի ոչ է եղեալ տեղի կամ անցք մտանելոյ նորա յեկեղեցին, աւտի շինեալ է նա զյիշեալ եկեղեցին շքեղ վայելութեամբ կից եկեղեցւոյն սուրբ Աստուածածնի։ Արդի վիճակ սոյն պայծառաշէն եկեղեցւոյ յանշտութեամբ կողմն իջանի, վասն զի չունի իւր սեփական ժողովուրդ և խոնարհեալ կայ դռնն նորա, իսկ ՚ի տարին երեք ամիս յամառան ժամանակի ապա առաւել հով լինելոյ սոյն եկեղեցւոյ՝ քահանայք ուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ անդ կատարեն զժամերգութիւնն։

Յամարն հարաւային յարեմտեան կուօէ բեկեալ կայ, և եթէ անհոգութիւն եղիցի ամրացուցանելոյ զայն՝ ունի զկնի քանի ամաց անկանիլ, յայնմ հետէ սոյն այս փառաւոր եկեղեցի՝ որ կարեմ առել թէ պարծանք համարի քաղաքու՝ ՚ի Թիւս ա. մայտցելոցն ունի դասիլ։ Բաց ՚ի սոյն միոյ խախտեալ կամարէն՝ մնացեալ շինութիւնն եկեղեցւոյ է անվնաս։ Սոյն եկեղեցի ունի երկու հին ձեռագիր Աւետարան՝ գրեալ ՚ի վերայ մագաղաթի, մինն մեծագիր ՚ի քիի (625) Թուին հայոց, և միւսն փոքրագիր ՚ի քչի (636) Թուին հայոց գրեալ։

{ Հարեմտեան կողմն սոյն եկեղեցւոյ ՚ի սենեկի միում, որ հանդէպ եկեղեցւոյն է, կան գերեզմանք Խօջայ Պետրոսի շինողի եկեղեցւոյն՝ Խօջայ Ղուկաս որդւոյ նորա՝ և որդւոյ Խօջայ Ղուկասի։

Կճեայ տապանաքար Խօջայ Պետրոսի ունի զայս գամբաշագիր։

Ի տապանի առտ զետեղի
գի մահդսի մեծ Խօջայի,
որոյ անուն Պետրոս կոչի,
այր մեծաշուք և անուանի։
Ըստ անթւանակցին իւրոյ վիմի՝

կարծր հաւատով՝ գործօք բարի
քան զկար մարդոյ ողորմածի,
և օրբութեան հետեւողի:
Եւ այլ գործօք անթերի լի՝
որ Հախատուն վկայ լինի,
որոյ գործոցն արգիւնք յայտնի
եկեղեցեալս հրաշալի:
Կացեալ մաքուր ՚ի յաշտարհի,
աւրբ Յարութեան մէջ գիշերի,
բոս հաճոյից մերոյն փրկչի,
որպէս գործօք՝ ալեօք ծաղկի:
Մինչսա հասեալ կէտ կոչողի՝
՚ի նոյն Տեառնէ մեր հրաւիրի,
քնդ անմահիցն դասակցի:
Խնդրեմք զԱստուած կենդանի,
սորա գործեալ մեղքն թողցի,
և յիշողացն ամենի:
Թիմեալ իշխի:
Ի յաւուր մեծի պատեքի:

Բ.

ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳ.

Եւ եկեղեցի թէպէտ չունի յիշատակ շինողին իւրոյ՝ այլ
՚ի հին ձեռագիրս կոչի այն եկեղեցի խօջայ Նազարի և այժմ
իսկ հասարակօրէն կոչի խօջենց ժամ, զի մեծ և անուանի էր
յոյժ խօջայ Նազար, որում հասարակօրէն մեծ խօջայ անուն
կարդային:

Թուական շինելոյ արդ յայտնի լինի 'ի ներքոյգրեալ յիշատակարանէ :

Ի ներքոյ վերագրի բեմն իսկ երես ունի բարեայ, և 'ի վերայ նոյն գրեալ իսկ :

- “ Սաչս յիշատակ է Աւետին . և կղկն փաշէ :
- “ Սաչս յիշատակ է խաւքէ Նորվալէ կղկն Գուլէ :
- “ Խասին Պետրոսին :
- “ Սաչս յիշատակ է խոջայ Նազարին :
- “ Սաչս յիշատակ է Սաւէլ Թափաշէ :
- “ Սուրբ Սաչս բարեխօս է առ Գրիգորոս Խանրէկին :
- “ Թիֆլ 1060 :
- “ Սուրբ Սաչս բարեխօսական առ Գրիգորոսին , Թիֆլ 1060 :

Թուականք վերոյգրեալ յիշատակարանաց յայտնի աննն, Թէ եկեղեցին այն շինեալ է 'ի 1060 (1611) Թուականի , որ է մինն 'ի հասգոյն եկեղեցեաց Ջուղայու :

Ի վերայ Խնկոբոս հորոսոյն Գրեալ իսկ :

- “ Եւս գուռն Տեառն է և արդարք մտանն լսայ :
- “ Ո'վ ոք մտանէ՝ սորա նկարել առողն յիշէ : Թիֆլ 1168 շամն 1 :

Եւս յիշատակարան որպէս ինքնին յայտնէ՝ է յիշատակ շինողի յախապակեայ պատկերին, որ է գալն մոզուց յերկրէ պազուի նորածին Միածնին , և կայ 'ի ճակատու նոյն գրան :

Ի վերայ Կոնստանտինոպոլսեայ Գրեալ իսկ :

- “ Յիշատակ է Ըռամազի Դուռտր Տատկուսին , Թիֆլ 1100 ամի :

Եւս և է յիշատակ շինողի նոյն տախտակեայ բեմին :

Յաջիւյս և յսեռի իւր խորհրդանշոց սեղանոյն գրեալ իւր :

“ Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս Եսովարի , որ ետ ծաղկել
“ սուրբ սեղանս յիշատակ իւրն և ծնողացն , և կո-
“ ղկցն իւր Մարիամին և որդի Յովհաննիսին՝ Մկլըր-
“ տումին՝ և Դստերացն Զարիֆխանին՝ Խաթունին՝
“ Թաջլուխանին , Թիֆլի 1117 :

Ըստ ևս է յիշատակ նկարողի երկց պատկերացն՝ որք կան
” ի վերայ սեղանոյն :

Ի վերայ խաչորի զեդեղելոյ յորմ խորանին գրեալ իւր :

“ Ի Թվին 1096 շինեցաւ վկայարանս Խաչատուր
“ վարդապետին հոգեբարձրութիւն Պարոն Նազա-
“ րէթին ” :

Շինեալ է կամարակապ երկայնութիւնն ՚ի ստորոտէ սե-
ղանոյն՝ 70 , և լայնութիւնն՝ 33 սոնաչափ : Բաց ՚ի սեղանոյն
շունի նկարէն պատկերս , այլ կից ընդ միմեանս շուրջանակի
յորմն ՚ի մի շար միայն մածուցեալ կան պատկերք սրբոց ՚ի-
թերթս Թղթոց նկարեալ :

Շինութիւնն եկեղեցւոյ խախտեալ մերձ է յաւերն , խո-
նարհեալ է գուռն նորա և ՚ի տարին գոգջիւր ամիս մի ՚ի վե-
րայ միմեանց հաշուելով հաղիւ լինի ՚ի նմա ժամերգութիւնս
Ղստ որում գտանի այս ՚ի փողոցն կողեցեալ Ղարիբէնց , որ է
մերձ գետոյն և հեռի ՚ի Զուղայոյ՝ վասն որոյ շէք յոյս միւս-
անգամ վերանորոգութեան կամ հաստատութեան նոյն եկե-
ղեցւոյ : Այժմ Թէպէտ կան յայնմ փողոցի չորս կամ հինգ
տուն ազքատ գերդաստանք՝ այլ սակս բացակայութեանն իւ-
րեանց յապատոյ շէք յոյս Թէ ունին մնալ անդ ընդ երկար ,
ուստի գասիլ սոյն եկեղեցւոյ ՚ի շարս ամայացելոցն՝ շէք տա-
րակոյս ինչ : Ի վաղուց հետէ լինելոց էրնա տմայի , որպէս ե-
ղեն միւս եկեղեցիք , որք շինեալ էին յայն կողմն պսղոտային

Խօջայ Նազարին, այլ ըստ որում հրաշագործութիւնք որբոյն Գէորգայ 'ի համբաւի է 'ի Զուղայ, և բազում ուխտաւորք կան նոյն եկեղեցւոյ, վասն որոյ դժուարութեամբ ապահանեցաւ այն մինչ և ցարգ:

Ի մէջ պարսպի սոյն եկեղեցւոյ կան քարինքն որբոյն եջմիածնի առաքեալքն 'ի Շահաբասայ առաջնոյ:

Իւնի սա մատուռն կամ եկեղեցի ամառան:

Իւնի ձեռագիր Աւետարան գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի 'ի Թուականի հայոց 685:

Եւս եկեղեցի ունի զիաչ մի փայտեայ քանդակաւորեալ զանազան պատկերօք տնօրինականօք, որ է գործ նրբարուեստ ճարտարապետի: Ոչ աւելորդ ինչ համարեմ զմանրամասն նկարագրութիւն յիշեալ խաչին նշանակել 'ի կարգի պատմութեանս, որ վկայ լիցի թէ Զուղայիցիք ոչ միայն բարեպաշտ էին 'ի շինել զեկեղեցիս, այլ և զիտէին զյարգ ճարտարահիւս ձեռագործաց, զորս և պահեալ են 'ի մէջ եկեղեցւոյ իբրեւ յապահով տեղւոջ: Ո՛վ զիտէ թէ որչափ Թանգազին և հազուադիւտ հրութիւնք անհետացան ընդ աւերակացն Զուղայու:

Քայտ նորա Թուի լինել անտառայ, կարմրերանդ է և կարծր: Երկայնութիւն խաչին է երեսուն զարի հատ, լայնութիւն թեոցն՝ տասն և ինն (ոչ մտանելով 'ի Թիւ սոյն չափուց խոյակաձև պսակքն): Լայնութիւն երկայնութեանն է հինգ և կէս, լայնութիւն լայնութեան թեոցն՝ վեց, և Թաճնութիւնն՝ չորս և կէս զարեհատ:

Ի վերայ զազաթան խաչին և՞ յերկուս ճայրս թեոցն կան խոյակաձև պսակք, շէն այնոքիկ 'ի բուն խաչէն, այլ 'ի նոյն տեսակ փայտէ յօրինեալ զատարար և մածուցեալ յայնոսիկ տեղիսն: Յերկու անկիւնս թեոց լայնութեանն ցվերն կոյս՝ կան երկու փոքրիկ խոյակաձև զարդք 'ի բուն խաչափայտէն հանեալ: Սոյնպէս (ի՞նչ 'ի բուն խաչափայտէն) ցտորոտ խաչին յերկուց կողմանց իջնեն երկայն կորաձև զարգարանք: Պատկերք փորագրեալք 'ի մէջ նոցին՝ է Յակօր Նահապետ, յորմէ շառաւիղեալ ելանեն երկոտասան Նահա-

պիտ. քն 'ի վերայ ուրոյն ուրոյն շառաւիղեալ ոստոց :

Սոյն պատկեր է յերկու երեսս խաչին և յերկու կողմն թե-
ոցն : Ի մէջ երկու փոքրիկ խոյակաձև զարդուցն 'ի վեր յի-
շերտ 'ի միումն եզն' և 'ի միւսումն գտանի՝ գառն մի : Երկու
երեսս խաչին գտանին բովանդակ քան և չորս պատկերա-
տունք , կէսն 'ի մի' և կէսն 'ի միւս կողմն : Ամենայն պատկե-
րատունք չին հաւասարաչափ բաժանեալ , այլ ըստ յարմա-
րութեան պատկերացն' չորս պարունակեն յինքեանս : Խաչա-
ձև ծաղիկք կցորդեալք յիրեարս՝ զարդարեն զեզերս խաչին
ըստ երկայնութեանն և ըստ լայնութեանն , որոց չափ լայ-
նութեան է երրորդ մասն միոյ զարե հասի :

Առաջին գործերգոսն , (է ա խոյոյոյն գոգոթոն խոյն) :

Ի ծայր խոյակաձև պատկին՝ պատկեր միոյ յԱւետա-
րանչացն : Գնալն Եփեսոսի յաւուր ծաղկազարդին
յերուսաղէմ , հեծեալ 'ի վերայ իշոյ , հանդէպ չա-
նապարհին ընդ որ ուղղեալ են գնացք Եփեսոսի՝ երեւի
կիսամասնեայ շէնքն քաղաքին երուսաղէմի , յորմէ
իբրև ընդ առաջ ելանն Եփեսոսի արք վեց . 'ի թի-
կանց կուսէ երեւի կիսամասնեայ շինութիւն գեղջն՝
ուստի ելեալ Եփեսոսի գնաց յերուսաղէմ : Արք ե-
րեքտասան ընդ կողովն Եփեսոսի ուղեկցին 'ի նմա :
Թուի ինձ թէ երկուտասանքն իցեն աշակերտքն , և
մինն յարուցեալն Ղազարոս :

Երկրորդ գործերգոսն , (է ա 'ե վերայ գոգոթոն Էսն խոյոյոյն) :

Երեսիքն է Գաբրիէլն առ Մարիամ կոյս , ապարան
մի մեծ երկկողմեան , իջանէ հրեշտակ յերկնից՝ և
ընդ ուղի նորա լոյս փայլատակեալ իջանի 'ի վերայ
աւուր կուսին , սուրբ կոյսն կացեալ յոտին՝ հրեշտակն
ընդ աջմէ , որոց միջի եղեալ սեղան մի :

ԵՐՐՐԵՐ ԴՊԻԿԵՐՈՒՄ, (Է ԵՍ 'Ի ՌԵՐԻՆ ԻՂԻ ԼՈՒՆԻՆԻ ԲԵՐԵՐԻՆ) :

Փոքր մի բեկեալ են պատկերք սորա, ուստի ոչ երեխն բացօրոշապէս, այլ ինձ հաւանական Թուի տօնը մկրտութիւն ջեառն : Երեկ ծառ մի տրմաւենայ, ընդ նովաւ այր մի, և 'ի միւս կողմն վեց մարդիկ, պատկերն որ ընդ մէջ սոցա՝ բեկեալէ, 'ի վերայ նոյն բեկեալ տեղւոջ նշմարի հեռք իջանելոյ հոգւոյն սրբոյ յերկնից :

ՉԵՐՐՐԵՐ ԴՊԻԿԵՐՈՒՄ, (Է ԵՍ 'Ի ՆԵՐԻՅ ԵՐՐՐԵՐ ԴՊԻԿԵՐՈՒՄ) :

Կի՛նն Սամարացի ջուր հանէ 'ի ջրհորոյ, Յիսուս կայ ընդ աջմէ ջրհորոյն բազմեալ, տրմաւենի մի բարձրացեալ ընդ կողով ջրհորոյն, 'ի Թիկանց Յիսուսի կանգնեալ մետառան աշակերտք : Երեկ քաղաքն Սամարիայ իբրեւ փոքր մի հեռի վասն գողաւորութեան պատկերատանն :

ՀԻՔԵՐՐՐԵՐ ԴՊԻԿԵՐՈՒՄ, ('Ի ՆԵՐԻՅ ԵՐՐՐԵՐԻՆ) :

Լ'պարան մի արձակ, Յիսուս 'ի միջի նորա կալեալ զձեռանէ Առն միոյ, երկստասան աշակերտքն յայտկոյս և յայնկոյս Յիսուսի 'ի մէջ սրահի ապարանին :

ՎԵՅԵՐՐՐԵՐ ԴՊԻԿԵՐՈՒՄ, (Է ՎԵՐԷԻՆ ԺՈՅՐ ԴՊԻԿԵՐՈՒՄԻ ԻՍԷԻՆ) :

{ Յարութիւնն է Ղաղարու : Փոքր մի գողաւոր երեխն շինուածք ապարանից, Յիսուս արտաքոյ քան զշինուածոն կայ 'ի միջի, զառաջեալ նորա երկու կանայք անկեալ երկիրսղագանեն, գերեզմանն Ղաղարու՝ երկստասան առաքեալքն կանգնեալք են զհետ Յիսուսի :

ԵՕՔԷԵՐԻՐ ԴՊԻՏԵՐԳՐԱՆ, ('ե Վերայ Խոյսի-յն Կոտիկն, որ հոյ 'ե ծայր
լայն-թեան Բեռն) :

Լ'պարամ մի մեծակառոյց և բազմաշէն, յորում ե-
րեւին երկու մարդիկ :

ՈՒԲԵՐԵՐԵՐ ԴՊԻՏԵՐԳՐԱՆ, (ե 'ե Վերայ ծայրի Բեռն Լայն-թեան Բեռն
Խոյսի-յն) :

Մարիամ կոյս գրկեալ զՅիսուս, Հայր Յովսէփ զկնի
նորա. երևի շինուածք մի գոգաւոր՝ առ որ ուղլնալ
են պնացք նոցա. երևի անտառ արմաւենեաց, և էշ
մի՝ զոր թրեւ թէ շիջեց ուցանան անդր :
Թեքեա իցէ առ պատկեր փախչելոյն Յիսուսի յե-
զիպատս :

ԻՆԷՐԵՐԵՐ ԴՊԻՏԵՐԳՐԱՆ, (հէց -թերթիկն) :

Պնալն կոսիւն քառանորեայ 'ի Տաճարն՝ երևի Տա-
ճարն Սողովմանի. Աննա Մարգարէ 'ի տաճարին. Սե-
մէն առեալ 'ի զիրկա իւր զՅիսուս մատուցանէ Մա-
րիամա՝ որ պատրաստի ընկալնուլ զնա : Այր մի զհետ
կուսին տանէ զզոյս աղաւնեաց :

ՏՈՒԵՐԵՐԵՐ ԴՊԻՏԵՐԳՐԱՆ, ('ե Քլեյեթ Խոյնն որ հոմարի կեդրն, զոր
ու հոլ-եւլ 'ե շէր ԴՊԻՏԵՐԳՐԱՆ երկ-թեան Բեռն Վերայսի-յն) :

Ի կեդրոն պատկերատանն առանձին պատկերատուն
մի փոքրիկ և գոգաւոր, յորում ծնանիլն է Յիսուսի
հանգուցեալ 'ի մեռել, առ որով գտանի Մարիամ, և
առ մարտիլն երեւին զլո իւ երկու եղանց : Ի վերայ գա-
ղաթան սոյն պատկերատանն աստղ 'ի քառակամոր
երկնից իջեալ և հանդիշեալ 'ի վերայ զլոյն նորա՝ ք
պատկերատանն միջակիւի : Արտաքոյ քան զայս

ըստ ոմանց՝ պատուէր տուեալ էր ծառային իւրում զխօջայ
Պետրոսն ոչ թողուլ մտանել յեկեղեցին յաւագ շաբաթս՝
զի գրգիռ լիցի նմա շինելոյ եկեղեցի, իսկ ըստ ոմանց՝ յա-
ւագ շաբաթս բազմութիւն ժողովրդեան լինելով 'ի մէջ ե-
կեղեցւոյն Աստուածածնի՝ 'ի գալն խօջայ Պետրոսի աչ է ե-
ղեալ տեղի կամ անցք մտանելոյ նորա յեկեղեցին, ուստի
շինեալ է նա զյիշեալ եկեղեցին շքեղ վայելչութեամբ կից
եկեղեցւոյն սուրբ Աստուածածնի: Արդի վիճակ սոյն պայ-
ծառաշէն եկեղեցւոյ յանշտութեանն կողմն իջանի, վասն զի
չունի իւր սեփական ժողովուրդ և խոնարհեալ կայ դուռն
նորա, իսկ 'ի տարին երեք ամիս յամառան ժամանակի սահ-
առաւել հով լինելոյ սոյն եկեղեցւոյ՝ քահանայք սուրբ Աս-
տուածածնի եկեղեցւոյ անդ կատարեն զժամերգութիւնն:
Գամարն հարաւային յարեմտեան կուօէ բեկեալ կայ, և եթէ
անհոգութիւն եղիցի ամբացուցանելոյ զայն՝ ունի զկնի քանի
ամաց անկանիլ, յայնմ հետէ սոյն այս փառաւոր եկեղեցի՝ որ
կարեմ ասել թէ պարծանք համարի քաղաքու՝ 'ի թիւս ա-
մայացելոցն ունի դասիլ: Բաց 'ի սոյն միոյ խախտեալ կամա-
րէն՝ մնացեալ շինութիւնն եկեղեցւոյ է անվնաս: Սոյն եկե-
ղեցի ունի երկու հին ձեռագիր Աւետարան՝ գրեալ 'ի վերայ
մագաղաթի, մինն մեծագիր 'ի Խի (625) թուին հայոց, և
միւսն փոքրագիր 'ի ԽԺ (636) թուին հայոց գրեալ:

{ Զարեմտեան կողմն սոյն եկեղեցւոյ 'ի սենեկի միում, որ
հանդէպ եկեղեցւոյն է, կան գերեզմանք խօջայ Պետրոսի շի-
նողի եկեղեցւոյն՝ խօջայ Ղուկաս որդւոյ նորա՝ և որդւոյ խ-
ջայ Ղուկասի:

Եւ իճեայ տապանաքար խօջայ Պետրոսի ունի զայս դամբա-
նագիր:

Ի տապանի աստ զեռեղի
գի մահդօի մեծ խօջայի,
որոյ անուն Պետրոս կոչի,
այր մեծաշուք և անուանի:
Ըստ անդամակցին իւրոյ վիմի՝

կարծր հաւատով՝ գործօք բարի
քան զկար մարդոյ ողորմածի,
և օրբութեան հետեւողի:
Եւ այլ գործօք անթերի լի՝
որ Հախատուն վկայ ընի,
որոյ գործոցն արդիւնք յայտնի
եկեղեցեալս հրաշալի:
Կացեալ մաքուր ՚ի յաշխարհի,
աւրբ Ծարութեան մէջ գիշերի,
բոս հաճոյից մերոյն փրկչի,
որպէս գործօք՝ ալեօք ծաղկի:
Ծինչս սա հասեալ կէտ կոչողի՝
՚ի նոյն Տեառնէ մեր հրաւիրի,
ընդ անմահիցն դասակցի:
Խնդրեմք զԱստուած կենդանի,
սորա գործեալ մեղքն թողցի,
և յիշողացն ամենի:
Թիմե աղբի:
Ի յաւուր մեծի պատեքի:

Բ.

ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳ:

Եւ եկեղեցի Թէպէտ չունի յիշատակ շինողին իւրոյ՝ այլ
՚ի հին ձեռագիրս կոչի այն եկեղեցի Խօջայ Նազարի և այժմ
իսկ հասարակօրէն կոչի Խօջէնց ժամ, զի մեծ և անուանի էր
յոյժ Խօջայ Նազար, որում հասարակօրէն մեծ Խօջայ անուն
կարգային:

Թուական շինելոյ արդ յայտնի լինի 'ի ներքոյգրեալ յիշատակարանէ :

Ի ներքոյ վերոգրեի բեմն կան երես տեւոյ տարեայ, եւ 'ի վերայն-
ցա գրեալ կան :

- “ Խաչս յիշատակ է Աւետին . եւ կողքն փաշէ :
- “ Խաչս յիշատակ է Խաւքէ նորվալէ կողք Գուլի :
- “ Խաչս յիշատակ է Խաչս Գետրոսին :
- “ Խաչս յիշատակ է Խաչս Դաւթին :
- “ Խաչս յիշատակ է Սաւել Թափաշէ :
- “ Սուրբ Խաչս բարեխօս է առ Քրիստոս Խանրէկին :
- “ Թիֆլ 1060 :
- “ Սուրբ Խաչս բարեխօսական առ Քրիստոսին , Թիֆլ
“ 1060 :

Թուականք վերոյգրեալ յիշատակարանաց յայտնի ամենն,
Թէ եկեղեցին այն շինեալ է 'ի 1060 (1611) Թուականի , որ
է մինն 'ի հազոյն եկեղեցեաց Ջուղայու :

Ի վերայ Զ-հարս-հարսայի գրեալ գրեալ է :

- “ Եւս դուռն Տեառն է եւ արդարք մտանն ըստ :
- “ Ով ոք մտանէ՝ սորա նկարել տուողն յիշէ : Թիֆլ
“ 1168 շամս 1 :

Եւս յիշատակարան որպէս ինքնին յայտնէ՝ է յիշատակ
շինողի յախապակեայ պատկերին, որ է զալն մողուց յերկր-
պագուի նորածին Միածնին , եւ կայ 'ի ճակատու նոյն դրան :

Ի վերայ Գ-հարս-հարսայի գրեալ գրեալ է :

- “ Եւս յիշատակ է Ըստմաղի Դուռար Տատկումին , Թիֆլ
“ 1100 ամի :

Եւս եւ է յիշատակ շինողի նոյն տախտակեայ բեմին :

Յաջիւյս և յօռնի կոյս խորհրդանշոց սեղանոյն գրեալ կա :

“ Յիշեցէք 'ի Քրիստոս Եսովարի, որ ետ ծաղկել
“ սուրբ սեղանս յիշատակ իւրն և ծնողացն, և կո-
“ ղկցն իւր Մարիամին և որդի Յովհաննիսին՝ Մկրթ-
“ տումին՝ և Դոտերացն Ջարիֆխանին՝ Խաթունին՝
“ Թաջուխանին, Թիմն 1117 :

Եւս է յիշատակ նկարողի երկց պատկերացն՝ որք կան
’ի վերայ սեղանոյն :

Ի վերայ խաչաքի զեռեղեւոյ յորմն խորանին գրեալ կոյ :

“ Ի Թվին 1096 շինեցաւ վկայարանս Խաչատուր
“ վարդապետին հոգեբարձրութիւն Պարոն Նաղա-
“ րէթին : ”

Ընեալ է կամարակապ երկայնութիւնն 'ի ստորոտէ սե-
ղանոյն՝ 70, և լայնութիւնն՝ 33 սոնաչափ : Բաց 'ի սեղանոյն
շունի նկարէն պատկերս, այլ կից ընդ միմեանս շուրջանակի
յորմն 'ի մի շար միայն մածուցեալ կան պատկերք սրբոց 'ի-
թերթս թղթոց նկարեալ :

Ընութիւնն եկեղեցւոյ խախտեալ մերձ է յաւերն, խո-
նարհեալ է գուռն նորա և 'ի տարին զօգջիր ամիս մի 'ի վե-
րայ միմեանց հաշուելով՝ հազիւ լինի 'ի նմա ժամերգութիւնս
Ըստ օրում գտանի այս 'ի փողոցն կոչեցեալ Ղարիբէնց, որ է
մերձ գետոյն և հեռի 'ի Զուղայոյ՝ վասն որոյ չիք յոյս միւս-
անգամ վերանորոգութեան կամ հաստատութեան նոյն եկե-
ղեցւոյ : Այժմ թէպէտ կան յայնմ փողոցի շորս կամ հինգ
տուն ազքատ գերդաստանք՝ այլ սակս բացակայութեանն իւ-
րեանց յապատոյ չիք յոյս թէ ունին մնալ անդ ընդ երկար,
ուստի պատիւ սոյն եկեղեցւոյ 'ի շարս ամայացելոցն՝ չիք տա-
րակոյս ինչ : Ի վաղուց հետէ լինելոց էրնա ամայի, որպէս ե-
ղեն միւս եկեղեցիք, որք շինեալ էին յայն կողմն պողոտային

Խօջայ Նազարին, այլ ըստ որում հրաշագործութիւնք օրր-
բոյն Գէորգայ 'ի համբաւի է 'ի Զուղայ, և բազում ուխտա-
ւորք կաննոյն եկեղեցւոյ, վասն որոյ դժուարութեամբ ալահ-
պանեցաւ այն մինչ և ցարգ:

Ի մէջ պարսպի սոյն եկեղեցւոյ կան քարինքն սրբոյ Էջմի-
ածնի առաքեալքն 'ի Շահաբասայ առաջնոյ:

Եւնի սա մատուռն կամ եկեղեցի ամառան:

Եւնի ձեռագիր Աւետարան գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի
'ի Թուականի հայոց 685:

Եւն եկեղեցի ունի զխաչ մի փայտեայ քանդակափորեալ
զանազան պատկերօք տնօրինականօք, որ է գործ նրբար-
ուեստ ճարտարապետի: Աչ աւելորդ ինչ համարեմ զմանրա-
ման նկարագրութիւն յիշեալ խաչին նշանակել 'ի կարգի
պատմութեան, որ վկայ լիցի թէ Զուղայեցիք ոչ միայն բա-
րեպաշտ էին 'ի շինել զեկեղեցիս, այլ և գիտէին զյարգ ճար-
տարահիւս ձեռագործաց, զորս և ալահեալ են 'ի մէջ եկե-
ղեցւոյ իբրեւ յապահով տեղւոջ: Ա՛յլ գիտէ թէ որչափ Թան-
գագին և հազուագիւտ հրութիւնք անհետացան ընդ աւե-
րակացն Զուղայու:

Քայտ նորա Թուի լինել անտառայ, կարմրերանդ է և
կարծր: Երկայնութիւն խաչին է երեսուն զարհհատ, լայն-
ութիւն թեոցն՝ տասն և ինն (ոչ մտանելով 'ի Թիւ ոոյն չա-
փուց խոյակաձև պսակքն): Լայնութիւն երկայնութեանն է
հինգ և կէս, լայնութիւն լայնութեան թեոցն՝ վեց, և Թաճն-
բութիւնն՝ չորս և կէս զարհհատ:

Ի վերայ գագաթան խաչին և՛ յերկու ծայրս թեոցն կան
խոյակաձև պսակք, չեն այնոքիկ 'ի բուն խաչէն, այլ 'ի
նոյն տեսակ փայտէ յօրինեալ զատարար և մածուցեալ յայ-
նօսիկ տեղիսն: Յերկու անկիւնս Թեոց լայնութեանն ցվերն
կոյս՝ կան երկու փոքրիկ խոյակաձև զարդք 'ի բուն խաչա-
փայտէն հանեալ: Սոյնպէս (յի՛ 'ի բուն խաչափայտէն) ցստ-
րոտ խաչին յերկուց կողմանց իջանեն երկայն կորաձև զար-
գարանք: Պատկերք փորագրեալք 'ի մէջ նոցին՝ է Յակօր
Նահապետ, յորմէ շառաւիղեալ ելանեն երկոտառան Նահա-

պիտոքն 'ի վերայ ուրոյն ուրոյն շառաւիղեալ ոստոց :

Այն պատկեր է յերկու երեսս խաչին և յերկու կողմն թե-
ոցն : Ի մէջ երկու փոքրիկ խոյակաձև զարդուցն 'ի վեր յի-
շխոց 'ի միումն եզն' և 'ի միւսումն գտանի՝ գառն մի : Յերկու
երեսս խաչին գտանին բովանդակ քսան և չորս պատկերա-
տունք . կէսն 'ի մի' և կէսն 'ի միւս կողմն : Ամենայն պատկե-
րատունք շին հաւասարաչափ բաժանեալ , այլ ըստ յարմա-
րութեան պատկերացն' չորս պարունակեն յինքեանս : Խաչա-
ձև ծաղիկք կցորդեալք յիրեարս՝ զարդարեն զեզիրս խաչին
ըստ երկայնութեանն և ըստ լայնութեանն , որոց չափ լայ-
նութեան է երրորդ մասն միոյ գարեհատի :

Առաջին գոգիւրդոսն , (է ու խոյսիւցն գոգի գոգութեան խաչին) :

Ի ծայր խոյակաձև պատկին՝ պատկեր միոյ յԱւետա-
րանչացն : Գնալն Յիսուսի յաւուր ծաղկազարդին
յնրուսաղէմ , հեծեալ 'ի վերայ իշոյ , հանդէպ ճա-
նապարհին ընդ որ ուղղեալ են գնացք Յիսուսի՝ երևի
կիսամասնեայ շէնքն քաղաքին Երուսաղէմի , յորմէ
իբրև ընդ առաջ ելանեն Յիսուսի արք վեց . 'ի թի-
կանց կուսէ երևի կիսամասնեայ շինութիւն գեղջն՝
ուստի ելեալ Յիսուսի գնաց յԵրուսաղէմ : Արք ե-
րեքտասան ընդ կողովն Յիսուսի ուղեկցին 'ի նմա :
Թուի ինձ թէ երկուտասանքն իցեն աշակերտքն , և
մինն յարուցեալն Ղազարոս :

Երկրորդ գոգիւրդոսն , (է ու 'ի վերայ գոգութեան եւն խաչագոյտին) :

Եւտիքն է Գաբրիէլի առ Մարիամ կոյս , ապարան
մի մեծ երկկողմեան , իջանէ հրեշտակ յերկնից՝ և
ընդ ուղի նորա լոյս փայլատակեալ իջանի 'ի վերայ
սուրբ կուսին , սուրբ կոյսն կացեալ յոտին՝ հրեշտակն
ընդ աջմէ , որոց միջի եզեալ սեղան մի :

ԵՐՐՐԵՐ ԴՊԻԿԵՐՈՒՄ, (Է առ 'ի օգոսթին Կոլմ Լոյս-Քէտն Բուր-
խուշին) :

Փոքր մի բեկեալ են պատկերք սորա, առաի ոչ ե-
րևին բացօրոշապէս, այլ ինձ հաւանական թուի ա-
սել մկրտութիւն Տեառն : Երևի ծառ մի տրմաւե-
նւոյ, ընդ նովաւ այր մի, և 'ի միւս կողմն վեց մարդիկ,
պատկերն որ ընդ մէջ սոցա՝ բեկեալէ, 'ի վերայ նոյն
բեկեալ տեղւոջ նշմարի հետք իջանելոյ հոգւոյն
որբոյ յերկնից :

ՉԵՐՐՐԵՐ ԴՊԻԿԵՐՈՒՄ, (Է առ 'ի Ներոյ ԵՐՐՐԵՐ ԴՊԻԿԵՐՈՒՄ) :

Կինն Սամարացի ջուր հանէ 'ի ջրհորոյ, Յիսուս կայ
ընդ աջմէ ջրհորոյն բազմեալ, արմաւենի մի բարձ-
րացեալ ընդ կողով ջրհորոյն, 'ի թիկանց Յիսուսի
կանգնեալ մետառան աշակերտք : Երևի քաղաքն Սա-
մարիայ իբրև փոքր մի հեռի վասն գոգաւորութեան
պատկերատանն :

ՀԻՔԵՐՐՐԵՐ ԴՊԻԿԵՐՈՒՄ, ('ի Ներոյ ԵՐՐՐԵՐԻՆ) :

Լ'ապրան մի արձակ, Յիսուս 'ի միջի նորա կալեալ
զձեռանէ Առն միոյ, երկօտաւան աշակերտքն յայտ-
կոյս և յայնկոյս Յիսուսի 'ի մէջ որահի ապարանին :

ՎԵՅԵՐՐՐԵՐ ԴՊԻԿԵՐՈՒՄ, (Է վերջին ծայր գոգաւորութի իւշին) :

(Յարութիւնն է Ղազարու : Փոքր մի գոգաւոր երևին
շինուածք ապարանից, Յիսուս արաքոյ քան զշին-
ուածսն կայ 'ի միջի, զառաջեալ նորա երկու կանայք
անկեալ երկիրսրագանեն, գերեզմանն Ղազարու՝ եր-
կօտաւան առաքեալքն կանգնեալք են զհետ Յիսուսի :

Ե՝ ԲՆԵՐԵՐԷՂ ԴՊԻՆԵՐԱՌՆ, (Ե՛ ԺԵՐՅ՝ ԽՈՅԻՆ՝ ԿՈՒՆԻՆ, ՈՐ Է՛Յ՝ Ե՛ ԺՈՅՅ
ԼՈՅՆՈՒՄԵՆ ԲԵՆՅԵ) :

Ա՛յդարան՝ մի մեծակառոյց և բազմաշէն, յորում ե-
րեւին երկու մարդիկ :

Ա՝ ԲՆԵՐԵՐԷՂ ԴՊԻՆԵՐԱՌՆ, (Ե՛ ԺԵՐՅ՝ ԺՈՅՐԻ ԲԵՆ՝ ԼՈՅՆՈՒՄԵՆ ԲՈՒՆ
ԽՈՅԻՆ՝) :

Ա՛յարիամ՝ կոյս գրկեալ զՅիսուս, Հայր Յովսէփ զկնի
նորա. երեւի շինուածք մի գոգաւոր՝ առ որ ուղլեալ
են պնացք նոցա. երեւի անտառ արմաւենեաց, և էշ
մի՝ զոր իրեւ թէ շիջեցանձն անդր :
Ի՛նչեքեւ իցէ սա պատկեր փախչելոյն Յիսուսի յե-
զիպտոս :

ԲՆԵՐԵՐԷՂ ԴՊԻՆԵՐԱՌՆ, (Է՛Յ՝ ԲՆԵՐԵՐԷՂԷ՛) :

Պնալն կռւին քառանորեայ ՚ի Տաճարն՝ երեւի Տա-
ճարն Սողովմանի, Աննա Մարգարէ ՚ի տաճարին, Սի-
մէօն առեալ ՚ի զիրկս իւր զՅիսուս մատուցանէ Մա-
րիամն՝ որ պատրաստի ընկալնուլ զնա : Այր մի զհետ
կռւին տանէ զզոյզս աղւանեաց :

ՏՈՒՆԵՐԵՂԷ՛ ԴՊԻՆԵՐԱՌՆ, (Ե՛ ԺԵՆԻԷ՛ ԽՈՅԻՆ՝ ՈՐ ԿՈՒՄԵՐԻ Է՛ՐԵՆՆ, Է՛ՐԵ
Ե՛ ԿՈՒՄԵՐԷ՛ Ե՛ՆԵ՛ՐԵ՛ ԴՊԻՆԵՐԷ՛Յ Ե՛ՐԷ՛ԿՈՒՄԵՆ ԲՈՒՆ ԺԵ՛Յ՝ ԿՈՒՄԵՐԷ՛ Ե՛ՆԵ՛ՐԵ՛) :

Ի՛ կեդրոն պատկերատանն առանձին պատկերատուն
մի փոքրիկ և գոգաւոր, յորում ծնանիլն է Յիսուսի
հանգուցեալ ՚ի մնալ, առ որով գտանի Մարիամ, և
առ ժորոյն երեւին գլու իւ երկու եղանց : Ի վերայ գա-
զաթանն ույն պատկերատան ասող ՚ի քառակամոր
երկնից իջեալ և հանդիպել ՚ի վերայ գլխոյ նորա՝ Ի՛նչ
պատկերատանն միջակառի : Արասքոյ քան զայս

փոքրիկ պատկերատուն՝ հեծեալք երեք (մողթն)
զան՝ ի միոյ կողմանէ , հրեշտակ ի բարձանց առաջ .
նորդէ նոցա : Ընդ միւս կողմն հրեշտակ մի իջեալ
ի բարձանց , ծառ մի արմաւենւոյ ընդ որով և այր մի .
(կարծեմ ի հովուացն) ապա չորս արք (հովիւքն)
եկեալ են ի տեսանել զմանուկն : Այս պատկերատուն
առաւել զարմանարհեստ երեւի քան զայլն ըստնրդ .
բաւական արհեստին :

Մ Ե Գ Թ Թ Ե Բ Ե Բ Ե Բ Ե Բ Ե Բ , (ի ե ց ը Գ Գ Թ Թ Ե Բ) :

Ի պարան մի մեծախառոյց երկյարկեան , ի վերնա-
տանն երեւի այր մի . և ի միւս դատիկոնին՝ միւս այր
մի , առ ստորոտով նոցա արք տան : Ի միւս կողմն՝
Տաճարն է Սողովմունի , Յիսուս նստեալ ի վերայ ա-
թոոյ ուսուցանէ : Վեց մարդիկ առ ստորոտով Աթո-
ռոյն կան :

Ե Բ Ե Գ Թ Թ Ե Բ Ե Բ Ե Բ Ե Բ , (ի Գ Թ Թ Թ Ե Բ Ե Բ Ե Բ Ե Բ Ե Բ) :

Ի պարան մի մեծ գողաւոր շինուած ուլք մի զհետ միւ-
սոյ , յորս երեւին արք վեց :

Ի միւս կողմն խաչափայտին :

Ա Թ Թ Ե Բ Ե Բ Ե Բ Ե Բ Ե Բ , (ի Վ Ե Բ Ե Բ Ե Բ Ե Բ Ե Բ Ե Բ Ե Բ) :

Ի ծայր պսակին նկար միոյ յԱւետարանչացն : Ի մէջն՝
լեառն մի՝ յորմէ Յիսուս կամի համբառնալ , ի վերայ
լեռանն երեք արք՝ յորոց երկուքն են զլիւսկայր ,
յայսկոյս և յայնկոյս լեռանցն երկոտասան մարդիկ
կացեալ զարմացմամբ , ծառք երկու յայսկոյս և յայն-
կոյս :

ԵՐԵՐԷՒ Ի ՎԵՐՈՅ ԳՈՂՄԱՆ ԲԱՆ ԽՈՂՎՈՅԻՆ :

Համարածումն Յիսուսի . երևի բազմեալ 'ի յերկինս , չորս հրեշտակք՝ երկուքն 'ի միոյ՝ և երկուքն 'ի միւսէ կողմանէ ծառային , առ ստորոտով սոցին բազմութիւն հրեշտակաց և մարդկան իբրև 'ի հիացման կան : Բազմութիւն ասեմ , զի պատկերք հինգ երևին կատարելապէս , չորս թւք հրեշտակաց , տասն երեք զլուխք մարդոյ և վեց ձեռք մարդկան ծափահարութեամբ բարձրացեալ :

ԵՐԵՐԷՒ ԵՄ ՍՏՈՐՈՒՄԸ ԲԵՈՅ ԼՈՅՈՒԹԵԱՆ ԽՈՂԻՆ :

Իջուցեալ զՅիսուս 'ի խաչէն , արք երկու կալեալ զնա կամին հանգուցանել 'ի վերայ գետնի՝ կին մի և այր մի համբուրեն զձեռսն : Փոքր մի զոգաւոր երևին խաչն՝ ոսնդուղն՝ ապարանք յերկուս կողմն խաչին , և մարդիկ երեք՝ որք տեսանին զպատրաստութիւն խնկելոյ զմարմինն Տէրունական :

ՉՐԵՐԷՒ ԿԵՆ ԵՐԵՐԷՒԻՆ :

Լպարան մի երկկուսի , 'ի վերայ վերնատանցն իւրաքանչիւր կողման կան երկու երկու հրեշտակք , հրեշտակ մի վեցթւեան՝ երևի 'ի մէջ զոգաւոր խորութեանն : Յիսուս կացեալ 'ի մէջ ապարանիցն ձեռով խոնարհութեան , բազմութիւն խուռն պատեալ զնովաւ : Բազմութիւն ասեմ , զի վեց մարդիկք երևին կանգնեալ , և երեսուն զլուխք մարդկան յայսկոյս և յայն կոյս սեանցն ապարանից : Առ ստորոտով Յիսուսի ձգեալ կամարածև խորան յերկու կողմն , յորս կան մարդիկ երկու :

ՀԻՊԵՐԲՈՒՄՆ՝ ԿԵՆ ԼԻՐԵՐԵՒԻՆ ։

Սիրնատուն մի երեք յարկեան՝ յորում է ընթերի
Տ՛առն , փոքր մի գոգաւոր երեւի բազմաւալ Յիսուս ,
աշակերտքն՝ վեց յայտկոյս և վեց յայնկոյս որա բազ-
մաւալ . սուրբն Յովհաննէս անկեալ կայ զլանջօքն Յի-
սուսի . սիդան ապարաստեալ դառաչեաւ , յորում ե-
րեւին գառն մի խորովեալ , բաժակք , և պանն ։

ՍԵՆԵՐԵՐԵՒ՝ Ե՝ ԳԵՐԵՐ ԽՈՂԻՆ ԸՍԴ ԵՐԿՆԻՆԻՆԻՆ ։

Յարութիւնն է Զիսուսի , ապարան մի երկկուսի և
երկ յարկեան , սիւն-սղարդ և գմբեթաւոր , հրեշտակ
մի նստեալ 'ի մէջ միջին որահի ապարանիցն , առա-
ջեաւ հրեշտակին՝ գերեզման դատարկ , յորում երե-
ւին կտաւք ծալեալ . 'ի թիկունս հրեշտակին կան
երկու կանաք , որոց՝ որպէս թէ դարձեալ հրեշ-
տակին ցուցանէ զգերեզմանն դատարկ ։

ԵՓԵՐԵՐԵՒ՝ 'Ի ՎԵՐԵՅԻՆԻՆԻՆԻՆ ԳՈՅԻՆ՝ ԵՐ 'Ի ԺՈՂԵ ԼԵՂԻՆԻՆԻՆ ԲԵՈՂԻՆ ։

Հարսանիքն 'ի կանայ Գալիլեացոց , սեղան խնջոյ-
ից , 'ի վերայ նորա եղեալ շորս սրուակս , և այլ
ապարաստութիւնք սեղանոյ , վեց բազմականք շուրջ
զնովաւ ։ Առ ստորոտով սեղանոյն շարեալք թակոյի
վից , և այր մի զթակոյի բարձեալ 'ի յուս հեղու բը-
ջաւր 'ի թակոյկան ։

ՈՒՐԵՐԵՐԵՒ՝ ԿԵՆ Ը՛Ր ԵՓԵՐԵՐԵՒՆ ։

Յիսուս բժշկէ մատամբ զաշտ կուրիւ , արմաւենի մի
շինուած ք իբրեւ թէ 'ի հեռատանէ երեւեալ , մար-
գիկ վեց շուրջ զՅիսուսիւ ։

ԱԵՐԲ-ԵՐ :

Այլ երափոխումն ուրիշ Աստուածածնի, ապարան մի երկյարկեան սիւնադարդ : Մարիամ հանգուցեալ 'ի վերայ բազմոցի, կերոն վառեալ զկողմնն Նորա : Հասկտաւան մարդիկ շուրջ ընդաւ : Ի վերայ քան զայն իբր 'ի բարձունս՝ այր մի գրկեալ զմանուկ՝ յայսկոյս եւ յայնկոյս նորամի մի հրեշտակք :

ՏԵՐԵՐ-ԵՐ՝ Ի ԿԵՐՈՆ ԼՆԻ՝--ԲԵՆ ԲԵՆ՝ :

Ասաշխուժիւնն Քրիստոսի, աւաղակք երկու 'ի խաւիճի յաջ եւ յահեակ կողմն խաչին Քրիստոսի, հրեշտակ մի քաժակ 'ի Նոթին 'ի կողէն Յիսուսի զՆուր եւ զարիւնն ընդունի : Հրեշտակ մի կայ 'ի վերայ թե սց խաչի աջակողմեան աւաղակին, երեք Մարիամանք եւ շորեք տաւառան մարդիկք կան առ ստորոտով խաչին :

ՄԵՐՈՍԱՆԵՐԵՐ՝ :

Այսպարան մի՝ սրահ սիւնակաղմ արտաքոյ քան զապարանն, այր մի 'ի մէջ նոյն սրահի բաղմեալ բաղկատարած ունի 'ի վերայ բաղկացն զիբ ինչ (որպէս կնքահարք զաւնտ իւրեանց) : յայսկոյս եւ յայնկոյս 'ի մէջ դահլիճի կան բաղմեալ մարդիկ երկստառան : Աից այնմ յայլում սրահի՝ ապարանն Պիղատոսի եւ ընքյարկեան եւ շորեք դահլիճ, Պիղատոս յառաջ նում յարկին բաղմեալ 'ի վերայ Լճոոոյ զձեռն լուսնայ, Յիսուս կանգնեալ զառաջեալ նորուն, աղախի մի 'ի թիկանց կուռէ Պիղատոսի՝ որպէս թէ խօսի ընդ նմա՝ ինն մարդիկ կանգնեալ կան շուրջ զՅիսուսի : :

Եւ ի վերջոյ իւրոց վերջին ծայր իւրին :

Ապարան մի մեծ երեքյարկեան և բազմասենեակ, 'ի մէջ նորա ջրհոր մի՝ առ օրով կանգնեալ երեք մարդիկ, առաջի ջրհորոյն միւս դահլիճ մի՝ յորում կայ այր մի զգաւազան բարձեալ 'ի յուս, 'ի միւս կողմանէ Յիսուս՝ որպէս թէ խօսի ընդ մարդոյն այնմիկ, ու թի մարդիկ 'ի թիկանց Յիսուսի կանգնեալ կան :

Ի ներքոյ իւրաքանչիւր պատկերատան գտանի զըրեալ Յունարէն, անշուշտ զինչ լինելն պատկերացն : Ի վերայ զլսոյ Յիսուսի տարածեալ կայ պատկեր լուսոյ, օրով որոշինա 'ի հասարակ մարդկանց :

Ի իւր իւրին գրեւ իւր թափ Գրեւ Աշտ :

(Յաղագս փորագրութեան այսոցիկ բազմարհետ պատկերաց՝ ոմանց կարծիք են թէ ուրոյն ուրոյն քանդակեալ զեւտեղեալք են յիւրաքանչիւր պատկերատուն, որ թէպէտ հաւանական իցէ՝ այլ չիքնշան ինչ սակս այնր՝ զի ըստնուր հետադօտութեան՝ 'ի բուն 'ի խաչափայտէն ձեռն ներհան քանդակործին փորագծեալ է զայնոսիկ պատկերս :

Այդ խաչ բերեալ եղև 'ի օուրբ վանս Ամենափրկչի, օրանօր և պահպանի խնամով :

Անչև ցայս վայր խօսեցաք զեկեղեցեաց՝ որք ամայացեալ են և առ ամայանալն խոնարհին, իսկ արդ եկեղեցիքն զորոց ստորագրութիւն 'ի ներքոյ գրեմ՝ են շէն և 'ի հաստատութեան եղեալ եկեղեցիք ջուղայու :

{Թ.}

ՍՈՒՐԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ :

Ահի յիշատակարան գրեալ շուրջանակի 'ի մէջ գմբեթի
ներքնակամարին :

« Շորհօքն Յիսուսի Քրիստոսի գերանկար շինեցաւ
« բարձրագոյն նմանաւ սուրբ եկեղեցի , և ձեռամբ
« մահդեսի Աւետքին կարողութեամբ Աստուծոյ ա-
« ւարտ եղև յիշատակ իւր Հոգւոյն և ծնողաց իւրոց ,
« նա և զհայրն խաջայ Բաբաքին , և մայրն Ուլուխա-
« թունն , կողակից լիսին Փաշէն , և որդիքն Յակոբ-
« ջանն՝ Ալիքալին , և դստերքն Նալաֆն՝ Ղադամ-
« ղուլթուլ՝ և Սոֆիէն , և եղբայրն Մարգարն՝ Յա-
« կոբն՝ և քոյրն Սանամն՝ Աննայն , :
« Շինեցաւ 'ի Թագաւորութեան Շահաբադին , շի-
« նեցաւ սուրբ եկեղեցիս Հայրապետութեան Տէր
« Դաւթին . թիղն ռէբ :

Ի Վերայ օեան Վեհաօրէն Գրեալ էայ 'ի շորեօն հողմն :

« Սաշո յիշատակ է խաջայ 'նուրվէթ' և կողակիցն
« Գուլխանն , և որդւոցն Պիտրոսն՝ Ղադարն :
« (Յիշեցէք 'ի Քրիստոս խաջայ Սուլթաւէլի կղկցն
« Սանդուխան , և որդին Յովհաննէսն , :
« Սուրբ Սաշո յիշատակ է խաջայ Աւետքին , և կո-
« ղկցն լիսինփաշէն և որդւոցն Յակոբջանն Ալիքալ-
« մսին :

“ Խաչա յիշատակ է Խօջա Բարաքին, և Կղէցն Բ-
“ Լու Խաթաւանին, և արդւոյն Աւետն՝ Մարգարն ” :

Ի Ճիւղոս Կոմարի Թաւ Լոյ Դոսոս Գրեալ է այ :

“ (Յիշեցէք ՚ի Գրիտոս զվերջին նկարողա Խարանի,
“ զԳաւթիմն՝ և զհայրն իւր զՊարոն Մարգարն, և
“ զմայր իւր զՄարիամն, և զՊապն Մկրտիչն, և ըն-
“ հանիկն Գուլթի, և զԿղէցն Զէրթիմէն, և զԲարաք
“ Փանոսն՝ ներսէսն՝ Աւետիքն, քորոն Մարիամ
“ Եղարերթն, ” :

Եւրձ Կիւտայի էից Կոմարի Թաւ Լոյ Դոսոս Գրեալ է այ :

“ Որք հանդիպիք այսմ՝ տեսութեան նկարըս իւ-
“ բանիս սրբութեան՝ յիշել յաղօթս ձեր մաքրական
“ նկարող զԱպոլլոս երկոյփոխան, հարք և ծնողքն իւր
“ ամենայն, հայրն իւր Մարութն և զմայրն իւր Ալ-
“ տէրն և եղ-
“ բարքն իւր Որմէօն՝ Գրիգորն՝ Թառալի՝ և էին
“ Եաղիմ՝ և զքորոն : Թվին ԻՃՅԵ :

Հարստայի յըմն էից Կոմարի Թաւ Լոյ Դոսոս Գրեալ է այ (որ Գրեց-
“ Ի Տէր Եւդիմիւտէ Գուլթիէն ՚ի 1841 ռի ՚ի Ժողովէ երբեք
“ Երգութեան նոյն էիցեցայ) :

“ Իճաջին և երկրորդ դասուց շինութիւնն էր Թիմ
“ 1159. որ եղծաւ, և երրորդն էր 1052 թիւն փոքր,
“ որ ՚ի կաթողիկոսութեան Գաւթի : Երրորդան,
“ զամբ վերանորոգումն սրբոյ տանս համայն եղև 1841 :

Եւկեղեցին շարժանակի ՚ի յատակէ եկեղեցւոյն երեք կանգ-
“ նաչափ յորմն զհտեղծալ ունի ընտիր ոխապակի, ՚ի վերայ
“ որոց ախապակի զբով զրեալ կայ յիշատակ շինողացն նոյն

խառնակեաց : Ի 1841 ամի 'ի նորոգել զայն եկեղեցի 'ի
տեղիս տեղիս եղծան այնոցիկ ակապակեայ շինութիւնք .
որ 'ի յիշատակագրութեանս կետանշանաւ որոշեմ :

Ժողովրդացէն 'ի խառնակեաց Գագէն Կեալ շարժեալ :

« Խարձեալ յիշեցէք 'ի Գրիստոս զՓանսն զհայրն
« մահեոի Մարտիրոսն , եղբարսն Ալավերդին՝ քուրն
« Ուսանէն և ընտանեացն իւր , Թիմե ԽՃ : Յիշեցէք
« 'ի Գրիստոս զՈվասափն կողակիցն Մարեամն ծնողսն
« Գալուստն՝ եղբարսն իւր եղբար Առաքելն : Յիշե-
« ցէք 'ի Գրիստոս Բաթամն՝ զծնողքն մահեոի
« Ծատուրն՝ Գալուստն՝ Նաղարէթն՝ Սաակն՝ Պետ-
« րոսն՝ Ղազարմուլն , եղբարսն Մուրատն՝ Թուշ-
« խատէ՝ Մուրասէ՝ Դշխօն : Յիշեցէք 'ի Գրիստոս
« լաչինն՝ կողակիցն նատանն՝ Աւետիքն՝ Մնացականն :
« Յիշեցէք 'ի Գրիստոս Գուլփարի՝ Մարկոսն՝ նոս-
« տանդն՝ Մուսէսն՝ կողակիցն Փէքանն՝ հարսն
« Աշի Յիշեցէք
« 'ի Գրիստոս Առսիլն կողակիցն Թաքուէն՝ որդին
« Նաղարէթն՝ Դատեր Ֆարնաթինին՝ Զադամն , Յի-
« շեցէք 'ի Գրիստոս Ալթանն՝ զծնողքն Մահեոի
« Ծատուրն , Գալուստն
« Յիշեցէք 'ի Գրիստոս Եղնաղարն կողակիցն Գողալ
« որդին Ծատուրն :
« Խարձեալ յիշատակ Սաֆարին կողակիցն Աստղիկն
« պարծանքին : Յիշեցէք 'ի Գրիստոս Յովհաննէսն
« կողակիցն Չինիկն : Յիշեցէք 'ի Գրիստոս Դինարին ,
« կողակիցն Միրզաբէկի , եղբարցն Սարուկն Պաւղոսն
« քոյրն Ըուշանն Յովհանն , Թիմե ԽՃԺԸ : Յիշեցէք
« 'ի Գրիստոս մահեոի մկրտ
« 'ի Գրիստոս զԴուրիկն կողակիցն Խոռոմսիմի , որդ-
« ւոյն Յովհանն՝ Յարութիւնն՝ Մաթան Սբուլ
« 'ի Գրիստոս Բաթամազն ծնողքն մահեոի Ծատուրն՝

“ Գալուստն՝ Նազարէթն՝ Սարուկն՝ Պետրոսն : Յի.
 “ շեցէք ՚ի Քրիստոս Մուքէլն կողակիցն Եղաարեւն :
 “ Յիշեցէք ՚ի Քրիստոս Փանոսն՝ մահդեալի Ասատու.
 “ րին, մայրն իւր Եղաարեւին Եղաարսն Աւամէրդին :
 “ Յիշեցէք ՚ի Քրիստոս Աղաբարէն՝ Եղաայր Դաւ.
 “ Թին և ծնող

Ի «Գործքք» «Եղանայն» գրեալ էր :

“ Օմեղաւոր Գալուստն զծնողն իւր մահտեալի ծա.
 “ տուրն զմայրն Նազամիլութուէն, Եղարքն՝ Փանթ.
 “ մասն՝ Աւետն՝ Նազարէթն՝ Պետրոսն՝ Սարուկն՝
 “ քորքն Հռիփսիմէն, կողակիցն Ըուշանն որդի վա.
 “ թանն Գուշնասն, Պէրսարէն, Խանփէրէմալին,
 “ Թիֆլիս Խժը :

Եւրոպայի «Եղանայն» գրեալ էր շարժանի :

“ (Յիշեցէք ՚ի Քրիստոս զՏէր Թակոբն՝ զՏէր Մկրդ.
 “ տիչն՝ Տէր Պողոսն՝ և զՏէր Նիրակոսն և զաւագ.
 “ էրէց Յիշատակ է Տէր Մկրտչին՝ Տէր
 “ Պողոսին՝ Տէր Սահակին՝ Տէր Կարապետին՝ Տէր
 “ Պետրոսին՝ Տէր Մարկոսին, Տէր Եովհաննիսին,
 “ Թիֆլիս Խժ , : Սոքա Եղեալ են վիճակաւոր քահա.
 “ նայք նոյն Եկեղեցւոյ ՚ի Խժ ամի :

Եւրոպայի «Եղանայն» յորեւեւեւ իւրեւն գրեալ էր :

“ (Յիշեցէք ՚ի Քրիստոս զՏէր Եովհաննէսն Գալու.
 “ տանեան որ Եղև պատճառ վերանորոգման որոյ
 “ տանս հաւոյն, յամի Տեառն 1841, յամեանն Հոկ.
 “ տեմբերի 21 ին աւարտեցաւ որ ՚ի կաթողիկոսաւ.
 “ Թեանն Եովհաննիսի , :

ՀԱՅԿԱՊԵՏԱՆԻ ՄԵԼԵՆԻՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿՈՒՆԵՐԵՆԸ :

« Զօրինեցաւ այս սուրբ եկեղեցի՝ յանուն Տէրամօր
սուրբ Աստուածածնի .
Իսկ շինող այս տան էր այր մահի՝ Խօջայ Աւետիք
Բարաքեան աօի .
շինեալ արդեամբ նոյն առատաձեռնի՝ առ ի յիշա-
տակ իւրոցն տոհմի .
Ի Թուին հայոց միոյ հազարի, և վաթսուն եր-
կուցն ի նմին ամի :
Արանորոգումն սորին կրկնակի՝ ձեռամբ բարե-
ջան Տէր Յովհաննիսի :
որդի լինելով առ Գալուտանի՝ նոյն եկեղեցւոյ վի-
ճակաւորի .
Ի Թուին հայոց միոյ հազարի, և երկու հարիւր
իննսուն սոյն ամի .
զոր նա նորոգեաց զայս եկեղեցի, Տէր բարեսիրաց
յաւէտ զթասցի :

Զօրմունս սորա ի խորանս պատկերատանց կան այլ և ա
յիշատակիք . որք գրեալք են կապոյտ՝ կարմիր՝ և սպիտակ-
երանգ գրով, և այնոքիկ գրութիւնք խառնեալք գրով ընդ
միմեանս զժուարավիր ծանելի են : Թէպէտ կարելի էր երկար
աշխատանք որոշելով զնոսա յերերաց՝ ընթեռնուլայլ փոքր
մի աշխատեալ ընթերցայ և տեսի թէ դարձեալ յիշատակք
են այնոքիկ շինողի եկեղեցւոյն և աղգատահմի նորա, վասն
որոյ յաղագս յայտնի լինելոյ յիշատակի շինողին և Թուակա-
նի շինութեան այնր . ոչ առաւել հարկաւոր ինչ համարեցի
կորուսանել զժամանակ վասն օրինակելոյ զայնոսիկ :

Ըստ վերոյգրեալ յիշատակարանաց, շինեցաւ այս եկեղե-
ցի յամի 1613, նկարեցաւ ի 1666, յախճապակի զեռեղեցաւ
յորմն հետ զհետէ ի 1651 և ց1666, և եկրորդ անգամ եղև նո-
րոգութիւն նորա ի 1841 : Ըստ հաւաստի տեղեկութեան ա-
ռաջին նորոգումն այնր եղև ծախիւք Գէրաք Աղայի ի ժա-

մանակի կենդանութեան նորա :

Ընեալ է այն կամարակապ, երկայնութիւնն է 68' և լայնութիւնն 35 օտնաչափ : Գառաօտաղի նորա կան պատկերը ըստ տարազու պատկերացն հին եկեղեցեաց օր չեմ վայելու ըստ արհեստին : Գորմն ժողովրդատեղւոյ կան քանի պատկերք որք երկրորդ անգամ նկարեցան՝ և են կատարելագործ ըստ արհեստին քան առաօտաղացի պատկերս : Գորմն հիւսիսայնոյ և հարաւայնոյ կողմանց կան երկու պատկերք՝ գործ ներհուն պատկերահանի զոր 'ի վէնէտիկ 'ի վերայ կատարեալ նկարել Գէրաք Աղայն ըստ չափաւոր և ըստ յարմարութեան նոյն օրմոյ, և բերեալ աստ զետեղեաց 'ի տեղին յայնոսիկ : Պատկերն հիւսիսայնոյ օրմոյն է պալատն Հերովդէի և զլիւստումն սրբոյն Յովհաննու : Ի ներքոյ այնր կայ պատկեր Գէրաք Աղայի օր ձեռնամածեալ յաղծթակայ, և 'ի մէջ ձեռնամածութեանն գրեալ կայ " Գէրաք " պատկերն հարաւայնոյ օրմոյ է տաճարն քառանկորեայ, և 'ի ներքոյ այնր՝ կայ պատկեր կնոջն Աղայ Գէրաքի և երկու որվոցն նորա :

Ըն այս եկեղեցի՝ վասն լինելոյ յանուն Տիրամօր առաւել ջերմեռանդ են կանայք, և բազումք են ուխտաւորք սորա : Ի չորեքշաբաթ աւուրս խուռն բազմութիւն կանանց 'ի հեռաւոր թաղից Զուղայու դիմեն անդ, և 'ի չորեքշաբաթ զատկին առաւել բազմութեամբ և ոմանք բոկոտն ընթանան, օրպէս թէ խնդակից լեալ աւետիք տան Տիրամօրն վասն Յորութեանն Յիսուսի :

Կախքան զգալն ներկայ Առաջնորդ Սրբազան Թաղդէտարք եպիսկոպոսի, այս եկեղեցի թէպէտ ունէր զպահանջ ինչ յոմանց, այլ չունէր առ ձեռն պատրաստ դրամս, նա մասնաւորապէս պարտական և սէր, իսկ յետ հաստատելոյ նորին Սրբազնութեանն զկարգադրութիւնս 'ի մէջ եկեղեցեաց Զուղայու՝ կարգելով և զերեօփոխանս, յընթացս վից ամաց բովանդակեցաւ 'ի մէջ նոյն եկեղեցւոյ երկերիւր և յիսուն թումանաչափ գումար, ստանալով և զհին պահանջս իւր բարեջանութեամբն Սրբազան Առաջնորդին :

Իւայ յայնմանէ Տէր Դաւիթ Մկրտչեան վիճակաւոր
Զահանայն նոյն եկեղեցւոյ կտակեալ է զմի հաղար կռմայտ-
առ ոռոգի յանուն սոյն եկեղեցւոյ, որոյ տարեկան տոկոս
չորս առ հարիւրն, ձեռամբ գերապատիւ Աթգարեանց ընկե-
րութեանն որ 'ի Նալկաթայ՝ հասանէ սոյն եկեղեցւոյ: Նոյն-
պէս և Պարոն Գրիգոր Աթգարեան կտակեալ է տարեկան
զերիս Թուման հասուցանել առ սոյն եկեղեցի:

Ի հիւսիսային յորմն պարսպի սոյն եկեղեցւոյ կայ մա-
տուռն մի փոքրիկ սուրբ Յակոբ կոչեցեալ, որ շինեցաւ նախ
քան զեկեղեցին յաղթատ Ժամանակի Ժողովրդեանն, ուրանօր
կատարէին զաղօթ իւրեանց մինչև կառուցաւ եկեղեցին սուրբ
Աստուածածնի:

Կայր սովորութիւն մինչև քանի ամօք յառաջ, զի 'ի-
տօնի սրբոյն Յակոբայ կատարէին անդ զպատարագ և ըզ-
Ժամերգութիւն:

Խօջայ Աւետիք շինող այնր եկեղեցւոյ կայ ամփոփեալ
յարեմտեան կողմն նոյն եկեղեցւոյ, որոյ այս է տապանագիր:

Իս է տապան՝ մահգեօի Աւետքին
որ փոխեցաւ յաշխարհ վերին:
Թիֆլիս 1848 ամին:

Իս եկեղեցի մինչև ցամն 1848 ունէր կոչնակ, իսկ 'ի-
1848 ամի Տէր Բարսեղ Գալստեանեան 'ի վերագառնալն իւր
'ի Հնդկաստանէ եբեր զանդ և 'ի Ժամանակէ անտի կախե-
ցաւ զանդ 'ի փոքրիկ զանգատան որ 'ի վերայ առաստաղի
եկեղեցւոյն կայ շինեալ:

Ժ.

ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ.

Ըյո եկեղեցի շունի որոշ յիշատակարան թէ յուսմէ շի նեցաւ, և որպէս տեղեկանամք պատճառ շունելոյ յիշատակարանին՝ է այն զի յամի 1790 նորոգեցաւ այն եկեղեցի ձեռամբ Տէր ԶարուԹիւն Քահանայի Զակոբեան, որոյ անփոյթ լեալ զյիշատակարանօք Թաղեաց զայնօսիկ 'ի ներքոյ Ճեփոյ:

Ի վերայ առաստաղի սեղանոյն գրեալ կայ " Թիփս ԽՃՃԷ (1729) որ է Թուական շինութեանն նոյն եկեղեցւոյ, որպէս և այլ ձեռագիր հատուկօտոր Թուղթք վկային զայնմանէ:

Ի վերայ որոյ սեղանոյն աստի Խորանի կայ պատկեր ասորի հաշտեալ Բեռն և 'ի ներքոյ նորոգրեալ կայ:

" Սուր մաքրութիւն մեղաց, արիւն հաղորդութիւն
" սրբոց .. :

Ի միւս կողմն որմոյ սեղանոյն՝ կայ պատկեր աւետեաց, և 'ի ներքոյ նորա գրեալ կայ " Յիշատակ Տէր ԶարուԹիւնի, և իւր կողակից Յանայուն 175 ,, (1790):

Թաւ և յօդեմի կողմն հարստայնի դրան կան երկու Խաչաքիւն 'ի վերայ որոյ գրեալ կան:

Թիփս ԽՃՃԷ Ուրգան 27:

" Ըմենապատուական և երկրպագելի խաչիդ քո ա.
" ռաջի անկեալ իմ, ես Դաւիթ մեղսամակարդ մեղք

- “ ժախճանեալ Քաջանայս՝ և յուսով քո սպասեմքի
- “ ’ի նորոգութեան արարն սովաւ հանգիպեցայց փա-
- “ ռաց փնայիգ . . .
- “ Տէր իմ Յիսուս ամենօրհնեալ՝ երրորդութեանդ
- “ երկրպագեալ,
- “ Տէր Յարութիւն Յակոբեան լիալ՝ օրպէս ճնշող
- “ միայն եղեալ,
- “ յայմ կենիս հանգիստ չգտեալ՝ ’ի տապանի առա-
- “ ամփոփեալ :
- “ իմիմ աճիգ, շամս 5 :

Ե ինեալ է այն կամարակապ, որոյ երկայնութիւնն ’ի ստա-
րոտէ յեղանոյնէ 57՝ և լայնութիւնն 29 ոտնաչափ : Եկեղե-
ցին չունի պատկեր, այլ սպիտակացեալ է քաւով, արտաքին
պարիսպ նորա պէտս ունի նորոգութեան :

Կից եկեղեցւոյն ’ի հարաւային կողմն ունի մատուռն կմ ե-
կեղեցի ամառան, որ շինեալ է ’ի 1163 (1714) ’ի Պարսն
Թարխանէ :

Ի Քերոյ տառապաղի յեղանոյն գրեալ է այ :

- “ Յիշեցէք ’ի Քրիստոս զշինող Թ եկեղեցւոյս զՊա-
- “ րոն Թարխանն, և եղբայրն իւր Աւետիքն և Մար-
- “ հադն, և ծնողն խօջայ Քանանն և Մամբարն, և քեռն
- “ իւր Բէկումն՝ Մատլինայ՝ և Մուրատէ՝ և քոտերացն
- “ Մարիամ . . . Յիշեցէք և Աստուած օղորմի,
- “ Թիմն աճիգ :

ԺԵ.

ՍՈՒՐԲ ՄՏԵՓԱՆՆԱՍՍ.

Եւ տա մինն 'ի մեծաշէն և 'ի բարձրակառոյց եկեղեցեաց
Զուղայու : Յիշատակարան գրչեայ ճաշոցի մի եղելոյ 'ի նմին
եկեղեցւոջ տայ մեզ յետագայ տեղեկութիւնն :

« Եւ արդեւ ամենայնի տրուայ և նուաստ ծառայոց Ար.
« տուծոյ խօջայ Մարգարէոս գրել տուի զՍտուածաշունչ
« գիրքս և ետու ընծայ և նուէր 'ի դուռն սրբոյն Ստեփան.
« նոսի նախավկայի ,, : . . . Գրեցաւ սուրբ տառս 'ի յեր.
« կիրն պարսից 'ի մայրաքաղաքն Ըօշ 'ի մէջ նորաշէն Զու.
« ղայու 'ի Թուականունն հայոց Ռկն ամի, () . . . 'ի ծննն.
« դենէն Քրիստոսի մինչև Յարութիւնն Պարոն Մարգարի սե.
« նեակի մէջն եմ գրեր, և յարութիւնէն Քրիստոսի մինչև
« աւարտն 'ի սուրբ Ստեփաննոսի դուռն եմ գրեր, վասն զի
« շինեաց մօտ առ եկեղեցին խուց և գրատուն վասն պատ.
« ճառի գրոցս և անդ նստեալ կատարեցի . . . աւարտե.
« ցաւ ձեռամբ նուաստ անուն Մարգիս Գպրի Մարգուանցոյ :
« Ի հայրապետութեան Տէր Մեկսեակի կաթողիկոսին և
« յառաջնորդութեան Զուղայու Տէր Մեսրօբ արքեպիսկո.
« պոսի, ,, :

Եւստ վերոյգրեալ յիշատակարանին յայտնի լինի թէ յի.
շեալ եկեղեցին սուրբ Ստեփաննոսի շինեցաւ 'ի Ռկն Թու.
կանի, վասն զի ասելով թէ « 'ի ծննդենէն Քրիստոսի մինչև
« Յարութիւնն Պարոն Մարգարի սենեակի մէջն եմ գրեր »
յայտնի առնէ թէ տակաւին չեւ էր աւարտեալ շինութիւնն
եկեղեցւոյ, իսկ յասելն թէ և « յարութենէն Քրիստոսի

« մինչև. աստարտն 'ի սուրբ Ստեփաննոսի դուռն եմ գրեր. »
« վասն զի շինեաց մօտառ եկեղեցին խուց և գրատուն , »
յայտնի առնէ թէ յետ շինութեան եկեղեցւոյն՝ շինեցաւ և
կից այնր խուց և գրատուն :

Եկեղեցին ունի միայն յիշատակ 'ի վերայ վիմաքարին ,
այլ ըստ որում զեփեղեալ է այն 'ի տեղւոջ իւրում, երևի
միայն թուականն որ է ԽՃԺԷ :

Ի վերայ Գրիգորի եղելոյ առջեւ Վեհապետ սեղանի կայ Գրիգոր-
բեւ Եկեղեցւոյն այս ,

- « Եկեղեցի կանգնեալ խորան՝ 'ի սմա կայացեալ է
- « սուրբ սեղան ,
- « յօրինուած օվ յոյժ զանազան . ձեռամբ մեղապարտ
- « հիւան անպիտան :
- « Արաճամ ապիկար և սուտ անուժն : Զորթմ մատ-
- « չիք 'ի սուրբ զինման ,
- « անգ յիշեցէք զիս անարժան՝ Թուին ԽՃԷ մեռուն :
- « Եւ Տէր Արգիս աւագէրէցն յիշեցէք 'ի Քրիս-
- « տոս , Տէր Արիստակէս եղբայրական :

Իւրծեալ թէ ժամանակ շինութեանն այն եկեղեցւոյ է թը-
ռականն 1111, կամ 1115, ինչ ոչ ընի հաւանական , քանզի
յիշատակ ճաշոցին պարզապէս յայտնի առնէ զժամանակն , և
գրեալն 'ի նմին թէ « շինեաց մօտառ եկեղեցին խուց և գրա-
տուն , » պարզ ապացոյց է հաստատութեան բանին որա , քան-
զի կից եկեղեցւոյն կայ խուցն՝ յորում արդէն իսկ կայ նիստն
Ամենափրկչեան Գարոցի :

Եթէ շինութիւնն այն եկեղեցւոյ՝ որպէս կարծիք են ու-
մանց , տուեալ լիցի Խոջայ Զակորջանին՝ որ թաղեալ կայ 'ի-
հարաւային դասու մատրանն այն եկեղեցւոյ , հակառակ ե-
լանէ նոյն կարծեաց թուականն վախճանի նորա , որ է 1186,
զի եթէ շինումն եկեղեցւոյն իցէ 1063 թուականն՝ 123 ամօք
զկնի այնր է վախճանն Խոջայ Զակորջանի . եթէ կալցի շինու-

« Գալուստն՝ Նազարէթն՝ Սարուկն՝ Պետրոսն : Յի.
 « շեցէք 'ի Քրիստոս Մուքէլն կողակիցն եղբարերն :
 « Յիշեցէք 'ի Քրիստոս Փանոսն՝ մահդեսի Ատառու.
 « րին, մայրն իւր եղսարերին եղբարսն Ալաւէրդին :
 « Յիշեցէք 'ի Քրիստոս Աղարաբէն՝ եղբայր Դաւ.
 « թին և ծնող . . . : . . .

Ի սրբոց սեղանոյն գրեալ է այ :

« Օմեղաւոր Գալուստն զծնողսն իւր մահաեաի ծա.
 « տուրն զմայրն Ղազամիլութլուն, եղբարքն՝ Փանթ.
 « մասն՝ Աւետն՝ Նազարէթն՝ Պետրոսն՝ Սարուկն՝
 « քորքն Հռիփսիմէն, կողակիցն Հուշանն որդի Աւ.
 « թանն Գուլնասն, Պէրսարէն, Խանփէրէմալին,
 « Թիֆլիս ՃԺԸ :

Յորն որից սեղանոյն գրեալ է այ շուրջանի :

« Յիշեցէք 'ի Քրիստոս զՏէր Յակոբն՝ զՏէր Մկր.
 « տին՝ Տէր Պօղոսն՝ և զՏէր Նիրակոսն և զաւար.
 « էրէց Յիշատակ է Տէր Մկրտչին՝ Տէր
 « Պողոսին՝ Տէր Սահակին՝ Տէր Կարապետին՝ Տէր
 « Պետրոսին՝ Տէր Մարկոսին, Տէր Յովհաննիսին,
 « Թիֆլիս ՊԺ : Սոքա եղեալ են վիճակաւոր քահա.
 « նայք նոյն եկեղեցւոյ 'ի ՊԺ ամի :

Յորն սեղանոյն ցորնեւէն հաշմ գրեալ է այ :

« Յիշեցէք 'ի Քրիստոս զՏէր Յովհաննէան Գալու.
 « տանեան որ եղև պատճառ վերանորոգման որոյ
 « տանս համայն, յամի Տեառն 1841, յամսեանն Հոկ.
 « տեմբերի 21 ին աւարտեցաւ որ 'ի կաթսալիկաւ.
 « Թեանն Յովհաննիսի ,, :

Հիշատակում եմ Ձեր 48-ամյա հոգի :

« Զօրինեցաւ այս տուրք եկեղեցի՝ յանուն Տէրութեան
տուրք Աստուածածնի .

Իսկ շինող այս տան էր այր մահի՝ Խօջայ Աւետիք
Բարաքեան ասի :

չինեալ արդեամբն նոյն առատաձեռնի՝ առ'ի յիշա-
տակ իւրոցն տոհմի .

Ի Թուին հայոց միջ հաղարի, և վաթսուն եր-
կուցն ի նմին ամի :

Պէրանորոգումն ասին կրկնակի՝ ձեռամբ բարե-
ջան Տէր Զովհաննիսի :

որդի լինելով տա Գալատանի՝ նոյն եկեղեցւոյ վի-
ճակաւորի :

Ի Թուրքիոյ հայոց միոյ հազարի, և երկու հարիւր
իննսուն սոյն ամի -

զոր նա նորոգեաց զայս եկեղեցի, Տէր բարեօրաց
յաւէտ զԺառնցի:

{ Զօրմուհն սորա 'ի իօրանս պատկերատանց կան ճյլ և յ յիշատակիք, որք գրեալք են կապոյտ՝ կարմիր՝ և ռալիտակ-
երանգ գրով, և այնոքիկ գրութիւնք խառնեալք գօլով ընդ
միմեանս զԺաւարալիւրճանելի հն: Թէպէտ կարելի էր երկար
աշխատանօք որոշելով զնոսա յիրերաց՝ ընթեռնուլ այլ փոքր
մի աշխատեալ ընթերցայ և տեսի թէ դարձեալ յիշատակք
են այնոքիկ շինողի եկեղեցւոյն և ազգատոհմի նորա, վասն
որոյ յաղաղօս յայտնի լինելոյ յիշատակի շինողին, և Թուակա-
նի շինութեան այնր. ոչ առաւել հարկաւոր ինչ համարեցի
կորուսանել զԺամանակ վազն օրինակելոյ զայնոսիկ:

Ըստ վերոյգրեալ յիշատակարանաց, շինեցաւ այս եկեղեցի յամի 1613, նկարեցաւ 'ի 1666, յախճապակի զեռեղեցաւ յորմն հետ զհետէ 'ի 1651է ց|1666, և եկրորդ անգամ եղև նորոգութիւն նորա 'ի 1841 : Ըստ հաւաստի տեղեկութեան առաջին նորոգումն այնր եղև ծախիւ ք Գէրաք Աղայի 'ի Ժող.

մանակի կենդանութեան նորա :

Ը ինեալ է այն կամարակապ, երկայնութիւնն է 68՝ և լայնութիւնն 35 ստնաչափ : Յառաստաղի նորա կան պատկերէ ըստ տարազու պատկերացն հին եկեղեցեաց որ չին վայելու ըստ արհեստին : Յորմն ժողովրդատեղոյ կան քանի պատկերք որք երկրորդ անդամ՝ նկարեցան՝ և են կատարելագործք ըստ արհեստին քան առաստաղացն պատկերս : Յորմն հիւօթայնոյ և հարաւայնոյ կողմանց կան երկու պատկերք՝ գործ ներհուն պատկերահանի զոր 'ի վէնէտիկ 'ի վերայ կտաւոյ ետ նկարել Գէրաք Աղայն ըստ չափաւոր և ըստ յարմարութեան նոյն որմոյ, և բերեալ աստ զետեղեաց 'ի տեղիսն յայնօրիկ : Պատկերն հիւօթայնոյ որմոյն է պալատն շերտվդէի և զլիւսատումն սրբոյն Յովհաննու : Ի ներքոյ այնր կայ պատկեր Գէրաք Աղայի որ ձեռնամածեալ յաղօթակայ, և 'ի մէջ ձեռնամածութեանն գրեալ կայ " Գէրաք " պատկերն հարաւայնոյ որմոյ է տաճարն քառասնօրեայ, և 'ի ներքոյ այնր՝ կայ պատկեր կնոջն Աղայ Գէրաքի և երկու օրդւոցն նորա :

Ի՞նչ այս եկեղեցի՝ վասն լինելոյ յանուն Տիրամօր առաւել ջերմեռանդ են կանայք, և բազումք են ուխտաւորք սորա : Ի չորեքշաբաթ աւուրս խուռն բազմութիւն կանանց 'ի հեռաւոր թաղից Զուղայու գիմեն անդ. և 'ի չորեքշաբաթապատկին առաւել բազմութեամբ և ոմանք բոկոտն ընթանան, որպէս թէ խնդակից լեալ աւետիք տան Տիրամօրն վասն Յ. րութեանն Յիսուսի :

Վախճան զգալն ներկայ Առաջնորդ Սրբազան Թաղդէս արք եպիսկոպոսի, այս եկեղեցի թէպէտ ունէր զպահանջ ինչ յովանոց, այլ չունէր առ ձեռն պատրաստ վրամս. նա մառնաւ որպէս պարտական և օ էր, իսկ յետ հաստատելոյ նորին Սրբազնութեանն զկարգադրութիւնս 'ի մէջ եկեղեցեաց Զուղայու՝ կարդելով և զերեւոյթեանս, յընթացօ վեց ամաց բովանդակեցաւ 'ի մէջ նոյն եկեղեցւոյ երկերիւր և յիսուն թումանաչափ գումար, ոտանալով և զհին պահանջս իւր բարեջանութեամբն Սրբազան Առաջնորդին :

Իւաց յայնմանէ Տէր Դաւիթ Մկրտչեան վիճակաւոր
Քահանայն, նոյն եկեղեցւոյ կտակեալ է զմի հազար կումպա-
նու ռուբլի յանուն սոյն եկեղեցւոյ, որոյ տարեկան տոկոս
չորս տու հարիւրն, ձեռամբ գերապատիւ Արքարեանց ընկե-
րութեանն որ 'ի Նալկաթայ՝ հասանէ սոյն եկեղեցւոյ: Նոյն-
պէս և Պարոն Գրիգոր Արքարեան կտակեալ է տարեկան
զերիս Թումանս հասուցանել առ սոյն եկեղեցի:

Ի հիւսիսային յորմն պարսպի սոյն եկեղեցւոյ կայ մա-
տուռն մի փոքրիկ սուրբ Յակոբ կոչեցեալ, որ շինեցաւ նախ
քան զեկեղեցին յաղքատ ժամանակի ժողովրդեանն, ուրանօր
կատարէին զաղօթս իւրեանց մինչև կառուցաւ եկեղեցին սուրբ
Աստուածածնի:

Կայր սովորութիւն մինչև քանի ամօք յառաջ, զի 'ի-
տոնի սրբոյն Յակոբայ կատարէին անդ զպատարագ և ըզ-
ժամերգութիւն:

Խօջայ Աւետիք շինող այնր եկեղեցւոյ կայ ամփոփեալ
յարեմտեան կողմն նոյն եկեղեցւոյ, որոյ այս է տապանագիր:

Իյս է տապան՝ մահդեսի Աւետքին
որ փոխեցաւ յաշխարհ վերին:
Թիվն ԽՃՃԸ ամին:

Իյս եկեղեցի մինչև ցամն 1848 ունէր կոչնակ, իսկ 'ի-
1848 ամի Տէր Բարսեղ Գալուտանեան 'ի վերադառնալն իւր
'ի Հնդկաստանէ երեք զանգ և 'ի ժամանակէ անտի կախե-
ցաւ զանգ 'ի փոքրիկ զանգատան որ 'ի վերայ առաստաղի
եկեղեցւոյն կայ շինեալ:

Ժ.

ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ:

Եւ եկեղեցի չունի որոշ յիշատակարան թէ յուսմէ շէնեցաւ, և որպէս տեղեկանամք պատճառ չունելոյ յիշատակարանին՝ է այն զի յամի 1790 նորոգեցաւ այն եկեղեցի ձեռամբ Տէր Եարութիւն Քահանայի Եակոբեան, որոյ անփոյթ լեալ զյիշատակարանօք թաղեաց զայնոսիկ 'ի ներքոյ Տիփոյ:

Ի վերայ առատաղի սեղանոյն գրեալ կայ " Թիփս ԽՃՃԸ (1729) որ է թուական շինութեանն նոյն եկեղեցւոյ, որպէս և այլ ձեռագիր հատուկօտոր թուղթք վկայեն զայնմանէ:

Ի վերայ որոյ սեղանոյն առ Թիփսի կայ պատկեր սորի հաշարդուրէն և 'ի ներքոյ նորա գրեալ կայ:

" Սուր մաքրութիւն մեղաց, արիւն հաղորդութիւն
" սրբոց .. :

Ի միւս կողմն որմոյ սեղանոյն՝ կայ պատկեր աւետեաց, և 'ի ներքոյ նորա գրեալ կայ " Յիշատակ Տէր Եարութիւնի, և իւր կողակից Եանայուն 175 ,, (1790):

Թաւ և յոգեակի կողմն հաշարդուրէն գրեալ կայ երկու խաչաքիւն 'ի վերայ որոյ գրեալ կայ:

Թիփս ԽՃՃԸ Ուրան 27 .

" Լմենապատուական և երկրպագելի խաչիդ քո ա.
" աաջի անկեալ իմ, ես Գաւթի մեղաւարդ մեղք

- “ զախճանեալ քահանայս՝ և յուսով քո սպասեմ զի
- “ ՚ի նորոգութեանս աւուրն օովաւ հանդիպեցայց փա-
- “ ռաց փեսայիդ ” :
- “ Տէր իմ Յիսուս ամէնօրհնեալ՝ երրորդութեանդ
- “ երկրպագեալ,
- “ Տէր Յարութիւն Յակոբեան լեալ՝ որպէս ճնճղուկ
- “ միայն եղեալ,
- “ յայմ կենիս հանգիստ չգտեալ՝ ՚ի տապանի աստ
- “ ամփոփեալ :
- “ Թիֆլիս քճիդ, շամո 5 :

Ե ինեալ է այն կամարակապ, որոյ երկայնութիւնն ՚ի ստո-
քատէ ռեղանոյն 57՝ և լայնութիւնն 29 ոտնաչափ : Եկեղե-
ցին չունի պատկեր, այլ սպիտակացեալ է բոսլ, արտաքին
պարիսպ նորա պէտս ունի նորոգութեան :

Աից եկեղեցւոյն ՚ի հարաւային կողմն ունի մատուռն կճ ե-
կեղեցի ամառան, որ շինեալ է ՚ի 1163 (1714) ՚ի Պարոն
Թարխանէ :

Ժ Վերայ օտաւորդի ռեղանոյն գրեալ է այ :

- “ Յիշեցէք ՚ի Գրիգորոս զշինող սբ եկեղեցւոյս զՊա-
- “ րոն Թարխանն, և եղբայրն իւր Աւետիքն և Սար-
- “ հաղն, և ծնողն խօջայ Գանանն և Մամբարն, և քեռն
- “ իւր Բէկումն՝ Մատլինայ՝ և Մուրասէ՝ և քստերացն
- “ Մարիամ . . . յիշեցէք և Աստուած օղորմի,
- “ Թիֆլիս քճիդ :

ԺԲ.

ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՆԱՍՍ.

Ի՞նչ աս մինն 'ի մեծաշէն և 'ի բարձրակառոյց եկեղեցեաց
Զուղայոս : Յիշատակարան գրչեայ ճաշոցի մի եղելոյ 'ի նմի
եկեղեցւոջ տայ մեզ յետագայ տեղիկութիւնն :

« Ի՞նչ արդեւ ամենայնի տրուայ և նուաաս ծառայոս Աստուծոյ
« խօջայ Մարգարէս գրել տուի զԱստուածաշունչ
« գիրքս և ետու ընծայ և նուէր 'ի դուռն սրբոյն Ստեփան.
« նոսի նախավկայի , : . . . Գրեցաւ սուրբ տառս 'ի յեր.
« կիրն պարսից 'ի մայրաքաղաքն Հոշ 'ի մէջ նորաշէն Զու.
« ղայոս 'ի Թուականուհոս հայոց ռկի ամի , () . . . 'ի ծնըն.
« դենէն Քրիստոսի մինչև Յարութիւնն Պարոն Մարգարի սե.
« նեակի մէջն եմ գրեր , և յարութիւնէն Քրիստոսի մինչև
« աւարտն 'ի սուրբ Ստեփաննոսի դուռն եմ գրեր , վասն զի
« շինեաց մօտ առ եկեղեցին խուց և գրատուն վասն պատ.
« ճառի գրոցս և անդ նստեալ կատարեցի աւարտե.
« ցաւ ձեռամբ նուաաս անուն Սարգիս Գպրի Մարգուանցոյ :
« Ի հայրապետութեան Տէր Մեղրեանի կաթուղիկոսին և
« յառաջնորդութեան Զուղայոս Տէր Մեսրօբ արքեպիսկո.
« պոսի , , :

Ի՞նչ աս վերոյգրեալ յիշատակարանին յայտնի լինի թէ յի.
շեալ եկեղեցին սուրբ Ստեփաննոսի շինեցաւ 'ի ռկի Թու.
կանի , վասն զի ասելով թէ « 'ի ծննդենէն Քրիստոսի մինչև
« Յարութիւնն Պարոն Մարգարի սենեակի մէջն եմ գրեր »
« յայտնի առնէ թէ տակաւին չե էր աւարտեալ շինութիւնն
եկեղեցւոյ , իսկ յասելն թէ և « յարութենէն Քրիստոսի

« մինչև աստարտն 'ի սուրբ Ռաբիաննոսի դուռն եմ գրեր»
 « վասնի որ շինեաց մօտ առ եկեղեցին խուց և գրատուն »
 յայտնի առնէ թէ յետ շինութեան եկեղեցւոյն՝ շինեցաւ և
 կից այնր խուց և գրատուն :

Եկեղեցին ունի միայն յիշատակ 'ի վերայ վիմաքարին ,
 այլ ըստ որում զեռեղեալ է այն 'ի տեղւոջ իւրում, երեխ
 միայն թուականն որ է ԽՃԺԷ :

Ի վերայ Գրիգորի եղբւյ առջեւ զիմարի սեղանի կայ Գրիգոր
 Էկալ յիշատակութեան այս :

- « Եկեղեցի կանգնեալ խորան 'ի սմա կայացեալ է
- « սուրբ սեղան ,
- « յօրինուածով յոյժ զանազան . ձեռամբ մեղաքարա
- « հիւան անպիտան :
- « Արրահամ ապիկար և սուտ անուէն : Յօրժմ մատ
- « շիք 'ի սուրբ զենման ,
- « անդ յիշեցէք զիս անարժան՝ թուին ԽՃ և մեռան :
- « Եւ Տէր Սարգիս աւագէրէցն յիշեցէք 'ի Քրիս-
- « տոս , Տէր Արիստակէս եղբայրական :

Կարծեւ թէ ժամանակ շինութեանն սոյն եկեղեցւոյ է թը-
 ուականն 1111, կամ 1115, ինչ ոչ լինի հաւանական , քանզի
 յիշատակ ճաշոցին պարզապէս յայտնի առնէ զժամանակն , և
 գրեալն 'ի նմին թէ « շինեաց մօտ առ եկեղեցին խուց և գրա-
 տուն » պարզ ապացոյց է հաստատութեան բանինորա , քան-
 զի կից եկեղեցւոյն կայ խուցն՝ յորում արդէն իսկ կայ նիստն
 Ամենափրկչեան Գպրոցի :

Եթէ շինութիւնն նոյն եկեղեցւոյ՝ որպէս կարծիք են ու-
 մանց , տուեալ լինի Խօջայ Յակոբջանին՝ որ թաղեալ կայ 'ի-
 հարաւային դասու մատրանն նոյն եկեղեցւոյ , հակառակ ե-
 լանէ նոյն կարծեաց թուականն վախճանի նորա , որ է 1186,
 զի եթէ շինութեան եկեղեցւոյն իցէ 1063 թուականն՝ 123 ամօք
 զկնի այնր է վախճանն Խօջայ Յակոբջանի - եթէ կալցի շինու-

Թիւն եկեղեցւոյն 'ի 1115 Թուականին, 71 ամօք՝ զկնի լինի վախճանն նորա . որովք լինի հետեւեցուցանել Թէ Խօջայ Յա. կոբջանն ոչ է շինող նոյն եկեղեցւոյ : Իսկ յաղագոս լինելոյ նո. րա աւագամեծտր իշխան՝ ընկալաւ զգերեզման իւր 'ի դասու մատրանն՝ որպէս անդ կան այլ և ս գերեզմանք ննջեցելոց : Երկրորդ ապացոյց , զի 'ի տապանաքարի նորին անալի կրկնա. բանութեամբ երկարութիւն է բանին () վասն ըջուցա. նելոյ զերեւ տապանաքարին , յորմէ լինի հետեւեցուցանել զի եթէ իցէր նա շինող եկեղեցւոյ , անշուշտ յիշատակեալ լինէր այն բարեգործութիւննորա 'ի շարս գովեստիցն նորին : Թուի ինձ Թէ շինեցաւ այս եկեղեցի ծախիւք հասարակու. Թեան Ժողովրդոցն նորին , և յայն սակս շեղե յիշատակու. Թիւն անուան շինողի այնր :

Ի հօրոսայիս դրան ճակատոս նորին կոյ դոտէր հրոսիւն , և 'ի ներոյ նորա գրեւ :

“ (Յիսուս խոնարհեալ՝ առ ծառայն եկեալ . Թիմն ԽՃ հա : Եկեղեցին ունի վերնայարկ՝ վերնակ կոչեցեալ հասարակո. րէն , որոյ 'ի ճակատուն գրեալ կայ “ Յիշատակ է Յակոբ Ջա. “ նին կողակից նաշխունին , և որդի Սահրադին , Թիմն ԽՃ կր , “ դամայ 8 , , :

Առաւելեալ է այն 'ի վերայ շորից սեանց , որոյ երկայնու. Թիւնն 'ի ստորոտէ սեղանոյն է 81 , և լայնութիւնն 58 ստնա. չափ : Եկեղեցին սպիտակացեալ է բոլով : Ի սեղանն 'ի դասն և 'ի Ժողովրդատեղին կան միայն շորեքտասան պատկերք , յորոց սմանց 'ի ներքոյ կան յիշատակարանք նկարողացն : Ուն և պատկերատունք՝ յորս ոչ են նկարեալ տակաւին պատկերք : Ի սեղանն 'ի դասն և 'ի սիւնս Ժողովրդատեղւոյ երեք կանգ. նաչափ կան յախճապակիք : Երեք գուռն են նորա , արեւ. լեան՝ հիւսիսային և հարաւային :

Եւնէր եկեղեցին զխախտուածոս յառաստաղն և յորմունս , որ նորոգեցաւ 'ի 1848 ամի վերակացութեամբ Տէր Եովսէփ բարեշնորհ քահանայի Տէր Գրիգորեան , հանգանակու.

Թեամբ բարեպաշտ մերազնէից Հնդկաստանի :

Անի մատուռն 'ի հարաւային կողմն յանուն սուրբ Աստ. աւածածնի շինեալ, որ չունի յիշատակ ժամանակի շինուածեանն իւրոյ :

Ի վերայ Վեհ Իօհնէրտանցի նոյն գրեւէ կայ տուն շինողն :

“ Շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս 'ի սէրն սուրբ Աստուա.
 “ ծածնի ընչիւք և արդեամբք Միւղարէկին, Տէր
 “ Յիսուս յիշեալ 'ի քում արքայութեան բարեխո.
 “ սութեամբ ծնողի քո զՄիւղարէկն և պապքն Տէր
 “ Սարգիսն՝ և Մկրտիչն՝ և սոցին կողակիցքն Նուբ.
 “ Տլը և Գուլնաբաթն, և զծնողսն իւր Մկրտումն և
 “ Թագուհի :

Ի յիշատակարանի վերոյգրեալ շաշոցին գրէ զանուանո
 քահանայիցն նոյն եկեղեցւոյ եղելոյ 'ի նմին ժամանակի, որք
 են “ Տէր Պետրոս արեօք ծերացեալ և իմաստութեամբ՝ բա.
 “ ռի գործովք՝ և առաքինութեամբ զարդարեալ՝ դասավար
 “ և ավագէրէց, Տէր Զաքարիայ՝ Տէր Մարտիրոս՝ Տէր Ա.
 “ Լէքսանոս՝ Տէր Սահակ՝ Տէր Միքայէլ՝ Տէր Աւետիս՝ Տէր
 “ Խաչատուր՝ Տէր Մատթէոս՝ Տէր Հայրապետ՝ և Տէր Մա.
 “ Նուէլ :

ԺԻՐ

ՍՈՒՐԻ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՐՏԻՉ = .

Իւնի այս եկեղեցի յիշատակ շինութեանն իւրոյ գրեալ 'ի վերայ թղթոյ, որ հասցեալ և պատառեալ կայ, յորում յիշատակի թէ կառուցաւ այն յանուն սուրբ Աստուածածնի:

Իսկ 'ի պատճառս աջոյն սրբոյն Յովհաննու որ նուիրեցաւ 'ի խօջայ եղիազարէ, փոխանակ սուրբ Աստուածածնի՝ կոչեցաւ յանուն սուրբ Յովհաննու Մկրտչի:

« Ի թագաւորութեան պարոնից Լահաբասին, 'ի հայրապետութեան հայոց Տեառն Մովսէս վաթուղիկոսի, և առաջնորդութեան նորս Զուղայու գեղաքաղաքին Տեառն Խաչատրու Պետարեա, 'ի թվականութեանս հայոց հազար (1621) հիմնարկեցաք զՏաճար Տէրունեան ամէնօր հանաւ Տիրամայր սուրբ Աստուածածին, և զարդարեցաք ջահիւք և լապտերօք, և արարաք տեղի պատարապի և փառարանութեան երկնաւոր թագաւորին, զոր և բաղկատարած մաղթանօք հայցեմք առ միածին որդին զի հաստատուն և անշարժ պահեսցէ հաշտարար պատարագօք մինչ 'ի վատարած, 'ի վայելումն Քահանայից և սարկաւազաց, հաւրածումն գիւաց, հերքումն թշնամեաց, փարատումն ցաւոց, բժշկութիւն հիւանդաց՝ առողջութիւն կենաց՝ 'ի քաւութիւն մեղաց՝ յերգս օրհնութեան եղանակաց՝ և քաղցր և քաղցրաձայն նուագարանաց և պոչոսէից, նուէրքս պատարագաց 'ի հոտ անոյշ խնկոց 'ի պայծառութիւն կանթեղաց և ջահից, զոր և Տէր Յիսուս իւր ամենազօր ինքն մօքն տայ վայելել տրօք և յիշատակօք: Եւս Աստուած Ամիրասաթէնց եղնազարին հոգին լուսաւորի, որ ետ մին

« Եւ որ է սուրբ Գովհաննիսի , որ լինի օգնական ա-
մենայն աշխարհի , ամէն :

« Եւ արդ ով ընթերցող յիշեցէք զառիթ նորոգման սու-
րին , որ եմ տրուալ և նուաստ անուն անարժան Մինաս Ժա-
մարար . . . որ եմ որդի Տէր Գովհաննիսին , որ նորոգե-
ցի 'ի թմբին հայոց ռճիւղ , 'ի փոքր թուին մին հարիւր ե-
րեսուն երկու , 'ի շամս ամսուն Ժ և Խ ումն : Ով հարք և
եղբարք գրուս եւեւ պակասն ներումն շնորհեցէք և ան-
մէղադիր լերուք , , :

Ի ճեպար յառաջ դասս ունի յեղբարս այս :

« Սուրբ Խաչո յիշատակ է Տէր Արիստակիսին և Ծը-
նողսն Գրիգորին՝ Սարուհէ և քլիթն եղաբերին
« և կողակցին Նանաջանին թիվն 1133 (1684) ամին :

Ի ճեպար յառաջ զիստէս զիստէս :

« Հաւիտենական յիշատակն արդարաց օրհնութեամբ
« եղիցի , թիվն 1189 (1740) :

Ի ճեպար յառաջարինք որք ունին զթուական 1076 , 1083 :
(1627) (1634) :

Ի ճեպար յառաջ զիստէս զիստէս յառաջ զիստէս :

« Մահգետի վաթանի որդի Իսաղուլի 'ի թիվ 1142 :

Ի ճեպար օրհնելեան դրան զիստէս :

« Մաղթանօք որդին Գովհաննու Տէր Գիսուս լեր
« պահապան Պարոն Գովհաննիս Գեալանթարին և
« կենակցին Մարիամին , և որդւոյն Զաքարին , եղև
« թիվն 1180 (1731) դամայ 29 :

Ի վերայ քան զայն գրեալ է :

- “ Այս է գուռն կենաց և ճանապարհ յառաջ փրկու.
- “ Թեան : Ձեռն քո արարին և ստեղծին զիս 'ի հողոյ.
- “ Դարձեալ ձեռամբդ քո կեցոյ 'ի կորստեանս ժամոյ.
- “ Թիմն փոքր 114, (1729) :

Վերոյգրեալ յիշատակարանք (որպէս յայտ է 'ի բուն յիշատակարանէ շինութեան եկեղեցւոյն) շին յիշատակ ժամանակի շինութեան այնր, այլ մինն է յիշատակ խաչկալին, միւսն յիշատակ վերնակին, և գրեալն 'ի ճակատու գրանն է յիշատակ կրկին շինելոյ սեմոցն և գրան : Եւսուցեալ է այն 'ի վերայ քառեակ սեանց, երկայնութիւնն 'ի ստորոտէ սեղանոյն է 53' և լայնութիւնն 56 ոտնաչափ : Ձունի զպատկերսն կրեալ յորմունս, այլ սպիտակացեալ է բոով :

Այս եկեղեցի պէտա ունի նորոգութեան, զի առաջատաղն 'ի տեղիս տեղիս 'ի ժամանակս անձրեոց կաթեցուցանէ զջուր, և եկեղեցին կորուսեալ է զսպիտակութիւնն իւր, և 'ի տեղիս տեղիս սեւացեալ է և մրտեալ, յաղագոս որոյ եղեն երկոյս խնդրարկութիւն առ ժողովրդականն սոյն եկեղեցւոյ՝ որք 'ի Հնդկաստան, մանաւանդ 'ի Զաւայ, շնորհիւն Աստուծոյ առաջագէտ վաճառականք են (և եթէ կամիցին՝ կարող են պայծառացուցանել զայն վերստին նորոգութեամբ) : Այլ շեղե ումեք մտադրութիւն սակս այնր խնդրոյ, Թերեւս ըստ չարախօսութեան ոմանց անհաւատի կարծելով զհարկաւորութիւնն նորոգութեան եկեղեցւոյն, կամ թէ համարելով զի փախանակ եկեղեցւոյ նորոգութեանն՝ նորոգեսցին քակք նոցա՝ առ որս առաքեալ լիցի գրամն օգնականութեան : Այլ ես խոնարհ պաշտօնեայս սոյն եկեղեցւոյ կրկին անգամ հրապարակաւ մատուցանեմ զխնդիր իմառ գերապատիւ Համազգիսն մեր՝ առ ժողովրդականն սոյն եկեղեցւոյ որք են 'ի Զաւայ, զի բարեպաշտաբար արասցեն զմտադրութիւն յաղագայնր խնդրոյ, օրհնելով զպայծառութիւն Տանն Աստուծոյ յորում ծնան ինքեանք հոգևորապէս, զի պայծառութիւն

նր արտախլ է ինքեանց, իսկ եթէ խորշիցին 'ի վերոյդը-
եալ երկուց պատճառաց, վասն առաջնոյն հաւատարմ առնեմ
ի հարկաւոր է նորոգումն այնր, և յաղագս երկրորդին ա-
եմ թէ կարող են գտանել զհաւատարմ ք' եթէ կամիցին
ի նորոգեացի եկեղեցին հայրենեաց իւրեանց :

Անի նա 'ի հարաւային կողմն զեկեղեցի ամառան շինեալ
յամի 1774 : Ի ճակատու նորա կայր յիշատակարան եկեղեցի
իննողին, այլ 'ի 1847 ամի եղև մասնաւոր նորոգութիւն այս-
միկ մատրան, վասն որոյ այն յիշատակագիր քակեալ անհե-
տացաւ :

Աաղում աւխտաւորք լինին սոյն եկեղեցւոյ, և հիւանդք
ոմանք եկեալ բնակին 'ի խուցս նորա, յորոց ոմանք ըստ իւ-
րեանց հաւատոյ ստանան զառողջութիւն : Եամի 1841 կա-
ռուցաւ զանդակատուն ծախիւք և արդեամբ Պարոն Պողոսի
Անդրէասեան որ է 'ի ժողովրդոց նոյն եկեղեցւոյ և վաճառա-
կանութեամբ համբաւեալ 'ի Զաւայ, և 'ի ժամանակէ անտի
փոխանակ կոչնակի զանդն եղև հրաւիրող ժողովրդեանն : Եի-
շատակարան նորա յամի 1857 ոսկեղիր քանդակեալ զետեղե-
ցաւ յորմն նոյն զանդակատան 'ի յիշատակ բարեգործութեան
շինողի նորին :

Ժ Գ .

ՍՈՒՐԲ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԿԱՅՐԱԳԵՏ :

Չունի յիշատակագիր թէ երբ կամ յուսմէ շինեցաւ, այլ
անուն նորա յիշատակի 'ի շարս եկեղեցեաց 'ի հատուկաւոր
Թուղթս որք ունեն զթուական 1670, որով յայտէ թէ շի-

Նութիւն նորա է նախ քան զամբ 1670 : Կան 'ի նմա քանի
խաչքարինք յորս կան (Ժուական, Խղճ (1630), որով մարթ
է կարծել թէ շինեցաւ եկեղեցին այն կամ 'ի նմին 1630 տի.
կամ քանի ամօք նախ քան զայն : Իսկ թէ յաւմմէ Էւառուցա
չիք տեղեկութիւն ինչ : Անուն նորա կոչի 'ի հին ձեռագիր
սուրբ Աստուածածին . իսկ այժմ կոչի սուրբ Նիկողայոս :
Ի յիշատակարանէ մաշտոցի գրեալ 'ի Տէր Պետրոս Քաջանայ
նոյն եկեղեցւոյ յամի 1228 (—) յայտնի լինի թէ շինեցաւ
'ի նմին ամի Աջ յորում եղեալ եղև մասն որոյն Նիկողայոսի,
վասն որոյ 'ի ժամանակէ անտի եկեղեցին կոչեցաւ յանուն
որոյն Նիկողայոսի :

Այս է յիշատակարանն այն :

- “ Ի և անթերի ծախիւք որոյ Նիկողայոսի մասն և
- “ Աջն շինել տուի հանդերձ մէկ պատիկ աւերտարա
- “ նաւ և երեք ձեռք գգնատուք ինն հատ թանկի
- “ շապկով՝ մէկ մեծ արծաթ , ոսկեջրած սկիւնով և
- “ երեք սկնի աղլը խով յօժար կամօք ետու յիշա
- “ տակի 'ի դուռն որոյ Աստուածածնի և որոյ Ստե
- “ փանոսի (է այն մատուռն կամ եկեղեցի ամառան)
- “ անուամբ շինեալ հռչակապատում եկեղեցւոյ , որ
- “ է Ղարադեղի ” :

Ը ինեալ է այն կամարակապ փոքր քան զամենայն եկեղե
ցիս Զուղայու 39 ոսնաչափ երկայնութիւն 'ի ստորոտէ սեղա
նոյն , և 22 լայնութիւն է նորա . սեղանն և առաջին դասն է
առանց պատկերաց . իսկ ժողովրդատեղին և կանանցն ունի
պատկերս անհմետ նկարչի ըստ պատկերացն որք երևին 'ի
հին եկեղեցիս :

Անի մատուռն կամ եկեղեցի ամառան շինեալ յամի 1774
յանուն որոյն Ստեփաննոսի որ համեմատութեամբ եկեղեց
ւոյն՝ առաւել վայելչաշէն է : Նորոգեցաւ այն մասնաւորապէս
յամի (—) ղարեպաշտ տրօք քերքն երկուց որք են 'ի ըթա

Լիայ, Տիկին Մարիամու Գալոթ Գարութիւնեան, և օրիորդ
Թաւադուհու Մանուկեան, վերատեսչութեամբ նոյն եկեղեցւոյ
Քահանայ Տէր Կարապետի Տէր Աւետեան :

Այս եկեղեցի գտանի յաղթատ դրութեան 'ի պատճառս
տակաւութեան և աղքատութեան ժողովրդոց նոյն թաղի, և
է առանց եկեղեցական պաշտօնէից, ուստի սակս միայնու-
թեանն դժուարութիւն է Քահանային նորա : Ղառուցեալ կայ
այն 'ի թաղն Ղարազէլ :

Ժ Գ .

ՍՈՒՐՐ ԱՒԵՏԵԱՑ ԿԱՔ ՍՈՒՐՐ ՆԵՐՍԵՍ

Սոյն եկեղեցի որ կառուցեալ է 'ի թաղն Գօլերայ, չունի
յինքեան որոշ յիշատակագիր թէ երբ կամ յուսմի՞ կառու-
ցաւ : Այլ 'ի կոնդակէ Աղէքսանդր կաթողիկոսի, 'ի թուա-
կանի Հայոց ՔՃԿԹ (1712) 'ի 4 մարտի գրեալ առ Զուղայե-
ցիս 'ի պատճառս չհաս ամուսնութեանց, քաղի յետադայ
ծանօթութիւնն :

« Ի ժամանակս մեր քառասուն և վեց տմ է, լանկ Միա-
« սարն իւր որդի Ստեփանին կինն մեռաւ, այն ժամանակն
« Ստեփանն աջ ձախ չէր ճանաչել, հայրն ազապ (կոյս)
« աղչիկ տարաւ տղային, լուսաւոր հօգի վարդապետքն բա-
« նիւ տրարին, յետ զղջման և գառնալոյն բազում միջնորդս
« ձգեաց, և յանձն էառ շինել զԳաղղեցոց եկեղեցին, զոր
« և շինեաց իսկ, ապա արձակեցին : Նա և Գիլանէնց Աւե-
« տիքն Արբարէնց Արիշանն տարաւ, մէկ հարցուցէք թէ

“ որչափ էր նորա չհասութիւնն , բանիւ .արարին Գաւառ .
 “ պատուեկեղեցին շինեաց , ապա արձակեցաւ , , :

Գաւառապատու եկեղեցին է սոյն Աւետեաց կամ սուրբ
 Ներսէս եկեղեցին , զի թաղն Քօչէր կոչիւր և Գաւառապատ ,
 որպէս ցուցաք յիւրում տեղւոջ : Արդ 'ի բանից աստի մարթ
 է ասել թէ եկեղեցին այն շինեցաւ (քառասուն և վեց ամօք
 նախ քան զթուականն Հայոց (1162) յամի 1116 , (1666) .
 'ի Գիլանէնց Աւետքէ , 'ի քաւել զմեղս չհաս ամուսնութեանն
 իւրոյ :

Ի հին ձեռագիրս 'ի բաղում տեղիս կոչի այն եկեղեցի Աւետեանց , առեալ զայն անուն յանուանէ շինողի նորա , զի
 կայր 'ի Զուղայ սովորութիւնն այնպիսի , զի ամօք շինողք եկեղեցեաց
 յիւրեանց անուն կոչէին զայն : Իսկ յետ տանելոյ
 յայն եկեղեցի զԱջն մասանց սրբոյն Ներսիսի մեծի , կոչեցաւ
 յանուն սրբոյն Ներսիսի :

Ի Տաղտա Կորսային Դրան Գրեւէ Կոյ յետագայ յիշատակարանն :

“ { Յիշեցէք 'ի Քրիստոս Ռատայ Ըռքուրն և իւր
 “ կողակից Մարգարիտն , որդիքն Միրզախանն , Սա
 “ րուխանն ' Աւլանն ' Դստերքն Ռօկին , Նուրիխանն :
 “ Դարձեալ յիշեցէք 'ի Քրիստոս Ռատայ Աւլանն ,
 “ կողակիցն վարթխաթունն , որդիքն Հէրապետն
 “ Կարապետն ' Թակոբն ' Ուղիւզէն ' Հարսնէրին : Թիմի
 “ ռճի (1670) :

Ըստ իմոյ դիտողութեան այդ յիշատակարանն է շինողացն
 քարեայ սեմոց և վերնախարսիսի նոյն դրան , զի ըստ որում
 բնակիչք նոյն թաղի էին քարագործք , վասն որոյ ուստայ
 Ըռքուրն և ուստայ Աւլանն շինելով 'ի քարէ զսեմոս և
 զվերնախարսիսն այնր դրան և ճաղկանց քանդակօք զեղեցկա
 ցուցանելով զայն , գրեցին զյիշատակ իւրեանց :

Ի յիշատակարանէ աստի հաստատի եղեալն մեր թէ շինե
 ցաւ եկեղեցին այն յամի 1116 , զի մինչև լրացաւ շինութիւն

եկեղեցւոյն յընթացս չորից տմաց, ձգեցան վերնախարիսխն քարեայ և սեամքն յամի 1120 :

Երկայնութիւն նորա է 62, և լայնութիւնն 35 ոտնաչափ : Երկայնութիւնն չափի 'ի ստորոտոյ սեղանոյն : Չունի զնկարս պատկերաց կամ ծաղկանց, այլ միայն սեղանն ունի զքանի խակարհեօտ պատկերս : Նորոգեցաւ այն և 'ի հարաւային կողմն ձգեցւ սենեակ և խուց յամի(—) : Անն 'ի պարտադի այնր գերեզմանք վրացւոց, որք թաղեցան անգր 'ի ժամանակս քեալանութար Սարգսի՝ որոյ թերևս լեալ են ծառայք :

Ժ Ե .

ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԿԱՄ ՍՈՒՐԲ ԾԻՆԱՍ :

Ի ներքնականար գմբեթին շուրջանակի կայ գրեալ յիշատակարան շինութեանն նորա՝ ըստ այսմ՝ օրինակի .

- “ Արդ եղև սկիզբն շինութեան և հիմնարկութեան
- “ սուրբ եկեղեցւոյս (որ ըստ) անունս որբոյն Գրի-
- “ գորի Լուսաւորչին 'ի թուականութեան հայասն-
- “ ւթո 1108 () ամի 'ի թագաւորութեան Շահ-
- “ աբաս սանի (երկրորդի) և 'ի հայրապետութեան
- “ Տեառն Յակոբայ սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնի, և
- “ յառաջնորդութեան Զուղայոյ և մերոյ նահանգիս
- “ Դաւթի արհի եպիսկոպոսի, և աջողութեամբն
- “ Աստուծոյ և առաջնորդութեամբ սուրբ հոգւոյն,
- “ և միաբանութեամբ սուրբ Գրիգորի եկեղեցւոյ
- “ ժողովրդեանս Թավրիզեցւոց և Նախիջևանեցւոցն
- “ կատարեցաւ շինութեան սուրբ եկեղեցւոյս, Թվին

“ 1112 ամէն : Զոր և Տէրն Քրիստոս իւր ամենա-
 “ զօր խնամօքն տացէ վայելել մինչ ի դալուստն իւր,
 “ ամէն : Զոր և բազում ջանիւք և աշխատութեամբ
 “ շինեցաք սուրբ զեկեղեցիս : ”

Ի յիշատակարանէ աստի յայտնի լինի թէ շինեցաւ եկեղե-
 ցին այն հանգանակութեամբ ժողովրդեանն նոյն Թաղի : Այլ
 որոց առաւելիւալ են տուրք ի նպաստ շինութեանն, գրեալ
 Կան յիշատակք նոցա ի վեց ուրոյն խորանս, քոքր մի ի վե-
 րոյ քան զվերոյգրեալ յիշատակարանն :

Զսորան տալէն :

“ Յիշեցէք ի Քրիստոս զԽօջայ Աւետ և զաւագ եղ-
 “ բայր Դիլանչին և Միքայէլն, և զԾնողն և զորդին
 “ և զամենայն մերձաւոր աշխատողս ի վերայ եկեղե-
 “ ցւոյս յիշեցէք առ Աստուած : ”

Զսորան Գրիգորի :

“ Յիշեցէք ի Քրիստոս զԽօջայ Աղազարն, և զԾբ-
 “ նողան Մանուկն և զՄարիամն, և հանգուցեալ որ-
 “ քին Ղալիբէն, և նորաբողոք Մանուկն և զկենա-
 “ Կից բատունն, որ ետուն զսուրբ Կաթուղիկէն
 “ Ժածկել, յիշեցէք առ Աստուած : ”

Զսորան Երրորդ :

“ Յիշեցէք ի Քրիստոս զՏէր Սարգիսն՝ զՏէր Յով-
 “ սէփն՝ զՏէր Բարսեղն, և զՏէր Երակոսն Սարկա-
 “ ւագունսն և զԳալիսն և զմանկունս յիշեցէք առ
 “ Աստուած ողորմի ասացէք : ”

Ի՞նչ էրբէր :

« Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զշնորհս սուրբ եկեղեցւոյս
 « զվարդեա Թորոսն՝ զՄկրտիչն՝ զԱրգիսն՝ և զԴա-
 « լիթն՝ և զաշակերտունս նոցին և զաշխատաւորսն
 « զեղիս . յիշեցէք առ Աստուած , ողորմի առա-
 « ցէք » :

Իսորա՞նք էրբէրբէր :

« Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զմահիւթեանն և զծնողս ըզ-
 « Մարտիրոսն՝ զԽանբէգին՝ և զկենակիցն իւր Հո-
 « ռոմնիմէն , որ զՅ խորանն ծածկեաց , և զՁ դու-
 « քանն վախճ հառ սուրբ եկեղեցւոյս . յիշեցէք առ
 « Աստուած ողորմի » :

Իսորա՞նք Վերջէրբէր :

« Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զՊարոն Զէյնին և զծնողս
 « Համինայ և Վալին և զեղբարքն Ապլաթն զԴաւիթ
 « և կենակից Մարիամն և զորդին Իսախանն , Զիսի-
 « աէն որ ետուն զսուրբ կաթուղիկէն գաճել և
 « ծաղկել . յիշատակ հանգուցելոցն , յիշեցէք առ
 « Աստուած ողորմեա » :

Ի՞նչ էրբայ սաստիկորէն օրէն օրինչն Գրեալ Գոյ :

« Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զՊարոն Զէյնին , և զծնողսն
 « զՀ մանն և Ղալին , և զհանգուցեալ եղբարսն Հրմզն՝
 « և Մրքհէն և միւս եղբարսն (քն կենդանի եղեալ-
 « օրն) Աբլահաթն , և զԴաւաթն , և որդիքն Ի-
 « սախանն և դուստրն Զիբիկէն , և կենակիցն Մա-
 « ղիամն , Թիւն 1115 () » :

« 1112 ամէն : Զոր և Տէրն Քրիստոս իւր ամենա-
 « զօր խնամօքն տացէ վայելել մինչ ի գալուտան իւր,
 « ամէն : Զոր և բազում ջանիւք և աշխատութեամբ
 « շինեցաք տուրք զեկեղեցիս » :

Ի յիշատակարանէ աստի յայտնի լինի թէ շինեցաւ եկեղե-
 ցին այն հանգանակութեամբ ժողովրդեանն նոյն թաղէ : Աւ-
 որոց առաւելեալ են տուրք ի նպաստ շինութեանն, գրեալ
 Կան յիշատակք նոցա ի վեց ուրոյն խորանս, քոքր մի ի վե-
 րոյ քան զվերոյգրեալ յիշատակարանն :

Քորան տալէն :

« Յիշեցէք ի Քրիստոս զԽօջայ Աւետ և զաւագ եղ-
 « բայր Դիւանչին և Միքայէլն, և զԾնողն և զորդին
 « և զամենայն մերձաւոր աշխատողս ի վերայ եկեղե-
 « ցւոյս յիշեցէք առ Աստուած » :

Քորան Գրիգոր :

« Յիշեցէք ի Քրիստոս զԽօջայ Աղապարն, և զԾբ-
 « նողն Մանուկն և զՄարիամն, և հանգուցեալ որ-
 « քին Ղալիդէն, և նորաբողոք Մանուկն և զկենա-
 « Կից բատուհնն, որ ետուն զտուրք կաթուղիկէն
 « Ծածկել, յիշեցէք առ Աստուած » :

Քորան Գրիգոր :

« Յիշեցէք ի Քրիստոս զՏէր Սարգիսն՝ զՏէր Յով-
 « սէփն՝ զՏէր Բարսեղն, և զՏէր Եփրակոսն Սարկո-
 « ւագուհն և զԳալիւսն և զմանկունս յիշեցէք առ
 « Աստուած ողորմի ասացէք » :

ԵՐԵՐԵՐ :

« Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զշնորհս սուրբ եկեղեցւոյս
 « զվարդեա Թորոսն՝ զՄկրտիչն՝ զՍարգիսն՝ և զԴա-
 « լիթն՝ և զաշակերտաւանոցին և զաշխատաւորսն
 « զեօղիս, յիշեցէք առ Աստուած, ողորմի առա-
 « ցէք, » :

Խորան ԳԵՂԵՐԵՐԵՐ :

« Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զմահիւնն և զծնողս ըզ-
 « Մարտիրոսն՝ զԽանբէգին՝ և զկենակիցն իւր Հո-
 « ոռմսիմէն, որ զՅ խորանն ծածկեաց, և զՉ դու-
 « քանն վախճ հա սուրբ եկեղեցւոյս, յիշեցէք առ
 « Աստուած ողորմի, » :

Խորան ՎԵՅԵՐԵՐԵՐ :

« Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զՊարոն Զէյնին և զծնողս
 « Շամիրայ և Վալին և զեղբարքն Ապրաթն զԴաւիթ
 « և կենակից Մարիամն և զորդին Իսախանն, Զիպի-
 « տէն որ ետուն զսուրբ կաթուղիկէն գաջել և
 « ծաղկել յիշատակ հանգուցեցն, յիշեցէք առ
 « Աստուած ողորմեա, » :

Ի Վերայ աստօգողի օրէյ օեղանջի ԳԵՂԵՐ ԳՅ :

« Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զՊարոն Զէյնին, և զծնողս
 « զՇաման և Վալին, և զհանգուցեալ եղբարսն Հրմզն՝
 « և Մրքհօն և միւս եղբարսն (քի կենդանի եղեալ
 « սըն) Աբրահամ, և զԴաւաթն, և օրդիքն Ի-
 « սախանն և դուստրն Զիբիդէն, և կենակիցն Մա-
 « ըիամն, Թիւն 1115 () » :

Նութիւն նորա է նախ քան զամեն 1670 : զան 'ի նմա քանի
խաչքարինք յորո կան թուական թղթ (1630) : որով մարթ
է կարծել թէ շինեցաւ եկեղեցին այն կամ 'ի նմին 1630 ամի.
կամ քանի ամօք նախ քան զայն : Իսկ թէ յուսմէ կառուցա
ւիք տեղեկութիւն ինչ : Անուն նորա կոչի 'ի հին ձեռագիր
սուրբ Աստուածածին . իսկ այժմ կոչի սուրբ Նիկողայոս :
Ի յիշատակարանէ մաշտոցի գրեալ 'ի Տէր Պետրոս Քաջանայէ
նոյն եկեղեցւոյ յամի 1228 (—) յայտնի լինի թէ շինեցաւ
'ի նմին ամի Աջ յորում եղեալ եղև մասն սրբոյն Նիկողայոսի,
վասն որոյ 'ի ժամանակէ անտի եկեղեցին կոչեցաւ յանուն
սրբոյն Նիկողայոսի :

Այս է յիշատակարանն այն :

« Ի և անթերի ծախիւք սրբոյ Նիկողայոսի մասն և
« Աջն շինել տուի հանդերձ մէկ պատիկ աւետարտ
« նաւ և երեք ձեռք զգնատուք ինն հատ թանկի
« շապկով՝ մէկ մեծ արծաթ , ոսկեջրած սկիւնով և
« երեք սկնի աղլը խով յօժար կամօք ետու յիշա
« տակի 'ի դուռն սրբոյ Աստուածածնի և սրբոյ Ստե.
« փաննոսի (է այն մատուռն կամ եկեղեցի ամառան)
« անուամբ շինեալ հռչակապատում եկեղեցւոյ , որ
« է Ղարազեղի » :

Ը ինեալ է այն կամարակապ փոքր քան զամենայն եկեղե.
ցիս Զուղայու 39 ռոմաշափ երկայնութիւն 'ի ստորոտէ սեղա.
նոյն . և 22 լայնութիւն է նորա . սեղանն և առաջին դասն է
առանց պատկերաց . իսկ ժողովրդատեղին և կանանցն ունի
պատկերս անհմուտ նկարչի ըստ պատկերացն որք երևին 'ի
հին եկեղեցիս :

Իւնի մատուռն կամ եկեղեցի ամառան շինեալ յամի 1774
յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի որ համեմատութեամբ եկեղեց.
ւոյն՝ առաւել վայելչաշէն է : Նորոգեցաւ այն մասնաւորապէս
յամի (—) ըստեպաշտ տրօք քերքն երկուք որք են 'ի ըթա

Լիայ, Տիկին Մարիամու Գալոթ Գարութիւնեան, և օրիորդ
Թադաւհույ Մանուկեան, վերատեսչութեամբ նոյն եկեղեցւոյ
Քահանայ Տէր Ասրապիտի Տէր Աւետեան :

Այս եկեղեցի գտանի յաղթատ դրութեան 'ի պատճառ
առկաւութեան և աղքատութեան ժողովրդոց նոյն թաղի, և
է առանց եկեղեցական պաշտօնէից, աւտի սակս' միայնու-
թեանն դժուարութիւն է Քահանային նորա: Առաւելաւ կայ
այն 'ի թաղն Ղարազէլ:

Ժ Դ .

ՍՈՒՐՐ ԱՒԵՏԵԱՑ ԿԱՄ ՍՈՒՐՐ ՆԵՐՍԵՍ

Այն եկեղեցի որ կառուցեալ է 'ի թաղն Քօշերայ չունի
յինքեան որոշ յիշատակագիր թէ երբ կամ յուսմէ կառու-
ցաւ: Այլ 'ի կօնդակէ Աղէքսանդր կաթողիկոսի, 'ի թուա-
կանի Հայոց ԽՃԿԹ (1712) 'ի 4 մարտի դրեալ առ Զուղայե-
ցիս 'ի պատճառս չհաս ամուսնութեանց, քաղի յետագայ
ծանօթութիւնն :

« Ի ժամանակս մեր քառասուն և վեց տմ է, լունկ Միա-
« տրն իւր օրդի Ստեփանին կինն մեռաւ, այն ժամանակն
« Ստեփանն աջ ձախ շէր ճանաչել, հայրն ազապ (կոյս)
« աղիկ տարաւ տղային, լուսաւոր հօգի վարդապետքն բա-
« նիւ արարին, յետ զղջման և դառնալոյն բազում միջնորդս
« ձգեաց, և յանձն էառ շինել զԳաղղեցոց եկեղեցին, զոր
« և շինեաց իսկ, ապա արձակեցին: Նա և Գիլանէնց Աւե-
« տիքն Արրաբէնց Ասլիշանն տարաւ, մէկ հարցուցէք թէ

« օրչափ էր նորա չհասութիւնն , բանիւ .արարին Գաւառ
« պատու եկեղեցին շինեաց , ապա արձակեցաւ , » :

Դաւառապատու եկեղեցին է սոյն Աւետեաց կամ ոտւրբ
Ներսէս եկեղեցին , զի թաղն Քօչէր կոչիւր և Գաւառապատ ,
որպէս ցուցաք յիւրում տեղւոջ : Արդ 'ի բանից աստի մարթ
է ասել թէ եկեղեցին այն շինեցաւ (քառասուն և վեց ամօք
նախ քան զթուականն Հայոց (1162) յամի 1116 , (1666) .
'ի Գիլանէնց Աւետքէ , 'ի քաւել զմեղս չհաս ամուսնութեանն
իւրոյ :

Ի հին ձեռագիրս 'ի բազում տեղիս կոչի այն եկեղեցի Աւետեանց , առեալ զայն անուն յանուանէ շինողի նորա , զի
կայր 'ի Զուղայ սովորութիւն այնպիսի , զի ոմանք շինողք եկեղեցեաց
յիւրեանց անուն կոչէին զայն : Իսկ յետ տանելոյ
յայն եկեղեցի զԱջն մասանց սրբոյն Ներսիսի մեծի , կոչեցաւ
յանուն սրբոյն Ներսիսի :

Ի Հովորոս Կորոսոյն Դրոն Գրեւել էայ յետագայ յիշատակարանն :

« Յիշեցէք 'ի Քրիստոս Ռոստայ Ըուքուրն և իւր
« կողակից Գարգարիտն , որդիքն Միրզախանն , Սա
« րուխանն՝ Աւլանն՝ Դատերքն Ոսկին , Նուրիխանն :
« Դարձեալ յիշեցէք 'ի Քրիստոս Ռոստայ Աւլանն ,
« կողակիցն վարթխաթունն , որդիքն Հէրապետն՝
« Կարապետն՝ Յակոբն՝ Ուղիւզէն՝ Հարսնէրին : Թիպի
« ԽՃի (1670) :

Ըստ իմոյ դիտողութեան այդ յիշատակարանն է շինողացն
քարեայ սեմոց և վերնախարսիտի նոյն դրան , զի ըստ որում
ընակիչք նոյն թաղի էին քարադործք , վասն որոյ ուստայ
Ըուքուրն և ուստայ Աւլանն շինելով 'ի քարէ զսեմսն և
զվերնախարսիս այնր դրան և ճաղկանց քանդակօք զեղեցկա
ցուցանելով զայն , գրեցին զյիշատակ իւրեանց :

Ի յիշատակարանէ աստի հաստատի եղեալն մեր թէ շինե
ցաւ եկեղեցին այն յամի 1116 , զի մինչև լրացաւ շինութիւն

եկեղեցւոյն յընթացս շորից ամաց, ձգեցան վերնախարիսխն քարեայ և սեւամքն յամի 1120 :

Երկայնութիւն նորա է 62, և լայնութիւնն 35 ոտնաչափ : Երկայնութիւնն չափի 'ի ստորոտոյ սեղանոյն : Չունի զնկարս պատկերաց կամ ծաղկանց, այլ միայն սեղանն ունի զքանի խակարհետ պատկերս : Նորոգեցաւ այն և 'ի հարաւային կողմն ձգեց և սենեակ և խուց յամի(—) : Այն 'ի պարտադիր անդր գերեզմանի քաւացւոց, որք թաղեցան անդր 'ի ժամանակս Քեալանթար Ասրգոյի՝ որոյ թերևս լեալ են ծառայք :

Ժ Ե .

ՍՈՒՐՐ ԼՈՒՍԱԻՈՐԻՉ ԿԱԾ ՍՈՒՐՐ ՄԻՆԱՍՍ :

Ի ներքնակամար գմբեթին շուրջանակի կայ գրեալ յիշատակարան շինութեանն նորա՝ ըստ այսմ օրինակի .

- “ Արդ եղև սկիզբն շինութեան և հիմնարկութեան
- “ սուրբ եկեղեցւոյս (որ ըստ) անուն սրբոյն Գրի-
- “ գորի Լուսաւորչին 'ի թուականութեան հայասե-
- “ ռիս 1108 () ամի 'ի թագաւորութեան Շահ-
- “ աբաս սանի (երկրորդի) և 'ի հայրապետութեան
- “ Տեառն Յակօբայ սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնի, և
- “ յառաջնորդութեան Զուղայոյ և մերոյ նահանգիս
- “ Դաւթի արհի եպիսկոպոսի, և աջողութեամբն
- “ Աստուծոյ և առաջնորդութեամբ սուրբ հոգւոյն,
- “ և միաբանութեամբ սուրբ Գրիգորի եկեղեցւոյ
- “ ժողովրդեանս Թաւրիզեցւոց և Նախիջևանցւոցն
- “ կատարեցաւ շինուած սուրբ եկեղեցւոյս, Թվին

- “ 1112 ամէն : Զոր և Տէրն Գրիստոս իւր ամենա-
 “ զօր խնամօքն տացէ վայելել մինչ ի գալուստն իւր,
 “ ամէն : Զոր և բազում ջանիւք և աշխատութեամբ
 “ շինեցաք սուրբ զեկեղեցիս ” :

Ի յիշատակարանէ աստի յայանի շինի թէ շինեցաւ եկեղե-
 ցին այն հանգանակութեամբ ժողովրդեանն նոյն Թաղի : Այլ
 որոց առաւելեալ են տուրք ի նպաստ շինութեանն , գրեալ
 կան յիշատակք նոցա ի վեց ուրոյն խորանա , քոքր մի ի վե-
 րոյ քան զվերոյգրեալ յիշատակարանն :

Պարտաւ առջին :

- “ Յիշեցէք ի Գրիստոս զԽօջայ Աւետ և զաւագ եղ-
 “ բայր Դիւանչին և Միքայէլն , և զԾնողն և զորդին
 “ և զամենայն մերձաւոր աշխատողս ի վերայ եկեղե-
 “ ցւոյս յիշեցէք առ Աստուած ” :

Պարտաւ երկրորդ :

- “ Յիշեցէք ի Գրիստոս զԽօջայ Աղաղարն , և զԾբ-
 “ նողմն Մանուկն և զՄարիամն , և հանգուցեալ որ-
 “ քին Ուլիգէն , և նորաբողբոջ Մանուկն և զկենա-
 “ կից բատունն , որ ետուն զսուրբ կաթուղիկէն
 “ Ժածկել , յիշեցէք առ Աստուած ” :

Պարտաւ երրորդ :

- “ Յիշեցէք ի Գրիստոս զՏէր Սարգիսն՝ զՏէր Ծով-
 “ սէփն՝ զՏէր Բարսեղն , և զՏէր Եփրակոսն Սարկո-
 “ ւազունն և զԳալիբն և զմանկունս յիշեցէք առ
 “ Աստուած ողորմի տաացէք ” :

Խորհրդի Կարգը :

« Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զձեռնոյս սուրբ եկեղեցւոյս
 « զվարդետ Թորոսն՝ զՄկրտիչն՝ զԱրգիշն՝ և զԴա-
 « լիթն՝ և զաշակերտունս նոցին և զաշխատաւորսն
 « գեղիս . յիշեցէք առ Աստուած , ողորմի ասա-
 « ցէք » :

Խորհրդի Կարգը :

« Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զմահիւթանն և զծնողս ըզ-
 « Մարտիրոսն՝ զԽանբէգին՝ և զկենակիցն իւր Հո-
 « ռոմիմէն , որ զՅ խորանն ծածկեաց , և զՁ դու-
 « քանն վախմ ետ սուրբ եկեղեցւոյս . յիշեցէք առ
 « Աստուած ողորմի » :

Խորհրդի Կարգը :

« Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զՊարոն Զէյնին և զծնողս
 « Համինայ և Ղալին և զեղբարքն Ապլաթն զԴաւիթ
 « և կենակից Մարիամն և զորդին Իսախանն , Զիպի-
 « տէն որ ետուն զսուրբ կաթուղիկէն գաճել և
 « ծաղկել . յիշատակ հանգուցելոցն , յիշեցէք առ
 « Աստուած ողորմեա » :

Ի վերայ աստուղի ուրիշ տեղանոցի Գրեալ է :

« Յիշեցէք ՚ի Գրիստոս զՊարոն Զէյնին , և զծնողս
 « զՀմասն և Ղալին , և զհանգուցեալ եղբարսն Հրմզն՝
 « և Մրբհէն և Ռուս եղբարսն (քն կենդանի եղեալ
 « սըն) Արլահաթն , և զԴաւաթն , և որդիքն Ի-
 « սախանն և դուստրն Զիրիգէն , և կենակիցն Մա-
 « ղիամն , Թիւն 1115 () » :

Սողոմոնի քան Եկեղեցւոյ կամ որ նոյն է բնակիչ
 թաղին Դաւրիթոյ էին նոյն ժողովուրդք զորս առաջին Շահ.
 արաս արքայ ընակեցոյց 'ի Ըամասպատ, իսկ յետ անդափ.
 խուժեանն որ եղև հրամանաւ Ըահարասայ երկրորդի յամի
 հայոց 1105, զաղծեցան Նոթա յայն թաղ, և յամի 1108 հիմ.
 նարկեցին զայն Եկեղեցի :

Ի սոյն Եկեղեցւոջ կայ յիշատակագիր շինութեանն Եկե.
 ղեցւոյն 'ի Ըամասպատ թաղի, (որոյ անունն լեալ է սուրբ
 Աստուածածին) գրեալ 'ի վերայ թղթոյ զալարածոյ (որ
 կայրիանոս կոչի) յորում կան անուանք յիշատակատուաց Ե.
 կեղեցւոյն կառուցելոյ 'ի Ըամասպատ : Չունի թուական : Իսկ
 մինչ զաղծեցան յայն թաղ, և կառուցին զնոր Եկեղեցին,
 գրեցին զարձեալ 'ի միւս կողմն նոյն թղթոյ զանուանա յիշա.
 տակատուաց : նմին Եկեղեցւոյ :

Երկարարանութիւն ոչ համարեմ 'ի յիշատակագրոյ անտի
 յառաջ բերել զհարկաւոր ծանօթութիւնս, որով առաւել
 պարզութիւն ստանայ պատմութեանն շարունակութիւնս :

Սեփ յիշատակատուք նմին Եկեղեցւոյ լուսաւորչի՝ են
 առհմն Աղազարեանց և Ըմասեանց :

Վրի 'ի յիշատակագրին այնմիկ " Աստուած՝ օրհնէ Ըմարի
 " օրդիքն, զՊարոն Զէյնին, Աբլահաթն, Դաւութն և զոր.
 " դին Իսախանն, որ ետուն ք. շուրջառ : ք. ուրար, ք.
 " բաղպան, ք. շապիկ, ք. սաղաւարդ իւր խաչով, Թ.
 " զունար, Գ. բողչայ, Թ. մեծ վարազոյր, Թ. խաչկալ, Թ.
 " ճաշուգիրք, Թ. ոսկի սուրբ նշան, Թ. ջահ, Գ. մոմիւն
 " պատի, ք. մեծ սուրահի շամբան, Թ. պղնձէ պատկեր,
 " Թ. մեծ խաչ, Թ. թաւղան փանջարայ, Ժ. թուման Ե.
 " կեղեցւոյ շինելոյ նաղդ փող, Թ. աղլուխ, սուրբ խորանի
 " ծաղկելն Եկեղեցին բովանդակ ծաղկելէ իհ թուման, Թ.
 " խաչիչայ : Երկու կարմունջ կայէց Սարգիսի բաղարգա.
 " հումն, Թ. կարմունջ, Աւետէնց բաղարգահումն, : Աստ.
 " ուած ողորմի խօջայ Մանուկին՝ Աստուած օրհնէ իւր որ.
 " դի Աղազարն որ ետ է. թուման կաթուղիկին ծածկելէ :
 " Դարձեալ, " Աստուած օրհնէ Պարոն Աղազարն և իւր կո.

դակից Բատրին, և որդիքն Աղայ Մանուկն Աղայ Սաֆարն .
 որ ետուն յիշատակի սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցւոյն , ան զառ
 թիւ վանդայ շուրջառ , ան . զառ սաղաւարդ իւր խաչովն ,
 ան . քաշած զառ ուրար , ան . ջուխտ զառ բաղբանդ , ան .
 շապիկ , ան . զառ աղլուխ , սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցւոյ
 մուհաջարն քաշէց , վերնատուն շինէց . . . Աստուած
 օրհնէ Վարոն Աղազարն , կողակիցն Բադրին և զԱրգիշին ,
 և . զորդիքն Մանուկ և զՍաֆարն , որ ետ եկեղեցւոյն ան .
 մեծ գիւլանի խալի , ան . բանաֆշ ատլաս նաշի ծածկոց .
 և . պղնձէ պատկեր , ան . չիթ սուզանի . . . Մի բեմի
 ծածկոց . մի արծաթէ բխօրդան . . . մի խաքի խալիլայ
 զառ շուրջառ , մի չինիմաշինի զառ ուրար ան . ջուխտ
 բաղբանդ , ան . զունար , ան . ճերմակ զառ վակաս , ան . շա-
 պիկ և սարկաւազի քաշած կարմիր զառ ուրար , ան . բաս-
 մայ Աւետարան երկու երեսն արծաթէ կոստղած , և . քա-
 լ . թան աղլուխ , :

Եկեղեցին է կառուցեալ 'ի վերայ չորից սեանց . երկայ-
 նութիւնն 'ի ստորոտոյ սեղանոյն է 65 և լայնութիւնն 32 ոտ-
 նաչափ : Սեղանն՝ դասն՝ ժողովրդատեղին և առաստաղքնոցա
 են պատկերազարդ և ծաղկազարդ :

Իւնի փոքրիկ զանգատուն կառուցեալ 'ի վերայ առաստաղի
 եկեղեցւոյն , և ունի զմի զոյգ քաղցրահնչիւն զանգ , որ ըստ
 աւանդութեան ծերոց առեալ է 'ի տոհմայնոց Խօջայ Աղա-
 զարի :

Իբրեւ երեսուն ամօք նախ քան զթնականն 1857 , եղև
 նորոգութիւն նոյն եկեղեցւոյ արդեամբ Աղայ Եսլսէփոյ Ամի-
 բեան որ 'ի Սմարանգ էր երևելի մեծատուն : Իսկ 'ի 1853 ա-
 մի ևս եղև կրկին վերանորոգումն , արդեամբ Պարոն Մարգա-
 րայ Սուքիասեան և Պարոն Եղիազարու Գ . Գասայարեան , որք
 են 'ի ժողովրդոց նոյն եկեղեցւոյ՝ այժմ 'ի Զաւայ 'ի Տէրու-
 Թեան Հոլանդացւոց :

Իսկ եկեղեցի նախ քան զամեն 1850 չէր այնչափ համբա-
 ւաւոր ըստ եկեղեցական զարդուց կամ բարեկարգութեան :
 Իսկ 'ի յառաջադէմն նկրտիլ Տէր Մարտիրոս Տէր Եսլսէփեան

Քաջանայի նոյն եկեղեցւոյ, ըստ վայելչութեան մասին արտ. ջաղիմուծիւն ստացաւ և այն եկեղեցի :

Այն այս Տէր Մարտիրոս Քաջանայ (որ ընկալաւ զառաի. ճան քաջանայութեան 'ի 1843 ամի) վիճակաւորեալ յոմ 1845 Եսլկաթայ քաղաքին Հնդկաստանի, բարեհաճ յորդ. րանօք իւրով ընկալաւ 'ի ժողովրդոց նոյն եկեղեցւոյ եղելոյ 'ի Հնդկաստան և 'ի Զաւայ զբաղում յիշատակիս որք էին արծաթի սպասք և թանկագին կերպասեայ զգեստք, և նո. քօք 'ի 1850 ամի 'ի վերագառնալն իւր 'ի Զուղայ Ճոխացոյց զեկեղեցին : Արժանի յիշատակաց անուանք յիշատակի տու. ղացն են այսոքիկ, Պարոնայք Մարգար, Դաւիթ և Բեթղա. Տէմ եղբարք Սուքիասեան, Եղիազար Գ. Գասոպարեան, Մա. նուկ Զօրարեան, և այլք սմանք : Թամի 1852, դարձեալ ըստ խնդրոյ նոյն բարեմիտ Տէր Մարտիրոս Քաջանայի, և արդեամբ քերցն բարեպաշտից եղելոց 'ի Բթաւիայ Տէկին Մարիամու Ծակոբ Ծարութիւնեան, և օրիորդ Թագուհւոյ Մանուկեան տարածեցան նոր սփռոցք 'ի մէջ եկեղեցւոյն :

'Լորոգութիւնն որ եղև յամի 1853, եղև նոյնպէս ըստ յորդորանաց նոյն Քաջանայի :

Այսեալ 'ի 1851 տարւոյ յետ կարգ և կանոն հաստատելոյ Որբազան Թագդէոս արք եպիսկոպոս ներկայ Առաջնորդի, և կարգելոյ զերեցփոխանս վառն իւրաքանչիւր եկեղեցեաց, այս եկեղեցի շնորհիւն Աստուծոյ օր ըստ օրէ ստացաւ առաջադի. մութիւն ըստ արդեանց մասին, և յընթացս վեցամեայ ժամա. նակի, ազատ յամենայն մեծամեծ ծախսարարութեանց, հա. չիւ եկեղեցւոյն ունի արդ զգրամագլուխ ինչ, ոչ շատ ճոխ և ոչ շատ մասնաւոր, և սա է այժմ ճոխն 'ի մէջ եկեղեցեաց Զուղայոս :

Ինչ ճոխանալոյն ըստ գոյից, վայելչացաւ և ըստ հոգեօր բարեկարգութեանց, սահմանադրեալ կարգօք Սրբազան Թագդէոս Արք եպիսկոպոս Առաջնորդի, և բարւոք օգու. սաւորութեամբ Տէր Մարտիրոս Քաջանայի :

Աւնի եկեղեցի ամառան, օրում չիք յիշատակագիր ինչ, բաց 'ի խաչկալէն օրում այս է յիշատակարան :

- “ Յիշատակ է Հէրուսի Որդի Պարոն Սարգսին , և
 “ Կողակցին Գուլաղին , և իւրեանց ծնողացն , Թիֆլիս
 “ Խճկը շամս ի , , :

Իսկ Գեորգիան շինչի նոյն հարսն էր , ի դասու նորին , որոյ ոյս է
 Գողակցի :

“ Եւ տապանս է առն բարեպաշտի ,
 Սարգիս անուն վաճառականի ,
 Որդի գոլով սա Հէրուսի ,
 տեղեալն գոլով սա դաշտեցի ,
 շինող մատրանս և պարսպի ,
 որք հանդիպիք յայս սուրբ տեղի ,
 լի բերանով տուք ողորմի ,
 հանգեալ սա ի Թիֆլիս Խճկը , , :

Ի գաւիթ սորա կայ Դպրոցն անուանեալ սուրբ Մինաս՝ որ
 սկզբնաւորեցաւ յամի 1853 , այլ նախ քան զայն ևս եղեալ է
 անգ ընդ ժամանակս ժամանակս դպրոց և դասատուութիւն :

Ի սմին եկեղեցւոջ կայ ձեռագիր Աւետարան մի որոյ վեր-
 ջին Թերթ ք Սեւաթարանն որ ըստ Եովհաննու պապասի , ուս-
 տի և չունի յիշատակարան կամ զթուական , այլ ըստ իմոյ դի-
 տողուի լինելոց է մի ի հասգոյն ձեռագիր Աւետարանաց :

Ի վերջն Աւետարանին որ ըստ Մարկոսի յիտ ասելոյն “ զի
 “ երկնչէին , , որոշ ի զլիոյ ամսի գրեալ կայ : “ Եւ այս ըստ
 “ Աղէքսանդրիացոց օրինակին բերեալ ի յիտ ասելոյն եթէ
 երկնչէին , , : Ի բանից աստի յայտնի լինի թէ այն վերջին
 յաւելուած Աւետարանին որ ըստ Մարկոսի , զոր սմանք ի
 հին ձեռագիր Աւետարանաց ունին , առեալ են յօրինակէ Ա-
 ղէքսանդրացոց , իսկ սմանք չունին զայն յաւելուած վասն
 Թերեւս ըստ այլ օրինակաց գաղափարելոյ :

Ի նոյն յաւելուածս որ գտանի ի նմին Աւետարանի՝ ընդ
 տպագրոյն որ ի վէնէտիկ՝ կայ տարբերութիւն բառից , այլ
 ըստ գլխաւոր նիւթոցն նոյն է իմաստն :

Ժ.Օ.

ՍՈՒՐԲ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ

Ը ինեցաւ այս եկեղեցի 'ի ժողովրդենէ որք երեւոցիք
կոչէին, և էին գաղթականք քաղաքին երեւնայ: Ունի այս
եկեղեցի պատմութիւն շինութեանն իւրոյ. յորում և գրեալ
կան անուանք ամենայն յիշատակի տուողաց: Եւրպայապաշտօնը-
շանակեմ զհարկաւորսն պատմութեանս կարգի:

« Իշաւ (Շահարաս առաջին) զմեզ վշտօք և նեղութեամբ
« երեր 'ի պանդուխտ և օտար աշխարհս, և էր նոր փոխեալ
« թուականն հայոց և մտեալ ՔԾԴ (1605). յառաջնութեն
« ամսեանն հայոց Նաւասարդի որ քչեցին զերկիրն Արարա-
« դայ և բերեալ թարում խալիսալ և Ահար Մուշկի մինչև
« սաստիկ ձմեռն էանց, և յետ աւուրց 'ի գարնան բերեալ
« 'ի քաղաքս որ կոչի Ասպահան . . . և աստ բնակեցոյց
« 'ի յիզք Նարնդալային, և շինեցաք խնամօքն Աստուծոյ
« տունս և զեկեղեցիս . . . և անուանեցաք զանուն նորա
« Ամենափրկիչ . . . և շնորհօքն Աստուծոյ վայելեցաք մին-
« չև 'ի ժամանակս յետին Շահարասին զամս յիսուն և մի, և
« յետ այսորիկ գարնեալ զթացաւ Աստուած 'ի վերայազգիս
« հայոց և էարկ 'ի սիրտս թագաւորին յետին Շահարասին,
« և հրաման ետ հանել զազգոս Հայոց 'ի քաղաքէն և որո-
« չեաց զմեզ 'ի միջոյ պարսից, և ետ մեզ տեղի վայելուչ
« 'ի վերայ դետոյն Զանդարու 'ի վերին կողմն Զուղայու 'ի
« յարեմտեան կողմն 'ի տեղիս որ կոչի Մարունան 'ի թուա-
« կանիս հայոց ՔՃԵ () ամի 'ի Հայրապետութեան ամս-
« նայն Հայոց Տեառն Յակոբայ Սրբասնեալ կաթուղիկոսի և

« յԱռաջնորդութեան ջուղայու և մերոյ նահանգիս Դաւթի
 « արհի եպիսկոպոսի, և կարողութեամբն Աստուծոյ աստ
 « շինեցաք տունս գեղեցիկս, այգիս և պարտէզս և բուրաս
 « տանս . . . և հիմնարկեցաք եկեղեցի: Սկիզբն եղև շինու
 « թեանն նորա 'ի թվականիս ԽՃԸ ամին մինչև 'ի թիւն ԽՃԺ
 « ամին ասարտ եղև բարձրաբերձ և լայնակառոյց և անուա
 « նեցաք սուրբ Ամենափրկիչ:

Ի ճակատս հորսոյն Կրտսէ Գրեւ Կոյ:

« (Յիշատակ է Խաչայ Յուսէփին և կողակցուն Քի
 « բուն, որ է Եփրանէնց Մուրատ Հասիլի որդի Աւ
 « ֆաթուհին և կողակցոյն Սարալուն, և Ավագի
 « որդի Բաղդասարին, և Ասատուրի որդի Արդա
 « նին, զոր ցանկացան ամէնն ջերմեռանդ սիրով սուրբ
 « Ամենափրկիչն: Գրեցաւ թիւն 1154 յուլիսի
 « տանն:

Ի կարգի պատմութեանն նոյն եկեղեցւոյ շինութեան յա
 ղագս ուն Աւֆաթունին գրեալ կայ, « Աստուած ողորմի
 « Աւֆաթունին . . . որ եկեղեցւոյ որմի կրարանն և Ֆարշի
 « կէսն, եկեղեցւոյ շէմի բարիքէքն (քարինքն) և այլ միւս
 « կողմի բարիքսն շինէց:

Ի վերոյ հորսոյն տան Ժողովրդասէշոյ Գրեւ Կոյ:

« թիւն ԽՃԺէ սուրբ եկեղեցիս թամամեցաւ Հռով
 « մայիցւոց ամսոյ 8 ումն և Աղարիոյ Շամս ամսոյ
 « 20 ումն, յիշատակ է մեղաւորիս, ուստայ Խէչա
 « տուրս իւր ծնողացն, ամէն,, (1) :

(Ի նեցաւ այս եկեղեցի ծախուք Ժողովրդեանն և ոչ ա
 ռատանեռնութեամբ միոյ անհատի, զոր պատմութիւնն նորա
 յայտնէ յասելն « Աստուած ողորմի երևանցւոց առ հասարակ

“ Ժողովրդացն, թէ այր և թէ կին, որ ետուն եկեղեցւոյն շինե-
 “ լոյ, փողի ջամն այ կը թուման Աստուած ողորմի
 “ Ուլուխանին և Հայրաթին որ ետուն եկեղեցւոյն շինեւոյ
 “ երկու անգամ փող, որ ջամնայ իք թուման զո. դեան . . .
 “ Աստուած օրհնէ սուրբ Ամենափրկչի առ հասարակ Ժողո-
 “ վաւրդն որ եկեղեցւոյ կըտուրն (տանին) Ֆարշեցին, թէ
 “ գաջի և թէ աջոին ետուն Ժ, թուման Աստուած
 “ ողորմի աղէնց Ա. ետիկին որ ետ եկեղեցւոյս գաճելէ, և թէ
 “ խաթ քաշելէ ք թուման, (2) :

Շինեալ է այն 'ի վերայ չորից լայնախարիսխ սեանց, եր-
 կայնութիւնն 'ի ստորոտոյ սեղանոյն է 65' և լայնութիւնն 60
 ստնաչափ : Ռենի գմբէթ փառաւոր : Ի շրջապատն 'ի յատակէ
 գետնոյն ունի չորս կանգնաչափ յախապակի :

{ Յառաջին գասու կան տգեղագիծ պատկերք, որոց իւրա-
 քանչիւրոցն 'ի ներքոյ կան յիշատակ նկարել տուողացն նո-
 ցին : Ի Ժողովրդանոցն շուրջանակի կայ շար մի տգեղ պատկե-
 րաց, 'ի մնացեալ տեղին կան որոշմունք պատկերատանց ա-
 ռանց ինչ նկարուց, որք թերևս մնացեալ են անկատար յետ
 'ի վերայ հասանելոյ բռնաւորութեանցն 'ի ջուղայ : Իսկ զբժ-
 րեթն է ծաղկաղարդ նկարուք :

Խաչուհիքն է գտնիք ուրիշ Աստուածածնի, որ ունի յետոյ
 յետոյ :

“ { Յիշատակ է խաչկալո Յակոբին և կողակից Սառայ-
 խանութին և որդին Մկրտումին և դուստր Հռոմ-
 օիմէն, և Մկրտումի կղկից Գուլսարն և որդին Մի-
 քայէլն և կղկից Խաթունն և որդիքն Յակոբջն՝
 Մկրտումն՝ և Յովհանէսն՝ և դստերքն Հռոմօիմէն՝
 կատանն Մադլինէն՝ և Մկրտումի դուստր մուկ-
 քին : Գրեցաւ թիւն 1174 մայիսի 21 , :

Ունի 'ի կողմն հարաւայնոյ եկեղեցի ամառան շինեալ յա-
 նուն որբոյն Ստեփաննոսի նախապկայի :

Ի կարգի պատմութեան եկեղեցւոյ շինութեանն գրեալ

այս « Աստուած օրհնէ դաշտցի Սարգսի որդի Պարոն Գիլան :
 շինե , Աստուած պահէ իւր որդի Ստեփանն՝ որ նախավկայի
 ուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցին Թամամին (բովանդակապէս)
 շինէց իւր գառովն » :

Ի Քահարայ նոյն հարսն գրեալ է :

« Երկնաքատակ և սխրալի ,
 եկեղեցուս օրհնա յօրինի ,
 յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի :
 Ե յիշատակ դիւանշեցի ,
 Տեառն երկիւղած բարեպաշտի ,
 և ծնողացն Սարգսին և Մարիամի ,
 և կենակցւոյն Թանգխաթունի ,
 որդւոցն իւրեանց դեռաբուսի ,
 Ստեփաննոս Մարեամ խանութ վերաձայնի ,
 յորս մաղթեմք աղերսալի ,
 յորժամ գայ Տէրն ամենի ,
 դատողական աթոռ նստի ,
 արժան առնել յիշատակի :
 Ի Թուին հազար հարիւրորդի ,
 յիսնակ Թուով , եռեակ ամի (3)
 Տեառն մերոյ Աղէքսանդրի ,
 Աստուած ողորմի գրող Տէր Յովհաննին » :

Սոյն եկեղեցի ունեցեալ է երեսուն ձեռագիր Աւետարան ,
 որոց յիշատակի տուողաց անուանք կան որոշակի գրեալ : Ի
 մէջ նոյն ձեռագիր Աւետարանաց մի հատ եղեալ է կարի հա-
 ղոյն (ըստ պատմելոյ օմանց մինչև հազար և հարիւր ամաց) :
 Զայն Թանգազին հաւթիւն Պարոն Ղմիրխան Զ. Ամիրեանց
 բառայ յեկեղեցւոյ անտի , որոյ վասն հարցումն արար ՚ի Տէր
 Սիմէօն քահանայէ նոյն եկեղեցւոյ՝ ներկայ առաջնորդ Սրբա-
 զան Թադէօս Արք եպիսկոպոսն , և նա ՚ի 18 փետրվարի
 1852 գրաւոր յայտարարութեամբ արար պայտասխանի « իբրև

ժողովուրդի սոյն եկեղեցւոյ կամ որ նոյն է բնակիչ
 • Թաղին Դաւրիժոյ էին նոյն ժողովուրդի զորս առաջին Հաս.
 արաս արքայ բնակեցոյց 'ի Համապատ, իսկ յետ տեղափո.
 խաւթեանն որ եղև հրամանաւ Հասարառայ երկրորդի յամ
 հայոց 1105, գաղթեցան նոքա յայն Թաղ, և յամի 1108 հիմ.
 նարկեցին զայն եկեղեցի :

Ի սոյն եկեղեցւոյ կայ յիշատակագիր շինութեանն եկե.
 ղեցւոյն 'ի Համապատ Թաղի, (որոյ անունն լեալ է սուրբ
 Աստուածածին) գրեալ 'ի վերայ Թղթոյ գալարածայ (որ
 կարիանոս կոչի) յորում կան անուանք յիշատակատուաց ե.
 կեղեցւոյն կառուցելոյ 'ի Համապատ : Չունի Թուական : Իսկ
 մինչ գաղթեցան յայն Թաղ, և կառուցին զնոր եկեղեցին,
 գրեցին դարձեալ 'ի միւս կողմն նոյն Թղթոյ զանուանա յիշա.
 տակատուաց : Նմին եկեղեցւոյ :

Երկարարանութիւն ոչ համարեմ 'ի յիշատակագրոյ անտի
 յառաջ բերել զհարկաւոր ծանօթութիւնս, որով առաւել
 պարզութիւն ստանայ պատմութեանն շարունակութիւն :

Սե՛ծ յիշատակատուք նմին եկեղեցւոյ լուսաւորչի՝ են
 տոհմն Աղազարեանց և Հմասեանց :

Վրի 'ի յիշատակագրին այնմիկ "Աստուած՝ օրհնէ Հմասի
 " որդիքն, զՊարոն Զէյնին, Աբլահաթն, Դաւութն և զոր.
 " դին Իսախանն, որ ետուն ք. շուրջառ, ք. ուրար, ք.
 " բաղպան, ք. շապիկ, ք. սաղաւարդ իւր խաչով, Խ.
 " զունար, Գ. բողջայ, Խ. մեծ վարագոյր, Խ. խաչկալ, Խ.
 " ճաշուգիրք, Խ. ոսկի սուրբ նշան, Խ. ջահ, Գ. մոմքան
 " պատի, ք. մեծ սուրահի շամբան, Խ. պղնձէ պատկեր,
 " Խ. մեծ խաչ, Խ. Թաւիւան փանջարայ, Ժն. Թուման ե.
 " կեղեցւոյ շինելոյ նաղդ փող, Խ. աղուխ, սուրբ խորանի
 " ծաղկելէ՞ եկեղեցին բովանդակ ծաղկելէ ի՞նչ Թուման, Խ.
 " խաչիչայ : Երկու կարմունջ կապէց Սարգիսդի բազարգա.
 " հումն, Խ. կարմունջ, Աւետէնց բազարգահումն, : Աստ.
 " ուած ողորմի Խօջայ Մանուկին՝ Աստուած օրհնէ իւր որ.
 " դի Աղազարն որ ետ է. Թուման կաթուղիկին ծածկելէ :
 " Դարձեալ, " Աստուած օրհնէ Պարոն Աղազարն և իւր կո.

դռնակից Բատրին, և որդիքն Աղայ Մանուկն Աղայ Սաֆարն,
որ հատուն յիշատակի սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցւոյն, անգառ
Թիւրվանդայ շուրջառ, անգառ սաղաւարդ իւր խաչովն,
անգառ քաշած գառ ուրար, անգառ ջուխտ գառ քաղքանդ, անգառ
չապիկ, անգառ աղլուխ, սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցւոյ
մուհաջարն քաշէց, վերնատուն շինէց . . . Աստուած
օրհնի Պարոն Աղազարն, կողակիցն Բադրին և զվարդինին,
և զորդիքն Մանուկ և զՍաֆարն, որ հտ եկեղեցւոյն անգառ
մեծ գիւմնի խալի, անգառ քանաֆշ ատլաս նաշի ծածկոց,
և աղնձէ պատկեր, անգառ չիթ սուղանի . . . Մի բեմի
ծածկոց, մի արծաթէ բխորդան . . . մի խաքի խալիլայ
գառ շուրջառ, մի շինիմաշինի գառ ուրար անգառ ջուխտ
քաղքանդ, անգառ զունար, անգառ խերմակ գառ վական, անգառ շա-
պիկ և սարկաւազի քաշած կարմիր գառ ուրար, անգառ քաս-
մայ Աւետարան երկու երեսն արծաթէ կոստղած, և քա-
ւ. Թան աղլուխ . . .

Եկեղեցին է կառուցեալ 'ի վերայ չորից սեանց. երկայ-
նութիւնն 'ի ստորոտոյ սեղանոյն է 65 և լայնութիւնն 52 ոտ-
նաչափ: Սեղանն՝ դասն՝ ժողովրդատեղին և առաստաղքնոցա
են պատկերազարդ և ծաղկազարդ:

Իւնի փոքրիկ զանգատուն կառուցեալ 'ի վերայ առաստաղի
եկեղեցւոյն, և ունի զմի զոյգ քաղցրահնչիւն զանգ, որ ըստ
աւանդութեան ծերոց առեալ է 'ի տահմայնոց Խոջայ Աղա-
զարի:

Իբրեւ երեսուն ամօք նախ քան զթուականն 1857, եղև
հորոգութիւն նոյն եկեղեցւոյ արդեամբ Աղայ Զովսէփայ Ամի-
րեան որ 'ի Սմարանգ էր երևելի մեծատուն: Իսկ 'ի 1853 ա-
մի ևս եղև կրկին վերանորոգումն, արդեամբ Պարոն Մարգա-
րայ Սուքիասեան և Պարոն Եղիազարու Գ. Գասայարեան, որք
են 'ի ժողովրդոց նոյն եկեղեցւոյ՝ այժմ 'ի Զաւայ 'ի Տէրու-
թեան Հոլանդացւոց:

Իսկ եկեղեցի նախ քան զամեն 1850 չէր այնչափ համբա-
ւաւոր ըստ եկեղեցական զարդուց կամ բարեկարգութեան:
Իսկ 'ի յառաջագէմն նկրտիլ Տէր Մարտիրոս Տէր Զովակիմեան

Քաջանայի նոյն եկեղեցւոյ, ըստ վայելչութեան մասին որով
Ջաղիմուժիւն ստացաւ և ունի եկեղեցի :

Այս Տէր Մարտիրոս Քաջանայ (որ ընկալաւ զառաի-
ճան քաջանայութեան 'ի 1843 ամի) վիճակաւ որեւէ յով
1845 Կալկաթայ քաղաքին շնորհատանի, բարեհաճ յորդ-
րանք իւրով ընկալաւ 'ի ժողովրդոց նոյն եկեղեցւոյ եղելով
'ի շնորհատան և 'ի Զուայ զբաղում յիշատակիս որք էին
արծաթի սպասք և թանկագին կերպասեայ զգեստք, և նո-
քօք 'ի 1850 ամի 'ի վերագառնալն իւր 'ի Զուայ ճոխացոյց
զեկեղեցին : Արժանի յիշատակաց անուանք յիշատակի տու-
ղացն են այսոքիկ, Պարոնայք Մարգար, Դաւիթ և Բեթզ-
հէմ եղբարք Ուլքիտեան, Եղիազար Գ. Գասպարեան, Մա-
նուկ Զօրաբեան, և այլք ամանք : Եւ 1852, դարձեալ
ըստ խնդրոյ նոյն բարեմիտ Տէր Մարտիրոս Քաջանայի, և
արդեամբ քերցն բարեպաշտից եղելոց 'ի Բթաւիայ Տիկին
Մարիամու Եակոբ Եարութիւնեան, և օրիորդ Թադեոսայ
Մանուկեան տարածեցան նոր սփռոցք 'ի մէջ եկեղեցւոյն :

'Էրոզութիւնն որ եղև յամի 1853, եղև նոյնպէս ըս-
յորդորանաց նոյն Քաջանայի :

Այսեալ 'ի 1851 տարւոյ յետ կարգ և կանոն հաստատելոյ
Որբազան Թադդէոս արք եպիսկոպոս ներկայ Առաջնորդի, և
կարգելոյ զերեցփոխանս վանս իւրաքանչիւր եկեղեցեաց, այս
եկեղեցի շնորհիւն Աստուծոյ օր ըստ օրէ ստացաւ առաջադի-
մութիւն ըստ արդեանց մասին, և յընթացս վեցամեայ ժամա-
նակի, ազատ յամենայն մեծամեծ ծախսարարութեանց, հա-
շիւ եկեղեցւոյն ունի արդ զդրամագլուխ ինչ, ոչ շատ ճոխ և
ոչ շատ մասնաւոր, և տա է այժմ ճոխն 'ի մէջ եկեղեցեաց
Զուայու :

Ինչ ճոխանաւոյն ըստ գոյից, վայելչացաւ և ըստ հոգևոր
բարեկարգութեանց, ահա մանադրեալ կարգօք Որբազան
Թադդէոս Արք եպիսկոպոս Առաջնորդի, և բարւոք սպա-
սաւորութեամբ Տէր Մարտիրոս Քաջանայի :

Անի եկեղեցի ամառան, որում չիք յիշատակագիր ինչ,
բաց 'ի խաչկալէն որում այս է յիշատակարան և

- “ Յիշատակ է Հերսումի Որդի Պարոն Սարգսին , և
- “ Կողակցին Գուլաղին , և իւրեանց ծնողացն , Թիֆլիս
- “ ՔՃԿՔ շամս ի , , :

Իսկ Գեորգի շինողի նոյն Դարոն կայ 'ի Դարոն Կորին , -բայ այս է
 Գաղանգէր :

“ Ի՞յս տապանս է առն բարեպաշտի ,
 Սարգիս անուն վաճառականի ,
 Որդի գոլով սա Հերսումի ,
 տեղեաւն գոլով սա գաշտեցի ,
 շինող մատրանս և պարսպի ,
 որք հանդիպիք յայս սուրբ տեղի ,
 լի բերանով տուք ողորմի ,
 հանդեւաւ սա 'ի Թիֆլիս ՔՃԿՔ , , :

Ի գաւիթ սորա կայ Դպրոցն անուանեալ սուրբ Մինաս՝ որ
 սկզբնաւորեցաւ յամի 1853 , այլ նախ քան զայն ևս եղեալ է
 անգ ընդ ժամանակս ժամանակս դպրոց և դասատուութիւն :

Ի սմին եկեղեցւոջ կայ ձեռագիր Աւետարան մի որոյ վեր-
 ջին Թերթ քս Աւետարանն որ ըստ Եովհաննու պակասի , ուս-
 տի և չունի յիշատակարան կամ զթուական , այլ ըստ իմոյ դի-
 տողուի լինելոց է մի 'ի հասգոյն ձեռագիր Աւետարանաց :

Ի վերջն Աւետարանին որ ըստ Մարկոսի յետ ասելոյն “ զի
 “ երկնէին , , որոշ 'ի գլխոյ անտի գրեալ կայ : “ Եւ այս ըստ
 “ Աղէքսանդրեացոց օրինակին բերեալ 'ի յետ ասելոյն եթէ
 երկնէին , , : Ի բանից աստի յայտնի լինի թէ այն վերջին
 յաւելուած Աւետարանին որ ըստ Մարկոսի , զոր սմանք 'ի
 հին ձեռագիր Աւետարանաց ունին , առեալ են յօրինակէ Ա-
 ղէքսանդրացոց , իսկ սմանք չունին զայն յաւելուած վասն
 Թերեո ըստ այլ օրինակաց գաղափարելոյ :

Ի նոյն յաւելուածս . որ գտանի 'ի նմին Աւետարանի՝ ընդ
 տպագրոյն որ 'ի Ալէնէտիկ՝ կայ տարբերութիւն բառից , այլ
 ըստ գլխաւոր նիւթոցն նոյն է իմաստն :

Ժ. Օ.

ՍՈՒՐԲ ԱՄԵՆԱՓԻԿԻՉ

Ընեցաւ այս եկեղեցի 'ի ժողովրդէնէ որք երեւանցիք
կոչէին, և էին գաղթականք քաղաքին երեւանայ: Ունի այս
եկեղեցի պատմութիւն շինութեանն իւրոյ, յորում և գրեալ
կան անուանք ամենայն յիշատակի տուողաց: Ծաղկաքաղնը
շանակեմ զհարկաւորսն պատմութեանս կարգի:

« Ինչաւ (Շահարաս առաջին) զմեզ վշտօք և նեղութեամբ
« երբ 'ի պանդուխտ և օտար աշխարհս, և էր նոր փոխեալ
« Թուականն հայոց և մտեալ ՔԾԴ (1605). յառաջնումն
« ամենանն հայոց Նաւասարդի որ քչեցին զերկիրն Արարա-
« դայ և բերեալ Թարում խալիալ և Ահար Մուշի մինչև
« սաստիկ ձմեռն էանց, և յիտ աւուրց 'ի գարնան բերեալ
« 'ի քաղաքս որ կոչի Ասպահան . . . և աստ բնակեցոյց
« 'ի յիզմ Նարնդալային, և շինեցաք խնամօքն Աստուծոյ
« տունս և զեկեղեցիս . . . և անուանեցաք զանուն նորա
« Ամենափրկիչ . . . և շնորհօքն Աստուծոյ վայելեցաք մին.
« չև 'ի ժամանակս յետին Շահարասին զամս յիտուն և մի, և
« յիտ տյօրիկ գարձեալ զթացաւ Աստուած 'ի վերայ աղգիս
« հայոց և էարկ 'ի սիրտս Թազաւորին յետին Շահարասին,
« և հրաման ետ հանել զաղգս Հայոց 'ի քաղաքէն և որո-
« շեաց զմեզ 'ի միջոյ պարսից, և ետ մեզ տեղի վայելուչ
« 'ի վերայ դետոյն Զանդարու 'ի վերին կողմն Զուղայու 'ի
« յարեմտեան կողմն 'ի տեղիս որ կոչի Մարունան 'ի Թուա-
« կանիս հայոց ՔՃԵ () ամի 'ի Հայրապետութեան ամս.
« նայն Հայոց Տեառն Յակօբայ Սրբասնեալ կաթօւղիկոսի և

“ Սուաջնորդութեան Զուղայու և մերոյ նահանգիս Դաւթի
 “ արհի եւելիսկոպոսի , և կարողութեամբն Աստուծոյ աստ:
 “ շինեցաք տունս գեղեցիկս , այդիս և պարտէզս և բուրաս .
 “ տանս . . . և հիմնարկեցաք եկեղեցի : Սկիզբն եղև շինու-
 “ թեան նորա 'ի թվականիս ԽՃԸ ամին մինչև 'ի թիւն ԽՃԺԲ
 “ ամին ասարտ եղև բարձրաբերձ և լայնակառոյց և անուա-
 “ նեցաք սուրբ Ամենափրկիչ :

Ի Ճեպոս հորատելն Գրեւել էր :

“ { Յիշատակ է Խաջայ Յուսէփին և կողակցուն Բի-
 “ բուն , որ է եփրանէնց Մուրատ Հասիլի որդի Աւ-
 “ ֆաթուլին և կողակցուն Սարալուն , և Ավաքի
 “ որդի Բաղդասարին , և Ասատուրի որդի Աարդա-
 “ նին , զոր ցանկացան ամէնն ջերմեռանդ սիրով սուրբ
 “ Ամենափրկչին : Գրեցաւ թիւն 1154 յուլիսի
 “ տանս ” :

Ի կարգի պատմութեանն նոյն եկեղեցւոյ շինութեան յա-
 զագս սոյն Աւֆաթուլին գրեալ կայ , “ Աստուած ողորմի
 “ Աւֆաթուլին . . . որ եկեղեցւոյ որմի կրարանն և ֆարշի
 “ կէտն , եկեղեցւոյ շէմի բարիքէքն (քարինքն) և այլ միւս
 “ կողմի բարիքսն շինէց ” :

Ի վերոյ հորատելոյ տեան ժողովրդաբեշոյ Գրեւել էր :

“ Թիւն ԽՃԺԷ սուրբ եկեղեցիս թամամեցաւ Հռով-
 “ մայեցւոց ամսոյ 8 ումն և Ազարիայ Համս ամսոյ
 “ 20 ումն , յիշատակ է մեղաւորիս , ուստայ խէչա-
 “ տուրս իւր ծնողացն , ամէն , , (1) :

Ը ինեցաւ այս եկեղեցի ծախուք ժողովրդեանն և ոչ ա-
 ւատաձեռնութեամբ միոյ անհատի , զոր պատմութեանն նորա
 յայտնէ յասելն “ Աստուած ողորմի երեանցւոց առ հասարակ

« Ժողովրդացն, թէ այր և թէ կին, որ ետուն եկեղեցւոյն շինե-
 « լոյ, փողի ջաճն այ կը թուման Աստուած օղորմի
 « Ուլուխանին և Հայրաթին որ ետուն եկեղեցւոյն շինեւոյ
 « Երկու անգամ փող, որ ջաճնայ ինք թուման զի դեան . . .
 « Աստուած օրհնէ սուրբ Ամենափրկչի առ հասարակ Ժողո-
 « վաւրին որ եկեղեցւոյ կըտուրն (տանիսն) ֆարշեցին, թէ
 « գաջի և թէ աջոին ետուն Ժ, թուման : . . . Աստուած
 « օղորմի աղէնց Ա ետիկին որ ետ եկեղեցւոյս գաճելէ, և թէ
 « խաթ քաշելէ ք թուման, » (2) :

Ե ինեալէ այն 'ի վերայ շորից լայնախարիսխ սեանց . եր-
 կայնութիւնն 'ի ստորոտոյ սեղանոյն է 65' և լայնութիւնն 60
 ոտնաչափ : Ունի գմբէթ փառաւոր : Ի շրջապատն 'ի յատակէ
 գետնոյն ունի շորս կանգնաչափ յախապակի :

Հասարչին դասու կան տգեղագիծ պատկերք, որոց իւրա-
 քանչիւրոցն 'ի ներքոյ կան յիշատակ նկարթւ տուողացն նու-
 ցին : Ի Ժողովրդանոցն շուրջանակի կայ շար մի տգեղ պատկե-
 րաց, 'ի մնացեալ տեղիսն կան որոշմունք պատկերաւանց ա-
 ռանց ինչ նկարուց, որք թերևս մնացեալ են անկատար յետ
 'ի վերայ հասանելոյ բռնաւորութեանցն 'ի ջուղայ : Իսկ զըմ-
 բեթն է ծաղկազարդ նկարուք :

Խոշիւնոյն է գոգիւք սուրբ Աստուածածնի, որ դնի յեռագոյ
 յիշոսկն :

« Հիշատակ է խաչկալս Եակոբին և կողակից Սառայ-
 խանութին և որդին Մկրտումին և դուստր Հռոմ-
 սիմէն, և Մկրտումի կղկից Գուլսարն և որդին Մի-
 քայէլն և կղկից Խաթունն և որդիքն Եակոբջնն՝
 Մկրտումն՝ և Զովհնէսն՝ և գոտերքն Հռոմսիմէն՝
 կատանն Մադլինէն՝ և Մկրտումի դուստր մուլ-
 քին : Գրեցաւ թիւն 1174 մայիսի 21, » :

Ունի 'ի կողմն հարաւայնոյ եկեղեցի ամառան շինեալ յա-
 նուն որբոյն Ստեփաննոսի նախավկայի :

Ի կարգի պատմութեան եկեղեցւոյ շինութեանն գրեալ

գայ : « Աստուած օրհնէ դաշտցի Սարգսի որդի Պարօն Գիւլան .
 « շին . Աստուած պահէ իւր որդի Ստեփանն՝ որ նախավկայի
 « սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցին թաւամին (բովանդակապէս)
 « շինէց իւր գառովն » :

Ի ճակատէն իմ Երբեք Գրեմ էր :

« Երկնաքառակ և սխրալի ,
 եկեղեցուս օրհնէ յօրինի ,
 յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի :
 Է յիշատակ դիւանչեցի ,
 Տեառն երկիւղած բարեպաշտի ,
 և ծնողացն Սարգսին և Մարիամի ,
 և կենակցւոյն Թանգխաթունի ,
 որդւոցն իւրեանց դեռարուսի ,
 Ստեփաննոս Մարեամ խանում վերաձայնի ,
 յորս մաղթեմք աղերսալի ,
 յորժամ գայ Տէրն ամենի ,
 դատողական աթոռ նստի ,
 արժան առնել յիշատակի :
 Ի թաւին հազար հարիւրորդի ,
 յիսնակ թաւով , եռեակ ամի (3)
 Տեառն մերոյ Աղէքսանդրի ,
 Աստուած ողորմի գրող Տէր Յովհաննի » :

Սոյն եկեղեցի ունեցեալ է երեսուն ձեռագիր Աւետարան ,
 որոց յիշատակի տուողաց անուանք կան օրօշակի գրեալ : Ի
 մէջ նոյն ձեռագիր Աւետարանաց մի հատ եղեալ է կարի հօւ-
 րոյն (ըստ պատմելոյ ոմանց մինչև հազար և հարիւր ամաց) :
 Զայն թանգագին հաւթիւն Պարօն Ամիրխան Զ. Ամիրխանց
 բառայ յեկեղեցւոյ անտի , որոյ վասն հարցումն արար 'ի Տէր
 Սիմէօն քահանայէ նոյն եկեղեցւոյ՝ ներկայ առաջնորդ Սրբա-
 զան Թադգէոս Արք եպիսկոպոսն , և նա 'ի 18 փետրվարի
 1852 գրաւոր յայտարարութեամբ արար պապարտանի « իբրև

« քան ամօք յառաջ քան զայս (քննախ. քան զամեն 1852),
 « Պարոն Ամիրխանն յառուր միում եկն 'ի տունն մեր և առայ
 « Տէր Մատթէոս Հօրն իմում թէ՛ լուեալ եմ ես զի գտանի
 « յեկեղեցւոյ ձերում մի հատ հազոյն ձեռագիր Աւետարան.
 « տուր ինձ զայն և ես գրեցից Աղայ Յովսէփ եղբօրն իմ զի
 « նա առաքեսցէ վանն եկեղեցւոյ ձեր զերկու հարիւր ոսկի
 « լուսազին, Հայրն իմ 'ի բանից յայնմանէ ետ առ Պարոն Ա.
 « միրխանն զհազոյն ձեռագիր Աւետարանն զայն և Պարոն
 « Ամիրխանն առ ժամն այն հատոյց Հօրն իմ քւթն ոսկի լու.
 « սագին և առեալ զայն Աւետարան գնաց . . . »

() այն Աւետարան Պարոն Ամիրխանն առաքէ 'ի սուրբ Ղա.
 զարու վանքն միսիթարեան միաբանութեան : Ետ առաքման
 այն 'ի կրկն տեղեկութիւն պատմի, մի՛ թէ ծովասոյզ եղև, և
 միւս՝ թէ ժամանեցաւ այն 'ի վանքն այն, բազում այնօրինակ
 հրութիւնք կորեան 'ի Զուղայոյ :

Այժմ թէպէտ կան 'ի նմա քանի ձեռագիրք Աւետարանք,
 այլ չեն շատ հազոյն :

Բարեպաշտ քորքն որք 'ի Բթաւիայ, Տիկին Մարիամ Զա.
 կոր Եարութիւնեան և Օրիորդ Թագուհի Մանուկեան լինե.
 լով 'ի ժողովրդոց սոյն եկեղեցւոյ, հետ զհետէ առատաձեռն
 տրօք իւրեանց բարեպաշտաբար օգնական եղեն սոյն եկե.
 ղեցւոյ :

(Յամի 1850 զնեցին զմի այդի խաղողոյ մի Զրիբաչափ, յա.
 մի. 1853 զնեցին զմի տուն և ընծայ ետուն եկեղեցւոյն այն.
 միկ : Եամի 1850 արարին զմանաւոր նորոգութիւն, և 'ի.
 1852՝ 53՝ և 54, շինեցին զարծաթի յիշատակիս զսկիհ՝
 զխաչ՝ զքուրիսո, և այժմ ևս շնորհիւ նոցա եկեղեցին օւնի
 զմանաւոր գրամագլուխ որով հագացեալ լինի ծախք ե.
 կեղեցւոյն :

(1) . Ի գաղտնիքսն եկեղեցւոյ շինութեան գրի « Բե Գիւն 'ի.
 Բեան 1112 տէն աւարք եղև » Իսկ այս յիշատակութեան տեղի է 'ի 1117
 տէն աւարքեցոս :

բ. Եկեղեցին կամարակապ յօրինուածով կառուցեալ էր
'ի միջակիտի. յանուն օրբուհւոյն Յատարինեայ, օւնելով եր.
կայնութիւն 33 ցատորոտ սեղանոյն, և լայնութիւն 22 ոտնա.
չափ: Չունի յիշատակագիր յաղագս շինութեանն 'իւրոյ,
չունի և որոշեալ դաս վասն ժողովրդոց կամ կանանց, յաղագս
ոչ գոլոյ այնր ժողովրդական եկեղեցի: Այն մասն եկեղեցւոյ
ունի զպատկերս տնօրինականացն Յիսուսի, իսկ առաստաղն է
Ճաղկազարդեալ այլ ոչ գեղարուեստիւ:

Խաչկան է պատկեր խաչելութեանն Յիսուսի:

դ. (Յարեւելեան 'ի հիւսիսային և 'ի հարաւային կողմանս
եկեղեցւոյն կան խուցք թուով երեսուն և երեք շինեալ
յաղագս միաբանութեանն կուսանաց: Ընտութիւնն ունի խցից
են կարի նեղ և անձուկ, մինչև անգամ թէ երկայնագիտակ
ոք մտցէ 'ի խուցսն յայնոսիկ՝ չկարէ կանգնել առանց գլխոյն
յառաստաղն ոչ հասանելոյ: Ըստնմին օրինակի են և գաւիթք
յորս են ճանապարհք մտանելոյ 'ի խուցսն յայնոսիկ: Գա.
ւիթք այնոսիկ հասարակարար 'ի կուսանաց կոչին « փող.
րակ »: Թուի ինձ թէ խորհրդով են շինեալ զյիշատակեալ
խուցսն նովին նեղ և անձուկ դրութեամբ, թերևս 'ի միա.
ածելով զՏէրունականն բան թէ, նեղ և անձուկ է ճանա.
պարհս որ տանի 'ի կեանս յաւիտեականս: Եամի 1842 բա.
րերարութեամբ Աղայ Եակոբայ Պետրոսեան (3), նորոգեցան
մասնաւորապէս եկեղեցին և շրջակայ շինուածք այնր, և շի.
նեցաւ արձակ սենեակ մի յաղագս ընդունելոյ անդ զհիւրս:
Ընտութիւնն ունի անապատի բոտ հիւսիսային կողմն կցորդէ
ընդ եկեղեցւոյն սուրբ Յովհաննու Մկրտչի 'ի թաղն Չարսու:

Կառավարի եկեղեցին յԱւագ լուսարարէ և յերկու լուս.
րարից: Արդի աւագ լուսարարն է կոյս Սանդուխտ Տէր Գաբ.
րիէլեան, և Տալիթայ և Եղիսաբեթ կուսանք են օգնական
նմա կամ փոքր լուսարարք:

դ. Ընտութեամբ պատմեն կուսանք թէ 'ի Հայաստանոյ
ընդ ժողովրդեանն փոխադրեցան աստ երեք կուսանք՝ Ռ.
ուսփոսանայ՝ Թադուհի՝ և Հռիփսիմէ անուամբք (4): Ի մէջ
եկեղեցւոյ Անապատին կան երկու կուսանաց պատկերք, նը.

արեալ 'ի վերայ կտաւոյ, զորոց աւանդութեամբ լուեալ
ի ծերոց՝ պատմեն արգի կուսանք, թէ մինն է պատկեր Ու-
նիփոսանայ կուսի և Մայրապետի՝ և միւսն թագուհի գործակցի
նորա կամ յաջորդի :

Ե . Միաբանութիւնն կուսանաց կառավարեալ լինէր 'ի
Մայրապետէ 'ի Յաջորդէ՝ և 'ի խորհրդական գրագրէ, իսկ
յամի 1853, ըստ կարգադրութեանն ներկայ Սրբազան թագ-
դէոս արք եպիսկոպոս Առաջնորդի՝ յաւելան և վեց հոգա-
բարձուք կարգեալ 'ի նոյն միաբանութենէ կուսանաց :

Անին զգովելի կարգս տնտեսական կառավարութեան, և
հաստատեալ 'ի վերայ հաւասարութեան սկզբան, որով չը-
լինելով որոշումն կամ խտիր 'ի միաբանութեանն միջի խա-
ղաղութիւնն 'ի նոսա անխափ շարունակի : Անաստան տայ
զհաց և զկերակուր միաբանութեանն, և յորժամ ձեռնհաս
լինի բաշխել զդրամս՝ ամի ամի տուեալ լինի միաբանու-
թեանն հանդերձագին տակաւագումար : Իւրաքանչիւր միա-
բանի տան երեսուն լիտր ալիւր վասն տարեկան հացի, և զօր-
հանապազ Անաստան պատրաստելով զկերակուրս բաշխէ ա-
մենեցուն հաւասարութեամբ : Յաղապս տնական կառավարու-
թեանն երեք տնտեսք են կարգեալ 'ի միաբանից անտի, մինն
է տնտեսապետ և երկուքն օգնական նորա : Ըրդի տնտեսա-
պետն է կոյս Սարայ կամ Սառան, և օգնականք նորա կոյս
Հովսիփովէ և կոյս Գայիանէ : Յաշխարհական կանանց ունեն
զմի դռնարան, և զմի խոհարար, և բաց յերկուց անտի չու-
նին զայլ ծառայ կամ զաշխիհն : Փոքր լուսարարն 'ի մէջ
գիշերի զարթուցեալ հարկանէ զկոչնակ (որ նշանաւոր է և
համբաւի հարեալ տակս երկար հարկանելոյն և ձայնին) և
միաբանութիւնն ընդ ձայն կոչնակին հաւաքին յեկեղեցին, և
զոյզ զոյզ կանգնեալ առաջի սեղանոյ՝ առնեն զաղմոսերգու-
թիւն մինչև լրանայ բովանդակ սաղմոսն, և ապա ակիզքն առ-
նեն ինքեանք առնել զժամերգութիւնն ըստ իւրաքանչիւր ա-
ւուրց կարգին, որ և աւարտի նախ քան զծագելն արեւու
կամ 'ի շառագունիլ ծայրիցն լերանց :

Իւրաքանչիւր ոք 'ի միաբանից ունի ձեռագործ , որո
բոտ մեծի մասին են գործել զգուշօյս . յորում աջարապին
մինչ աւարտեն զաղօթս իւրեանց և զժամերգութիւն : Առ
ճառեն զձեռագործս իւրեանց և գնով նոցին հոգան զպէտ
հանդերձից իւրեանց թէ ըմպելեաց և թէ ալ անձնական մա
նաւոր ծախուց . և եթէ իցեն ձեռնահաս՝ զաւելորդան քաշ
խեն աղքատ կարօտաւորաց : Մեծ մխիթարութիւն է նոցա ջըր
հորն զոր ունին , զի ջուր նորա առաւել վճիտ պարզութեամբ
և սառնութեամբ քան զջուրս ամենայն ջրհորոց ջուղայտ
յամառան զովութիւն յոյժ տայ միաբանութեանն : Բազումք
յաղագս ըմպելոյ զջուր 'ի ջրհորոյ անտի յուր անգամ գնան
յԱնապատն այն յայցելութիւն ջրհորոյն :

Իւրաքանչիւր միաբան ունի զմի կամ զերկու և ոմանք
յաւելի և սաշակերտս 'ի մատաղ արիորդաց , որոց տան 'ի բե
րան սիրտիւ զփոխս , զեկեղեցական երգս և զսաղմոս : Իւրա
քանչիւր միաբան գուն գործէ զմի ոք կամ զերկուս 'ի ձեռ
նասուն աշակերտաց իւրոց առնել կուտակում . մխիթարութիւն
համարելով թողուլ զնոսա զկնի իւրեանց հոգեւոր յիշատակ
ուստի միաբանութիւնն նոցա միշտ է հարուստ ըստ թուոյ :
Յիտ վախճանելոյ միոյ միաբանի , եթէ ինքն ունիցի 'ի պէտ
յուղարկաւորութեանն իւրոյ պատրաստեալ գումար՝ առնեն
նովաւ զծախսն , իսկ եթէ աղքատ իցէ վախճանեալն՝ Անա
պատն կատարէ՝ զծախս թաղման նորա : Ինչք կամ ստոյ
ուածք միաբանից յետ մահուան իւրեանց՝ Անապատին սեփ
հականեալ լինին , և ոչ ումեք ազգականացն : Ոչ ընդունին
յուխտ միաբանութեան կամ կուտակումութեան զօրիորդս
զաշակերտեալսն ինքեանց նախ քան զլինելն նոցա քանամայ
զի մի թերութեամբ հասակին ապաշաւ լիցի նոցա յետ զօր
բակիցութեան ուխտն ընդունելոյ : Յառաջ քան զժամանակ
առաջնորդութեանն ներկայ Թադդէոս Սրբազան արքեպիս
կոպոսի , ընդունէին նորընծայքն 'ի կուտակումութիւն զը
բեւին եկեղեցական ստորին աստիճանս , և խարաղնազգետ
լիալ համարեալ լինէին 'ի թիւ կրօնաւոր կուտանաց . իսկ
յամի 1851 'ի 29 Սեպտեմբերի արդի Առաջնորդ Սրբազան

Թագադէսն Եպիսկոպոսն շնորհեաց նոցա զաստիճանն աւագ սարկաւապութեան, պատուէր տալով որպէս սարկաւապ ըստ պատաւորեն լ'ի ժամ պատարագի՝ զգինլով զշապիկք դպրաց, և կրելով ՚ի գլուխ զքող սպիտակ :

(Յամի 1702, կամ ՚ի թուականին Աղարիայի 87, եղեալ են երեսուն և երեք կուսանք միաբանք սոյն Անապատի, որոց անուանք են, Տալիթայ՝ Մայրապետ, մեծ Մարիամ յաջորդ, Իպրաքսէ, Եղինար, երեք Առավառք, չորս Մարիամք, Տալիթայ, Թագուհի, Գարան, երեք Եղիսարեթք, Արդենի, Կատան, Աիկլիէ, երկու Հռիփսիմէ, Սողովմէ, Կատարինէ, Աննայ, Նունիա, Մանիա, Դրիսէս, Փիփրոնիս, Սանդուխտ, փոքր Առավառք, Սոփիա և փոքր Եղիսարեթ (5) : Իսկ արդի միաբանութիւնն նոցա բաղկանայ ՚ի վեցտասան կուսանաց, որոց անուանք են՝ Եղիսարեթ կամ Զոջ կոչեցեալ Մայրապետ, Առավառք Յաջորդ, Լուկիայ՝ Կատարինէ՝ Սանդուխտ՝ Հռիփսիմէ՝ և Արդենի Հոգաբարձուք (6), Մանիայ, Սարրայ, Մարիամ, Սանդուխտ, Թեկղի, Եղիսարեթ, Հռիփսիմէ, Տալիթայ, և Եղիսարեթ :

Է. Իրդիւնք կամ հասք սոյն Անապատի են 1, սղորմութիւն արքային Պարսից. 2 տոկոս դրամագլխոյ. 3, նուէրք ՚ի գիւղորէից. 4, լուսազին. 5, արդիւնք կալուածոց. 6, նուէրք կամ պարգև բարեպաշտից :

1. Եկեալ ՚ի ժամանակէ Թագաւորութեանն Ֆաթալիշահի յամի 1333 մինչև ցայսօր ժամանակի վեհափառ Տէրութիւնն Պարսից շնորհէ նոցա ամի ամի զերեսուն և հինգ թուման պարգև, որով ապահարկ լինին կալուածք Անապատի նոցա : Ի շնորհս միաբանութեանն կուսանաց, շնորհէ նոյնպէս վեհափառ Տէրութիւնն Պարսից Սրբակրօն Տէր Սարգիս քահանային Տէր Մատթէոսեան զտարեկան տասն թուման, յաղագս լինելոյ նորա երբեմն գրազիր նոյն Անապատի, և համարեալ լինելոյ քահանայ կուսանաց :

2. Իւնին ՚ի Ասկաթայ ՚ի կառավարութեան Բրիտանիկան ընկերութեանն Հոգկաստանի հինգ հազար քայ ոսփի, որ է կտակեալ նուէր հանգուցեալ Աղայ Գէորգայ Մանուկեան :

Ջուղայեցւոյ, սկսեալ 'ի 1827 տարւոյ, որոյ զտարեկան առ-
կոս ընդունեն երկու հարիւր կումպանի ուսփիս, ձեռամբն
եկեղեցւանի նախաթու Հայոց Ղազարէթայ սբ եկեղեցւոյ:

Անին դարձեալ 'ի նախաթայ 'ի կառավարութեան Հայոց
եկեղեցւոյն զմի հազար և հինգ հարիւր կումպանի ուսփիս,
որ է կտակեալ գումար հանգուցեալ Տիկին Աննայ Յովհաննէս
Յ. Տէր նարապետի, սկսեալ 'ի 1851 տարւոյ, որոյ տարե-
կան տոկոս ստանան վաթսուն ուսփիս կումպանւոյ:

Ի սնդէ Մադրասայ եկեղեցւոյ Հայոց, ստանան տարեկան
() ուսփիս, որք են վաշխ կտակեալ գումարոց:

3. Հասանեն նուէրք ալէր՝ իւղոյ՝ պանրի, և չորաթանի
'ի գաւառացի Չարմահալայ՝ Փէրիոյ՝ Բուրվարոյ՝ և փեռազա-
զայ՝ այլ ոչ կարի առաւելութեամբ:

4. () առաջ քան զԺմնկ առաջնորդուն ներկայ Սրբազան
Թաղղէոս արք եպիսկոպոսի ունէին սովորութիւն 'ի տօնա-
խմբութիւնս Ժողովրդոց առաքելոյ զմոմ, և զնալոյ 'ի տօնա-
օրհսիլ Ժողովրդոց, այլ ներկայ Սրբազան Առաջնորդն
խափանեաց զայնոսիկ, վասնորոյ ամի ամի շրջեցուցանեն 'ի-
Ջուղայ զթուղթ վասն լուսագնոյ, որոյ բովանդակեալ գու-
մարաւ, լինի ծախք լուսավառութեանն եկեղեցւոյ:

5. Կալուածք նոցա են Ղարամէնց՝ Ղարապէլի (7) . մի-
ջի և Տէր Պետրոսէնց այդիք, որք ընդ ամենայն բովանդա-
կին 'ի 18 ջրիբ: Արձու տուեալ լինին յիշեալ կալուածք,
վասնորոյ կապալաւորքն՝ զկէս մասն վարձուն հազիւ հասու-
ցանն Անապատին, իսկ վասն կէս մասին՝ տան զմատնահա-
շիւ և զգուլթ ողորմութեան կուսանացն խնդրելով անհա-
տոյց թողուն զմնացորդն, ուստի 'ի կալուածոց ոչ ունին
հիմնաւոր կամ հաստատուն արդիւնս:

6. Ի կարի հարկաւոր դէպս տնական հարկաւորութեան
և ծախուց արձակին զխնդրագիր 'ի Հնգիկս կամ յայլ ու-
րեք առ այս կամ այն ոք բարեպաշտ և ստանան զկարեւոր
գումարս նպատից:

() Գոստափառ Նիկօլայ նայօրն Ռուսաց յամի 1851 ըստ
միջնորդելոյ Կնիազ Դիմետր Իվանիչ Դօլղորուկով Դեպա-

նին . շնորհաց սոյն Անապատին զ170 Թուման Պարոյց :

Խօսքովնան Տէր Ստեփանն մինչ կենդանին էր , առնէր
ոոցա երբեմն երբեմն շնորհողորմածութեան , մերթ հարիւր
և մերթ 5) Թուման գումարօք :

Բաց 'ի վերոյ նշանակեալ արդեանց , ունին իրաւունք
արձակելու , 'ի շնչիկս հրամանաւ Առաջնորդին Զուղայու ըզ-
նապատաստաւաք 'ի խնդիր օգնականութեան ժողովրդոց :

Աւնին և զհաս աւխտաւրամոյ՝ ճնունդ օրհնելոյ երեխայոց՝
յուղարկաւորութեան ննջեցելոց և ժամոյց՝ օրք մասնաւոր են
յոյժ :

Է . Նշախօք սոյն Անապատի լինի ոչ միայն 'ի պէտք միա-
բանութեանն , այլ և շքաւոր կանայք՝ որբացեալ աղջկունք
աղքատաց , և բազում կարօտաւորք օտանան զմիւրթարութիւն
ողորմածութեամբ Անապատին , վասնորոյ ծանրանայ ծախքն՝
և նուազի գումար արդեանցն , ուստի միաբանութիւնն կենցա-
ղաւարի նեղութեամբ , և երբեմն պարտաւորի անկանիլ 'ի-
նիրքոյ պարտուց : Իսկ եթէ անական խոհեմ կառավարու-
թիւն նոցա չեցէ զօրովիզ , վաղուրեմն աղքատութիւն և պար-
տականութիւն շուրջ պատէր զնոքօք :

Ը . Պարոն Մանուկ Զորդանանեան Զուղայեցի այժմ՝ ըը-
հակեալ 'ի Սուրբայիս , յամի 1857 արար խոտուամն բանալոյ
'ի սոյն Անապատի զԴպրոց մի վասն Օրիորդաց , ոյր վասն
լինի կարգադրութիւն յաշադս յայտմամի բանալոյ զԴպրոցն
զայն :

Թ . Լրդի Սրբազան Առաջնորդն ունի կարի բարեհաճու-
թիւն և շնորհ առ միաբանութիւնն սոյն Անապատի , յաղադս
բարեհաճութեամբ պահելոյ մինչև ցայսօր ժամանակի դա-
նուն և զյարգ միաբանութեանն իւրեանց , վասնորոյ 'ի 20 Օ-
գոստոսի 1855 ամի արար յաղադս սոյն Անապատի զբարե-
կարգութեան իմն կանոնադրութիւն ըստ յետագայ կարգին :

Ջուղայեցւոյ, սկսեալ 'ի 1827 տարւոյ, որոյ զտարեկան տո-
կոս ընդունեն երկու հարիւր կումպանի ուսփիս, ձեռամբն
եկեղեցւոյն զարկաթու Հայոց Ղազարէթայ սբ. եկեղեցւոյ:

11. Ինն դարձեալ 'ի զարկաթայ 'ի կառավարութեան Հայոց
եկեղեցւոյն զմի հազար և հինգ հարիւր կումպանի ուսփիս,
որ է կտակեալ գումար հանգուցեալ Տիկին Աննայ Յովհաննէս
Յ. Տէր Կարապետի, սկսեալ 'ի 1851 տարւոյ, որոյ տարե-
կան տոկոս ստանան վաթսուս ուսփիս կումպանւոյ:

12. Ենդէ Մադրասայ եկեղեցւոյ Հայոց, ստանան տարեկան
() ուսփիս, որք են վաշխ կտակեալ գումարոց:

3. Հասանեն նուէրք ալէր՝ իւղոյ՝ պանրի, և շորութանի
'ի գաւառացն Չարմահալայ՝ Փէրիոյ՝ Բուրլարոյ՝ և ֆեազա-
զայ՝ այլ ոչ կարի առաւելութեամբ:

4. (3) առաջ քան զԺմնկ առաջնորդուն ներկայ Սրբազան
Թաղդէոս արք. եպիսկոպոսի ունէին սովորութիւն 'ի տան-
խմբութիւնս Ժողովրդոց առաքելոյ զմոմ, և զնալոյ 'ի տուն-
որհսել Ժողովրդոց, այլ ներկայ Սրբազան Առաջնորդն
խափանեաց զայնոսիկ, վասնորոյ ամի ամի չըջեցուցանեն 'ի-
ջուղայ զթուղթ վասն լուսազնոյ, որոյ բովանդակեալ գու-
մարաւ, լինի ծախք լուսավառութեանն եկեղեցւոյ:

5. Կալուածք նոցա են Ղարամէնց՝ Ղարապէլի (7) - մի-
ջի և Տէր Պետրոսէնց այգիք, որք ընդ ամենայն բովանդա-
կին 'ի 18 ջրիք: Աւարձու տուեալ լինին յիշեալ կալուածք,
վասնորոյ կապալառութեն՝ զկէս մասն վարձուն հազիւ հասու-
ցանին Անապատին, իսկ վասն կէս մասին՝ տան զմատնահա-
շիւ և զգութ օդորմութեան կուսանացն ինդրելով անհա-
տոյց թողուն զմնացորդն, ուստի 'ի կալուածոց ոչ ունին
հիմնաւոր կամ հաստատուն արդիւնս:

6. Ի կարի հարկաւոր դէպս տնական հարկաւորութեան
և ծախուց արձակին զինդրագիր 'ի Հնգիկս կամ յայլ ու-
րեք առ այս կամ այն ոք բարեպաշտ և ստանան զկարեւոր
գումարս նպաստից:

() Գոստափառ Նիկիւլայ Կայսրն Ռուսաց յամի 1851 ըստ
Միջնորդելոյ Կնիազ Դիմետր Իվանիչ Դուրորուկով Դեպոյ:

էին . շնորհեաց օոյն Անապատին զ170 Թուման Պարոյց :

Խօսքովն Տէր Ստեփանն մինչ կենդանին էր , առնէր սոցա երբեմն երբեմն շնորհողորմածութեան , մերթ հարիւր և մերթ 5) Թուման զումարօք :

Բաց 'ի վերայ նշանակեալ արդեանց , ունին իրաւունք արձակելոյ 'ի Հնդիկո հրամանաւ Առաջնորդին Զուղայու ըզնպատատահաւաք 'ի խնդիր օգնականութեան ժողովրդոց :

Աւելն և զհաս աւխտադրամոյ՝ ծնունդ օրհնելոյ երկիւրոց՝ յուղարկաւ որութեան ննջեցելոց և ժամոյց՝ որք մասնաւոր են յոյժ :

Է . Նշախաք օոյն Անապատի լինի ոչ միայն 'ի պէտս միաբանութեանն , այլ և շատ որ կանայք՝ որբացեալ աղջկունք աղքատաց , և բազում կարօտաւորք ստանան զմիթարութիւն օղորմածութեամբ Անապատին , վաղնորոյ ծանրանայ ծախքն՝ և նուազի զումար արդեանցն , ուստի միաբանութիւնն կենցաղաւորի նեղութեամբ , և երբեմն պարտաւորի անկանիլ 'ի ներքոյ պարտուց : Իսկ եթէ անական խոհեմ կառավարութիւն նոցա չեցէ զօրավիգ , վաղուքեմն աղքատութիւն և պարտականութիւն շուրջ պատէր զնոքօք :

Ը . Պարոն Մանուկ Զորդանանեան Զուղայեցի այժմ բընակեալ 'ի Սուրբայիտ , յամի 1857 արար խոստումն բանալոյ 'ի օոյն Անապատի զԴպրոց մի վասն Օրիորդաց , ոյր վասն լինի կարգադրութիւն յաշագոս յայտմամբ բանալոյ զԴպրոցն զայն :

Թ . Իրգի Սրբաղան Առաջնորդն ունի կարի բարեհաճութիւն և շնորհ առ միաբանութիւնն օոյն Անապատի , յաշագոս բարեհաճութեամբ պահելոյ մինչև ցայսօր ժամանակի զանուն և զյարգ միաբանութեանն իւրեանց , վաղնորոյ 'ի 20 Օգոստոսի 1855 ամի արար յաղաչս օոյն Անապատի զբարեկարգութեան իմն կանոնադրութիւն ըստ յետագայ կարգին :

Բարեկրօն միաբանութեանն կուտանաց եղիլոց 'ի Զուգայ
'ի սուրբ Աստարինէ Անապատին :

Նաւերի հոգևոր սիրով ողջոյն օրհնութեան :

Ո՛րք եպիսկոպոսական և Առաջնորդական պարտաւորութիւն՝ ըստ որում վասն ամենայն հաւատացեալ հօտին մեր տեսչութեանն յանձն եղիլոց՝ պատասխանատու է առ Աստուած, վասն որոյ պարտ համարեցաք հոգևոր խրատաբանութեամբ ձեզ ազգ առնել՝ ձեր կրօնաւորութեանն վերաբերելի նախազուշութիւնքն՝ զի չլինի թէ աշխարհիօ փորձութիւնքն զձեզ ձգեսցին՝ նոյն առիւծոյ բերանն որ ըստ առաքելոյն բանի՝ շրջի և խնդրէ թէ զո՞ կլանիցէ, և ըստ սաղմոս երգողին կերակուրք նորա միշտ ընտիրքն են :

(Յակոբոս Սրբազան Առաքեալն կրօնաւորութեան համար այսպէս կըզրէ՝ « կրօնաւորութիւն սուրբ և անարատ՝ առ 'ի Աստուծոյ և 'ի Հօրէ՝ այս է . . . անարատ պահել զանձն յաշխարհէ », աշխարհ ըստ որում միշտ մեղաց առարկայից ծնող է, և մարդկային մեղաց չարութիւնքն միշտ յարաբերութիւն ունին ժամանակին ընթացից հետ, վասնորոյ Սրբազան առաքեալն կրօնաւոր եղողներուն համար պատուէր տուաւ՝ « անարատ պահել զանձն յաշխարհէ » : Ի՞նչ մէկ աղտեղիչ նիւթից որ ոք մարդ անարատ մնալ կըցանկայ՝ այն նիւթիցն հրաժարելով կըհեռանայ . վասն զի որչափ մերձ մնայ այն նիւթին՝ նորա աղտեղութեաննէրիցն անարատ մնալ չի կարող : Այս պատճառի համար Սրբազան Հարք կանոնադրեցին և հաստատեցին զի նոքա որք՝ կրօնաւորութեան վիճակ կըորոշեն իւրեանց կենաց համար, անապատում բնակուեն՝ աշխարհիս վայելչութիւննէրիցն հեռանալով, զի կատարուի առաքելոյ աւածն՝ « թէ անարատ պահեսցին զանձն յաշխարհէ » :

(Յիշեալ Սրբազան Յակոբոս Առաքեալն բաւական չի համարում կրօնաւորաց միայն անձամբ մնալն 'ի միջ անապատ

որի, եթէ հոգա միտքն աշխարհի բաներին վերայ զբաղուած լինի, վասնորոյ պատուէր տայ ասելով. « եթէ օքկամիցի կրօնաւոր լինել և ոչ անձահարկեղ զիջուիւր՝ այլ զբաղեցուցանից՝ զսիրտն իւր, այնպիսոյն վայրապար է կրօնաւորութիւնն... » քրով ուսուցանումայ թէ կրօնաւորն ոչ թէ միայն անձամբ այլև բոլորով սրաիւ և մտօք պարտի զինքն հեռացուցանել աշխարհի զբաղմունքներից :

Այն Առաքելոյ բանից համեմատ՝ սուրբ Հարքն կանոնադրեցին և հաստատեցին զի կրօնաւոր եղողքն աշխարհային ձեռոյ զգիտոն մերկանան և սքեմ կամ սեաւ և մազեղէն հանդերձ զգենուցուն, որ նշան է՝ թէ նոքա աշխարհի զգեստն մերկանալով՝ հեռացան աշխարհի զբաղմունքներից, և կրօնաւորութեան զգեստովն իբրև որոշեալ համարվեն աշխարհիս մէջն եղող բնակիչներից :

Կրօնաւորութիւնն՝ է կամաւորութեամբ նուիրել զանձն՝ ի պաշտօն Աստուծոյ ընդ ամենայն ժամանակս կենաց : Ասան այսր կըպահանջի՝ ուխտադրութիւնն վասն անձնի կամաւոր նուիրման առ Աստուած : Իսկ վասն կատարեալ պահպանելոյ զնոյն վիճակս՝ կըպահանջի ուխտ ազգատութեան, ուխտ ողջախոհութեան և ուխտ հաստատուն մնալոյ ի պատուիրանս Աստուծոյ, մեղքերից և նորին պատճառներիցն հրաժարելով :

Երգ՝ որովհետեւ ձեր բարեկրօն միաբանութիւնն կամաւոր ընտրութեամբ ընտրեալ է կրօնաւորութեան վիճակն, ուխտադրեալ է առ Աստուած՝ զուխտն աղքատութեան, ողջախոհութեան և պատուիրանապահութեան, վասնորոյ և մեք սուրբ հարց կանոնադրութեանցն համեմատ՝ հոգեւոր պարտաւորութեամբ մերով և սիրովն Աստուծոյ կարգադրեմք վասն ձեր զոյեազայ կանոնն բարեկարգութեանց :

Ո՛ր աքելոյ նման ասացէք և Դուք, մեզ աշխարհ ի խաչ ելեալ է և մեք աշխարհի վառնորոյ զաշխարհս մեռեալ համարելով վասն ձեր՝ միմիայն ձեր Անապատն ընտրեցէք մեզ տեղի օթազայելոյ ընդ ամենայն ժամանակս :

բ. Ինկեղեցին կամարակապ յօրինուածով կառուցեալ կայ
'ի միջակառի. յանուն սրբուհւոյն Յատարինեայ, ունելով եր.
կայնութիւն 35 ցօտորոտ սեղանոյն, և լայնութիւն 22 ոտնա.
չափ: Չունի յիշատակագիր յաղագս շինութեանն իւրոյ,
չունի և որոշեալ դաս վասն ժողովրդոց կամ կանանց, յաղագս
ոչ գօլոյ այնր ժողովրդական եկեղեցի: Այն մասն եկեղեցւոյն
ունի զպատկերս տնօրինականացն Յիսուսի, իսկ առաստաղն է
Ճաղկազարդեալ այլ ոչ գեղարուեստիւ:

Խաչկալն է պատկեր խաչելութեանն Յիսուսի:

դ. (Յարեւելեան 'ի հիւսիսային և 'ի հարաւային կողմանս
եկեղեցւոյն կան խուցք թուով երեսուն և երեք շինեալ
յաղագս միաբանութեանն կուսանաց: Ըննութիւն նոյն խցից
են կարի նեղ և անձուկ, մինչև տնգամ թէ երկայնագիտակ
ոք մտցէ 'ի խուցն յայնոսիկ՝ չկարէ կանգնել առանց զլիսոյն
յառաստաղն ոչ հասանելոյ: Ըստ նմին օրինակի են և գաւթիք
յորս են ճանապարհք մտանելոյ 'ի խուցն յայնոսիկ: Գա.
ւթիք այնոսիկ հասարակարար 'ի կուսանաց կոչին “ փող.
րակ ”: Թուի ինձ թէ խորհրդով են շինեալ զյիշատակեալ
խուցն նովին նեղ և անձուկ դրութեամբ, թերևս 'ի մի
ածելով զՏէրունականն բան թէ, նեղ և անձուկ է ճանա.
պարհք որ տանի 'ի կեանս յաւիտենականս: Եամի 1842 բա.
րերարութեամբ Աղայ Եակոբայ Պետրոսեան (3), նորոգեցան
մասնաւորապէս եկեղեցին և շրջակայ շինուածք այնր, և շի.
նեցաւ արձակ սենեակ մի յաղագս ընդունելոյ անդ զհիւրս:
Ըննութիւն սոյն անապատի ըստ հիւսիսային կողմն կցօրդէ
ընդ եկեղեցւոյն սուրբ Յովհաննու Մկրտչի 'ի թաղն Չարսու:

Առաքարի եկեղեցին յԱւագ լուսարարէ և յերկու լուսա.
րարից: Արդի աւագ լուսարարն է կոյս Ոսկուխտ Տէր Գար.
րիէլեան, և Տալիթայ և Եղիսարիթ կուսանք են օգնական
նմա կամ փոքր լուսարարք:

դ. Լանդութեամբ պատմէն կուսանք թէ 'ի Հայաստանոյ
ընդ ժողովրդեանն փոխադրեցան աստ երեք կուսանք՝ Ռ.
ուսուփանայ՝ Թագուհի՝ և Հռիփսիմէ անուամբք (4): Ի մէջ
եկեղեցւոյ Անապատին կան երկու կուսանաց պատկերք, նը.

լարեալ 'ի վերայ կտաւոյ, զորոց առանդութեամբ լուեալ
ի ծերոց՝ պատմեն արգի կուսանք, թէ մինն է պատկեր Սե-
ռուփոսանայ կուսի և Մայրապետի՝ և միւսն թագուհի գործակցի
նորա կամ յաջորդի :

Ե . Միաբանութիւնն կուսանաց կառավարեալ լինէր 'ի-
Մայրապետէ 'ի Յաջորդէ՝ և 'ի խորհրդական գրագրէ, իսկ
յամի 1853, ըստ կարգադրութեանն ներկայ՝ Սրբազան թագ-
դէսոս արք եպիսկոպոս Առաջնորդի՝ յաւելան և վեց հոգա-
բարձուք կարգեալ 'ի նոյն միաբանութենէ կուսանաց :

Սենին զգովելի կարգս տնտեսական կառավարութեան, և
հաստատեալ 'ի վերայ հաւասարութեան սկզբան, օրով չը-
լինելով որոշումն կամ խտիր 'ի միաբանութեանն միջի խա-
ղաղութիւնն 'ի նոսա անխառն շարունակի : Անապատն տայ
զհաց և զկերակուր միաբանութեանն, և յօրժամ ձեռնհաս
լինի բաշխել զըրամս՝ ամի ամի տուեալ լինի միաբանու-
թեանն հանդերձագին սակաւագումար : Իւրաքանչիւր միա-
բանի տան երեսուն լիտր ալիւր վտան տարեկան հացի, և զօր-
հանապազ Անապատն պատրաստելով զկերակուրս բաշխէ ա-
մենեցուն հաւասարութեամբ : Յաղաղս տնական կառավարու-
թեանն երեք տնտեսք են կարգեալ 'ի միաբանից անտի, մինն
է տնտեսապետ և երկուքն օգնական նորա : Ըրդի տնտեսա-
պետն է կոյս Սարրայ կամ Սառան, և օգնականք նորա կոյս
Հաիփսիմէ և կոյս Գայիանէ : Յաշխարհական կանանց ունեն
զմի դոնարան, և զմի խոհարար, և բաց յերկուց անտի չու-
նին զայլ ծառայ կամ զաշխիհն : Փոքր լուսարարն 'ի մէջ
գիշերի զարթուցեալ հարկանէ զկոշնակ (որ նշանաւոր է և
համբաւի հարեալ սակս երկար հարկանելոյն և ձայնին) և
միաբանութիւնն ընդ ձայն կոշնակին հաւաքին յեկեղեցին, և
զոյգ զոյգ կանգնեալ առաջի սեղանոյ՝ առնեն զաղմոսերգու-
թիւն մինչև լրանայ բովանդակ սաղմոսն, և ապա ակիզքն առ-
նեն ինքեանք առնել զժամերգութիւնն ըստ իւրաքանչիւր ա-
ւուրց կարգին, որ և աւարտի նախ քան զծագելն արեւու
կամ 'ի շառագունիլ ծայրիցն լերանց :

Իւրաքանչիւր ոք 'ի միաբանից ունի ձեռագործ , որք
ըստ մեծի մասին են գործել զգուշօյս . յորում ալ արապին՝
մինչ աւարտին զաղօթ իւրեանց և զժամերգութիւն : Առ-
ճառեն զձեռագործս իւրեանց և զնով նոցին հոգան զպէտ
հանդերձից իւրեանց թէ ըմպելաց և թէ ալ անձնական մաս-
նաւոր ծախուց . և եթէ իցեն ձեռնահաս՝ գաւելորդան բաշ-
խեն աղքատ կարօտաւորաց : Մեծ միսթարութիւն է նոցա ջըբ-
հորն զոր ունին , զի ջուր նորա առաւել վճիա պարզութեամբ
և սառնութեամբ քան զջուրս ամենայն ջրհորոց Զուղայու՝
յամառան զովութիւն յոյժ տայ միաբանութեանն : Բազումք
յաղագս ըմպելոյ զջուր 'ի ջրհորոյ անտի յլլով անգամ գնան
յԱնապատն այն յայցիլութիւն ջրհորոյն :

Իւրաքանչիւր միաբան ունի զմի կամ զերկու և ոմանք
յաւելի և սաշակիրտս՝ 'ի մատաղ արիօրգաց , որոց տան 'ի բե-
րան սերտել զփոխս . զեկեղեցական երգս և զսաղմոս : Իւրա-
քանչիւր միաբան գուն գործէ զմի ոք կամ զերկուս 'ի ձեռ-
նասուն աշակերտաց իւրոց առնել կուսակրան . միսթարութիւն
համարելով թողուլ զնոսա զկնի իւրեանց հոգեւոր յիշատակ
ուստի միաբանութիւնն նոցա միշտ է հարուստ ըստ թուոյ :
Յիտ վախճանելոյ միոյ միաբանի , եթէ ինքն ունիցի 'ի պէտ
յուղարկաւորութեանն իւրոյ պատրաստեալ գումար՝ առնեն
նովաւ զծախսն , իսկ եթէ աղքատ իցէ վախճանեալն՝ Առա-
պատն կատարէ՝ զծախս թաղման նորա : Ինչք կամ ստաց-
ուածք միաբանից յետ մահուան իւրեանց՝ Անապատին տե՛-
հականեալ լինին , և ոչ ումեք ազգականացն : Ոչ ընդունին
յուխտ միաբանութեան կամ կուսակրօնութեան զօրիորդս
զաշակիրտեալն ինքեանց նախ քան զլինելն նոցա քանամայ,
զի մի թերութեամբ հասակին ապաշաւ լիցի նոցա յետ զորդ-
բակիցութեան ուխտն ընդունելոյ : Յառաջ քան զժամանակ
առաջնորդութեանն ներկայ Թագդէոս Սրբազան արքեպիս-
կոպոսի , ընդունէին նորընծայքն 'ի կուսակրօնութիւն զը-
րեսին եկեղեցական ոտորին աստիճանս , և խարաղնազդեալ
լեալ համարեալ լինէին 'ի թիւ կրօնաւոր կուսանաց . իսկ
յամի 1851 'ի 29 Սեպտեմբերի արդի Առաջնորդ Սրբազան

Թատդդէոս Եպիսկոպոսն շնորհեաց նոցա զատտիճան աւագ
տարկաւագութեան, պատուէր տալով որպէս տարկաւագ ըս-
պատաւորեւ ի ժամ պատարագի՝ զգեցնելով զշապիկք գպրաց, և
կրելով ի գլուխ զթող սպիտակ :

Յամի 1702, կամ ի Թուականին Աղարիայի 87, եղեալ են
երեսուն և երեք կուսանք միաբանք սոյն Անապատի, որոց
անուանք են, Տալիթայ՝ Մայրապետ, մեծ Մարիամ յաջորդ,
Իսրափսէ, Եղինար, երեք Առավառք, չորս Մարիամք, Տա-
լիթայ, Թագուհի, Գարան, երեք Եղիսարեթք, Արդենի,
Կատան, Աիկլիէ, երկու Հռիփսիմէ, Սողովմէ, Կատարինէ,
Աննայ, Նունիա, Մանիա, Դրիսէս, Փեփրսնիս, Սանդուխտ,
փոքր Առավառք, Սոփիա և փոքր Եղիսարեթ (5) : Իսկ ար-
դի միաբանութիւն նոցա բաղկանայ ի վիշտասան կուսանաց,
որոց անուանք են՝ Եղիսարեթ կամ Զոջ Կոչեցեալ Մայրապետ,
Առավառ Եաջորդ, Լուկիայ՝ Կատարինէ՝ Սանդուխտ՝ Հռիփսի-
մէ՝ և Արդենի Հոգաբարձուք (6), Մանիայ, Սարրայ, Մա-
րիամ, Սանդուխտ, Թեկղի, Եղիսարեթ, Հռիփսիմէ, Տալի-
թայ, և Եղիսարեթ :

Մ. Արդիւնք կամ հասք սոյն Անապատի են 1, ողորմու-
թիւն արքային Պարսից. 2 տոկոս դրամագլխոյ. 3, նուէրք ի-
գիւղորէից. 4, լուսագին. 5, արդիւնք կալուածոց. 6, նուէրք
կամ պարգև բարեպաշտից :

1. Այսեալ ի ժամանակէ Թագաւորութեանն Ֆաթալի-
շահի յամի 1833 մինչև ցայսօր ժամանակի վիճափառ Տէրու-
թիւնն Պարսից շնորհէ նոցա ամի ամի զերեսուն և հինգ Թու-
ման պարգև, որով ապահարկ լինին կալուածք Անապատի
նոցա : Ի շնորհս միաբանութեանն կուսանաց, շնորհէ նոյն-
պէս վիճափառ Տէրութիւնն Պարսից Սրբակրօն Տէր Սարգիս
քահանային Տէր Մատթէոսեան զտարեկան տասն Թուման,
յաղագս լինելոյ նորա երբեմն գրադիր նոյն Անապատի, և
համարեալ լինելոյ քահանայ կուսանաց :

2. Աւին ի Ասլիաթայ ի կառավարութեան Բրիտանիկան
ընկերութեանն Հնդկաստանի հինգ հազար ժապուփի, որ է
կապեալ նուէր հանգուցեալ Աղայ Գէորգայ Մանուկեան.

Ջուղայեցւոյ, սկսեալ 'ի 1827 տարւոյ, որոյ զտարեկան տու-
կոս ընդունեն երկու հարիւր կումպանի ոսփիս, ձեռամբն
եկեղեցւոյն նախաթու Հայոց Նազարէթայ սը եկեղեցւոյ:

11. Ենին դարձեալ 'ի նախաթայ 'ի կառավարութեան Հայոց
եկեղեցւոյն զմի հազար և հինգ հարիւր կումպանի ոսփիս,
որ է կտակեալ գումար հանգուցեալ Տիկին Աննայ Յովհաննէս
Յ. Տէր նարապետի, սկսեալ 'ի 1851 տարւոյ, որոյ տարե-
կան տոկոս ստանան վաթսուն ոսփիս կումպանուոյ:

12. Ենիկէ Մադրասայ եկեղեցւոյ Հայոց, ստանան տարեկան
() ոսփիս, որք են վաշխ կտակեալ գումարոց:

3. Հասանեն նուէրք ալէր՝ իւղոյ՝ պանրի, և շորաթանի
'ի գաւառացն Չարմահալայ՝ Քէրիոյ՝ Բուրվարոյ՝ և ֆեաղա-
ղայ՝ այլ ոչ կարի առաւելութեամբ:

4. Ետաջ քան զԺմնի առաջնորդուն ներկայ Սրբազան
Թաղդէոս արք եպիսկոպոսի ունէին սովորութիւն 'ի տօնա-
խմբութիւնս Ժողովրդոց առաքելոյ զմօմ, և զնալոյ 'ի տօնա-
օրհնել Ժողովրդոց, այլ ներկայ Սրբազան Առաջնորդն
խափանեաց զայնոսիկ, վասնորոյ ամի ամի շրջեցուցանեն 'ի-
Ջուղայ զթուղթ վասն լուսազնոյ, որոյ բովանդակեալ գու-
մարաւ, լինի ծախք լուսավարութեանն եկեղեցւոյ:

5. Կալուածք նոցա են Ղարամէնց՝ Ղարապէլի (7) . մի-
ջի և Տէր Պետրոսէնց այդիք, որք ընդ ամենայն բովանդա-
կին 'ի 18 ջրիք: Վարձու տուեալ լինին յիշեալ կալուածք,
վասնորոյ կապալառութն՝ զկէս մասն վարձուն հազիւ հասու-
ցանեն Անապատին, իսկ վասն կէս մասին՝ տան զմատնահա-
շիւ և զզուլթ ողորմութեան կուսանացն խնդրելով՝ անհա-
տոյց թողուն զմիացորդն, ուստի 'ի կալուածոց ոչ ունին
հիմնաւոր կամ հաստատուն արդիւնս:

6. Ի կարի հարկաւոր դէպս տնական հարկաւորութեան
և ծախուց արձակին զխնդրագիր 'ի Հնդիկս կամ յայլ ու-
րեք առ այս կամ այն ոք բարեպաշտ և ստանան զկարեոր
գումարս նպաստից:

() Դոստափառ Նիկօլայ Նայսրն Ռուսաց յամի 1851 ըստ
Քիշնորդելոյ Կնիազ Դիմետր Իվանիչ Դուլցորուկով Դեպտ:

ին , շնորհաց սոյն Անապատին զ170 Թուման Պարսից :

Խօսքովեան Տէր Ստեփանն մինչ կենդանին էր , առնէր սոցա երբեմն երբեմն շնորհողորմածութեան , մերթ հարկւր և մերթ 5) Թուման գումարօք :

Քաց 'ի վերոյ նշանակեալ արդեանց , ունին իրաւունք արձակելոյ 'ի Հնդիկո հրամանաւ Առաջնորդին Զուղայու բղնապատաստաւաք 'ի խնդիր օգնականութեան ժողովրդոց :

Աւելն և զհաս ուխտադրամոյ՝ ծնունդ օրհնելոյ երեխայոց՝ յուղարկաւ որութեան ննջեցելոց և ժամոյց՝ որք մասնաւոր են յոյժ :

Է . Նշախօս սոյն Անապատի լինի ոչ միայն 'ի պէտս միաբանութեանն , այլ և չքաւոր կանայք՝ որբացեալ աղջկունք աղքատաց և բազում կարօտաւորք ստանան զմիթմարութիւն ողորմածութեամբ Անապատին , վառնորոյ ծանրանայ ծախքն՝ և նուազի գումար արդեանցն , ուստի միաբանութիւնն կենցաղաւորի նեղութեամբ , և երբեմն պարտաւորի անկանիլ 'ի ներքոյ պարտուց : Իսկ եթէ տնական խոհեմ կառավարութիւն նոցա չիցէ զօրավիգ , վաղուքեմն աղքատութիւն և պարտականութիւն շուրջ պատէր զնոքօք :

Ը . Պարոն Մանուկ Եփրանանեան Զուղայեցի այժմ բընակեալ 'ի Սուրբայիտ , յամի 1857 արար խոտուումն բանալոյ 'ի սոյն Անապատի զԴարաց մի վասն Օրիորդաց , ոյր վասն լինի կարգադրութիւն յաշադս յայտմամի բանալոյ զԴարացն զայն :

Թ . Իրդի Սրբազան Առաջնորդն ունի կարի բարեհաճութիւն և շնորհ առ միաբանութիւնն սոյն Անապատի , յաղագրարեհամբաւութեամբ պահելոյ մինչև ցայսօր ժամանակի դանուն և զյարգ միաբանութեանն իւրեանց , վառնորոյ 'ի 20 Օգոստոսի 1855 ամի արար յաղաքս սոյն Անապատի զբարեկարգութեան իմն կանոնադրութիւն ըստ յետագայ կարգին :

Քարեկրօն միաբանութեանն կուսանաց եղիլոց 'ի Զուգայ
'ի սուրբ Կատարինէ Անապատին :

Նուիրի հոգեւոր օրրով ողջոյն օրհնութեան :

Ս'եր Եպիսկոպոսական և Առաջնորդական աշտարակ-
ւորութիւն՝ ըստ որում վասն ամենայն հաւատացեալ հօտին
մեր տեսչութեանն յանձն եղիլոց՝ պատասխանատու է առ
Աստուած, վասն որոյ պարտ համարեցաք հոգեւոր խրատա-
բանութեամբ ձեզ ազդ առնել՝ ձեր կրօնաւորութեանն վե-
րաբերելի նախադրուշութիւնքն՝ զի չլինի թէ աշխարհի
փորձութիւնքն զձեզ ձգեացեն՝ նոյն առիւծոյ բերանն որ ըստ
առաքելոյն բանի՝ շրջի և խնդրէ թէ զո՞ կլանիցէ, և ըստ
աղմոս երգողին կերակուրք նորա միշտ ընտիրքն են :

Յակօբոս Սրբազան Առաքեալն կրօնաւորութեան
համար պատգէս կըզրէ " կրօնաւորութիւն սուրբ և անարատ՝
առ 'ի Աստուծոյ և 'ի Հօրէ՝ այս է . . . անարատ պահել
զանձն յաշխարհէ ,, աշխարհ ըստ որում միշտ մեղաց առար-
կայից ծնող է, և մարդկային մեղաց շարութիւնքն միշտ յա-
րաբերութիւն ունին ժամանակին ընթացից հետ, վասնորոյ
Սրբազան առաքեալն կրօնաւոր եղողներուն համար պատուէր
տուաւ " անարատ պահել զանձն յաշխարհէ ,, : Եթէ մէկ
աղտեղիչ նիւթից որ ոք մարդ անարատ մնալ կըցանկայ՝ այն
նիւթիցն հրաժարելով կըհեռանայ . վասն զի որչափ մերձ մնայ
այն նիւթին՝ նորա աղտեղութեանն էրիցն անարատ մնալ չի
կարող : Այս պատճառի համար Սրբազան Հարք կանոնադրե-
ցին և հաստատեցին զի նոքա որք՝ կրօնաւորութեան վիճակ
կըթրուին իւրեանց կենաց համար, անապատում բնակուին՝
աշխարհիս վայելչութիւններէրիցն հեռանալով, զի կատարուի
առաքելոյ աւանդն " Թէ անարատ պահեցեն զանձն յաշ-
խարհէ ,, :

Յիշեալ Սրբազան Յակօբոս Առաքեալն բաւական չի
համարում կրօնաւորաց միայն անձամբ մնալն 'ի մէջ անապա-

տի, եթէ հոցա միտքն աշխարհի բաներին վերայ զբաղուած լինի, վասնորոյ արտուէր տայ ասելով. « եթէ օքիամիցի կրօնաւոր լինել և ոչ սանձահարկցէ զլեզու իւր՝ այլ զբաղեցուցանից՝ զսիրտն իւր, այնպիսոյն վայրապար է կրօնաւորութիւնն. » քրով ուսուցանումայ թէ կրօնաւորն ոչ թէ միայն սանձամբ այլև բոլորով սրտիւ և մտք պարտի զիսքն հեռացուցանել աշխարհի զբաղմունքներէրից :

Այն Առաքելոյ բանից համեմատ՝ սուրբ Հարքն կանոնադրեցին և հաստատեցին զի կրօնաւոր եղողքն աշխարհային ձեռոյ զգիտան մերկանան և օքեմ կամ սեաւ և մազեղէն հանդերձ զգինուցուն, որ նշան է՝ թէ նոքա աշխարհի զգեստն մերկանալով՝ հեռացան աշխարհի զբաղմունքներէրից, և կրօնաւորութեան զգեստովն իբրեւ որոշեալ համարվեն աշխարհիս մէջն եղող բնակիչներէրից :

Կրօնաւորութիւնն՝ է կամաւորութեամբ նուիրել զանձն՝ ի պաշտօն Աստուծոյ ընդ ամենայն ժամանակս կենաց : Ասան այսր կը պահանջի՝ ուխտադրութիւնն վասն անձնի կամաւոր նուիրման առ Աստուած : Իսկ վասն կատարեալ պահպանելոյ զնոյն վիճակս՝ կը պահանջի ուխտ ազջատութեան, ուխտ օղջախոհութեան և ուխտ հաստատուն մնալոյ ի պատուիրանս Աստուծոյ, մեղքերից և նորին պատճառներէրիցն հրաժարելով :

Երբ՝ որովհետեւ ձեր բարեկրօն միաբանութիւնն կամաւոր ընտրութեամբ ընտրեալ է կրօնաւորութեան վիճակն, ուխտադրեալ է առ Աստուած՝ զուխտն ազջատութեան, օղջախոհութեան և պատուիրանապահութեան, վասնորոյ և մեք սուրբ հարց կանոնադրութեանցն համեմատ՝ հոգեւոր պարտաւորութեամբ մերով և սիրովն Աստուծոյ կարգադրեմք վասն ձեր զյեռազայ կանոնն բարեկարգութեանց :

Ուրաքելոյ նման ասացէք և դուք, մեզ աշխարհ ի խաչ ելեալ է և մեք աշխարհի վասնորոյ զաշխարհս մեռեալ համարելով վասն ձեր՝ միմիայն ձեր Անապատն ընտրեցէք ձեզ տեղի օթագայիւր ընդ ամենայն ժամանակս :

1. Մի շատաշրջկութեամբ ելանիջիք 'ի սուրբ Անապատէն :
 2. Մի 'ի տունս ընտանեաց շատ երթեկեկութիւն արասջիք, զի որ սիրէ զընտանիս՝ զհարս՝ կամ զեղբարս իւր՝ առաւել քան զգործստոս, չէ արժանի քրիստոսին :
 3. Մի մնասջիք 'ի գիշերին արտաքոյ քան զԱնապատն՝ 'ի տունս ընտանեաց մերոց՝ անդ ննջելով, այլ յատաջ քան զմտանիլն արեւու պարտիք ամենեքեան լինիլ 'ի մէջ սուրբ Անապատի՝ իւրաքանչիւր ոք իւր տղութիցն պարտաւելով :
 4. Մի տունց հրաւիրելոյ կամ տունց հոգեւոր հարկին պահանջելոյ երթիջիք 'ի տունս ժողովոցոց :
- Բ. Որպէս 'ի մեղաց խորչելի է, նոյնպէս և նոյն պատճառնէրիցն արժան է զգուշանալ՝ յորոց մեղք կըծնանին, վասն որոյ,
1. Մի պատանի կամ մարդ ոք՝ յաճախ երթեկեկութիւն արացէ 'ի վանս մեր, թէ և ընտանի իցէ մեր :
 2. Մի այր ոք 'ի գիշերի ննջիցէ 'ի մէջ Անապատին, կամ մնացէ 'ի խուցս ուրուք մինչև ցժամն երեկոյիան :
 3. Ընացեալ լիցի դուռն Անապատին ընդ ծագմանն արեւու, փակեցի յետ արեւուն մտանիլոյ :
 4. Մարդ ոք մի մտցէ առանձին 'ի սենեակ ուրուք՝ անդ մնալով և խօսակից լինելով ընդ երկար, այլ թէ ընտանի իցէ և թէ օտարական՝ յետ կէս ժամու տեսութեանն ելանիցէ 'ի սուրբ Անապատէն, և մինչ մտանէ 'ի խուց ուրուք՝ ներկայ լիցին անդ կուսանք երկու :
- Գ. Մտաքին պարկեշտութիւնն՝ է հայելի ներքին առաքինութեանն, վասնորոյ,
1. Մի լինիջիք ընդ միմեանս շատախօս 'ի վերայ դատարկութեան խաղաղայի, այլ փոխանակ այնմիկ, ազութից մերոց պարապիցէք :
 2. Մի երբէք բոկոսն լիջիք ընդ ամենայն ժամանակս՝ թէ 'ի մէջ եկեղեցւոյ թէ 'ի մէջ պարսպի անապատին՝ թէ 'ի սենեակս մեր՝ և թէ յելանիլն 'ի տունէ, այլ ընդ ամենայն ժամանակս լիցի զուլբայ յօտն մեր :

3. Մի իւրք ինչ երևեսցի նշանն մարմնոյ ձերոյ (բաց 'ի յերեսաց և 'ի ձեռաց) վասնորոյ լայնեսցին լանջապանակք ձեր վասն ոչ երևելոյ ստեանց կամ լանջից , երկարեսցին հանդերձք ձեր՝ զի մի երևացի միսն ոտին ձերոյ կամ եզերքն հանդերձից :
4. Նստիլն ձեր և կանգնիլն լիցի այնպիսի սքողանօք՝ զի մի նշանն ինչ անհամեստութեան երևեսցի :
- Դ. Յոր կոչումն կոչեցայք՝ 'ի նմին կացջիք, վասնորոյ,
1. Նստ նախկին սովորականին անխափան կատարեսջիք ըզկարգ գիշերային սաղմոսերգութեանն :
2. Իմենեքեան զարթիջիք 'ի գիշերին 'ի լուել զձայնն կոչնակի՝ և միադումար պատրաստ լիջիք յեկեղեցւոջն վասն աղօթելոյ , այլ 'ի հիւանդացն մի պահանջեսցի այդ՝ որչափ չիցեն ողջացեալ :
3. Ի ցերեկս՝ սաղմոսերգութեան և աղօթից նուիրեսջիք զժամանակ ձեր :
4. Յերեկոյեան ժամերգութեանն՝ նոյնպէս ներկայ լիջիք ամենեքեան, և յետ երեկոյեան ժամերգութեանցն՝ զկնի կէս ժամու ասացիք զխաղաղականն գիշերոյ :
- Ե. Սան փառաւոր կացուցանելոյ զպաշտօնն Աստուծոյ ,
1. Յեկեղեցւոջն զգասակարգութիւնն անխափատ պահեսջիք, առանց յաճախել և մուտ առնելոյ , զի ժամ է պաշտել զՏէր :
2. Մի խօսակից լիջիք անդ ընդ միմեանս , այլ մտադրութեամբ և երկիւղիւն Աստուծոյ կատարեսջիք զաղօթան :
3. Մի մտցէ ոք յեկեղեցին՝ առանց առ դուրսն ձգելոյ ըզփիլոնն :
4. Ըռանց խնայելոյ կամ ճշդելոյ զլուսավառութիւնն եկեղեցւոյ շարունակեօջիք :
- Զ. Որովհետև Անաստատն ձեր շինեալ է 'ի մէջ քաղաքի և ժողովրդոց , և դուք ևս սովորութիւն չէք ունեցեալ իբրև միայնակեաց անաստատական վարիլ , վասնորոյ կարգադրեմք զի երթեկութիւն ձեր եղեցի ըստ յետագայ կարգին :

1. Ստան տեսութեան արեւակից մերձաւոր ընտանեաց ձե-
րոց՝ Թոյլտուութիւն լիցի ձեզ գնալ, յերկու ամիսն մի
անգամ, այլ յորժամ երթալ կամիջիք՝ երեք միաբանք
և ու ընկերակից լիցին ձեզ վասն առաւել ևս պատուոյ
ձերոյ, և մնալն ձեր ՚ի տան ընտանեաց մի երկարեցի
առաւել քան զմի օր, այլ նախ քան զմուտն արեւու ան-
խափան պարտիք մերադառնալ ՚ի սուրբ Անապատն՝
առանց երբէք ՚ի գիշերին մնալոյ արտաքոյ Անապատին:
2. Եթէ հանգէս մկրտութեամբ, Հարսանեաց կամ այլ ու-
րախութեան մինչ իցէ ՚ի տան ընտանեաց ձերոց, միայն
՚ի նոյն աւուրն պարտ է ձեզ գնալ և մնալ անդ իբրեւ
հիւր, զի պատիւ սարկաւազութեան ձերոյ ոչ ներէ
ձեզ իբրեւ անտես կամ իբրեւ տանուտէր վերակացու
լինել աշխարհային գործոց, այլ գնալն ձեր լիցի յառա-
ւօտուն՝ և վերադառնալն ՚ի սուրբ Անապատն նախ քան
զմուտն արեւու:
3. Եթէ ննջեցեալ պատահիցի ՚ի տան ընտանեաց իւրաքան-
չիւր ումեք, Թոյլտամք զի երեք միաբանիւք ՚ի գիշերին
մնասցեն ՚ի տան ննջեցելոյն ոչ վասն տնտեսութեան կամ
վերակացութեան, այլ վասն միտքարելոյ զընտանիան
ննջեցելոյն հոգեւոր խրատաբանութեամբ. իսկ այն մնալն
միայն մի գիշեր եղիցի, և ոչ այլ յաւելի:
4. Եթէ ընտանի ումեք հիւանդ իցէ՝ արժան է գնալ նմա
տեսութիւն՝ այլ ոչ ստէպ ստէպ. և յորժամ երթալ
կամիցին՝ երեք միաբանիւք երթիցին ՚ի աւաթիւ իւ-
րեանց, և առանց ՚ի գիշերին մնալոյ անդ՝ նախ քան ըզ-
մուտն արեւու դարձջիք ՚ի սուրբ Անապատն:
5. Ինտանի ուրուք եթէ կամիցի գալ ՚ի սուրբ Անապատն՝ և
մնալ անդ իբրեւ հիւր, Թոյլտուութիւն լիցի կանանցն
մնալ միայն մի գիշեր, և ՚ի հետեւեալ աւուրն գնալ ՚ի
առանձն իւր, իսկ արք նախ քան զմուտն արեւու պարտ-
ին՝ գնալ ՚ի տուն իւրեանց՝ յառանց յամելոյ ՚ի սուրբ
Անապատին:
6. Կոյս օք եթէ հիւանդանայցէ՝ միաբան քորք նորա խնամ

տարցեն նմա, և ընտանեացն մի լիցի նեղութիւն վասն
զարմանելոյ զհիւանդն, այլ մայր՝ կամ քոյր հիւանդին
կարէ ծնալ առ հիւանդն երկու օր և երկու գիշեր միայն՝
վասն բնական օրով միութարեւոյ զհիւանդն :

7. Իգալ այլազգի իշխանաց 'ի տեսանել զԱնապատն՝ միայն
Մայրապետն և երեք ծերագոյն կուսանք ընկալցին զնա,
իսկ դեռահասակ կուսանք մի երբէք ժրեւոցին յաչս նո-
ցա :

8. Իյո ամենայն կարգադրութիւնք սահմանեցան վասն ամե-
նեցուն առ հասարակ, զի Մայրապետն՝ Զաջորդն և ծե-
րագոյն կուսանքն ինքեանք իսկ հաստատուն պահպա-
նելով զայս ամենայն՝ օրինակ լիցին Խւրեանց փոքրա-
գունից, և փոքրագոյնքն հազանդ եղիցին իւրեանց մե-
ծաւորաց :

Իլաշեցուք զՀոգին սուրբ անպրատ պահել զհոգե-
ւոր միաբանութիւնն ձեր, հաստատուն պահպանել զսուրբ Ա-
նապատն ձեր, սուրբ առնել զկոչումն ձեր, և Աստուծոյ հա-
ճելի կացուցանել զուխտն կրօնաւորութեան ձերոյ, առաքի-
նութեամբ զարգարելով զհոգի ձեր ամենեցուն :

Ընորհք Հոգւոյն սրբոյ ըստ ամենայն բարեաց մասին և ընդ
ամենայն ժամանակս եղիցի ընդ հոգւոյդ ձերում, ամէն :

Ի Զուգայ Թ 'ի 20 Օգոստոսի 1855, և 1304, համար 451 :

Ժ. Ընորհիւն Աստուծոյ, սկսեալ 'ի հիմնարկութենէ օոյն
Անապատի մինչև ցայսօր ժամանակի ոչ է եղեալ վատահամ-
բաւութիւն ինչ յաղագս միաբանից օոյն կուսանոցի, այլ ընդ
ամենայն ժամանակս գովելի հանդիսացեալ է ողջախոհու-
թիւն՝ պարկեշտութիւն և սրբասիրութիւն օոյն միաբանու-
թեան, իսկ յաչս այլազգեաց զարմանալի իմն համարի ուխտն
կուսութեան սոցա, վասնորոյ և պատկառելի է ամենեցուն սո-
ցին միաբանութիւն : Յամի 1780 հրամանաւ վատշուէր բըւ-
նակալին Ալիաղիխանի տարեալ եղին 'ի կուսանաց Անապատե
երկու աղջկունք 'ի լծումն իւրոյ բղջախոհութեան կրից, յո-

բոց մինն էր գուտար Տէր Անդրէաս Քաջանայի, և միւսն
գուտար տափրչի ումնմն, այլ նոքա տակաւին չէին ստացեալ
զկրօնն կուսակեցութեան, այլ էին օրիորդք՝ զանձինս իւր-
եանց ընծայեալ վասն ուխտի կուսութեան: Բաց 'ի բռնաւ ա-
րական գարշութենէ անտի, չեղև այլ էնչ ծագումն վատա-
հասութեան:

(3) ամի 1834 երկու կուսանք 'ի միաբանութենէ աստի մինն
վառվառ անուն գուտար Աւետիկ Սափրչի, և միւսն Ուստիանէ՝
գուտար Պետրոս մոմչոյ, թելագորութեամբ և հրապուրանք
պապական ազգականաց իւրեանց՝ ելեալ յանապատէ աստի
զնացին 'ի վանքն պապականաց, կելով անդ 'ի միասին ընդ
վարդապետին և ընդ երթեւեկ հիւրոց. ուրանօր մեռաւ վառ-
վառն, և յամի 1856 առաքեցաւ Ուստիանէն 'ի Պօլիս 'ի կու-
սանոցն պապականաց:

(1). «Թէ՛ն Խհէ . . . սորէ Մովսէս հոգեւոր Տէր և պա-
«րերգն Բեռնի ոչխարհաց (Էմ Բեռնի Հայոց) նոր արեգունն ծա-
«գեաց և 'ի յերկէրս պարտեց եհաւ, Բաղամ հորդ և սահմանք բերե-
«րանէնց աղլեաց, արանց և հանանց վանք էր հասարակաց, որ և
«Աստուածածտէր հահի խօջոյ Եղիշարին հրամայեաց զհանանց Բեռն-
«աւն, նա իւր հալսլ արքեմօսն շէնեաց, շնորհօր և հարաշու-
«թեմօն Աստուծոյ հիմնարկեաց քաճօր Գերանանիս յանուն սորէ
«հոռնի պարարինէ, և զարդարեալ ջահեւ և լապտերօր արար Գեղի
«պարարագի և Գառնեանութեան անմահ Բագարին բերստաւ . . . ,
Այս արձանագիտ գրեալ 'ի վերայ Գալարածոյ Բշկոյ հոյ և պահի 'ի նոյն
կուսանոցի:

(2). Էլեւելն արյն խօջոյ Եղիշարոս պապ էլ խանապետին Եղիշարոս-
սորէ շէնի յայտ, զի 'ի նոյն արձանագրութեան յետ եկեղեցոյն շէն-
«թեան յայտնելոյ՝ յիշատակի «Աստուած օրհնէ նախ շիօջոյ Եղիշարին
«որ շէնեաց շէնեղեցին իւրեւրով և Գեղեւ Գեղեւրով, և ետ վաղձ և
«յիշատակ եկեղեցոյն Դէն Խաւ՝ Դէն Աւետարան՝ Դէն այսմանարտ, Դէն
«սէնհ՝ Դէն շարլոս՝ Դէն սաղարտ Դէն սաղարտ ծածկոց, երկու-
«մանքն, Դէն սէնհ ոչլուխ:

“ Աստուծո՞ւ Դէն ք հասարակէ, և զէր որքի Նազարեթն քնդորք
“ պահէ ” :

(3) . Աղայ Յոնի Գեորգիանի 'ի հայաստանէ գաղթեալ 'ի խորին
Հնգիւստան 'ի գաղտնէր տալսի ' եղև երևելի շորպետ Հնգիւս
գաղտնէ, և սորոյս զիծ յորդ և զիւրի մնլև ահարկաւ լինել ան-
ոան նորա : Հասարակէր հոանել Յոնի անանեալ լինէր էր, հա-
ստատան 'ի հաստա և սերջ էորեգործութեան, աստի, աս սոյն հա-
սանայ մեմբանութեան շորանիւր շորորո էր մեծատանգ գաղտնոր :
Անխնայեցաւ նո իբրև վեշտաան տօր յառաջ, այլ որքիս նորա ոչ
ընթանալով ընդ շատչ Հօրն Բորեգաղտնութեան՝ վարանցին շնխանութեան
նորա և ինքեան վարանցան հելօր : Անուին նորա Հեղինէ Գաղտնի հոյ
հեղանի՝ շորպետեալ Բորեգաղտնութի :

(4) . Ի նկն գաղտնածոյ արձնագրութեան հոյ յիշատակութեան,
“ Աստուծո՞ւ պաշտի հոյս մեծ Բագահոյ հագոյն՝ Աւերգաշէ Կառար
“ հոյս Ուսանիսան հագոյն Գաղտնի վաղ՝ հանանց վանին մն ճեմեմալ
“ որ Տ՝ խալ ասլալութ, մն պարկեր, քեհնայոյ ”, : (այսինքն գին
“ նորա արծե հեղ հաղար քեան) :

(5) . Ի խորագիր գրեալ 'ի մեմբանութեան հասանայ 'ի Բա-
հան Աղարեոյ 87, և Աստուծոյ Անագործի վանայ :

(6) . Այս Հանգստի Ուրարեանեան էր մաս ևս անդամ Հագա-
թորցոյ, այլ ևս յոմեանն Յոնիւրի 1858 թի 'ի հեկայ պահանցաւ :

(7) . Յարձակագրութեան այնի յիշատակի “ Աստուծոյն սերմի
“ վառեալ և 'ի գնանի շործեալ Աստուծոսէր և Բորեգաղտնայրն
“ Աստուծոյ պաշտի հագի Զնգրի որքի Գորն Աղալան, էր հոման
“ և յոմեանութիւն էր շատխիւրայ (արծաթագին) շորագելէն յօր
“ արգին էր վաղ և յիշատակ էր ծնողոյն ” :

Օայս գրեմ՝ հետեւելով բանիցն Ստեփաննոս երիցու որ է նոյն Հաղարջիբ գեղէն : Իսկ յԱնապատն կռւնց 'ի Զուղայ , իշատկարան ձեռագիր ճառքնորի միոյ այսպէս պատմէ յապագս այնր : « Այս երջանիկ վարդապետս (Դաւիթ եպիսկոպոս Զուղայու) ունէր աշակերտ մի Ստեփաննոս անուն , և սա եպիսկոպոս գոլով և սոցա ունէին աշակերտեալս բազում , և մի աշակերտ անուն գոլով Զոհան , և սա ապրտտամբ գոլով գնաց 'ի Ստամբուլ սակս իշխանութիւն (իմա եպիսկոպոսութիւն) առնելոյ , և առաւ իշխանութիւն 'ի ձեռացն Սրբազան կաթողիկոսի Զակարայ , և եկաւ 'ի Սպահան (յամի 1120 , կամ 1671) և որքա Ստեփաննոսն և Դաւիթն , վասն ինչ պատճառի ետուն 'ի ձեռս Դատաւարաց և զնա տուժեցին տանջանօք , և այս Զոհան նոր վարդապետն 'ի սիբս ելեալ գնաց տաճկացաւ , և բազում չարիս հասոյց վարդապետացն Դաւիթ և Ստեփաննոսի , և զնաց առ թագաւորն (Շահսէման) և եզ զվարդապետն 'ի զընդան , քանզի վից ամիս է որ կան 'ի զընդան , և բազում տուգանս տուեալ են , դեռեւ չեն ազատեալ » :

Ինչպէտ կայ մասնաւոր տարբերութիւն ընդ բանս Ստեփաննոս երիցու և ոյն յիշատակարանի , այլ գոգջիր նոյն են իմաստքն ըստ նիւթոյն :

Բ . Իբրեւ ուրացաւ Զոհան՝ շարախօսեցաւ առաջի Շահսէման թագաւորին և յայտնեաց թէ եկեղեցիք ունին զճիւղարգս ոսկւոյ և արծաթոյ՝ և զրգոեաց զնա թշնամանալ ընդդէմ Հայոց :

Ի թելադրութենէ անտի 'ի նմին ամի հաստատեաց թագաւորն զհարկս 'ի վերայ ամենայն եկեղեցեաց՝ զրելով ըզհրովարտակ յայն սակս , որոյ այս է թարգմանութիւն :

« Հրաման հանրահալ , զի քահանայք և վարդապետք Հայոց որք կան յԱրքայանիս քաղաքն Սպահան և յայլս , զումար չորս հարիւր քսան և չորս թուման 'ի կողմանէ հարկի թանգուզիլ †† տարւոյ՝ (և յամենայն տարւոջ) յեկեղեցեացն Հայոց որք կան յԱսպահան և 'ի սահմանա-կիցսնորա՝ պահանջեցի , ըստ նշանակեալ քանակութեանն »

Քարեկրօն միաբանութեանն կուտանաց եղիլոց 'ի Զուգայ
'ի սուրբ Եստարինէ Անապատին :

Նուիրի հօգևոր սիրով ողջոյն օրհնութեան :

Մեր Եպիսկոպոսական և Առաջնորդական պարտաւորութիւն՝ ըստ որում վասն ամենայն հաւատացեալ հօտին մեր տեսչութեանն յանձն եղիլոց՝ պատասխանատու է առ Աստուած, վասն որոյ պարտ համարեցաք հօգևոր խրատաբանութեամբ ձեզ ազգ առնել՝ ձեր կրօնաւորութեանն վերաբերելի նախազգուշութիւնքն՝ զի շինի թէ աշխարհիս փորձութիւնքն զձեզ ձգեացին նոյն առիւծոյ բերանն որ ըստ առաքելոյն բանի՝ շրջի և խնդրէ թէ զո՞ կլանիցէ, և ըստ սաղմոս երգողին կերակուրք նորա միշտ ընտիրքն են :

Յակորոս Սրբազան Առաքեալն կրօնաւորութեան համար այսպէս կը գրէ՝ « կրօնաւորութիւն սուրբ և անարատ՝ առ 'ի Ստուծոյ և 'ի Հօրէ՝ այս է անարատ պահել զանձն յաշխարհէ », աշխարհ ըստ որում միշտ մեղաց առարկայից ծնող է, և մարդկային մեղաց շարութիւնքն միշտ յարաբերութիւն ունին ժամանակին ընթացից հետ, վասնորոյ Սրբազան առաքեալն կրօնաւոր եղողներուն համար պատուէր տուաւ՝ անարատ պահել զանձն յաշխարհէ . . . : Նիւի մէկ աղտեղիչ նիւթից որ ոք մարդ անարատ մնալ կըցանկայ՝ այն նիւթիցն հրաժարելով կը հեռանայ . վասն զի օրչափ մերձ մնայ այն նիւթին՝ նորա աղտեղութեանն էրիցն անարատ մնալ չի կարող : Այս պատճառի համար Սրբազան Հարք կանոնադրեցին և հաստատեցին զի նօքա որք՝ կրօնաւորութեան յիշակ կը օրոշեն իւրեանց կենաց համար, անապատում բնակուեն՝ աշխարհիս վայելչութիւններէրիցն հեռանալով, զի կատարուի առաքելոյ ասածն՝ « թէ անարատ պահեսցին զանձն յաշխարհէ » :

Յիշեալ Սրբազան Յակորոս Առաքեալն բաւական չի համարում կրօնաւորաց միայն անձամբ մնալն 'ի մէջ անապա-

տի, եթէ նոցա միտքն աշխարհի բաներին վերայ զբաղուած լինի, վասնորոյ պատուէր տայ ասելով. « եթէ ոքիամիցի կրօնաւոր լինիլ և ոչ անձահարկեցէ զլեզու իւր՝ այլ զբաղեցուցանից՝ զսիրտն իւր, այնպիսոյն վայրապար է կրօնաւորութիւնն. և քրով ուսուցանուալ թէ կրօնաւորն ոչ թէ միայն անձամբ այլև բոլորով օրաիւ և մտօք պարտի զիւքն հեռացուցանել աշխարհի զբաղմունքներից ։

[]յն Առաքելոյ բանից համեմատ՝ սուրբ Հարքն կանոնադրեցին և հաստատեցին զի կրօնաւոր եղողքն աշխարհայինն ձեռն զգեստն մերկանան և սքեմ կամ սեաւ և մազերէն հանդերձ զգենուցուն, որ նշան է՝ թէ նոքա աշխարհի զգեստն մերկանալով՝ հեռացան աշխարհի զբաղմունքներից, և կրօնաւորութեան զգեստովն իրրեւ որոշեալ համարվեն աշխարհիս մէջն եղող բնակիչներից ։

Կրօնաւորութիւնն՝ է կամաւորութեամբ նուիրել զանձն՝ ի պաշտօն Աստուծոյ ընդ ամենայն ժամանակս կենաց ։ Ասան այսր կըպահանջի՝ ուխտադրութիւնն վասն անձնի կամաւոր նուիրման առ Աստուած ։ Իսկ վասն կատարեալ պահպանելոյ զնոյն վիճակս՝ կըպահանջի ուխտ աղքատութեան, ուխտ ողջախոհութեան և ուխտ հաստատուն մնալոյ ի պատուիրանս Աստուծոյ, մեղքերից և նորին պատճառներիցն հրաժարելով ։

Իւրգ՝ որովհետեւ ձեր բարեկրօն միաբանութիւնն կամաւոր ընտրութեամբ ընտրեալ է կրօնաւորութեան վիճակն, ուխտադրեալ է առ Աստուած՝ զուխտն աղքատութեան, ողջախոհութեան և պատուիրանապահութեան, վասնորոյ և մեք սուրբ հարց կանոնադրութեանցն համեմատ՝ հոգեւոր պարտաւորութեամբ մերով և օրոնմն Աստուծոյ կարգադրեմք վասն ձեր զոյեապալ կանոնն բարեկարգութեանց ։

Խ. Ի՞նչաքելոյ նման տեսցէք և Դուք, մեզ աշխարհ իւրաքանչիւրէ և մեք աշխարհի. վասնորոյ զաշխարհս մեռեալ համարելով վասն ձեր՝ միմիայն ձեր Անապատն ընտրեցէք ձեզ տեղի օթագայելոյ ընդ ամենայն ժամանակս ։

1. Մի շատաշրջկութեամբ ելանիջիք՝ ի սուրբ Անապատէն :
 2. Մի՛ ի տունս ընտանեաց շատ երթեկեկութիւն արածիք, զի որ սիրէ զընտանին՝ զհարս՝ կամ զեղբարս իւր՝ առաւել քան զգործստոս, չէ արժանի քրիստոսին :
 3. Մի մնացիք ի գիշերին արտաքոյ քան զԱնապատն՝ ի տունս ընտանեաց ձերոց՝ անգննջելով, այլ յառաջ քան զմտանելն արեւու պարտիք՝ ամենեքեան լինիլ ի մէջ սուրբ Անապատի՝ իւրաքանչիւր ոք իւր աղօթիցն պարապելով :
 4. Մի առանց հրաւիրելոյ կամ առանց հոգեւոր հարկին պահանջելոյ երթիջիք ի տունս ժողովրդոց :
- Բ. Որպէս ի մեղաց խորշիւ է, նոյնպէս և նոյն պատճառներիցն արժան է զգուշանալ յորոց մեղք կը ծնանին, վասն որոյ,
1. Մի պատանի կամ մարդ ոք՝ յաճախ երթեկեկութիւն արացէ ի վանս ձեր, թէ և ընտանի իցէ ձեր :
 2. Մի այր ոք ի գիշերի ննջիցէ ի մէջ Անապատին, կամ մնացէ ի խուցս ուրուք մինչև ցժամն երեկոյիան :
 3. Ընտանի լիցի դուռն Անապատին ընդ ծագմանն արեւու, փակեացի յետ արեւուն մտանելոյ :
 4. Մարդ ոք մի մտցէ առանձին ի սենեակ ուրուք՝ անգննալով և խօսակից լինելով ընդ երկար, այլ թէ ընտանի իցէ և թէ օտարական՝ յետ կէս ժամու տեսութեանն ելանիցէ ի սուրբ Անապատէն, և մինչ մտանէ ի խուց ուրուք՝ ներկայ լիցին անդ կուսանք երկու :
- Գ. Որտաքին պարկեշտութիւնն է հայի ի ներքին առաքինութեանն, վասնորոյ,
1. Մի լինիջիք ընդ միմեանս շատախօս ի վերայ դատարկաբանութեան առարկայի, այլ փոխանակ այնմիկ, աղօթից ձերոց պարապեցէք :
 2. Մի երբէք բոկոտն լիջիք ընդ ամենայն ժամանակս՝ թէ ի մէջ եկեղեցւոյ թէ ի մէջ պարսպի անապատին՝ թէ ի սենեակս ձեր՝ և թէ յելանելն ի տանէ, այլ ընդ ամենայն ժամանակս լիցի դուլբայ յոտն ձեր :

3. Մի իւրք ինչ երևեսցի նշանն մարմնոյ ձերոյ (բաց ՚ի յե-
րեսաց և ՚ի ձեռաց) վասնորոյ լայնեսցին լանջապանակք
ձեր վասն ոչ երևելոյ օտեանց կամ լանջից , երկարեա-
ցին հանդերձք ձեր՝ զի մի երևացի միան օտին ձերոյ
կամ եզերքն հանդերձից :
4. Եւստին ձեր և կանգնիլն լիցի այնպիսի սքողանօք՝ զի մի
նշան ինչ անհամեստութեան երևեսցի :
- Դ. Յոր կոչումն կոչեցայք՝ ՚ի նմին կացջիք, վասնորոյ,
1. Իստ նախկին սովորականին անխափան կատարեսջիք ըզ-
նարզ գիշերային սաղմոսերգութեանն :
 2. Իմենիքեան զարթիջիք ՚ի գիշերին ՚ի լսել զձայնն կոչ-
նակի՝ և միազումար պատրաստ լիջիք յեկեղեցւոջն
վասն աղօթելոյ, այլ ՚ի հիւանդացն մի պահանջիցի
այդ՝ որչափ չիցեն ողջացեալ :
 3. Ի ցերեկս՝ սաղմոսերգութեան և աղօթից նուիրեսջիք
զժամանակ ձեր :
 4. Յերեկոյեան ժամերգութեանն՝ նոյնպէս ներկայ լիջիք
ամենեքեան, և յիտ երեկոյեան ժամերգութեանցն՝ զկնի
կէս ժամու ասասջիք զխաղաղականն գիշերոյ :
- Ե. Սան փառաւոր կացուցանելոյ զպաշտօնն Աստուծոյ,
1. Յեկեղեցւոջն զդասակարգութիւնն անխափատ պահեսջիք,
առանց յաճախել և մուտ առնելոյ, զի ժամ է պաշ-
տել զՏէր :
 2. Մի խօսակից լիջիք անդ ընդ միմեանս, այլ մտադրու-
թեամբ և երկիւղիւն Աստուծոյ կատարեսջիք զաղօթան :
 3. Մի մտցէ ոք յեկեղեցին՝ առանց առ դուրսն ձգելոյ ըզ-
փիլոնն :
 4. Իռանց խնայելոյ կամ ճշդելոյ զլուսավառութիւնն եկե-
ղեցւոյ շարունակեսջիք :
- Զ. Որովհետեւ Անաստատն ձեր շինեալ է ՚ի մէջ քաղաքի և
ժողովրդոց, և դուք ևս սովորութիւն չէք ունեցեալ
իբրև միայնակեաց անաստատական վարիլ, վասնորոյ
կարգադրեմք զի երթեկութիւն ձեր եղիցի ըստ յե-
տազայ կարգին :

1. Ստան տեսութեան արենակից մերձաւոր ընտանեաց ձեռոց՝ Թոյլտուութիւն լիցի ձեզ գնալ յերկու ամիս մի անգամ, այլ յորժամ երթալ կամիջիք՝ երեք միաքանիս և քնկերակից լիցին ձեզ վասն առաւել ևս պատուոյ ձերոյ, և մնալն ձեր ի տան ընտանեաց մի՝ երկարեացի առաւել քան զմի օր, այլ նախ քան զմուտն արեւու անխափան պարտիք վերադառնալ ի սուրբ Անապատն՝ առանց երբէք ի գիշերին մնալոյ արտաքոյ Անապատին:
2. Եթէ հանդէս մկրտութեան, Հարսանեաց կամ այլ ուրախութեան մինչ իցէ ի տան ընտանեաց ձերոց, միայն ի նոյն աւուրն պարտ է ձեզ գնալ և մնալ անդ իբրև հիւր, զի պատիւ տարկաւագութեան ձերոյ ոչ ներէ ձեզ իբրև անտես կամ իբրև տանուտէր վերակացու լինել աշխարհային գործոց, այլ գնալն ձեր լիցի յառաւօտուն՝ և վերադառնալն ի սուրբ Անապատն նախ քան զմուտն արեւու:
3. Եթէ ննջեցեալ պատահիցի ի տան ընտանեաց իւրաքանչիւր ումեք, Թոյլ տամք զի երեք միաքանիւք ի գիշերին մնացին ի տան ննջեցելոյն ոչ վասն տնտեսութեան կամ վերակացութեան, այլ վասն միտքարելոյ զընտանին ննջեցելոյն հոգևոր խրատաքանութեամբ. իսկ այս մնալն միայն մի գիշեր եղիցի, և ոչ այլ յաւելի:
4. Եթէ ընտանի ումեք հիւանդ իցէ՝ արժան է գնալ նմա տեսութիւն՝ այլ ոչ ստէպ ստէպ. և յորժամ երթալ կամիցին՝ երեք միաքանիս երթիցեն ի պատիւ իւրեանց, և առանց ի գիշերին մնալոյ անդ՝ նախ քան ըզմուտն արեւու դարձջիք ի սուրբ Անապատն:
5. Ընտանի ուրուք եթէ կամիցի գալ ի սուրբ Անապատն և մնալ անդ իբրև հիւր, Թոյլտուութիւն լիցի կանանցն մնալ միայն մի գիշեր, և ի հետեւեալ աւուրն գնալ ի տանն իւր, իսկ արք նախ քան զմուտն արեւու պարտին՝ գնալ ի տուն իւրեանց՝ խաանց յամելոյ ի սուրբ Անապատին:
6. Երբ որ եթէ հիւանդանայցէ՝ միաքանիս քորք նորա խնամ

տարցեն նմա, և ընտանեացն մի լիցի նեղութիւն վասն զարմանելոյ զհիւանդն, այլ մայր՝ կամ քոյր հիւանդին կարէ ձեալ առ հիւանդն երկուօր և երկու գիշեր միայն՝ վասն ընական սիրով միութարելոյ զհիւանդն :

7. Իգալ այլազգի իշխանաց՝ ի տեսանել զԱնապատն՝ միայն Մայրապետն և երեք ծերագոյն կուսանք, ընկալցին զնա, իսկ դեռահասակ կուսանք մի երբէք թրևեցին յաչս նոցա :

8. Իյս ամենայն կարգադրութիւնք սահմանեցան վասն ամենեցուն առ հասարակ, զի Մայրապետն՝ Զաջորդն և ծերագոյն կուսանքն ինքեանք իսկ հաստատուն պահպանելով զայս ամենայն՝ օրինակ լիցին իւրեանց փոքրագունից, և փոքրագոյնքն հազանդ եղիցին իւրեանց՝ մեծաւորաց :

Իշաչեացուք զՀոգին սուրբ անպրատ պահել զՀոգեւոր միաբանութիւնն ձեր, հաստատուն պահպանել զսուրբ Անապատն ձեր, սուրբ առնել զկոչումն ձեր, և Աստուծոյ հաշիւի կացուցանել զուխան կրօնաւորութեան ձերոյ, առաքինութեամբ զարդարելով զՀոգի ձեր ամենեցուն :

Ընորհք Հոգւոյն սրբոյ ըստ ամենայն բարեաց մասին և ընդ ամենայն ժամանակս եղիցի ընդ հոգւոյդ ձերում, ամէն :

Ի Զուղայ ԹՎ ՚ի 20 Օգոստոսի 1855, և 1304 : համար 451 :

Ժ. Ընորհիւն Աստուծոյ, սկսեալ ՚ի հիմնարկութենէ սոյն Անապատի մինչև ցայսօր ժամանակի ոչ է եղեալ վատահամբաւութիւն ինչ յաղագս միաբանից սոյն կուսանոցի, այլ ընդ ամենայն ժամանակս գովելի հանդիսացեալ է ռդջախահոլութիւն՝ պարկեշտութիւն և սրբասիրութիւն սոյն միաբանութեան, իսկ յաչս այլազգեաց զարմանալի իմն համարի ուխտան կուսութեան սոցա, վասնորոյ և պատկառելի է ամենեցուն սոցին միաբանութիւն : Յամի 1780 հրամանաւ վատշուէր բռնակալին Ալիաղլիխանի տարեալ եղին ՚ի կուսանաց Անապատի երկու աղջկունք ՚ի լծումն իւրոյ բղջախահոլութեան կրից, յո-

րոց մինն էր դուռտը Տէր Անդրէաս Քաջանայի, և միւսն
դուռտը սափրչի ումնն, այլ նոքա տակաւին չէին ստացեալ
զկրօնն կուսակեցութեան, այլ էին օրիորդք՝ զանձինս իւր-
եանց ընծայեալ վասն ուխտի կուսութեան: Բաց ՚ի բռնաւ Ե-
րական գարշութենէ անտի, չեղև այլ ինչ ծագումն վատա-
համբաւութեան:

Էջամի 1834 երկու կուսանք ՚ի միաբանութենէ աստի մինն
վառվառ անուն դուռտը Աւետիկ Սափրչի, և միւսն Ուստիանէ՝
դուռտը Պետրոս մոմչոյ, թելադրութեամբ և հրապուրանօք
պապական ազգականաց իւրեանց՝ ելեալ յանապատէ առտի
զնացին ՚ի վանքն պապականաց, կելով անդ ՚ի միասին ընդ
վարդապետին և ընդ երթեւեկ հիւրոց. ուրանօր մեռաւ վառ-
վառն, և յամի 1856 առաքեցաւ Ուստիանէն ՚ի Պօլիս ՚ի կու-
սանոցն պապականաց:

(1) . « Թե՛ն Խոջէ . . . սուրբ Մովսէս հոգեւոր Տէր և պա-
« րերգն Ռեւոյն աշխարհաց (Եմ Ռեւոյն Հայոց) և որ արեգակն ծա-
« րեաց և ՚ի յերկիրս պարսէց եհաւ, Եղեւ իւր գ և սահմանք բերե-
« րանէնց ուղղեաց, արանց և հանանց վանք ըր հաստատեաց, որ և
« Աստուածաւոր հանի խօջոյ Եղեւաւորին հրահայեաց զհանանց Ռեւո-
« րան, և աւեր հաւել որդեմբին շինեաց, շնորհօք և իւրօղո-
« թեմբն Աստուծոյ հեմարկեաց քաճօր քերականիւն յանան սուրբ
« հոստին Աստուրեմն, և շարքորեալ ջահեւ և լապտերօք արար քեզի
« պատարագի և քառաբանութեան անհայ թագաւորին բերպարե . . . ,
Այս արհամարգի գրեալ ՚ի վերայ գաւարածոյ Բշկոյ հոյ և պահի ՚ի նոյն
հոստեոցի :

(2) . Էլիսէն ունի խօջոյ Եղեւաւորս պապի շինարարեմն Եղեւաւոր-
ստի Էլիսէ յայտ. զի ՚ի նմին արհամարգութեան յեւ Էլիսէոցոյ շին-
թեան յայտնելոյ՝ յիշատակի « Աստուած օրհնէ նախ շինարարն
« որ շինեաց շինեղեղին իւրեւրով և քառա. քերակն, և եւ վաղ և
« յիշատակ ելեղեղոյն Ռեւ խոջ՝ Ռեւ Աստուրան՝ Ռեւ յայտնաւորս, Ռեւ
« անեհ՝ Ռեւ շարքոյն՝ Ռեւ սուրբ քեզ աստուծոյ ծածկոց, երկ-
« ւ հաւան, Ռեւ անհայ աշխարհ :

“ Աստուծո ղին Եւ Կարացանէ, և զէր որդի Նազարէթն քեօրէ
 “ պահէ ” :

(3) . Աշոյ Յոնի Գեորգիանն 'ի Կայսարանէ Գաղթեալ 'ի Խորին
 Հնդկաստան 'ի Գաղթեալ Կարգի ' եղև երևելի շորագետ Հնդկի Բա-
 Գաստի, և ասոյն զիծ յորդ և զիծի ղին և ասորիս լինել ան-
 ասան նորա : Հասարակագոր կանել Յոնի անասնեալ լինել էր, Կաս-
 րաստան 'ի Կաստրա և անոր խորեգործութեան, ասորի, ասոյն կաս-
 անաց ղեալանութեան շորանիցի զորոս էր ղիծասանի Գաղթոր :
 ղիծանեցաւ նո ի բրն վեշտասան ասոր յասան, այլ որդիս նորա ոչ
 ղիծանալով ղիծ շատ ղորն Բորեգաշտութեան՝ վարեցին ղիծանութեան
 նորա և ինքեան վարեցան կիւս : Աստուծո նորա Հեղինէ Կահանն կայ
 կեկտանի՝ զորդորեալ Բորեգաշտութեան :

(4) . Ի ղին Գաղթածոյ արձնագործութեան կայ յեշտանութեան,
 “ Աստուծո ղիծի կայ ղիծ Բագահայ Կահայն՝ Աստուծոյ ղիծ Կահայ
 “ կայ Ուսանիցանէ Կահայն Կահայն վալի վալի կանանց վալիսն ղին յեշտանութեան
 “ ար ղիծ Կահայն Կահայն, ղին Կահայն, ղին Կահայն ” : (այսինքն Գին
 “ նորա արձե կեկ Կահայն Կահայն) :

(5) . Ի Խորագիտ Գրեալ 'ի Բագահայնէ կասանաց 'ի Բագահայն-
 կանէ Աշոյ 87, և աս Աստուծոյ Աստուծոյ վալի :

(6) . Այս Հանգիսի Մարտիրոսեան էր Բագահայն և անոր Հագ-
 Բորցոս, այլ և յոսեանն Յանգի 1858 թի 'ի կեկաց Կահայն :

(7) . Յորցանագործութեան այսինքն յեշտանի “ Աստուծոյն անոր
 “ վալի և 'ի Գահայն ղիծեալ Աստուծոսէր և Բորեգաշտ այրն
 “ Աստուծոյ ղիծի Կահայն Կահայն որդի Գորն Աշոյն, էր Կահայն
 “ և յոսեանն էր էր ղիծ (արձագիտ) ղիծեալ և Կահայն
 “ Կահայն էր վալի և յեշտանի էր Կահայն ” :

Օայս գրեմ՝ հետեւելով բանիցն Ստեփաննոս երիցու որ է
 ինոյն Հաղարջիբ գեղջէ : Իսկ յԱնապատն կուսնց ՚ի Զուղայ,
 յիշատակարան ձեռագիր ճառքնորի միոյ այսպէս պատմէ յա-
 զագոս այնր : « Այս երջանիկ վարդապետս (Դաւիթ Եպիսկո-
 « պոս Զուղայու) ունէր աշակերտ մի Ստեփաննոս անուն, և
 « սա Եպիսկոպոս գոլով և ոոցա ունէին աշակերտեալս բա-
 « զուամ, և մի աշակերտ անուն գոլով Յոհան, և սա ապրս-
 « տամբ գոլով գնաց ՚ի Ստամբոլ սակս իշխանութիւն (իմն
 « Եպիսկոպոսութիւն) առնելոյ, և առաւ իշխանութիւն ՚ի-
 « ձեռացն Սրբազան կաթողիկոսի Զակորայ, և Եկաւ ՚ի Սպա-
 « հան (յամի 1120, կամ 1671) և սոքա Ստեփաննոսն և
 « Դաւիթն, վասն ինչ պատճառի ետուն ՚ի ձեռս Դատաւո-
 « րաց և զնա տուժեցին տանջանօք, և այս Զոհան նոր վար-
 « դապետն ՚ի սիքս ելեալ գնաց տաճկացաւ, և բազում չարիս
 « հասոյց վարդապետացն Դաւթի և Ստեփաննոսի, և զնաց
 « առ Թագաւորն (Շահսլէման) և եզ զվարդապետն ՚ի զըն-
 « դան, քանզի վեց ամիս է որ կան ՚ի զընդան, և բազում
 « տուգանս տուեալ են, դեռես չեն ազատեալ » :

Ինչպէս կայ մասնաւոր տարբերութիւն ընդ բանս Ստե-
 փաննոս երիցու և ոյն յիշատակարանի, այլ գոգջիւր նոյն են
 իմաստքն ըստ նիւթոյն :

Բ. Իբրեւ ուրացաւ Զոհան՝ շարախօսեցաւ առաջի Շահ-
 սլէյման Թագաւորին և յայտնեաց թէ եկեղեցիք ունին զճոխ
 զարգօ ոսկւոյ և արծաթոյ՝ և զրդռեաց զնա թշնամանալ
 ընդդէմ Հայոց :

Ի Թելադրութենէ անտի ՚ի նմին ամի հաստատեաց Թա-
 գաւորն զհարկս ՚ի վերայ ամենայն եկեղեցեաց՝ զրեւով ըզ-
 հրովարտակ յայն սակս, որոյ այս է Թարքմանութիւն :

« Հրաման հանրահաղ, զի Քահանայք և Վարդապետք
 « Հայոց որք կան յԱրքայանիստ քաղաքն Սպահան և յայլս,
 « գումար չորս հարիւր քսան և չորս թուման ՚ի կողմանէ
 « հարկի Թանգուզիլ ԴԴ տարւոյ՝ (և յամենայն տարւոջ)
 « յեկեղեցեացն Հայոց որք կան յԱսպահան և ՚ի սահմանա-
 « կիցսնորա՝ պահանջեցի, ըստ նշանակեալ քանակութեանն

« որք 'ի ներքոյ գրեցան յանուն իւրաքանչիւր եկեղեցեաց ,
 « և յանձնեցի այն գմբ գանձարանին Տէրուն , ստանալով
 « 'ի նմանէ զանգորբագիր : Գիւանադպիրք Տէրութեան՝ զա-
 « ռացեալն գումարն քաժանեսլիք 'ի վերայ Քաջանայից և
 « վարդապետաց ըստ նշանակեալ կանոնին , որ թէ ոչ կատա-
 « րեցի , պաշանջեցի ստիպով , » : Գրեցաւ յամենան Սա-
 « ֆար , յամի 1085 , (1671) :

Յօդոհան , եկեղեցիէ հին Զաւրայա

Ղանքն Ամենափրկչի	Թուման	50 :
Սէյդանի եկեղեցի , 1	»	20 :
Սուրաբէնց , 2	»	25 :
Խօջեմալէնց , 3 'ի Մէդան Թաղի	»	6 :
Խօջայ Աւետքի , 4	»	15 :
Խօջայ Նաղարէնց , 5	»	12 :
Խօջայ Կարապետի , 6	»	14 :
Խօջայ Միրան , 7	»	8 :
Խօջայ Շահվէլէնց , 8	»	20 :
Խօջայ Ղարիբ , 9	»	20 :
Խօջայ Ղահրամանց , 10	»	30 :
Սուրբ Յովհաննէս , 11	»	10 :
Օհանայ վանք	»	5 :
Կուսանաց վանք	»	30 :

265 :

Եկեղեցիէ նոր Զաւրայա :

Յակոբջան , 12	15 :
Մեծ տ Սամրդուղ , 13	12 :
Խօջանէնց , 14	6 :
Սէյդանի սուրբ Յակոբ , 15	5 :
Խօջայ Աւետէնց կից տան , 16	5 :
Քիւսանայի , 17	5 :

48 :

Չամախիրս	գեղջ	2:
Վաշկերիզ	"	1:
Սուդի զանկ	"	1:
Վէյինով	"	1: 4:
Չայլուայ	"	1:
Փերալէ	"	1:
Ղուբաճարայ	"	4:
Լնաֆշ	"	3:
Բոսք	"	2:
Վարմշան	"	2:
Շալրավայ	"	1: 5:
Խօսրովապատ	"	1: 5:
Մուրատխանի	"	1:
Սեվերիցի	"	1:
Սանխօշ	"	2:
Չէշմիառայ	"	1:
Սանի	"	1:
Շարիֆայ	"	1:
Չարբաղ	"	1:
Շալֆարունակ	"	1:
Չարթաղ	"	1:
Վերթ	"	2:
Շահբուլաղ	"	1:
Սհանակ	"	1:

43 . 4:

Ղուբաճ հին ջուղայու եկեղեցեաց հարկի.	.	.	265:	"
Ղուբաճ նոր ջուղայու եկեղեցեաց հարկի	.	.	48:	"
Ղուբաճ Փէրիու գաւառի ևս ևս	.	.	67:	6:
Ղուբաճ Բուրվարու ևս ևս	.	.	43:	4:

Ղուբաճ . . . 424: "

Գ. ԸՆԴՀԱՐԿԱՄՈՒԹԻՒՆ ԵՂԷ ԿԱՐԻ ՄԵՍՈՒԹԻՄ ՍԱԿՍ
ՋԵՂԵՂԱՅՈՒԼ, նախ՝ զի ոչ միայն գումար հարկին 424 թուման
վճարեալ լինէր, այլ ընդ տասնորդին և՛ ընդ այլ ծախուցն
ի պէտք արքունի հարկահանիցն, այն գումար ժամանէր
9800 թուման, երկրորդ՝ զի բազում ծախսարարութիւնք ե-
ղին յաղագս հանելոյ զհրովարտակս սակս խափանելոյ զայն,
այլ յետ ստանալոյ հրովարտակին՝ դարձեալ լինէր պահան-
ջումն այնոր՝ և ի գերեւ ելանէին ծախսարարութիւնքն, և
երրորդ՝ զի բազում կաշառք տուեալ լինէին նախարարաց
յաղագս դրարիս խօտելոյ առաջի թագաւորին զի բարձցի այն
հարկատուութիւն, այլ յաջորդք Շահսէյման թագաւորի
յաւէտ իւրեանց օգտից քան թէ ժողովրդախնամ իրաւաւի-
րութեան ուշ ունելով՝ պահանջէին զայն հարկ իբրեւ իրա-
ւունք կանոնաւոր հարկի ըստ սահմանելոյն նախորդ թագա-
ւորաց :

Կարգեմ ի ներքոյ զթարքմանութիւնս քանի մի հրովար-
տակաց ըստ այնմ մասին տուեցելոց ի Շահսուլթան Հօսէյնէ :

Ը.

« Հրաման հանրահռչակ, այն թէ՛ օրովհետեւ յառաջ
« քան զայս ի ժամանակս թագաւորութեանն Հօրն իմոյ
« (արքայութեանն արժանացելոյ որոյ ի գերեզման լոյս
« ծագեցի) զհարկս եկեղեցեացն Ջեղայու (18) թողեալ
« էր յապահարկութեան, և երկրորդապէս եղեալ էր տնո-
« րէնութիւն զի ըստ կարգի միւս եկեղեցեացն՝ ստացի հարկն
« նոցա, և յայսմիկ ժամանակի թախանձարար աղաչեցաւ և
« խնդրեալ եղև՝ թէ օրովհետեւ հիմ Ջեղայ յամենայն տարի
« վճարեալ է, և օգոստոսիառուհի Հանին իմ խնդ-
« րեաց զի զհարկս նոյն եկեղեցեաց ըստ առաջնոյ կարգին
« բաշխեցի, յայն սակս ի շնորհս յարդելի միջնորդութեան
« Թագուհւոյն իսկզբանէ ինն ամսոյ լուիլ (19) տարւոյ ըզ-
« հարկս յիշեալ եկեղեցեացն բաշխելով՝ տնօրինեմք զի մի
« պահանջեցիք : Մեծ Դիւանագլխիք զայս հրովարտակ

“ Ի հաստատուն Դիւանական մատեանն օրինակեցիք , ըզ-
 “ հարկս յիշեալ եկեղեցեացն մի ևս պահանջեցիք , և ար-
 “ ժանի հսադանգութեան համարեցիք զայս արգելական
 “ հրաման : Գրեցաւ յամսեանն զիջութիւն հարամ , յամի 1111
 “ (1695) :

Բ .

“ Հրաման հանրահռչակ , զի ըստ անվախճան արքայական
 “ շնորհացն եղելոյ վասն վարդապետաց՝ Քահանայից՝ Թա-
 “ ղապետաց և Ժողովրդականաց հին Զուղայու Սպահանայ .
 “ հարկն եկեղեցեաց յիշեալ մասին որ պարգևեցաւն յառաջ
 “ քան զայս , և դարձեալ հրամանաւ հրովարտակի տնօրինե-
 “ ցաւ զի ստասցի , վերստին՝ ի սկզբանէ 7 ամսոցն թանգու-
 “ զիւ տարւոյ ի շնորհս գլխոյ Թաղաւորի՝ բաշխեցաւ , և
 “ հրամայեմք զի յետ այսու սակս հարկի յիշեալ եկեղեցեաց
 “ ի վարդապետաց՝ ի Քահանայից և ի Թաղապետաց յի-
 “ շեալ Զուղայու ոչինչ պահանջեցեն , և յայն սակս մի նե-
 “ ղեցեն , այլ զգրիչ և զքայլ ամփոփեալ կարճեցեն :
 “ Բարձրապատիւ Ամիրախօռբաշի սասիկան Զուղայու ,
 “ հաստատուն իմասցիք զ՝ ի սմա գրեալն , և զհարկս եկե-
 “ ղեցեացն ըստ առաջնոյ պարգևաքաշի տնօրէնութեանն՝
 “ բաշխեալ համարեցիք , և մի թոյլ տաջիք ումեք յայն
 “ սակս զնեղութիւն հասուցանել վարդապետաց՝ Քահանա-
 “ յից և Թաղապետաց Զուղայու , և ծանիջիք զայս հրա-
 “ ման անդիմագարձ հակառակելոյ , զի լինելոց է առիթ պա-
 “ տուհասից , վասնորոյ զգուշութեան պէտք են : Դիւանա-
 “ ղայիրք մեծի Տէրութեան զգրեալն ի սմա ի վաւերական
 “ Դիւանական մատեանն ձեր օրինակեցիք , և ըստ այսմ մա-
 “ սին մի ևս արասցիք զպահանջումն :

“ Գրեցաւ յերկրորդ ջամադիօլ , յամի 1119 , (1703) :

Գ .

« Զրաւման հանրահռչակ , առ այն որովհետեւ քահանայք
 « նոր Զուղայու՝ Փէրիու՝ Բուրվարու՝ և Գեանդմանու և այ-
 « լոց գաւառաց քաղաքիս Սպահանայ , աղաչեցին մերում վե-
 « հափառութեան , զի 'ի ժամանակս հանգուցեալ թագաւո-
 « րաց ոչ է եղեալ կարգ և կանոն դնելոյ զհարկս 'ի վերայ
 « եկեղեցեաց հայոց , և յառաջ քան զայս առ նախանձու և
 « ըստ թելադրելոյ թշնամեաց , մանաւանդ ըստ սադրելոյնո-
 « րահաւատ Ը.իխմամէնի ԿԿԿ (որ էր 'ի միաբանից Ե.Զմիածնի
 « և թշնամեցեալ էր ընդ ժողովրդեան Հայոց) սահմանա-
 « դրեցաւ հարկ վասն եկեղեցեաց Հայոց : Եւստ այնորիկ մինչ
 « յայտնի եղև բարձրագոյն Դիւանին՝ թէ յիշեալ գործննո-
 « րահաստատ է , թողութիւն շնորհեցւ նոյն հարկն , այլ վե-
 « րըստին հաստատեցւ հարկն այն՝ և պահանջեցաւ այն յեկե-
 « ղեցեաց զի վճարեցի , որոյ աղագաւ բաղումք 'ի պատճառս
 « հարստահարութեան ծաքայից ոստիկանաց՝ փախուցեալ
 « գնացին 'ի սահմանս օտար Տէրութեանց , վասն այնր'ի նե-
 « ղին վիճակ անկանելով գործոյնոցա աղաչեցին զի հարկն
 « եկեղեցեաց շնորհիւ արքայական բարեգթութեան թող-
 « ցի , զի ըստ աւուրցն առաջնոց հանգիստ եղիցին : Եւ զնա-
 « խարարս միջնորդ արկեալ էին զի ըստ վաղնջուց կարգին
 « շնորհեցի հրովարտակ վասն աղատութեան հարկաց եկե-
 « ղեցեաց , ուստի որովհետեւ յիշեալ գործն չէր յաւուրց
 « առաջին թագաւորաց՝ անվաւեր է , վնայ 'ի Ելանիլ տար-
 « ւոյ զհարկս նոր Զուղայու եկեղեցեաց և այլոց գաւառացն
 « Սպահանայ աղատութիւն շնորհեցաք , զի յայսմհետէ ըստ
 « սահմանագրեալ կարգին վեհափառ Ըահաբասայ յանդոր-
 « ութեան եղիցին , և պարապիսցին յաղօթս վասն հաստա-
 « տութեան յաւիտենական Աթոռոյ Տէրութեանն :

« 'Իիւանադպիրք մեծագոյն Դիւանի , զհրաման հրովար-
 « տակիս հաստատուն համարեցիք , և 'ի Տէրութե տումարս
 « օրինակեցիք , և յայսմհետէ մի ևս պահանջեցի (հրով-

“ արտակ) ասկա այնր : Գրեցաւ յառաջնում բէքիսլ ամսոյ ,
 “ յամի 1125 . (1709) :

“ Գ .

“ Հրաման հանրահռչակ , թէ որովհետեւ յառաջին ամսն
 “ վասն հարկի եկեղեցեաց հին և նոր Զուղայու և տաճաւ .
 “ նակից գաւառացն Փէրիս , Բուրվարու , Գեանդիմանայ և
 “ այլոց գաւառաց Սպահանայ 'ի Դիւանական տումարո հարկ
 “ ինչ ոչ գոյ հաստատեալ , այլ միջոց մի յառաջ զըպար-
 “ տութեամբ թշնամեաց՝ մանաւանդ Էիթմուլէն անուոն նորա-
 “ հաւաստի տաճանեցաւ հարկ վասն իւրաքանչիւր եկեղե-
 “ ցեաց , և յետ այնորիկ վարդապետք՝ քահանայք և ժողո-
 “ վըդականք յիշեալ կողմանց՝ աղաչեալ էին թէ յիշեալ տ-
 “ ուարկայն է նորայարմար , ուստի ըստ թախանձանաց նո-
 “ ցա 'ի շնորհս արքայական բարեշնորհութեան բաշխեցաք
 “ նոցա զգումար նոյն հարկի , սակայն եկրորդապէս և վե-
 “ րըստին անգրէնութեամբ , 'ի ղուիլ 1127 ամի՝ յիշեալ գու-
 “ մարն հասեալ եղև գանձարանին Տէրութեան , և եղև հա-
 “ տուցումն այնր առ գանձապետն : Այլ յայտմ . ժամանակի
 “ միւսանդամ՝ Զաքարիայ քեալանթար՝ վարդապետ՝ թա-
 “ ղապետք և քահանայք հայոց Զուղայու աղաչեցին և
 “ խնդրեցին , զի յիշեալ գումար հարկին թողցի , յայն սակա
 “ արքայական շնորհածութեամբ պարգևեցաք յիշեալ ժո-
 “ ղովրդոցն զգումար հարկին նշանակեալ եկեղեցեացն , և
 “ 'ի շնորհս գլխոյ թագաւորի հրամայեցաք զի յետ այսու ըստ
 “ այնմ մասին մի եղեցի պահանջումն 'ի նոցանէ : Բարձրա-
 “ պատիւ գանձապետք , զգումար յիշեալ հարկին 'ի հաշուոյ
 “ ձերոյ արտահանիջիք , և ըստ այնմ մասին մի պահանջե-
 “ յիք : Դիւանադպիրք մեծի և բարձրագոյն Տէրութեան ,
 “ զգրեալն 'ի սմա հաստատուոն համարիւցիք , զգումար յի-
 “ շեալ հարկին 'ի գիւանական հաստատուոն տումարաց ձերոց

« Ի բաց հանիջիք, զի նոր կարգ մի լինիցի, հակառակ այսմիկ
« հրամանի մի ինչ արտօջիք, և զայս արգելք ծանիջիք և
« համարեօջիք տրժանի հաղանդութեան: Գրեցաւ յամ:
« սեանն: Զիջաթօհարամ յամի 1128 (1712):

Աւերոյ եղեալ չորեքին հրովարտակքն էն տուեալ ի
Ըստ հառաւելան հօսէյնէ, այլ նորա ցայն վայր ունեցեալ էն.
Ներգործութիւն՝ ցորքան կաշառ և պարգեք հայոց իւրնգ-
րարկուաց երեւալ են պաշինորին վի հափառութեան և նա-
խարարաց նորին, իսկ յեա զկաշառն և զպարգեան ստանա-
լոյ, դարձեալ նորոգեալ լինէր հրամանն ստանալոյ զհարկի
եկեղեցեաց:

Դ. Սողովուրդք Զուղայու ոչ և և կարելով հատուցա-
նել միանգամայն զծանրութիւն հարկին, զտուգանսն և զկե-
ղեքմունսն իւրեանց՝ և զհարկն եկեղեցեաց, պարտաւորեցան
եկեղեցիք հին Զուղայու վասն ամի 1720 զարծաթի զարդո
եկեղեցեացն աւալ ի վճար անիրաւ հարկին: Ցուցակ յայնմ ա-
մի յեկեղեցեաց տուեալ արծաթի ապասուցն է ի ներքոյ նը-
շանակեալն, (որ էք որոշակի գրեալ ի քահանայից իւրա-
քանչիւր եկեղեցեաց և կնքեալ վասն հաստատութեանն՝ ըստ
առաջարկելոյն Աստուածատուր և Յակոբ վարդապետաց):

« Սուրբ Գէորգայ եկեղեցւոյ ապասաւորք Տէր Ծարու-
« թիւնս և Տէր Ծովհաննէսս երկու լիտր և մի չարէք ար-
« ծաթ տուինք (ա) . որ է 13 մեծ և փոքր խաչ:

« Սուրբ Յակոբայ եկեղեցւոյ ապասաւոր Տէր Ծովհանս,
« երեք չարէք արծաթ քահաթսազ Գաւաթոյն տարանք
« վանքն ողորմած հոգի Զաքարիայ վարդապետին Թաֆիլ
« (բ) . (յանձն) արարինք, որ է մի բուրվառ, 11 խաչէր,
« 20 սողավարդի խաչէր, արծաթէ սողավարդնէր, որ ողջի
« (գ) . քաշն երեք չարէք էր:

« Սուրբ Բեթղահէ մի եկեղեցւոյ ապասաւորք Տէր Աստուա-
« ծատուրս և Տէր Ծարութիւնս տվինք, դ. կանթեղ, ա.
« տապանակ, ա. բուրվառ, ը. ըսկիհ, դ. մաղզման, ա.
« ըսկու աւաղան, է. ձեռնախաչ, ա. ապատուանդան, որոց
« քաշն է մի ղիտր երեք չարէք:

“ Սուրբ Թովմայի եկեղեցւոյ սպասաւոր Տէր Մարտիրոս և
 “ Տէր Յովհաննէս երկու ղիտր արծաթ տվինք, որ էր խա.
 “ շէր և խաշէրի խնձորանի :

“ Սուրբ Յովհաննիսի եկեղեցւոյ սպասաւոր Տէր Մարգարե
 “ և Տէր Յովաննէս, տվինք մին բուրվառ, Թ. քշոց, Թ. ճա.
 “ ճանչ, Թ. մեռնաման, Թ. խաշ, Թ. արծաթով բռնած
 “ սաղաւարդ, Թ. սկոհ պատուանդան, որ է քաշն մին ղիդր
 “ կէս շարէք, Թ. վակաս և մի քամար :

“ Սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցւոյն երեք ղիդր և մի շարէք
 “ արծաթ տուինք Տէր Ստեփանին ձեռօքն :

“ Հասցվէլէնց սուրբ Յովհաննիսի եկեղեցւոյն սպասաւոր
 “ Տէր Մատթէոս և Տէր Յոհանն տվինք Թ. ղիտր արծաթ,
 “ Թ. բուրվառ, Թ. սկիհ, Թ. քշոց, Թ. մեծ խաշ, Թ.
 “ Թեթե խաշ, Գ. Զուղտ (դ) քամար : Թ. Աւետարանի
 “ կոստղ, Գ. Աւետարանի գուշայ, (հ) . դ. սաղաւարդի
 “ խաշ :

“ Սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցւոյ սպասաւորք Տէր Ստե.
 “ փաննոս, Տէր Մարտիրոս, Տէր Բարսեղ և Տէր Խաշա.
 “ տուր, լուսահոգի Աղայ Յակոբջանի ամբրոփն (դ) ք.
 “ ղիդր արծաթ, որ է սկիհ՝ խաշ և մեռնաման տվինք
 “ Զաքարիայ վարդապետին :

“ Սուրբ Հոգի եկեղեցւոյ սպասաւոր Տէր Մարտիրոս գի.
 “ տակ եմ, որ շոք (հ) . արծաթէ խաշ, ք. քշոց, խաշի
 “ պատուանդաններ, սկւոյ պատուանդաններ, և էլ քուր
 “ արծաթեղէն հսէնց (ը) . սապատով (Թ) . տարան որ
 “ քաշեցին Թ. ղիտր կէս էր :

“ Փռանշինոյ սուրբ Նազարէթի եկեղեցւոյ Տէր Սիմոնի
 “ կողակից Սանդուխտ գիտակ եմ, որ քէթխուդէքն անթին
 “ ուղում, երկու մեծ խաշ իմ կենակից Տէր Սիմոնն տարաւ
 “ վանքն տվէց քէթխուդէքոնցն, եկաւ մեզ առաց, քաշն մի
 “ ղիտր ” :

Չիք յիշատակութիւն յաղաքս միւս եկեղեցեաց Զուգա.
 յու : Գումար արծաթիցն ստացելոց ՚ի տաճն եկեղեցեց ՚ի վեր
 անդր նշանակելոց է 16 լիտր և կէս և կէս շարէք :

Եւ թէպէտ ստացան հայք զչորեսին հրովարտակս ՚ի
Լազարու թան հօռէյնէ սակս ապահարկութեան եկեղեցեաց,
այլ վաւարումն հարկի եկեղեցեացն տակաւին շարունակեալ
մնաց ցտիբերն Աշուտից զԱսպահան : Զուղայեցի հայք առանց
յուսարեկ լինելոյ, դարձեալ մատուցին զաղերս իւրեանց առ
Լազ Աշուտի, յորմէ և ընկալան զհրովարտակ ըստ յետա-
դայ թարգմանութեանն :

« Հրաման հանրահալ, զի որովհետեւ յայսմ ժամանակի
« քեալանթար՝ վարդապետք՝ Թադապետք՝ քահանայք և
« Ժողովուրդք հայոց, ՚ի կողմանէ հարկի եկեղեցեաց հին և
« նոր Զուղայու՝ և զառաացն Փէրիու՝ Բուրվարու՝ Գեան-
« զըմանայ և այլոց սահմանաց Սպահանայ, եկեալ ՚ի սպաս
« մեր բողոքեցին և խնդրեցին զապահարկութիւն եկեղե-
« ցեաց, և ապացօցին զայն խնդիր իւրեանց մատուցանելով
« ՚ի տեսութիւն մեր զհրովարտակս առաջին Թադաւորաց ՚ի
« ժամանակէ Սաֆափեանց՝ որք Թողեալ էին զայն հարկ :
« Յաղագս այնորիկ ըստ կարեկցական շնորհաց Տէրութեան
« օղորմելով նոցա, զգումար եկեղեցական հարկացն՝ ըստ ա-
« ռաջնոյ ժամանակին Թողուլ հրամայեցաք, զի յետ այսո-
« րիկ ըստ այնմ մասին մի ինչ պահանջեացին ՚ի նոցանէ : Դի-
« ւանադպիրք մեծ ի Տէրութեան զվերոյ գրեալն հաստա-
« տուն իմասջիք, և գասացեալ գումարն ՚ի գիւնական
« տումարաց արտահանիջիք, զի մինոր կանոնաւորեալն այն՝
« հաստատեցի : Զայսմանէ հրամանէս մի լինիցի զանցառու-
« թիւն, և սակս ամենայն տարւոյ մի պահանջեցի նոր հը-
« րովարտակ, այլ պարտ վարկցի կատարումն ըստ այսոցիկ
« բանից : Գրեցաւ յամեհանն բամազան յամի 1137 (1721) :

Վահանայք ՚ի ներքոյ յիշատակեալ վեց եկեղեցեացն նոր
Զուղայու գրեն ՚ի Հնդիկո առ Խօջայ Մաքիան անուն ոմն
Պետրոսեան երեանցի յաղագս առաքելոց զծախսն եղեալ
սակս ստացման վերոյգրել հրովարտակին : Բանք նոյն խընդ-
րադրոյ ըստ այսմ մասին արժանի յիշատակութեան՝ գրով,
նշանակեմ ՚ի ներքոյ :

« Վրիտաոսի նուաստ ծառայք՝ երեանցոց սուրբ Ամենա-

“ փրկչի մեծ եկեղեցւոյ հասարակ քահանայք, սուրբ Եակո-
 “ բայ եկեղեցւոյ որ մակ անուամբ կոչեն Բաղամայ՝ հասարակ
 “ քահանայք, սուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ հասարակ քահա-
 “ նայք՝ որ ասին Մէյդանի, սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ
 “ հասարակ քահանայք՝ որ է Գաղկեցւոց, սուրբ Լուսաւորչի
 “ եկեղեցւոյ հասարակ քահանայք՝ որ եմք Թարւղեցւոց, և
 “ սուրբ Աւետքի եկեղեցւոյ հասարակ քահանայք՝ որ եմք
 “ Գաւոսապատեցւոց, յորոց օրհնութեամբ և սիրով ողջոյ՛
 “ հասցէ բարեպաշտօն և ողորմած խօջայ Մալխանիդ . . .
 “ Ա՛ճ քեզ և մեր ժողովուրդն օրհնէ, այնչափ փող (Ժ).
 “ էին խալճէլ (ԺԹ). վասն սուրբ եկեղեցեաց մալի-
 “ ին (ԺՔ), բաշխելոյ Թաղամին (ԺԳ). համար, որչափ ոչ
 “ գոյր չափ, որ ոչ կարէաք ևս յիշել զանուն Թաղամին
 “ հանելոյ, վասնորոյ յետին իմ շուառութեան միջի կայաք,
 “ ողորմածն Աստուած ըստ իւրում մեծի ողորմութեանն մեզ
 “ ողորմեցաւ որ զքեզ ՚ի հեռուստ յորդորեաց զայն Թաղմն
 “ գրել մեզ, յորում գրեալն էիր մեզ՝ Թէ երբի (ԺԴ). դուք
 “ սրց եկեղեցեաց մալիին բաշխել է ուղամ հանէք, և նորին
 “ հաստատուն սաւադն (ԺԵ). աղարկէք (ԺԶ), ինձ, ես
 “ մին ճ Թումանն ողորմութիւն տամ, որ հասանի ձեզ: Երբ
 “ այս յուսադրական գիրն եհաս, ամենքեանս նոր հոգի
 “ առաք և կրկին յոտին կանգնեցաք, և նոր այլարզ (ԺԷ).
 “ արարաք, և փող խառնեցաք, ինչ լածեա Թէ որչափ
 “ կախեցաք զանեցաք՝ և նախատեցաք՝ զոր ոչ լինի մի ըստ
 “ միջէ ընդ գրով արկանել, մինչ որ Աստուած մեր ահա-
 “ մըդիլ (ԺԸ). շահի սիրտն ահամ (ԺԹ). ձգեաց, որ այս
 “ աղամն մեզ շնորհեաց, օրով լմեռեալ էաք և կենդանա-
 “ ցաք, քանզի եթէ չէր բաշխուել, Աստուած մի արասցէ
 “ այժմ՝ եկեղեցիքս մեր և քահանայութիւնն բարձրուեր
 “ էր, քանզի դ՛ճ Թուման խարջ գնաց, այժմս՝ զքահանամք
 “ զԱստուծոյ որ ոչ անտես արար զմեզ զծառայսս իւր . . .
 “ այժմս Գրիստոսիւ ազատ եմք ՚ի հարկապահանջողաց, ա-
 “ պա ԹՄԻ ԹՄՆ պարտքայ մնացել եկեղեցեաց վերայ, որ
 “ ամեն ԹՄՃ դեան շահ եմք քաշում, քանզի Հնդուից (Ի).

և մի քանի անգամ, և զմեր սուրբ եկեղեցեաց որբութեան ապագա
և անօթքն ամէնն անաստուած կռապաշտից մօտ գրաւու-
մէ, և սուրբ եկեղեցիքս մեր ամէնն անգարդ՝ մերկ և կո-
ղտալուտ մնացիր է, և մեք այլ երես չունեմք մեր ժողո-
վորդեան մօտն որ փող ուզեմք, վասնորոյ մեծաւ յուսով
զայս խնդրեցաք առ Աստուած սիրութեամբ քոյ մասլահաթով
(իմ) - և գիտութեամբ մեր Առաջնորդ Մովսէս Աստուա-
ծաբան վարդապետին » :

Եւ . Հետ ստացման հրովարտակին Շահ Աշրաֆայ, թուի
թէ վերջացաւ հատուցումն եկեղեցական հարկին, զի յայնմ
հետէ ոչ ևս լինի յիշատակութիւն եկեղեցական հարկաց :
Ըստ իմ խորհրդածելոյ պատճառն ապահարկութեան եկե-
ղեցեաց եղև շփոթումն վիճակի թաղաւորութեանն պարսից
յետ մուտ գործելոյ Աղուանիցն 'ի Պարսիաստան, և
յետ գորանալոյ Նազիրշահի և յազմանակելոյ 'ի վե-
րայ Աղուանից, զի յայնմ խառն ու շփոթ ժամանակի թերևս
Դիւանական տումարքն Շահսէյմանայ կամ Շահ սուլթան
Հօսէյնի կորեալ անհետացան, և հրաման շահ Աշրաֆայ
մնաց հաստատուն յաղագս ապահարկութեան եկեղեցեաց :

{ Հիսուն ամ տեւեաց ստացումն եկեղեցական հարկին, որոյ
Քան առ պակասն յամն 800 թուման հաշուելով՝ լինի 40
հազար թուման : Այդ է արգասիք շարանախանն մատնու-
թեան չիք վարդապետին Ըիխմամէնի :

† . Սրեկանն երեց գործեր էլ 26 — 30 :

†† . Առն էնդանիերդի գործ :

(1) . Բեկդահի : (2) . սուրբ Յիւրի : (3) . սուրբ Հովի-
(4) . սուրբ Առաքել : (5) . սուրբ Գեորգ : (6) . սուրբ
Թովմայ : (7) . Առնիոյ Առաքել : (8) . սուրբ Յովհաննէս : (9) .
սուրբ Լուսինորէն : (10) . սուրբ Սրեկանն Յովհաննէս Բողի :
(11) . սուրբ Յովհաննէս Չորսն Բողի : (12) . Երեմիոյ սուրբ
Անտիոքի : (13) . Թորգոմիոյ սուրբ Լուսինորէն կամ սուրբ
Միսո : (14) . սուրբ Յիւրի կամ Բաղդիոյ ծով : (15) . Գառնի-
ոյ Մեյրի սուրբ Յիւրի : (16) . Քոչի, սուրբ Նիքիտ :

(17) . Դարագեղիս սարէ Աւետեաց հոմ սարէ Նիկողայոս :

(18) . Այս հրովարտի է վառ աղահարկութեան եկեղեցեաց հի
Ջուշոյս , շէր լստ յայտեւոյ այն հրովարտիէ թողեալ էք և հոյ
նարս :

(19) . Լսել, թանգարեւ, և իշխել՝ քն առաւ, հեշտանգերդ
տարայ :

††† . Է առան աբացեալ Յոհան վարդապետի :

(Ծ) . Գոստ : (Թ) . յանջն առնել : (Կ) . աղնեցան : (Խ) .
չոյգ : (Զ) . արծաթ շորեց ծայրեց առեարանի : (Է) . հրահա-
նան : (Ը) . շորս : (Թ) . արդես : (Լ) . հաշով : (Ժ) . քրոմ,
(ծ) . ծախեալ : (ծ Թ) . հարկի : (ծ Կ) . հրահանգիք : (ծ Խ) .
երի : (ծ Զ) . օրինակ : Գաղտնիք : (ծ Է) . աստեղծութ : (ծ Ը) .
իւրեր, Բոշո : (ծ Թ) . արհամարհութ : (ծ Լ) . Գեղարեւ : (Ժ) .
ի հեղեղի : (Լ) . Խորհրդեմբ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Դ Գ Ր Ո Ց Ք

Մ . Դաւիթ երկրորդ Առաջնորդ արքայ Ամենափրկչի վա-
նաց 'ի 25 նոյեմբերի 1169 (1720) առ Քահանայս որք 'ի
առան իւրեանց ստացեալ ունէին՝ զաշակերաս՝ զրէ զյանգի-
մանութիւն ասելով թէ “ յարմէ հետէ զհտեղեցան մեր նախ .
“ նիքն աստ և շինեցին զսուրբ վանս , ընդ նմին և կարգեցին
“ Դպրոց վանիս , զի ամենայն մանկունք աստ ընթերցցին և
“ ուսանիցեն , թայց վասն հետաւորութեան փոքերց երե-

« խոսիցն լուսաւոր հոգի Մալսէս վարդապետն բաժանեաց
 « յաւել և սգերկուս Դպրատունս, զմէկն Մուրատէնց եկե-
 « ղեցին՝ և զմէկն սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցին, կարգեաց
 « և նոցունց Դպրապետս և ուսուցիչս, որում և դուք զի-
 « տակ իսկ էք: ։ Ապա արգելէ զի երիցունք մի ի տունս իւ-
 բեանց ուսուցին զմանկունս այլ առաքեցին ի Դպրոցս :

{ Հայտ լինի ի բանից անտի, զի իսկզբանէ հիմնարկու-
 թեանն Զուղայու ի վանին Ամենափրկչի եղեալ է Դպրատուն :

Առաջին վարժապետս այնմ Դպրոցի եղև խաչատուր Անտա-
 րացի առաջնորդ վանին, որում աշակերտեցան Դաւիթ Է-
 պիսկոպոս և այլք սմանք, յետ նորա եղև Դաւիթ Առաջ-
 նորդ (1) - զկնի նոցա Ստեփաննոս Առաջնորդ և յետ և
 տասներորդ դարուն էր Աստանդ գալիք : Որոյ լեալ են հետ
 զհետէ երկերիւր և յիսունաչափ աշակերտք : Ըստ որում
 ի ժամանակի այնմիկ ծաղկեալ էր վաճառականութիւնն ի
 Զուղայ, վասնորոյ երեւելի իշխանք հոգ տանէին զի ման-
 կունք իւրեանց ուսանիցեն զհամարակալութիւն, զհասարակ
 ընթերցումն գրոց և զգրագրութիւն, զորս բաւական համա-
 բէին սակս իւրեանց որդւոց, ուստի դասատուութիւն նոյն
 Աստանդ վարժապետի էր թուաբանութիւն, հասարակ ըն-
 թերցողութիւն, գրագրութիւն և ըստ մեծի մասին խրատ
 յաղագս վաճառականութեան : Ըինեալ է նա յամի 1687 ըզ-
 մատեան մի, յորում կան խառն արարկայք, քի խրատ վասն
 վաճառականութեան, սկզբունք թուարանութեան, գործա-
 ծութիւն Աղարիայի թուականին և այլ խառն պարագայք,
 որոց արսդաւ կոչեցաւ այն մատեան՝ « աշխարհածողով »
 (2) : Սկզբունք խրատու աւանդեալ յայնմ մատենի վասն
 վաճառականութեան են այսոքիկ « մի երթիցես միայն ի հա-
 « նապարհ, անփորձ և անհանանչ ընկերի հետ մի նստիցես
 « և մի քնիցես, գուցէ սպանցէ զքեզ և առցէ զինչս քո,
 « պաշարն ի տաշտէդ առ՝ ընկերն ի տանէդ, քաղաթն ի
 « ծոցդ պահեա, գրիչ ղամբարն ի ջուպդ պահեա, ղանթարն
 « ի թամբալիթդ՝ կշեռքն իւր գրամերովն ի օխտեանդ, կի-
 « տազազն ի զօտիդ, խելքդ ի զլուխդ, միտքդ առ Աստ-

« աւած , ինչ Աստուած շնորհեցէ քեզ՝ նովաւ շատացիր . . .
 « անփորձ մարդոյ ամանաթ մի տար , զամենայն առ և տուրդ
 « գրեան և էս օրէն վաղն մի ձգեր , » : Ինմին մատենէի կայ ու
 տանաւոր մի շինեալ 'ի նոյն Առատանդ վարժապետէ , որ 'ի
 մերումն ժամանակի ևս տակաւին երգեալ լինէր այն . 'ի մանր
 աշակերտացն Դպրոցաց :

Արդ՝ Մանուկ՝ ուսիր սիրով , զարմանազան բանս ասելով ,
 որոք լինն ունկն դնելով՝ գովեն զքեզ փառս տալով :
 Սաղմոս կարգեաց , Դաւիթ արքայն , յամէն մարդոյ է աշատ
 ուսկան :

Տէրն տայ քեզ միտք բանական՝ վարժ ասելով ամէն բան :
 աշխատութեամբ գու գիր ուսար՝ աղօթելով լինես ար-
 դար ,

Նաւահանգիստ ասան գտար՝ խոնարհութեամբ գրուատե-
 ցար :

Դաւանութեամբ խոստովանես՝ ջերմ արտասուօք մեղայ գո-
 չես ,

Քահանայից գործքն յայտնես՝ սուրբ Հաղորդին արժան
 լինես :

Առատանդ գու քո մեղքն ասիր՝ լալով առ Աստուած յուսացիր ,
 բանք հարցմանց ժողովեցիր՝ թողիր յաշխարհս գնացիր :

Տապան նոյն Առատանդ վարժապետի կայ 'ի վարդապետաց
 հանգստարանին Զուղայու ունելով զայս տապանադիր « տա-
 « պանս այս է միայնակեաց Դպրապետ Առատանդին որ փոխե-
 « ցաւ առ 'ի Քրիստոս 1151 (7106) :

Մովսէս Առաջնորդ յաւել զերկու ևս Դպրատունս , մինն
 յեկեղեցւոյ Մուրադէնց սուրբ Յակոբայ , և միւսն յեկե-
 ղեցւոյ սուրբ Ստեփաննոսի :

Բ . Մեծահամբաւ Զուղայեցի Աղայ Պետրոս Ռոկանեան
 երեւելի իշխան և վաճառականն 'ի Մադրաս , յամի 1750 կը-
 տակեաց քսան և վեց հազար հինգ հարիւր արկաթ ուսփիս
 զի նովին գումարաւ բացեալ լիցի 'ի Զուղայ Դպրոց հիմնա-

ւոր , յորում եղիցի դատաւարութիւն Հայերէն՝ լատիներէն
և Պարսերէն լեզուաց (3) :

Ըիք տեղեկութիւն ինչ թէ կատարեցաւ ազգասէր կամք
նորա , քանզի յայնմ ժամանակի եղև պատերազմ Անգղիաց-
ւոց և Պաղղիպոցոց 'ի Հնդկաստան , և գումարք կտակի նորա
անկան 'ի ներքոյ դժուարութեան , Զուղայ և զվրդովեալ կայր
յերեսաց անշաղար բռնակալութեանց , ուստի իմ կարծիք է
թէ այն գումար թաղեալ 'ի դժուարութեան , կամք ազգա-
սիրին այնմիկ մնաց ապարդիւն :

Դ . (Յամի 1825, Պարոն Յովսէփ Աօլֆ Անգղիացի եկն 'ի
Զուղայ , և իւրով ծախիւք կամէր բանալ զգարատուն վասն
Զուղայու մանկանց , այլ դժուարութիւն պարագայից քա-
ղաքական կառավարութեան արդիւք եղին բարի առաջադը-
րութեան նորա (4) :

Դ . (Յամի 1833 Պարոն Գրիգոր Սամեան երևելի վաճա-
ռական 'ի Մադրաս կտակեաց զքսան հազար ռուփի , յանուն
իւր հաստատելոյ Դուպրոց մի 'ի Զուղայ : Այս է պատճէն
կտակին , “ երրորդ՝ ըստ փափագանաց և ցանկութեան որով
“ իմոյ հաստատելոյ դպրատուն մի 'ի նորն Զուղայ վասն ու-
“ սուցանելոյ հայ մանկանց զարհեստն քերականական և
“ թուարանական , թողում և տամ 20 հազար Մադրասի
“ ռուփի , այսպէս՝ զի յետ ոոյն Դպրատունն հաստատելոյն ,
“ ոոյն գումարի տարեկան եկամուտն՝ ութն հարիւր Մադ-
“ րասայ ռուփին՝ կտակակատարքն իմ զգուշութեամբ յամե-
“ նայն տարավերջ հասուցանիցեն 'ի Զուղայ ընտրեալ վե-
“ րականացուաց և կառավարչացն Դպրատան՝ մինչ վեց ամ , և
“ յետ վեց ամաց եթէ առացեալ Դպրատունն ամենայնիւ
“ բարւոք ընթացիւք և կարգադրութեամբ յառաջացի ,
“ յայնժամ վերականգուք և կառավարիչք Դպրատանն և կամ
“ 'ի նոցանէ կարգեալ տեղակալք և գործակատարքն աստ
“ ստացեն 'ի կտակակատարացն իմոց զայն գումար քսան
“ հազար մադրասայ ռուփին : Այլ այն ստացեալն կամիմ՝ զի
“ գիցեն 'ի վերայ ինկլիզի կուսպանայ պարտականութեան
“ մուրհակի միաբան ընդ կտակահատարացն իմոց զի մնացէ

« 'ի վերայ յոյն պարտուց, և տարեկան վաշխն միայն հաս-
 « նիցի 'ի Զուղայ. և պատուիրեմ կտակակատարաց իմոց.
 « տալ և վճարել զայն գումար քսան հազար Մադրասայ
 « ուսմին տեղակալաց կամ գործակատարացն առացեալ
 « վերակացուաց և կառավարչացն Գպրատան, և լինելին դի-
 « արջ (անդորրագիր) ստանալ 'ի նոցունց: Այլ եթէ զկնի
 « վեց ամաց՝ Գպրատունն յայնապէս և հաւաստեալ 'ի վե-
 « րայ հաստատուն հիմանց և բարի յառաջագիմու թեանց չի-
 « ցէ՝ և անկարգութեամբ կառավարեցի, և զայն տարեկան
 « եկամուտն՝ բոլորն կամ մասն 'ի վերայ այլ իրաց ծախե-
 « ցին՝ և ոչ 'ի վերայ Գպրատանն, յայնժամ աստ եղեալ
 « գործակալն 'ի վեր 20 հազար Մադրասայ ուսմին յետ
 « զարձաւոցին և վճարե սցեն կենդանի կտակակատարացն ի-
 « մոց, և միջոց վեց ամաց եկամուտն զոր հասուցեալ իցն
 « 'ի Զուղայ վասն նոյն Գպրատանն՝ կտակակատարքն իման-
 « յիշելի արացեն, և չունիցին յետս պահանջել յուսմիք
 « զայն: Զանմա և կարգադրութիւն վասն առացեալ Գպրա-
 « տանն յորինեալ և ձեռնագրեալ կայ, և ցանկամ զի նովա-
 « ընթացին »:

(Համի 1834 'ի 21 փետրվարի ըստ հասարակաց ժողովոյ ե-
 ղիւլոյ 'ի Զուղայ կացուցան գործակալք և կառավարիչք Ս-
 մեան Ամենափրկչեան Գպրոցի, Պարոնայք Մնացական Ստե-
 փաննոսեան, Ղէօնդ Յ. Աւագեան, Եղիայ Յովհաննիսեան
 և Յովհաննէս Տէր Ղուկասեան, և առաջին վարժապետ այն-
 եղև ամիսս ինչ Յակոբոս յաջորդ և ծայրագոյն վարժապետ
 (5). իսկ յետ քանի ամսոց գիտնական Պարոն Մեարվա Դա-
 լիթ Թաղիադեանց ըստ հրաւիրմանց Սրբազան Յովհաննէս Բ.
 Առաջնորդի 'ի սուրբ Էջմիածնէ եկն և եղև վարժապետ այն-
 ակ Գպրոցի: յորում ժամանակի ռութսուն աշակերտք հա-
 լաքեցան անդր՝ զորս դասակարգելով ըստ քարեկարգու-
 թեան զնորահամբակմն յաճն արար դասատուաց՝ և զլափս-
 հասն ինքն առացաւ յաշակերտութիւն իւր: Երկու ամի-
 տայն եկաց նա վարժապետ այնմիկ Գպրոցի, և յընթացս ուղ-
 ժամանակին այնմիկ՝ բազում մանկունք լուսաւորեցան 'ի զ-

Բաղնիքում թիան ըստ իւրաքանչիւր կարեաց : Այլ Պարոն Մեքրուլը վարժապետ (որոյ բնաւորութեանն ընդաքոյս իմէ է ոչ համբերատար և միաշաւիղ մնալ յինչ և իցէ զործողութեան , այլ սիրէ միշտ զնորանոր դէպս և զփոփոխմունս պարագայից ինքեան յանձն եղեալ զործոյ) ոչ մնաց 'իպաշտօնի վարժապետութեանն այնմիկ , ուստի Դպրոցն յետ մեկնելոյ նորա ոչ ևս մնաց 'ի շարունակ հաստատութեան , թէպէտ կառավարեցաւ այն առ ժամանակ դասատուութեամբ Գէորգ վարդապետի Տէր Եովսեփեան , Պարոն Գէորգայ Եովսեփեան , Տէր Աւետի Տէր Ղազարեան , և Տէր Ստեփաննոսի Զարութիւնեան , այլ ոչ ընդ երկար պահելով զայն շարունակութիւն փակեցաւ այն յամի 1837 :

Պարոն Եովհաննէս Մ . Զօրաբեան անեալ 'ի Մազրաս քաղաքի և ծանօթ տանն Սամեանց ըստ խնդրոյ և ըստ հաճութեան նոցին (որք էին կտակակատարք հանգուցեալ Պրն Գրիգորի Սամեան) յամի 1839 եկն 'ի Զուղայ և յամի 1840 երաց կրկին անգամ զվարժատունն Սամեանց Ամենափրկչի , 'ի գաւիթ սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցւոյ Զակորջանեանց թաղի , ինքն լինելով 'ի նմա առաջին վարժապետ : Ժողովեցան իսկզբան անդ ութունաչափ աշակերտք ըստ մեծի մասին չափահասք , որոս ըստ զասակարգութեան բաժանելով , ստորին դասատուներն յանձն եղին գնաստուաց , որք էին՝ Պարոն Կարապետ Մ . Զօրաբեան , Տէր Եովսեփ Տէր Գրիգորեան և յետ նոցա այլք ոմանք : Կառավարութիւն Դպրոցին յինքն միայն ունէր Պարոն Եովհաննէս վարժապետն առանց այլոց խորհրդակցութեան , և ըստ իւրոյ կարեաց 'ի բարեկարգութեան պահեաց զայն Դպրոց մինչև ցամ Տեառն 1853 , յորում ժամանակի անանկացաւ տունն Սամեանց 'ի Մազրաս , և քան հազար ուսկի գրամն Ամենափրկչեան Դպրոցի մատնեցաւ 'ի կորուստ , ուստի Պարոն Եովհաննէս վարժապետ յետ կրելոյ զվնաս 800 ուսկի անհատոյց , վերադարձուցեալ փոխանակազրոյ իւրոյ՝ փակեաց զայն Դպրոց : Եւթէ իցէր մտազրութիւն քանից աղգաւէր կտակողին՝ յետ զնց ամաց բարեկարգ հաստատութեան և շարունակութեան Դպրոցին այն :

միկ, մարթ էր ապահովել զայն դրամագլուխ ըստ աւանդի.
 Լոյ ազգասէր կտակողին՝ գնելով զայն ՚ի վերայ տէրութեան
 մուրհակաց, այլ արդարեւ ցաւ ազգային, զի առանց այնպիսի
 մտադրութեան կորեալ այն գումար ՚ի մեծ վնաս ջուղայու.
 Առաջագէտ աշակերտք նոյն Դպրոցի ՚ի քերականութեան մի.
 այն յընթացս երկոտասան ամացն, եղեն Տէր Յարութիւն Տէր
 Ստեփաննոսեան, Աւետիք եղբայր նորա, Մարտիրոս Զօրա.
 բեան, Միրզայ Յարութիւն Յօրդանան եղիազարեանց, Սու.
 քիաս Բեթղաճէմեան, Յովհաննէս Բաբանեան. զբիշ պատ.
 մագրոյս և այլք ոմանք, Գլխաւոր գառատուութիւնք յայն.
 միկ Դպրոցի էին հայերէն քերականութիւն, Թաւարանու.
 Թիւն. վայելագորութիւն, և առ ժամանակ ինչ աշխարհա.
 գրութիւն, կայր և գառատուութիւն Անգղիական և Պարսի.
 Երէն լեզուաց, այլ ոչ ոք առաջագիմութիւն արար ՚ինոսա.

Ե. Օկնի փակման այնմիկ՝ Դպրոցի աշակերտք այնր ցիւ.
 և ցան եղեալ դատարկաշրջիկ պարապէին ՚ի փողոցս՝ որ ոչ
 սակաւ վիշտ էր որտի ազգասիրաց, մանաւանդ Սրբազան Թաղ.
 դէոս Առաջնորդի, ուստի գուն գործեալ նորա յաճախիկ
 ինդրագրութիւն և ըստ աջողելոյ Աստուծոյ հաստատեցան
 միւսանգամ յամի 1853 երկու Դպրոցք ՚ի ջուղայ. Էիմա.
 դիր միոյն ՚ի նոցանէ՝ եղէն ազգասիրութեամբ համբաւեալ
 հարազատ քորքն որք ՚ի Բթաւիայ բնակին, ջուղայեցի Տի.
 կին Մարիամ Յակոբ Բարութիւնեան, և Օրիորդ Թաղաճի
 Մանուկեան, և հիմնադիր միւսոյն եղև ազգասէր Պարս
 Մարգար Սուքիասեան ջուղայեցի բնակեալ այժմ ՚ի ջուղայ.
 Տարեկան նպաստ առաջնոցն է չորս հարիւր ոսկի կումպան.
 ւոյ, զոր խոստանան շարունակել տեղաբար (6), և նը.
 պաստ երկրորդին է տարեկան երեք հարիւր ոսկի իջկում.
 պանւոյ. Մինն ՚ի Դրոցաց անտի բացեալ եղև ՚ի գաւիթ ուրբ
 Ստեփաննոսի եկեղեցւոյ՝ ուր կայր նախ Դպրոցն Ամենափրկի.
 չի, և միւսն ՚ի գաւիթ ուրբ Մինասայ եկեղեցւոյ. վարժա.
 պետ առաջնոյն եկաց Պարսն Յովհաննէս Մ. Զօրաբեան, և
 վարժապետ երկրորդին՝ Պարսն Նարապետ Մ. Զօրաբեան եղ.
 բայր նորա. Ըարունակութիւն յիշեալ երկու Դպրոցաց բա.

րե կարգութեամբ ընթանայ մինչև ցարդ, և աշակերտք ըստ
քննական որամտութեան իւրեանց ստանան գրաւական առա-
ջագիծութիւն: Աշակերտաց թիւ նոյն երկու Դպրոցաց հա-
սանէ ցհարիւր, ուսանելիք 'ի նոսա են քերականութիւն՝
Թուաբանութիւն՝ հասարակ ընթերցումն մեկնաբանու-
թեամբ՝ և վայելագորութիւն: Եայ և Պարսիերէն դասատու-
ութիւն, այլ զանցառութեամբ այլազգի վարժապետաց ոչ ոք
յաշակերտաց մինչև ցարդ ստացան զառաջագիծութիւն, յայն-
միկ գալարութեան:

Ի. Հայկեան Հայրենասիրական Դպրոց սկզբնաւորեալ
յամի 1841՝ և հաստատեալ յամի 1843, որոյ նիստ է 'ի
գաւիթ սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ թաղին Մէյքանի:
Քարերար հիմնադիր այնմիկ եղև մեծահամբաւ տունն Աբ-
գարեանց, որում և առանձնապէս նպաստամատոյց եղև բա-
րեպաշտ ոմն որ 'ի Եալկաթայ: Ասան տարեկան ծախուց այն-
միկ ամբաստ ամէ առաքի 130 թուման պարսից: Յօրէ հաս-
տատութեան նորին մինչև ցարդ վարժապետ այնր եղև Պա-
րոն Թորոս Մանուկ Թորոսեան: Թիւ աշակերտացն ոչ առա-
ւելու քան զութուին, և ոչ նուազի քան զվաթսուն: Բաց
յառաջնոյ և յերկրորդ վարժապետաց, երեք դասատու ևս
կան 'ի նմա: Աւսումնքն նոյն են որ ինչ կան յերկու վերոյ-
գրեալ գալարոցն, այլ յամի 1856 եկեղեցական երգոց երո-
ւոյնութիւն յաւելու 'ի ոմա: Հարունակեցաւ այն բարւոք
կառավարութեամբ վերատեսչի և հոգաբարձուաց: Առաջա-
դէմ աշակերտք ելեալք 'ի Դպրոցէ անտի, են Անդրէաս Տէր
Եղիազարեան՝ որ այժմ երկրորդ վարժապետ է նոյն Դպրոցի:
Մկրտիչ Տէր Յովհաննէս Գալուտանեան, Ղազար Գ. Աբգա-
րեան, Մանուկ Թորոսեան, Կարապետ Մարգարեանեան, Նի-
կողայոս Աւետիսեան և այլք ոմանք:

Կ. Ս) Երոյգրեալ Դպրոցք Զուլայու ընդունին ձրիբար և
անխիբ զաշակերտս, և շնորհեն նոցա զմատենանս ուսումն-
ական, զթուղթ՝ զմելան՝ զգրիչ և զմատիտ, որք հոգացեալ
լինին նպաստելք ազգասէր հիմնադրաց նոցին: Չիք 'ի նոսա
թշակաւոր աշակերտ, ուստի ամենայն աշակերտք յարձա-

կիւ Դպրոցին գնան 'ի տունս ծնողաց իւրեանց, և 'ի հետեւեալ աւուրն դարձեալ հաւաքին 'ի Դպրոցն: Ըստ աւարտութիւն ջուղայու ըստ հասարակ գրադիտութեան՝ համեմատութեամբ անցեալ ժամանակաց՝ գերազանց է այժմ, և ըստ հեռուն աջողիւոյ որ ըստ օրէ կատարելութեան աստիճանին է ակնուշիկ: Նախ քան զամի 1830 մինչև ևս էին հաստատեալ վերոյ յիշատակեալ Դպրոցք, մանկունք ջուղայու 'ի տունս քահանայից գիմէին աշակերտիլ: Յորս երեւելի էին Տէր Մատթէոսեանք՝ Տէր Մարգարեանք՝ և այլք ոմանք: Գործ նոցա էր զօրն ողջոյն մշակել վասն տնկական գործոց, և ուսանելիք նոցա էր 'ի բերան սերտել զեկեղեցական փոխկամ գերգո: Քերականութեան արհեստ (որ այժմ հասարակ իմն է յաշակերտս Դպրոցաց) անձանօթ էր յայնմ ժամանակի 'ի ջուղայ, ուստի յընթացք քսան և եօթնամեայ ժամանակի՝ մեծ առաջադիմութիւն ուսման եղև 'ի ջուղայ:

Ը. Համի 1841 Պարոն Բօռի Գաղղիացի եկեալ 'ի ջուղայ՝ երաց զԴպրոց 'ի տանն Սիմէօնեանց, ուսուցանել կամեւով զհայերէն՝ զԳաղղիերէն և զՊարսիերէն: Ժողովեցան բազումք 'ի մանկանց հայոց յայն Դպրոց: Եամէր հիմնադիր նորին իւրով ծախիւք պահել զկառավարութիւն այնր, և թերևս ունէր զբազում մտադրութիւնս, այլ յետ ամսօրեայ ժամանակի ծաղեալ գծաութեան ընդ մէջ Լուսաւորչական Հայոց և պապականաց ջուղայու, խաշատուր Առաջնորդ յետս կոչեցաւ 'ի Սինօղէ սրբոյ Եջմիածնի, և Գաղղիացին մօնօին Խուռի պարտաւորեցաւ փակել զԴպրոց իւր, որոյ գնացեալ 'ի Պօլիս՝ երաց զԴպրոց իւր:

Թ. Հանգուցեալ Յովհաննէս Առաջնորդ սուրենեան, յամի 1844 երաց զԴպրոց հոգևորական 'ի տանն Սիմէօնեանց, յուսաւով կառաւարել զայն տրգեամբ վանին կամ նպաստիւք ազգասիրաց: Ղազար վարդապետ կարգեցաւ վարժապետ այնր, այլ յետ իրրև ութ ամսեայ ժամանակի ելանել նորա 'ի պսշտօնէ այնմիկ՝ 'ի դէպ համարեցաւ: Պարոն Երապետ Մ. Զօրաբեան և Տէր Յովսէփ Տէր Գրիգորեան եղին զկնի Ղազար վարդապետի. ուսուցիչք այնմիկ Դպրոցի,

և Գալոսցն կաղ 'ի կաղ ընթացիւք սրահեաց գշարունակութիւն
իւր ցերեք ամ միայն, և ապա յաղագս անհաստատուն ար-
գեանց պարտաւորեցաւ փակիլ:

Ժ. Վերադնիւ Աղայ Կարապետ Գրիգորեան Սառաֆեանց
երեւելի վաճառականապետն Ռուսաց որ 'ի Թէհրան (որ աղ-
գասիրարար յամի 1851 վճարեաց զ540 թուման պարտո վա-
նին առ Պարոն Ամիրխան Զ. Ամիրեան) ունի մտադրութիւն
բանաւոյ 'ի Զուղայ 'ի մէջ Ամենափրկչեան վանի. զԳալոսց մի-
վանս երկոտառան մանկանց որք համարեցին ինքեան որդե-
գիր: Զամի՝ 1854, 'ի 20 օգոստոսի յաղագս նոյն նպատակի հա-
ղթութիւն խոստման առ Սրբազան Թագդէոս Արք եպիսկոպոս
Առաջնորդ վանացն Ամենափրկչի, որ հաստատեցաւ 'ի Դես-
պանատան Ռուսաց որ 'ի Թէհրան: Այս է օրինակ խոստում-
նագրոյն այնպիկ ՝ Ստորագրեալս 'ի ներքոյ Կարապետ Գրի-
գորեան Սառաֆեանց պաշտոնի կրօնականիս Ալէքսանդրա-
բոլու բնակիչ. մտադրեալ էի 'ի վաղուց հետէ 'ի մօտի իմում
հաստատել զԳալոսց մի 'ի Զուղայ, որոյ նիստ եղիցի յԱմե-
նափրկչեան սուրբ վանին, և Գալոսցն զնոյն անուն կրեցէ
, յինքեան: Անդ երկոտառան մանկունք իբրեւ որդեգիրք
հաստատողիս Գալոսցին, ուսանիցին զուսմունս Հայերէն
Ռուսերէն՝ Գաղղիերէն և Պարսկերէն լեզուաց: Կառա-
վարութիւնն յիշեալ Գալոսցի կախեալ կացցէ շարունա-
կաբար զհոգարարութենէ Ամենափրկչեան վանաց կառա-
վարութեան, և նոյն կառավարութիւնն պարտաւոր լիցի
տալ ամ ըստ ամէ զհաշիւ Գալոսցին 'ի տեղեկութիւն մեր:
Սկսան սոյն նպատակիս որոշեցի զմի հազար թուման
պարսից դրամ, զոր իբրեւ հաստատուն խոստմունք իմ նը-
շանակելով առտ 'ի պէտս նոյն Գալոսցեանն՝ պարտական կա-
ցուցանեմ սովաւ զանձն իմ յաղագս այնր: Տնօրինեմ՝ զի
նոյն մայր գումար հազար թումանն կացցէ ընդ իմով կա-
ռավարութեամբ ցորչափ ժամանակ կենդանի իցեմ, և ետ
տարեկան երկու հարիւր թուման տոկոս վասն նոյն գու-
մարոյ պարտաւոր եղէց հատուցանել, զի հովաւ Գալոսցն
կարող լիցի սրահել զվառապարութիւն շարունակութեանն

Քահանայի և 'ե ժողովրդաց Ջուղայոս գետի 'ե 11 . 4 1762
որ անի զաթուռն և իսկն ինչոս :

(4) . Ի պարճէն Լոմ-կոգրաթեան վանին 1825 Գաբուայ :

(5) . Տերբայ ժողովոյ 'ե Ջուղայ Գաթուրեղոյ յաշտ Բաջանի
Դպրոցի Գրագրեւ 'ե Կոնստանտնուպոլ 1834 :

(6) . Բարեղուտահե Տէկէն Մարեմ Յոնի Գորաթեանեան 10
Ջուղայ 1857 Լոմ-կոմ Իրաւ յայտնե Սրբաւն Արհայն Թադրեւ
առաջնորդին Ջուղայոս , “ Արդ որդե ‘ե Լոմ-կոմ Գրագրեան Գր
“ Խոստացեալ ետ Սրբաւն Իրաւն ինչոմ զարգայն Գորաթեան Գր
“ Ջուղայոս առաջնորդին Գրագրեւ Ինչ Եղանակոս Դպրոցեան առեւ
“ Եւ Գորաթեան Գրեւ ինչ 'ե Լոմ-կոմ Գրագրեան ինչ
“ յառաջ Կոմ-կոմ Դպրոց Գր Գորաթեան Լեւն առ Գրագրոյ Դպրոց Գր
“ Գորաթեան Դպր ինչ ինչ Եղանակեալ Դպրոցեան Գրագրեւ Դպրոց . . .
(7) . Տերբայ , որ Եղանակե Գորաթեան Գրագրեան , ինչ Եղանակ
Գորաթեան Դպրեւ Լեւն 'ե Տերաթեան Դպրոց առ Եղանակե Դպրոց
Գորաթեան :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

ՊԱՊԱԿԱՆՈՒԹ Ի Ե Ի ԶՈՒ ՊԱՅ

Ե . Մեղ Թողովրդեանն Գաղթեղոյ յամի 1605 'ե Զայոս
առանէ՝ եկին յԱսպահան (1) . Զայոս Զառվաճական եկեղեցոյ
Հայատակ , որք 'ե սկզբանէ անտի (2) . Մինչև ցարդ ընդ Ղու
առաջնորդեան Զայոս վարեցան Հակառակութեամբ :

Զայոս Վանադիւր եղին 'ե սկզբան անդաշ Թողուլ ընկնել առ
ղեկեղեցի , որ վան Բողոքեալ առ Ըահաթա ընկալան 'ե

Նամանէ զհրովարտակ զի մի շինեցեն եկեղեցի Ֆռանգաց :
 Հրովարտակն տուեալ 'ի Ըահարասայ 'ի 1064 (1649) թը-
 աւականի Պարսից յերկրորդում ամսեանն բէբիօլ . ունի զյե-
 տեղայ թարգմանութիւնն :

« Յառաջ քան զայս ըստ խնդրոյ դեսպանին Ֆռանգաց
 « հրամայեցաք զի Ֆռանգք որք ունին զբաղձան շինելոյ
 « զեկեղեցիս 'ի Զուղայ՝ շինեցեն , այլ արդ Զուղայու բը-
 « նակիչ Հայք եկեալ առ մեզ բողոքեցին թէ շինելն նոցա
 « զեկեղեցի 'ի Զուղայ լինելոց է առիթ ցիր և ցան լինելոյ
 « Հայոց աստի , յայն սակս հրամայեմք զի 'ի ժամանակի այս-
 « միկ արգելցի շինումն եկեղեցւոյն այնմիկ՝ մինչ ցվերա-
 « դարձն դեսպանին Ֆռանգաց , յորում ժամանակի ըստ հրա-
 « մանիս մերոյ կատարեցեն , , »

Իսլ Լատինասայք օգնականութեամբ դեսպանին Ֆռան-
 գաց կամ յաճախակի թախանձանաց և խնդրարկութեան իւ-
 բեանց շինեցին զեթն եկեղեցիս , որոց անուանք են . 1 , Ա-
 լետեաց՝ շինեալ 'ի Ըահրիմանեանց . 2 , սուրբ Եղիայ՝ հա-
 տարակաբար կարմիրիթան կոչեցեալ . 3 , սուրբ Յովսէփ՝ որ
 ջիզվիթ կոչի յաղագս 'ի ջիզվիթեան միաբանութենէ լինելոյ
 կառուցեալ . 4 , Տօմինիկեան վանք . 5 , Օգոստինի վանք՝ 'ի
 Հուսէյնիա . 6 , Կարմիրիթեան վանք՝ 'ի գովգմիր . և 7 ,
 Կապչին վանք 'ի Ղալաթաբառուկ : (3) Վերջին երեք եկե-
 ղեցիքն էին 'ի քաղաքամէջն Սպահանայ՝ 'ի թաղոն որք առ
 ընթեր իւրաքանչիւրոցն նշանակեցան , և առաջին չորքն շի-
 նեալ էին 'ի Զուղայ : Զորից եկեղեցեացն հետք անգամ ոչ
 երևին այժմ զի ընդ աւերակս դասեցան , և երեքն որք երե-
 ին այժմ , են ջիզվիթն՝ Ըահրիմանեանց սուրբ Ալետեացն , և
 Տօմինիկեան վանքն : ջիզվիթն և Ալետեացն են աւերակ , և
 միայն Տօմինիկեան վանքն որ է 'ի թաղն քօչէր՝ կայ 'ի հա-
 տառութեան :

Ի . Իստ կրկին տեսակի աջողէր նոցա շրջիլ զլուսաւոր-
 չական Հայք 'ի Պապականութիւն , շքաւորացն մասնաւոր դը-
 րամական օգնականութեամբ և բազմադիմի շողոմարար բա-
 նիւք յանկուցանելով զօրտոս՝ առ ինքեանս և երկրորդ

քաղցրութեամբ և փափայլանք ընդունելով զյոնդէի մանեակն 'ի Հայոց մեծաւորաց (4) : Առաջնորդք Զուղայու միշտ հա-
կառակելով՝ խափանէին զնոցին առաջադիմութիւն , մերթ Տէ-
րութեան հրամանաւ տկարացուցանելով զպապականաց քա-
րողչացն զօրութիւնս, և մերթ տալով զահաբեկութիւն ժո-
ղովրդեանն գարձելոց (5) :

Անվախճան մնաց 'ի սկզբանէ անտի մինչև ցարդ աշն հակա-
սական գործողութիւն , զի պապականք ջանակուռ աշխատա-
նօք զճիգն թափէին փեռեկտել զեկեղեցի Հայոց, և լուսա-
ւորչական ժողովրդոցն տեսուչք զուն գործէին պաշտպանել
զհօտն իւրեանց յօտարաց անտի փեռեկտմանէ : Այն խռ-
վութիւն հակառակութեան ընդ մէջ լուսաւորչական և պա-
պական ժողովրդոց 'ի Զուղայ ուժգին արծարծեցաւ նախ
'ի ժամանակս թագաւորութեանն Շահ սէյմանի յամի 1688 :
Չիզվիթեան կրօնաւորք եկեալ յԱպասհան շինեցին զեկեղե-
ցին Չիզվիթ կոչեցեալ, և բացին զգարատունս 'ի Զուղայ 'ի
գաստիարակութիւն մանկանց , և Չիզվիթաբար քարոզել և
օրսալ զժողովուրդն սկիզբն արարին : Տայնմ ժամանակի ա-
ռաջնորդ վանացն Ամենափրկչի էր Ստեփաննոս եպիսկոպոս,
որ ունէր զանհաշտ հակառակութիւն ընդդէմ պապականաց,
ուստի յոտն պաշտպանութեան ժողովրդոց կացեալ՝ հասոյց
զմեծամեծ տառապանս Չիզվիթեան քարողչացն : Բողոքեաց
Շահ սէյման արքային թէ՝ օտարք 'ի սահմանաց Եւրոպիայ
եկեալ 'ի Պարս խռովին զխաղաղութիւն ժողովրդեանն Հայ-
ոց, բանան զԴպրոցս, օրսան զմանկունս պարզամտաց և յու-
ղեն զժողովուրդն 'ի վէզ ընդմիմեանս ելանել : զայդ առնեն
երկեւրապէս, այլ ներքին նպատակ նոցա է լծեսել զել և
մուտս պարսկաստանի և գրել զամենայն անցս երկրին առ
թագաւորութիւնս Եւրոպիոյ : Նովին յարմարական և հա-
ւանական ամբաստանութեամբ ատելի կացուցան Չիզվիթեան
կրօնաւորք սռաջի Տէրութեանն Պարսից : Այլ Շահրիմա-
նեանք զօրակից լինելով Չիզվիթեանց՝ ծախէին զյոլով
զումարս թէ 'ի գրունս դենալետաց քաղաքին Սպասանայ և
թէ առ նախարարս Տէրութեանն և ստանային զհրաման զի

մի վաղեմեան Դպրոցքն ջիզվիթեանց, և մի խափանումն ինչ լինիցի նոցա քարոզութեանցն (6) : Զուղայու իշխանք ևս զնոյն առնէին հակառակ Ըահրիմանեանց. ուստի մեծագումար ծախսարարութիւնք ոչ պակասեցան յերկուստեքէ : Ետը թական եղև կողմն Ղուսաւօրչականաց, զի յամի 1689 ընկալեալ զհրաման 'ի Ըահ սէյմանայ՝ քակեցին զմի եկեղեցին նոցա Ասորմէլիտանաց, և արտաքօեցին զամանս 'ի քարոզչացն ջիզվիթեանց, ընդ որո էր և Եակոբ իւարդապետ, և ընկձեցին յոյժ զկողմն պապականաց (7) : Եայնմ ժամանակի տապաքեցաւ 'ի վանքն Ամենափրչի մատեան հակառակ երկարնակաց. յօրմէ առիթ ստացեալ պապականաց՝ զըպարտութեամբ յայտնեցին Տէրութեանն, որպէս թէ հայք հակառակ վարդապետութեանն զուրսնի տպեալ են զմատեան, որոյ աղագաւ եղև հինգ հարիւր թումանաչափ ծախս 'ի Ստեփաննոս Առաջնորդէ 'ի ցրումն զըպարտութեանն այնմիկ (8) : Ըստ այնպիսի թանձրացեալ հակառակութեան, Ստեփաննոս Առաջնորդ իւրով հոգեւորականօք կրելով զշուրջառ և սեւացեալ մոմեղէնս 'ի Մէյդանն Զուղայու կատարեցին զթափօրանիծողական կուտելով զնոովս 'ի վր Ըահրիմանեանց տօհմի, յաղագս նոցին ձեռնտուութեամբ յառաջանալոյ մեծամեծ խռովութեանցն և վնասուց. 'ի տեսանել զայն ալազգեաց յորժամ հարցանէին, թէ զինչ գործէք, պատասխանէին թէ որպէս դուք զձեր սուննի հերձուածողոն՝ նոյնպէս և մեք զմեր հերձուածողն նղովեմք (9) : Յաւ է ինձ ոչ սակաւ զանցս այնպիսի երկպառակութեան արձանագրել յիմում պատմութեան՝ որք զգուտ և ոչ մի առանց ընծայելոյ ընթերցողաց, զսրտից զգացմունս յուզին 'ի վշտակցութիւն ընդ աղէտս երկպառակութեան համազգեացն 'ի միաս և յեղծումն միմեանց, ոչ միայն 'ի Զուղայ, այլ զոգջիւր ընդ ամենայն ուրեք : Այլ կամելով զայարտօ պատմագրի անվրէպ պահպանել, հարկ համարեցայ թ նիւթոցն եղելոց առիտ՝ զկարգ պատմութեանն ոչ աղամողել 'ի ծածկել զտգեղութիւն այս կամ այն կողմանն : Սակայն զանց արարի զթարգմանութիւնս հրովարտականն նշանակել, զի անօգուտ երկարաբանութիւնն մի ձանձ-

բութիւնս պատճառեցէ ընթերցողին :

Ք . Աղէքսանդր կաթողիկոս յայնմ երկպառակութեան ժամանակի էր 'ի Զուղայ 'ի վանքն Ամենափրկչի և վարէր ըզպաշտօն յաջորդութեան : Ականատես գոլով նորա ամենայն ազգաւեր աղմկեալ խռովութեանցն, յետ հասանելոյ կաթողիկոսութեան յամի 1709 (ԽՃԾԸ) 'ի 25 Փետրվարի գրեաց առ պապն Վղէմէս մետատաներորդ գանգատ զփաթեւայից առաքելոց 'ի պարս, յայտնելով թէ յուզեն նոքա զժողովուրդն և յարուցանին զաղմուկ խռովութեան, որով անուէն քրիստոնէսէն հայհոյի 'ի մէջ հեթանոսաց, և 'ի գարման նոցին խնդրեաց արձակել զգիր հրամանի առ նոյն քարոզիչն սակս գաղարելոյ նոցա 'ի խռովայուզութեանց անտի (10) :

Եթէ հաւատալ կարելի իցէ վկայութեանն Յակոբ վարդապետի 'ի ջիզվիթեան կարգէ (որ հալածական վարեալ էր 'ի Զուղայոյ) և անհարազատ իմացուածով Թարգմանեալ էր զկոնդակն Աղէքսանդր կաթողիկոսի) Պապն « գրեաց զպատասխան նոյն Թղթոյ առ կաթողիկոսն » թէ որովհետեւ « տարացեալ դուստրդ մուծանիլ կամիս առ մայրս գործ » վազութ, պարտ է քեզ զայդ դաւանութիւնդ ուղիղ գաւա. « նութեամբ գործօք ցուցանել թէ 'ի պատարագն և թէ այլ « ինչ որ պատկանի 'ի բանս հաւատոյ, ապա խոստովանու. « թիւնդ գրեցես և կնքեցես ամենայն Եպիսկոպոսօք և « առաքեցես առ մեզ, և տեսեալ մեր զայնպիսի հաւատար. « մութիւն, ապա թէ տամք քեզ հրաման 'ի վերայ ամենայն « քարոզատուաց Հռովմայնոյս որք 'ի վիճակի քոյդ են՝ զի « հրազանդեցենք քեզ » :

Յետ ընդունելոյ Աղէքսանդր կաթողիկոսի զայնպիսի պատասխան 'ի Պապէն, յամի 1711 բողոքեալ առ Շահ սուլթան Հոսէյն, և զքարոզիչս Հռովմայ ցուցանելով անհարազատ Տէրութեանն Պարսից և լրտես և մատնտու եկեալ 'ի պարս, ընկալաւ զհրովարտակ հրամանի և հալածական վարեաց զնոսա 'ի պարսկաստանայ հասուցանելով զբաղում խոշտանգանս ժողովրդեանն գարձելոց 'ի պապականութիւն (11) :

Պարձեալ զօրացան պապականք մեծաքանակ ծախա-
րութեամբ, և կամեցան բանալ յամի 1723 զԴպրոցս և
գաստիարակել զմանկունս Հայոց, այլ վերստին բողոքեալ
Հայոց առ Շահսուլթանն Հոսէյն, ընկալան զհրաման արկա-
նելոյ զբողոք իւրեանց առ Դենպետս քաղաքին Սպահանայ,
աւրանօր դարձեալ զօրաւոր եղին Հայք, և ըստ հրամանի
զԷնպետացն 'ի 1139 թուականի Պարսից (1723) ընկալան
զթուղթ խոստման 'ի քարոզչաց Հռովմայ զի մի ևս ուսուցեն
զմանկունս Հայոց 'ի դպրոցս իւրեանց, և մի ընկալցին զկին
յազգէ Հայոց (12):

դ. Օայնու ժամանակաւ Մովսէս Առաջնորդ Զուղայու
Քահանայիւք և հոգեորականօք Զուղայու ժողով գումա-
րեալ հաստատեցին զթուղթ իմն վասն 'ի պապականութիւն
ըջելոցն: Այս է պատճէն այնմիկ թղթոյ " շնորհօք Տեառն
" Աստուծոյ և փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի նաւաստ ծա-
" աայ Մովսէս վարդապետ . . . գիտելի է զի հոգալով մեր
" զքարեկարգութեանց Քահանայից 'ի տուէ և 'ի գիշերի ջանք
" մեր այս է զի Եր յաւուր բարեկարգութիւնք յաւելու յե-
" կեղեցականս, և անկարգութիւնն և յանդգնութիւնն տեղի
" տայ, և այս որով լինի, եթէ ոչ խրատուք բայց այսօր ըստ
" բերման ժամանակիս լսողութիւնն և հաղանդութիւնն
" բարձեալ է 'ի միջոյ մերմէ, քանզի յորժամ կամիմք խրա-
" տել զստահական և զանկարգան, ոչ թէ միայն ոչ հաղան-
" դին որպէս կարգն է, այլ և երկեցուցանեն և ո զմեզ ասե-
" լով թէ գնամք և լինիմք երկարնակ: Պատմորոյ սակս նա-
" խահագութեան զայս արժան տեսաք զբել և հաստատել
" 'ի մէջ մեր զի զգուշացին և խրատեցին այնպիսիքն: Ըստ
" է որ ես հանգերձ իմ Եպիսկոպոսօք և վարդապետօք և մի-
" արան եղբարրքս և բոլոր Քահանայական գաւառք, որք են
" երիցունք մերում թեմի և վիճակի, առաջի Աստուծոյ վկա-
" յութեամբ սրբոց հրեշտակաց նորա գրեցաք կնքեցաք և
" հաստատեցաք հրամանաւն Աստուծոյ և իշխանութեամբ
" կարգիս մերոյ, զի այսուհետեւ ինչ կարգաւոր որ 'ի մէնջ
" ք թէ 'ի սեւագլխոց և թէ յաշխարհի երբցանց Քահանայից

« որ 'ի սուրբ լուսաւորչադաւան Հայոց 'եպիսկոպոսէ լինի
 « ձեռնադրեալ և կարգ առեալ, թէ յանդգնի յիւր միաբնակ
 « դաւանութենէն (որով զկարգն է առեալ) ելանէ կարգ.
 « սուրաց լինի և գնայ երկարնակաց . . . դաւանութիւնն .
 « նա յիւրմէ կարգէ և լուծեալ լինի և որոշեալ 'ի Քաջա.
 « նայութենէ, մէկ աստիճանէն մինչև ցեօթն աստիճանն
 « բարձեալ լինի 'ի նմանէ, յայնմհետէ նորա պատարագն ոչ է
 « պատարագ այլ դատապարտութիւն, զի կրկին խաչէ զՔր.
 « թոսոս . . . յայնպիսեացն փախչիմք և 'ի բաց հեռա.
 « նամք, իբրև զիժէ և զքարբէ . . . և ով ոք յայնմհետէ
 « օրհնեա Տէր ասէ կամ Քաջանայի պատիւ դնէ, նա ևս կից
 « լինի նորա մեղացն և նզովիցն, քանզի անիծեալ է և նզո.
 « վեալ, կապեալ է և բանադրեալ յերկինս 'ի վեր և յեր.
 « կիր 'ի խօնարհ, ասացեն հրեշտակք և մարդիկք եղիցի
 « եղիցի » (13) :

Վերն 'ի նմա զյանձնառական ընդունելուի նորա . Դա.
 լիթ՝ Աստուածատուր՝ Բարսեղ՝ Ստեփաննոս՝ Պետրոս՝ Զա.
 քարիայ վարդապետք՝ Տէր Եսայի թիւն՝ Տէր Զովհաննէս՝ Տէր
 Ղուկաս՝ Տէր Սիմէօն՝ Տէր Ստեփաննոս՝ փոքր Տէր Ղուկաս՝
 Տէր Գէորգ՝ Տէր Նիկողայոս՝ Տէր Պարտամ՝ Տէր Ահարոն՝
 Բարսղամ և Սիմէօն արեղայք : Եւ յիսուն և ութն Քաջա.
 նայք 'ի նմին ժամանակի եղեալք 'ի Զուղայ :

Է . Հակառակութիւն և խռովութիւնն շարունակեցաւ
 միշտ ընդ մէջ լուսաւորչական և պապական ժողովրդոց, մերթ
 նուազ և մերթ ուժգին ներգործութիւն, զի կայ և 'ի Ըստ Աշ.
 րաքայ հրովարտակ տուեալ առ Հայո ընդդէմ պապականաց,
 որով յայտ է թէ յուզեցաւ տարածայնութիւն և յայնմ
 ժամանակի :

(Ետ 1730 թուականի չեղև երևելի գէպք ինչ խռովու.
 թեան, այլ անշուշտ առանին և մասնաւոր տարածայնութիւնս
 պահէր զշարունակութիւնն իւր :

(Համի 1841 ծագեցաւ դարձեալ խռովութիւն մեծ, ո.
 րոյ հետեանք ոչ սակաւ միասարեւր եղին վանին : Եայնմ ժա.
 մանակի առաջնորդն Զուղայու էր խաչատուր Վաղարշապատ.

ի . դիւրագործիս 'ի զայրացումն և անյառաջատես հետեւ-
 թեանց գործոց : 'ի վանս պապականաց կայր Յովհաննէս գիտ-
 ական վարդապետ Տէրտէրեան՝ կրթեալ 'ի բովս աշխարհի,
 և քաջ սուսեալ զեղանակ սիրաշահութեամբ գրուելոյ ըզ-
 մարդիկ : Յակոբոս գիտնական վարդապետ յաջորդն օրոյ Ա-
 մենափրկչեան վանի՝ տաղտկացեալ 'ի խցակեցութենէ վանին,
 սիրէր բնակիլ 'ի տան իւրում արձակապէս , այլ թէ զինչ էր
 պատճառն՝ ստոյգն չգիտեմ , և զկարծիքականն 'ի լռութեան
 թաղել բարեք համարիմ : Խաշատուր Առաջնորդ ոչ մար-
 թանալով համոզանօք զնա առ ինքն գրաւել , ահարկութեամբ
 իշխանութեան կարծէր զնա՝ խոնարհեցուցանել 'ի հազան-
 գութիւն , ուստի նա թէ այսպէս և թէ այնպէս յամենան
 Յուլիոսի 1841 ամի եմուտ 'ի վանս պապականաց , որում հե-
 տեցան Տէր Ստեփաննոս Ծարութիւն Տէր Յովհաննէս (14) :
 Ետաջ քան զնա գնացեալ էր և Ամիրխան Յովհաննէս Ամի-
 րեան , և լինէր շշուշ թէ հինգ Քահանայք և միաբանեալ
 կամին հետեւել շաւղաց նոցին : Այլ նոյն միաբանեալքն (զո-
 րոց անուանս նշանակել ոչ կամիմ) հաստատուն մնացին 'ի-
 կողմանն իւրեանց առանց շրջելոյ 'ի պապականութիւն :

Եկեալ էր 'ի 1840 ամի մուսի բերժէ Գաղղիացի , և բա-
 ցեալ էր զԴպրոց 'ի Զուղայ, սւրանօր և ժողովեալ էին բա-
 զում մանկունք յազգէ Հայոց և բարեք առաջադիմութեամբ
 ուսանէին զՀայերէն՝ Գաղղիերէն և զՊարսիերէն լեզու :
 'նոյն բերժէ ևս օգնական և զօրավիգ լինելով նորադարձ
 պապականացն՝ յուզեցաւ երկպառակութիւն , և թանձրացաւ
 առարկայն մինչեւ հարկ լինել զիմելոյ յատենն քաղաքա-
 կան դատաստանաց՝ և 'ի սպաս վեհափառ Թագաւորին . իսկ
 Արեգակնափայլ Մահամադ շահն կամելով խաղաղել զինու-
 լութիւնն յուզեալ 'ի տարապարտուց , յամի 1842, յ1 յուն-
 վարի շնորհեաց զհրովարտակ որոյ այս է Թարքմանութիւն :

“ Հասուցաւ 'ի լուր մեր 'ի կողմանէ Ազգին Հայոց, թէ ո-
 “ մանք 'ի հոգեւորականացն կաթողիկոսց կառուցեալ 'ի նա-
 “ հանգս մեր զուսումնարանս և զհիւրընդուն 'ի որդորանօք
 “ քարոզութեամբ , և զանազան կաշառանօք հրապուրեն

Քահանայից և 'ի ծաղւղիկաց ջաշայս- գէտ-ւ 'ի 11 . Գոգոս-ի 1762
որ անի զաւթսան և Եփն կնիս :

(4) . Ի պարճէն Կոմիտաս-Քէտն Վնին 1825 Գորայ :

(5) . Տերբաի ծաղւղի 'ի ջաշայ Գոմարիւն յաշոգ Բացման յի
Դարացի Գագրիւն 'ի Պալմի-ի յոգ 1834 :

(6) . Բարեպաշտահե Տէկին Մարիտ Գոյի, Գորա-Քէտն 10
Ջաշայի 1857 Կոմիտաս Իր-Վ յայտնե Սրբաշն Արհայի Թաղի-ի
առաջնորդին Ջաշայս , " Արք որդի " Ի Կոմիտաս Գորա-Քէտն Գ
" Խոստացեալ Ետ Սրբաշն-Քէտն Կեր-ճ զարեկան Գորս Դեք Գ-ան
" Ջաշայս առաջնորդին աղագով էն Եշն-իս Կարգն առնել
" Են աւրաթ էմ Գրել զի 'ի Կորայ Կորս-ն առնորդոր . . . Ընդ որ
" յառաճ Կոգիտոր Կարգի Դեք Գորդի Ընդ առ աղագայ Դայն Դիւթ-
" Բո-Քէտն Ընդ Ընդ Կէտն Ենործանիս Արա-ճ Գոր-Քէտն Կոմիտաս . . .

(7) . Տերբա , որ Կնանկի Գոր-Քէտն Կարգի , Ընդ Ընդ Գ-
Գոր-Քէտն Ընդ Ընդ Ընդ 'ի Տէր-Քէտն Դո-ճայս առ Կնանկ Կնանկ
առնալ :

Գ 1. Ա ի Խ Ե

ՊԱՊԱԿԱՆՈՒԹ Ի Խ Ե Ի ԺՈՒՆԱՅ

Պ . Բնդ Թողովորդեանն զաղթելոյ յամի 1605 'ի Հայս-
տանէ՝ Եկին յԱպաշան (1) . Հայք Հոգովն ական Եկեղեցոյ
Հայապաի , որք 'ի սկզբանէ անտի (2) . մինչև ցարդ ընդ Ղու-
սաւորչական Հայս վարեցան Հակառակութեամբ :

Հայք ջանադիր եղին 'ի սկզբան անդ Թողուլ ընկել առ
ղեկեղեցի , որք վան բողոքեալ առ Ըաջարա ընկալն 'ի

նմանէ զհրովարտակ զի մի շինեցեն եկեղեցի Ֆռանգաց :
Հրովարտական տուեալ 'ի Շահաբասայ 'ի 1064 (1649) Թը-
սուականի Պարսից յերկրորդում ամսեանն ըէբիօլ . ունի զյե-
տադայ Թարգմանութիւնն :

« Յառաջ քան զայս ըստ խնդրոյ գեոպանին Ֆռանգաց
« հրամայեցաք զի Ֆռանգք որք ունին զբաղձանս շինելոյ
« զեկեղեցիս 'ի Ջուղայ՝ շինեցեն , այլ արդ Ջուղայու բը-
« նակիչ Հայք եկեալ առ մեզ բողոքեցին թէ շինելն նոցա
« զեկեղեցի 'ի Ջուղայ լինելոց է առիթ ցիր և ցան լինելոյ
« Հայոց աստի , յայն սակս հրամայեմք զի 'ի Ժամանակի այս-
« միկ արգելցի շինումն եկեղեցւոյն այնմիկ՝ մինչ ցլերա-
« վարձն գեոպանին Ֆռանգաց , յորում Ժամանակի ըստ հրա-
« մանիս մերոյ կատարեցեն , , ,

Այլ լատինահայք օգնականութեամբ գեոպանին Ֆռան-
գաց կամ յաճախակի թախանձանաց և խնդրարկութեան իւ-
րեանց շինեցին զեօթն եկեղեցիս , որոց անուանք են . 1 , Ա-
ւետեաց՝ շինեալ 'ի Շահրիմանեանց . 2 , սուրբ Եղիայ՝ հա-
սարակաբար կտրմիլիթան կոչեցեալ . 3 , սուրբ Յովսէփ՝ որ
Ջիզվիթ կոչի յաղագս 'ի Ջիզվիթեան միաբանութենէ լինելոյ
կառուցեալ . 4 , Տօմինիկեան վանք . 5 , Օգոստինի վանք՝ 'ի
Հուսէյնիա . 6 , Կարմիլիթեան վանք՝ 'ի գովդմիր . և 7 ,
Կապչին վանք 'ի Ղալաթաբառուկ : (3) Աերջին երեք եկե-
ղեցիքն էին 'ի քաղաքամէջն , Սպահանայ՝ 'ի Թաղն որք առ
քնթեր իւրաքանչիւրոցն նշանակեցան , և առաջին չորքն շի-
նեալ էին 'ի Ջուղայ : Զորից եկեղեցեացն հետք անգամ ոչ
երևին այժմ զի ընդ աւերակս դասեցան , և երեքն որք երև-
ին այժմ , են Ջիզվիթն՝ Շահրիմանեանց սուրբ Աւետեացն , և
Տօմինիկեան վանքն : Ջիզվիթն և Աւետեացն են աւերակ , և
միայն Տօմինիկեան վանքն որ է 'ի Թաղն քօչէր՝ կայ 'ի հա-
տատութեան :

Բ . Ի՞նչ կրկին տեսակի աջողէր նոցա շրջել զլուսաւոր-
չական Հայո 'ի Պապականութիւն , չքաւորացն մասնաւոր դը-
րամական օգնականութեամբ և բազմադիմի շողմարար բա-
նիք յանկուցանելով զօրոտս՝ առ ինքեանս և երկրորդ

քաղցրութեամբ և փափայլանք ընդունելով զյանդիմանեալն 'ի Հայոց մեծաւորաց (4) : Առաջնորդք Զուղայու միշտ հակառակելով խափանէին զնոցին առաջադիմութիւն, մերթ Տէրութեան հրամանաւ տկարացուցանելով զպապականաց քարոզչացն զօրութիւնս, և մերթ տալով զահաբեկութիւն ժողովրդեանն գարձեւոց (5) :

Անվախան մնաց 'ի սկզբանէ անտի մինչև ցարդ այն հակառակն գործողութիւն, զի պապականք ջանակուռ աշխատանք զճիգն թափէին փեռեկտել զեկեղեցի Հայոց, և լուսաւորչական ժողովրդոցն տեսուչք գուն գործէին պաշտպանել զհօտն իւրեանց յօտարաց անտի փեռեկտմանէ : Այն խռովութիւն հակառակութեան ընդ մէջ լուսաւորչական և պապական ժողովրդոց 'ի Զուղայ ուժգին արծարծեցաւ նախ 'ի ժամանակս թագաւորութեանն Շահ սլէյմանի յամի 1688 : Զիզվիթեան կրօնաւորք եկեալ յԱսպահան շինեցին զեկեղեցին ջիզվիթ կոչեցեալ, և բացին զդպրատունս 'ի Զուղայ 'ի դաստիարակութիւն մանկանց, և ջիզվիթաբար քարոզել և որսալ զժողովուրդն սկիզբն արարին : Յայնմ ժամանակի առաջնորդ վանացն Ամենափրկչի էր Ստեփաննոս եպիսկոպոս, որ ունէր զանհաշտ հակառակութիւն ընդդէմ պապականաց, ուստի յոտն պաշտպանութեան ժողովրդոց կացեալ՝ հասոյց զմեծամեծ տառապանս ջիզվիթեան քարոզչացն : Բողոքեաց Շահ սլէյման արքային թէ՝ օտարք 'ի սահմանաց Եւրոպիայ եկեալ 'ի Պարս խռովին զխաղաղութիւն ժողովրդեանն Հայոց, բանան զԴպրոցս, որսան զմանկունս պարզամտաց և յուզեն զժողովուրդն 'ի վէճ ընդ միմեանս ելանել զայդ առնեն երեւելապէս, այլ ներքին նպատակ նոցա է լրտեսել զի և մեռա պարսկաստանի և գրել զամենայն անցս երկրին առ թագաւորութիւնս Եւրոպիոյ : Նովին յարմարական և հաւանական ամբաստանութեամբ ատելի կացուցան ջիզվիթեան կրօնաւորք սռաջի Տէրութեանն Պարսից : Այլ Շահինմանեանք զօրալիզ լինելով ջիզվիթեանց՝ ծախէին զյալով զամարս թէ 'ի գրունս դինպետաց քաղաքին Սպահանայ և թէ առ նախարարս Տէրութեանն և ստանային զհրաման զի

մի փականացին Դպրոցքն ջիզվիթեանց, և մի խափանումն ինչ լինիցի նոցա քարոզութեանցն (6) : Զուղայու իշխանք և ողնոյն առնէին հակառակ Շահրիմանեանց, ուստի մեծագումար ծախսարարութիւնք ոչ պակասեցան յերկուստեքէ : Ետլութական եղև կողմն շուսաւորչականաց, զի յամի 1689 ընկալեալ զհրաման 'ի Շահ սլէյմանայ՝ քակեցին զմի եկեղեցին նոցա Եսարմէլիտանաց, և արտաքսեցին զոմանս 'ի քարոզչացն ջիզվիթեանց, ընդ որս էր և Եակոբ վարդապետ, և ընկձեցին յոյժ զկողմն պապականաց (7) : Եայնմ ժամանակի տապաքեցաւ 'ի վանքն Ամենափրչի մատեան հակառակ երկաթնակաց, յորմէ առիթ ստացեալ պապականաց՝ զրպարտութեամբ յայտնեցին Տէրութեանն, որպէս թէ հայք հակառակ վարդապետութեանն զուրանի տպեալ են զմատեան, որոյ աղաղաւ եղև հինգ հարիւր թումանաչափ ծախս 'ի Ստեփաննոս Առաջնորդէ 'ի ցրումն զրպարտութեանն այնմիկ (8) : Ըստ այնպիսի թանձրացեալ հակառակութեան, Ստեփաննոս Առաջնորդ իւրով հոգեորականօք կրելով զշուրջառ և սեւեռեալ մոմեղէնս 'ի Մէյդանն Զուղայու կատարեցին զթափօր անիծողական կուտելով զնոյս 'ի վր Շահրիմանեանց տոհմի, յաղագս նոցին ձեռնտուութեամբ յառաջանալոյ մեծամեծ խռովութեանցն և փասուց. 'ի տեսանել զայն ալազգեաց յորժամ հարցանէին թէ զինչ գործէք, պատասխանէին թէ որպէս դուք զձեր սուննի հերձուածողն՝ նոյնպէս և մեք զմեր հերձուածողն նզովեմք (9) : Ճաւ է ինձ ոչ սակաւ զանցս այնպիսի երկպառակութեան արձանագրել յիմում պատմութեան՝ որք զգուտ և ոչ մի առանց ընծայելոյ ընթերցողաց, զսրտից զգացմունս յուզին 'ի վշտակցութիւն ընդ աղէտս երկառակութեան համազգեացն 'ի փլաս և յեղծումն միմեանց, ոչ միայն 'ի Զուղայ, տյլ գոգջիր ընդ ամենայն ուրեք : Այլ կամելով զպարտս պատմագրի անվրէպ պահպանել, հարկ համարեցայ լինիլթօցն եղելոց առիտ՝ զկարգ պատմութեանն ոչ աղամողել 'ի ծածկել զտգեղութիւն այս կամ այն կողմանն : Սակայն զանց արարի զթարգմանութիւնս հրովարտականն նշանակել, զի անօգուտ երկարաբանութիւնն մի ձանձ-

բութիւնս պատճառեցէ ընթերցողին :

Ք . Աղէքսանդր կաթողիկոս յայնմ երկպառակութեան ժամանակի էր 'ի Զուղայ 'ի վանքն Ամենափրկչի և վարէր ըզպաշտօն յաջորդութեան : Ականատես գօլով նորա ամենայն ազգաւեր աղմկեալ խռովութեանցն, յետ հասանելոյ կաթողիկոսութեան յամի 1709 (ՌՃԾԸ) 'ի 25 Փետրվարի գրեաց առ պապն Նղեմէս մետառաներրորդ գանգատ զփաթեւայից առաքելոց 'ի պարս, յայտնելով թէ յուզեն նոքա զժողովուրդն և յարուցանին զաղմուկ խռովութեան, որով անուան քրիստոնէսէն հայհոյի 'ի մէջ հեթանոսաց, և 'ի գարման նոցին խնդրեաց արձակել զգիր հրամանի առ նոյն քարոզիչն սակօ գաղարեւոյ նոցա 'ի խռովայուզութեանց անտի (10) :

Եթէ հաւատալ կարելի իցէ վկայութեանն Յակոբ վարդապետի 'ի ջիզվիթեան կարգէ (որ հալածական վարեալն էր 'ի Զուղայոյ) և անհարազատ իմացուածով թարքմանեալ էր զկոնդակն Աղէքսանդր կաթողիկոսի) Պապն « գրեաց զպատասխան նոյն թղթոյ առ կաթողիկոսն » թէ որովհետեւ « տարացեալ զուստրդ մոլծանիլ կամիս առ մայրս զորոս »
 « վագութ, պարտ է քիզ զայդ գաւանութիւնդ ուղիղ գաւա »
 « նութեամբ գործօք ցուցանել թէ 'ի պատարագն և թէ այլ »
 « ինչ որ պատկանի 'ի բանս հաւատոյ, ապա խոստովանու »
 « թիւնդ գրեցես և կնքեցես ամենայն Եպիսկոպոսօք և »
 « առաքեցես առ մեզ, և տեսեալ մեր զայնպիսի հաւատար »
 « մութիւն, ապա թէ տամ քեզ հրաման 'ի վերայ ամենայն »
 « քարոզատուաց Հռովմայնոյս որք 'ի վիճակի քոյդ են՝ զի »
 « հրազանդեցին քեզ » :

Յետ ընդունելոյ Աղէքսանդր կաթողիկոսի զայնպիսի պատասխան 'ի Պապէն, յամի 1711 բողոքեալ առ Շահ սուլթանն Հոսէյն, և զքարոզիչս Հռովմայ ցուցանելով անհարազատ Տէրութեանն Պարսից և լրտես և մատնտու եկեալ 'ի պարս, ընկալաւ զհրովարտակ հրամանի և հալածական վարեաց զնոսա 'ի պարսկահաստանայ հասուցանելով զբազում խոշտանդանս ժողովրդեանն գարձելոց 'ի պապականութիւն (11) :

Պատրճեալ զօրացան պապականք մեծաքանակ ծախա-
ւարութեամբ, և կամեցան բանալ յամի 1723 զԴպրոցս և
գաւառիարակել զմանկունս Հայոց, այլ վերստին բողոքեալ
Հայոց առ Հասութեան Հօտէյն, ընկալան զհրաման արկա-
նելոյ զբողոք իւրեանց առ Գեներալտս քաղաքին Սպահանայ,
ուրանօր դարձեալ զօրաւոր եղին Հայք, և ըստ հրամանի
գեներալտացն 'ի 1139 թուականի Պարսից (1723) ընկալան
զթուղթ խոստման 'ի քարոզչաց Հռովմայ զի մի ևս ուսուցեն
զմանկունս Հայոց 'ի դպրոցս իւրեանց, և մի ընկալցին զկին
յազգէ Հայոց (12):

դ. Օայնու ժամանակաւ Մովսէս Առաջնորդ Զուղայու
Քահանայիւք և հոգեւորականօք Զուղայու ժողով գումա-
րեալ հաստատեցին զթուղթ իմն վասն 'ի պապականութիւն
չըջեւոցն: Այս է պատճէն այնմիկ թղթոյ " շնորհօք Տեառն
" Աստուծոյ և փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի նուաստ ծա-
" աւայ Մովսէս վարդապետ . . . գիտեք է զի հոգալով մեր
" զքարեկարգութեանց Քահանայից 'ի տուէ և 'ի գիշերի ջանք
" մեր այս է զի ծր յաւուր բարեկարգութիւնք յաւելու յե-
" կեղեցական, և անկարգութիւնն և յանդգնութիւնն տեղի
" տայ, և այս որով լինի, եթէ ոչ խրատութեամբ բայց այսօր ըստ
" բերման ժամանակիս լողութիւնն և հաղանդութիւնն
" բարձեալ է 'ի միջոյ մերմէ, քանզի յորժամ կամիմք խրա-
" տել զստահական և զանկարգն, ոչ թէ միայն ոչ հաղան-
" դին որպէս կարգն է, այլ և երկեցուցանեն և ողմեզ ասե-
" լով թէ գնամք և լինիմք երկարնակ: Ղափնորոյ սակս նա-
" խահագութեան զայս արժան տեսաք գրել և հաստատել
" 'ի մէջ մեր զի զգուշացին և խրատեցին այնպիսիքն: Այս
" է որ ես հանգերձ իմ Եպիսկոպոսօք և վարդապետօք և մի-
" արան եղբարբքս և բոլոր Քահանայական գաւառք, որք են
" երկցունք մերում թեմի և վիճակի, առաջի Աստուծոյ վկա-
" յութեամբ որոց հրեշտակաց նորա գրեցաք կնքեցաք և
" հաստատեցաք հրամանաւն Աստուծոյ և իշխանութեամբ
" կարգիս մերոյ, զի այսուհետեւ ինչ կարգաւոր որ 'ի մէջ
" քի թէ 'ի սկզբիւրոց և թէ յաշխարհի երկցանց Քահանայից

« որ 'ի սուրբ լուսաւորչադաւան Հայոց 'եպիսկոպոսէ լինի
 « ձեռնադրեալ և կարգ առեալ, թէ յանգղձի յիւր միտքնով
 « դաւանութենէն (որով զկարգն է առեալ) ելանէ կարգ.
 « ուսրաց լինի և գնայ Երկաթնակաց . . . դաւանութիւնն .
 « նա յիւրմէ կարգէ ևս լուծեալ լինի և որոշեալ 'ի Քաջա.
 « նայութենէ, մէկ աստիճանէն մինչև ցեօթն աստիճանն
 « բարձեալ լինի 'ի նմանէ, յայնմհետէ նորա պատարագն ոչ է
 « պատարագ այլ դատապարտութիւն, զի կրկին խաչէ զՔր.
 « թիստոս . . . յայնպիսեացն փախչիմք և 'ի բաց հեռա.
 « նամք, իբրև զիծէ և զթարրէ . . . և ով ոք յայնմհետէ
 « օրհնեա Տէր ասէ կամ Քաջանայի պատիւ դնէ, նա ևս կից
 « լինի նորա մեղացն և նզովիցն, քանզի անիծեալ է և նզո.
 « վեալ, կապեալ է և բանադրեալ յերկինս 'ի վեր և յեր.
 « կիր 'ի խոնարհ, ասացեն հրեշտակք և մարգիկք և զիցի
 « և զիցի, (13) :

Գրեն 'ի նմա զյայնձնառական ընդունելուի նորա . Դա.
 լիթ՝ Աստուածատուր՝ Բարսեղ՝ Ստեփաննոս՝ Պետրոս՝ Զա.
 քարիայ վարդապետք՝ Տէր Զարութիւն՝ Տէր Զովհաննէս՝ Տէր
 Ղուկաս՝ Տէր Սիմէօն՝ Տէր Ստեփաննոս՝ փոքր Տէր Ղուկաս՝
 Տէր Գէորգ՝ Տէր Նիկողայոս՝ Տէր Պարտամ՝ Տէր Ահարոն՝
 Բարաղամ և Որմէօն արեղայք : Եւ յիսուն և ութն Քաջա.
 նայք 'ի նմին ժամանակի եղեալք 'ի Զուղայ :

Է . Հակառակութիւն և խռովութիւնն շարունակեցաւ
 միշտ ընդ մէջ լուսաւորչական և պապական ժողովրդոց, մերթ
 նուազ և մերթ ուժ գին ներգործութիւն, զի կայ և 'ի Շահ Աշ.
 րաֆայ հրովարտակ տուեալ առ Հայո ընդդէմ պապականաց,
 որով յայտ է թէ յուզեցաւ տարաձայնութիւն և յայնմ
 ժամանակի :

(Յետ 1730 թուականի չեղև երևելի գէպք ինչ խռովու.
 թեան, այլ անշուշտ առտնին և մասնաւոր տարաձայնութիւնս
 պահէր զշարունակութիւնն իւր :

(Յամի 1841 ծագեցաւ դարձեալ խռովութիւն մեծ, ո.
 րոյ հետեանք ոչ տակաւ միաւարեր եղին վանին : Յայնմ ժա.
 մանակի առաջնորդն Զուղայու էր խաչատուր Աղաբաշապետ.

ի . դիւրագործիւ 'ի զայրացումն և անյառաջատես հետեւու-
թեանց գործոց : 'ի վանս պապականաց կայր Յովհաննէս դիւ-
անական վարդապետ Տէրտէրեան՝ կրթեալ 'ի բովս աշխարհի,
և քաջ աւսեալ զեղանակ սիրաշահութեամբ գրաւելոյ ըզ-
մարդիկ : Յակոբոս գիտնական վարդապետ յաջորդն որոյ Ա-
մենափրկչեան վանի՝ տաղտկացեալ 'ի խցակեցութենէ վանին,
սիրէր բնակիլ 'ի տան իւրում արձակապէս , այլ թէ զինչ էր
պատճառն՝ ստոյգն չգիտեմ , և զկարծիքականն 'ի լուծեան
թաղել բարւոք համարիմ : Խաչատուր Առաջնորդ ոչ մար-
թանալով համոզանօք զնա առ ինքն գրաւել , ահարկութեամբ
իշխանութեան կարծէր զնա՝ խոնարհեցուցանել 'ի հազան-
գութիւն , ուստի նա թէ այսպէս և թէ այնպէս յամենան
Յուլիսի 1841 ամի եմուտ 'ի վանս պապականաց , որում հե-
տեւեցան Տէր Ստեփաննոս Յարութիւն Տէր Յովհաննէս (14) ,
Եսաակ քան զնա գնացեալ էր և Ամիրխան Յովհաննէս Ամի-
րեան , և լինէր շշուշ թէ հինգ ֆահանայք ևս միաբանեալ
կամին հետեւել շաւղաց նոցին : Այլ նոյն միաբանեալքն (զո-
րոց անուանս նշանակել ոչ կամիմ) հաստատուն մնացին 'ի-
կողմանն իւրեանց առանց շրջելոյ 'ի պապականութիւն :

Եկեալ էր 'ի 1840 ամի մուսի բերժէ Գաղղիացի , և բա-
ցեալ էր զԴպրոց 'ի Զուղայ , ուրանօր և ժողովեալ էին բա-
զում մանկունք յազգէ Հայոց և բարւոք առաջադիմութեամբ
ուսանէին զՀայերէն՝ Գաղղիերէն և զՊարսիերէն լիզուս :
Նոյն բերժէ ևս օգնական և զօրավիգ լինելով նորագործ
պապականացն՝ յուզեցաւ երկպառակութիւն , և թանձրացաւ
առարկայն մինչեւ հարկ լինել դիմելոյ յատեանս քաղաքա-
կան դատաստանաց՝ և 'ի ապա վեհափառ Թագաւորին իսկ :
Արեգակնաւիայլ Մահամադ շահն կամեւով խաղաղել զնո-
վութիւնն յուզեալ 'ի տարապարտուց , յամի 1842, յի յուն-
վարի շնորհեաց զհրովարտակ որոյ այս է Թարքմանութիւն :

“ Հասուցաւ 'ի լուր մեր 'ի կողմանէ Ազգին Հայոց , թէ ո-
“ մանք 'ի հոգեւորականացն կաթօլիկաց կառուցեալ 'ի նա-
“ հանգս մեր զուսումնարանս և զհիւրընդիս՝ յորդորանօք
“ քարոզութեամբ , և զանողան կաշառանօք հրապուրեն

“ զազգն Հայոց յընդունելութիւն իւրեանց հաւատոյ, որ
 “ պէս յանցելում ամի քահանայ օմն Հայոց 'ի Զուղայ բնիկ
 “ լաւ զգաւանութիւն կաթօլիկաց, որ և եղև առիթ մեծ
 “ մեծ խառնակութեանց :

“ Սամսորոյ առ զառաջն օւնելոյ օոյնանման խառնակու
 “ թեանց և անկարգութեանց, նոյնպէս և վասն հանգստեան
 “ և խաղաղութեան զանազան աղանդոց և հետեոյաց զանա
 “ զան դաւանութեանց, բնակելոց 'ի մերումն Տէրութեան և
 “ եղիւոց ընդ մերովս հպատակութեամբ, արգելումք մեզ
 “ զանցանելն 'ի միոյ դաւանութենէ առ միւս: Եթէ ոք 'ի
 “ Քահանայից Հայոց կամ կաթօլիկաց ձեռն արկցէ հրապու
 “ բել զայլադաւանս յընդունելութիւն իւրոյ հաւատոյ, այն
 “ պիտին ենթարկի սասակագոյն պատժոյ պատուհասի, եթէ
 “ Քահանայն մեղադրեալ 'ի վերոյ գրեալ յանցաւորութեան
 “ իցէ 'ի մերոցս հպատակաց՝ զրկեսցի 'ի կոչմանէ իւրմէ, և
 “ ենթարկեսցի պատժոյ և տուգանաց, և 'ի դէպս լինելոյ
 “ նորա հպատակ այլոյ թաղաւորութեան, արտաքօնացի 'ի
 “ Տէրութենէ մերմէ :

“ Սահաստիճան Կառավարիչք և Բէգլարբէգիք բարձրա
 “ գոյն նահանգաց մերոյ պարտին համաձայնել զտնօրէնու
 “ թիւնս իւրեանց այսմ բարձրագոյն հրամանի մերում, ոչ
 “ ներելով ինքեանց և սակաւիկ ինչ հրաժարումն յայնմանէ ”
 “ Գրեցաւ յամսեանն զիլղաջայ 1257 ամի Հեջրի ” :

Սահմանորդն խաչատուր՝ զերկօսին հետեալ կարգաւորոն
 “ ածեալ 'ի վանքն արար զնոսա կարգընկէց, և 'ի բաց մերկա
 “ ցուցեալ զհանդերձն հողեւորականուն՝ արձակեաց զնոսա
 “ Ըստ հրամանի Տէրութեան հրովարտակին ընկալեալ եղև
 “ խոտուամագիր 'ի Լուսաւորչական և 'ի պապական ժողովրդոց
 “ զի մի ևս չըջեացի ոք 'ի հաւատոյ իւրմէ յայլ հաւատ: Մասի
 “ բերժէ պարտաւորեցաւ տեղափոխիլ, և խաչատուր Առջ
 “ նորդ յամի 1842 յետս կոչեցաւ վերադառնալ 'ի սուրբ Եջ
 “ միածին: Մեղմացաւ խռովութիւն, և 'ի ժամանակէ անտի մին
 “ չև ցարդ չեղև նշանաւոր ինչ յիշատակութեան արժանի:
 “ Այլ յոյժ նուազեցաւ ազդեցութիւնն պապականաց 'ի ժա

ճանաչեալ Առաջնորդութեան Թաղապետի :

Այլ . Վսեմանն Հայատեցու թեան հշանաւոր է 'ի կարգաւորան որք են 'ի Գօլիջի միաբանութենէ : Աւտի ոչ վայրապար իսկ համարիմ յիշատակիլ զերկոսին դէպմն , որք փոխանակ քրիստոնէական սիրոյ զոչ մարդկային անտլութիւն առնեն առաջի : Ընդ ամս 1825 զ30 , Յովսէփ վարդապետ առնուն ոմն 'ի պապականաց անտի եղբայրասիրութեամբ պահաւ էր ընդ Ղուսաւորչական Հայս Զուղայու զհաղորդակցութիւն ոչ միայն 'ի բարեկամական յարակցութիւնս , այլ և 'ի հոգեւորս , ըստ հարկին պահանջիլ . վախճանի նա , և թաղի 'ի պարսպի Տօմինիկեան վանին որ 'ի թաղի քօչէր : Յամի 1843 , կամ 44 'ի Զուղայ եկեալ երկու Գօլիջի վարդապետք և յետ տեղեկանալոյ զվարս վախճանեալ վարդապետին Յովսէփայ , այն թէ 'ի հոգեւորս պահաւ զհաղորդակցութիւն ընդ Հայս Ղուսաւորչական , բարբարոսական խժդժութիւն , բացեալ զգերեզմաննորա և հանեալ զոսկերոն այրեալ են հրով , և անհետ արարեալ զտեղի գերեզմանին , զի բարձցի յիշատակն նորա 'ի վանաց անտի : Եւ յամի 1855 եկին երկու վարդապետք 'ի նոյն միաբանութենէ , երկոքին և ո Պետրոս անուն , մինն էր ծեր և միւսն երիտասարդ , ծերն ոչ ունելով զաստիճան եպիսկոպոսութեան՝ համբաւեցաւ աստ Գերապայծառ և եպիսկոպոս , և կամելով առաւել և ո փառաւոր կացուցանել զիւր կեղծ գերապայծառութիւն , զլանջակիր խաչն Յովհաննէս գերապայծառին Տէրտէրեան՝ կախեաց 'ի պարանոցի իւրում ըստ եղովբոսեան առակին , մօրթով առիւծոյ՝ կարծեւով ձեանալ առիւծ :

Այս ոչ կարելով առնել զգործ ինչ արժանայիշատակ՝ հրամայեաց ժողովրդոց իւրոց դարձելոցն 'ի Հայութենէ 'ի պապականութիւն յամի 1841՝ փոփոխել զանուանս զորս ստացեալ էին 'ի մկրտութեանն Հայոց Եկեղեցոյ , փոխանակ Հայ անուն՝ զլատինական տալով անուանս , որպէս թէ բարձցի անունն 'ի նոցանէ՝ զոր ստացեալ էին 'ի Ղուսաւորչական Եկեղեցոյ : Այդ եղև մեծագործութիւնն նորա 'ի Զուղայ 'ի ժողովուրդս իւր՝ յընթացս երկամ վիճակաւորութեանն իւրոյ ,

զի յամի 1837 վերադարձան 'ի Պօլիս : Այլ միւս բարեգործութիւն նորաարժանի ջատագովութեան է, զի մինչ 'ի 1834 ամի երկու կուսանք 'ի միաբանութենէ ուրբ Կատարժնեայ Անապատին կուսանաց գնացին 'ի վանքն Տօմինիկեան և շրջան 'ի պապականութիւն, բնակեցան 'ի նմին վանի՝ ուրանօրերթեակ եւրոպացւոց և առոյգ վարդապետաց անպակաս լինէր (որ թէ որչափ գայթակղական է վարդապետի և Կուսի լինել բնակակից, թող ընթերցողք վկայեցեն) մինն 'ի նոցանէ մեռաւ, և միւսն մնացեալ էր կենդանի, մինչ կեղծեալ գերապայծառն Պետրոս եղև վիճակոր պապականաց Զուղայու, սա յետ ոչ քանի անուրց մտանելոյն իւրոյ 'ի Զուղայ, առաքեաց զնա 'ի Պօլիս մտանել 'ի վանս կուսանաց :

(1) . Առտ . Պօր . Գլխի թիւ . էլ 152 :

(2) . " Զի Դիւր 'ի վերջման և ներքեան ներքոյ կայտ, երբ
" Էեմ 'ի Ֆռանկոյ պարբնոց . . . " ('ի յեղտակութեան յեռագէթ
Առտոմծալանի մտելի գրեալ 'ի 1100 Բառնիսի) Կեա 'ի ման երկ-
րորդ Գլխի Ա . էլ 2 և 13 :

(3) . Զեռագէթ Ժորժի Աշտմատոյն գրեալ 'ի Սարգի :

(4) . " . . . Բայց այժմ 'ի Բառնիսի Զայոյ Խճի էն Գնչե
" Խճի . մանք Էմոստեքտ . . . Զոր էմ Կերճա՝ զորն 'ի Գլ
" Էնկեղեցոյ որբոյ . . . և շման 'ի Գրեթոյ յորն և Կանան պար-
" Էնկե շարժութեւ և Գրեթի տարաբնութի յգեցի առ Էմիստ
" . . . " (Բառնի Կառնի գրեալ 'ի Բառնիսի Զայոյ Խճի . Ընդդէմ
Կեռեղան 'ի Ժողովրդեան Զայոյ Զաւարտ 'ի պապականութեան) :

(5) . Զբովորակտ Կառնի 'ի Լահուէյանայ 'ի Լահուէթան Զո-
տեյն ' և 'ի Լահուէթոյ, շորոց Բարձրանութեան ոչ Կարկասոր Կ-
մարեցի յեղտակեւ, յաղտո 'ի Կոստ Էոյ 'ի Խաղտոյն երկրորդայ-
Էեան ' ոչ լինելոյ զգագագ Էն :

(6) . Պաշտօնոր Լահուէթանայ Կառնի զերթագրոյ և ընկեալ
Կրմանոյն՝ պահի 'ի գրտոման վանին :

(7) . Ի յեռագէթ Կերթոյն գրեալ 'ի Յիսի վարդապետի Զիւլի-
Էեան, արմօր 'ի յայտ Էնկեմ մալի Կառնութեան գրալին, որ Կառ-

Այս Լեւոն առաջին յաճանքն զօրոքեմէ Դարս և Հագարս իմոյ իստորակէլէլ զառաւել զհայկազունց Լեւոնորշարաւն աւերէ հաւաքն զոր աւել, աշխարհաւ, ամբէծ, և աւարտ, բաւ շէշտեհայց և զայլ հերձաւածազն :

Երբեք Զերկաւարեալ ընդաւել զերկաւ աւերէ ծաղւղն Սրբազանն Հայրադեոցն Ռբոց . որք ընդդէմ իւր հերձաւածազն գոմարեցան 'ի Նեկէայ, 'ի Աստաւաղէսաղուս . և 'ի յիւլեւոս : Նոնա զորքէ հանգանակն Նեկէան յօթարեմ առել 'ի Ռջ աւերէ Եկեղեցոյ և համարաբոյն յայն աւարան , յորա աւերէ Եկեղեցի հայաստանեայց տաւանի , հիշ յաւելմէ և զբաւն 'ի յարդոյ :

Երբեք հետեւի Բարեպաշտ հոգեւորական Լեւոնորշարն Ռբոց Թադրեաւ և Բարեպաշտեաւ արեւոյ Գերգորի Լեւոնորշարն , որքոյ և Բաւանց Կորն , արեւոյ Աթանատ , Արշակ և Գրեգորի Աստաւածաւ Բանն , արեւոյ Ներսէս Ընդհաւայն , Յովհաննա որդեկեցոյն և Գրեգորի Տաթևացոյն , և Ռեւան աշխարհաւ արեւոյ Ժորդանեոցն Հայաստանեայց Եկեղեցոյ :

Չորրորդ հաւաքամ զբանն Աստաւած յերկաւց հարարեալ Բեւոնիանց առնաւ և աշխարհ Բարեպաշտ 'ի Ռեւան : Եւ զորքէ Հագն Աստաւած' անշ, անծանօն , հիշ ծնեալ , այլ Բշխեալ 'ի Հօրե' և Ժառանգեց որքոյ :

Հինգերորդ հրաժարեմ և նշանէ զԱրեւ , զՄանգրան , ընդ Լեւն , զՆերսէս ընդ Կորն և զայլ Ռեւան Ռեհամաւ զար հերձաւածազն , և և զպեղծ Կոմարան նոցե :

Հաւան յերոյն եթէ զանգանցեմ զյաւաւ Ռեւանիւ , Գանգ և ընդ Ռեւան , ընկաւոյց զնշան 'ի Հօրե , 'ի յարդոյ և 'ի աւերէ Հագն , և զպարեմ Կոմարաւան 'ի հագնար Կոմարոցն Հայաստանեայց Եկեղեցոյ :

Եւ վստն առաւել հաստատութեան արարգրեմ և հիւսեմ Ինչու հան Կոմարե և հիւսով Բան , որ եմ իստարհ ծառայ ,

Ինչ Զարշայ
'ի 16 Մարտի,
1834 :

Տեք Յովհաննան Պարոն Յորոնի որդի
Տեքոյաւ Սրեպանա :

Գրան Երբ Տեք Եւհաննէս Երբ
Տեք Երբ Ստեփաննոս Եւհաննէս
Եւհաննէս Երբ Եւհաննէս Եւհաննէս ,

Եւհաննէս Երբ Եւհաննէս Եւհաննէս :

Եւհաննէս Երբ Եւհաննէս Եւհաննէս
Տեք Երբ Ստեփաննոս Եւհաննէս
Եւհաննէս Երբ Եւհաննէս Եւհաննէս Եւհաննէս
Եւհաննէս Երբ Եւհաննէս Տեք Եւհաննէս
Եւհաննէս :

Գ Լ Ո Ւ Խ Օ

Նկարագրութիւն Զուգայ և Գլխաւոր Կարգայի Եւհաննէս :

Զ . Զուգայ է 'ի հարաւային կողմն քաղաքին Սպահանայ՝
իբրև երեք քառորդ ժամու ճանապարհ հեռի 'ի նմանէ :

Սկիզբն Զուգայու ըստ չէն գրիցն իւրոց էր յեզերէ Զայ-
էնդէրուլթ գետոյ , այլ այժմ'նոյն կողմն յետ տանցն ամայա-
նալոյ եղին արտօրայք և այգեստանք , ուստի այժմ' սկիզբն
մտից Զուգայու է 'ի գրանէն որ մտանէ 'ի հրապարակն Մէյ-
դան (1) Զուգայու կոչեցեալ , որ է և թաղն մեծ Մէյդան :
Թաղք Զուգայու են մեծ Մէյդան , փոքր Մէյդան կամ փողոց
չիրախանայի , Չարսու , Յակոբջանեանց կամ Պրաուեանց ,
Ղարադէլ , Քօչէր , Թարվիզեցուց կամ Մահլաթ , և երե-
ւան : Ի փողոցս Զուգայու կան առուք ընդ որ անցանեն Զուր
յոռոգումն այգեաց և պարտիղաց , յեզերս առուին կան տըն-
կեալ ծառք , որք 'ի դալարիլ յեղանակի գարնան՝ նմանու-
թիւն պարտիղաց ընծայեն փողոցացն : Ոչ ամենայն փողոցք են
միաչափ , այլ երեք վասն լայնութեանն կոչին պողոտայ , որք
են Չարսու թաղի՝ Քօչէրա և Թարվիզեցուց : Իսկ մնա-
ցորդքն կոչին փողոցք , որք նեղ են քան զնոյն երիւն :

Բ. Բնակիչք մեծ Մէյդան Թաղի ըստ մեծի մասին են յազգատոհմէ Արգարեանց : Բազումք 'ի բնակչաց սոյն Թաղի ընդ որս և ամենայն Արգարեանք են կալուածատեարք : Ի սմին Թաղի կան վանքն Ամենափրկչի, եկեղեցիքն սուրբ Աստուածածնի և Բեթղաճէմի, որև Մէյդանի ժամ կոչի : Ի գաւիթ սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն է դպրոցն Հայկեան Հայրենասիրական : Թիւ բնակչաց սոյն Թաղի, ըստ շրջազրութեանն եղելոյ 'ի 1851 ամի՝ հրամանաւ բարձր Սրբազան Տէր Թաղդէոս արք. Եպիսկոպոս Առաջնորդի, բովանդակին տունք 54, արուք 191, էգք 200, բովանդակութիւն 391 :

Հայսմ Թաղի բնակին այլազգիք խառն ընդ հայազգի՝ տունք իբրև քսան : Հինգ դրունք են սոյն Թաղի ընդ որ ինին ելեմուտ, ուստի 'ի խառն ժամանակի՝ դժուարութիւն է ամրացուցանել զայս Թաղ յարձակմանէ խռովասիրաց :

Գ. Բնակիչք փոքր Մէյդան Թաղի ըստ մեծի մասին են գինեւաճառք, ուստի և կոչի այն փողոց շիրախանի, կան և սակաւ կալուածատեարք : Եկեղեցին սոյն Թաղի կոչի Ղուսուէրչի : Ատանգաւոր է յոյժ 'ի վրդովեալ ժամանակի ընդ այս փողոց առնել անցուդարձ, զի որջարան գոլով արբելոց և սիկարեանց, անպակաս լինին անդ հարստահարութիւնք և կազ : Բնակիչք սորա ընդ Ղարիբէնց փողոցի ըստ 1851 տարւոյ շրջազրութեանն՝ են տունք 28, արուք 101, էգք 102, բովանդակութիւն 263 :

Դ. Ըարսուն էնշանաւոր Թաղ, յաղագս ամբութեանն որ գոլով 'ի միջակիտի պատսպարի յայլոց Թաղից, և սակս շունելոյ զոք այլազգի կամ խառնիճաղանջ բնակիչ պատուաւոր Թաղ Զուղայու համարի : Բնակիչք սորին ըստ մեծի մասին են արհեստաւորք, և սակաւ ոմանք տուր և առութեան պարապողք : Եկեղեցին սուրբ Յովհաննու Մկրտչի է յայսմ Թաղիս, և փողոցն այնր կոչի « Աջի քուչայ », որպէս և եկեղեցին « Աջի ժամ », սակս նշանաւոր գոլոյ Աջոյ Յովհաննու Մկրտչի և ունելոյ զբազում ուխտաւորս : Եկց սոյն եկեղեցւոյէ և զատարինէ կուսանաց մենաստանն : Թիւ սոյն Թաղի բնակչաց

տ 1851 ամի Թուրքութեանն են տունք 67, արուք 177, ք.ք. 233. բովանդակութիւն 410:

Ե. Յակոբջանեանց Թաղ է 'ի հիւօխային կողմն Չարսու-
աղին և կից գողով ընդ նմա՝ համարի մի Թաղ, սակոնոյն լի-
ելոյ դրամացն ելլմտի ընդ այս և ընդ այն Թաղ: Նշանաւորք
ն եղեալ տունք ունի Թաղի յառաջին ժամանակս՝ լինելով
աղաքանք մեծահարուստ իշխանաց:

Վնայութիւն և այգեստանք բազում կան յայտ Թաղի:
Եկեղեցին է սուրբ Ստեփաննոս, որ 'ի ծոց իւր դաստիարակէ
զմանկունս՝ ունելով զնիստ Ամենափրկչեան Դպրոցին, կոչէ
սա և ալրտուէնց Թաղ. սակս լինելոյ անդ ալրտուէագործաց:
Չիք և յայտ Թաղի բնակութիւն ինչ այլազգեաց: Թիւ Հայ
բնակչացն են տուն 34, արուք 83, էգք 96. բովանդակութիւն
197: Եակոբջան էր մեծահարուստ իշխան բնակիչ ունի Թա-
ղի. յորոյ անուն և Եակոբջանեանց կոչեցաւ Թաղն: Գերեզ-
ման նորս է 'ի խորանի ամառան եկեղեցւոյ ունի Թաղի:

Ը. Վարագէլ է փոքրագոյն քան զամենայն Թաղս որք
'ի Զուղայ, տունք որ 'ի նմա յայտնեն զաղթատութիւն նոյն
Թաղի՝ Թէ յառաջին ժամանակս և Թէ արդ, զի են անձուկ
գրութեամբ և շինեալք զօրէն գեղջկական սանց: Եկեղեցի
ունի Թաղի է յանուն որբոյն Նիկողայոսի Հայրապետին, փոք-
րիկ գրութեամբ ըստ յարմարութեան Թաղին: Բնակիչքն են
ստայնանկք կամ գինեվաճառք, որոց Թիւ է տուն 20, արուք
68, էգք 52. բովանդակութիւն 120:

Է. Վոչէրն յայլազգեաց կոչի « սանգթրաչ », որնշանա-
կի քարակոյ, յաղագս լինելոյ յայնմ Թաղի բնակութիւնն քա-
րահատից: Ի հին ձեռագիրս անուն ունի Թաղի կոչի « Գեալ-
աբաղ », սակս Գեաբա ազգի բնակեալ գոլոյ անդ՝ նախ քան
զլինելն Թաղ Հայոց: Այլ մինչ 'ի 1630 ամի (24 ամօք զկսի
մեծի տարագրութեանն) դարձեալ ածեալ եղն զաղթա-
կանութիւն ժողովրդեան 'ի Հայաստանայ հրամանաւ Շահա-
բասայ երկերիւր տուն 'ի Թաղէ աստի նշանակեցաւ վասն նոր-
եկ գաղթականացն Հայոց: Յուեալ Հրովարտակն յաղաթ քը-
նակեցուցանելոյ յայնմ Թաղի զերկերիւր անուոր Հայս՝ ունի

“ զազգն Հայոց յընդունելութիւն իւրեանց հաւատոյ, որ.
 “ պէտ յանցելում ամի քահանայ ոմն Հայոց 'ի Զուգայ ընկա-
 “ լաւ զգաւանութիւն կաթողիկոս, որ և եղև առիթ մեծա-
 “ մեծ խառնակութեանց :

“ Ամենորոյ առ զառաջն ունելոյ օրհանման խառնակու-
 “ թեանց և անկարգութեանց, նոյնպէս և վասն հանգստեան
 “ և խաղաղութեան զանազան աղանդոց և հետևողաց զանա-
 “ զան գաւանութեանց, ընկելոց 'ի մերումն Տէրութեան և
 “ եղիւրց ընդ մերովն հպատակութեամբ, արգելումք մեք
 “ զանցանելն 'ի միոյ գաւանութենէ առ միւս: Եթէ ոք 'ի-
 “ քահանայից Հայոց կամ կաթողիկոս ձեռն արկցէ հրապու-
 “ բել զայլադաւանս յընդունելութիւն իւրոյ հաւատոյ, այն-
 “ պիտին ենթարկի աստկագոյն պատժոյ պատուհասի, եթէ
 “ քահանայն, մեղադրեալ 'ի վերոյ գրեալ յանցաւորութեան
 “ իցէ 'ի մերոցս հպատակաց՝ զրկեսցի 'ի կոչմանէ իւրմէ, և
 “ ենթարկեսցի պատժոյ և տուգանաց, և 'ի գէպս լինելոյ
 “ նորա հպատակ այլոյ թաղաւորութեան, արտաքսեսցի 'ի-
 “ ցէրութենէ մերմէ :

“ Ահա ստիճան քառավարիչք և Բէգլարբէգիք բարձրա-
 “ գոյն նահանգաց մերոյ պարտին համաձայնել զտնօրէնու-
 “ թիւնս իւրեանց այսմ բարձրագոյն հրամանի մերում, ոչ
 “ ներելով ինքեանց և օակաւիկ ինչ հրաժարումն յայնմանէ ,,
 “ Գրեցաւ յամենան զիլղաջայ 1257 ամի Հեջրի” :

Առաջնորդն խաչատուր՝ զերկոսին հետեալ կարգաւորան
 “ ածեալ 'ի վանքն արար զնոսա կարգընկէց, և 'ի բաց մերկա-
 “ ցուցեալ զհանդերձն հոգևորականուն՝ արձակեաց զնոսա:
 “ Ըստ հրամանի Տէրութեան հրովարտակին ընկալեալ եղև
 “ խոստումնագիր 'ի չուսաւորչական և 'ի պապական ժողովրդոց
 “ զի մի և ոչ ջրջեսցի ոք 'ի հաւատոյ իւրմէ յայլ հաւատ: Մուսի
 “ բերժէ պարտաւորեցաւ տեղափոխիլ, և խաչատուր Առաջ-
 “ նորդ յամի 1842 յետս կոչեցաւ վերադառնալ 'ի սուրբ Էջ-
 “ միածին: Մեղմացաւ խռովութիւն, և 'ի ժամանակէ անտի մի-
 “ չև ցարդ չեղև նշանաւոր ինչ յիշատակութեան արժանի:
 “ Այլ յոյժ նուազեցաւ ազդեցութիւնն պապականաց 'ի ժա-

մանակս Առաջնորդութեան Թաղդէոս Եպիսկոպոսի :

Եւ Նախանձն Հայատեցու Թեան Նշանաւոր է 'ի կարգաւորոն որք են 'ի Գօլի ջցի միաբանութենէ : Աւտի ոչ վայրապար իսկ համարիմ յիշատակել զերկոսին դէպսն , որք փոխանակ քրիստոնէական սիրոյ զոչ մարդկային ահալութիւն առնեն առաջի : Ընդ ամս 1825 ց30 , Բովսէփ վարդապետաւունն ոմն 'ի պապականաց անտի եղբայրասիրութեամբ պահեալ էր ընդ Լուսաւորչական Հայս Զուղայու զհաղորդակցութիւն ոչ միայն 'ի բարեկամական յարակցութիւնս . այլ և 'ի հոգեորս , ըստ հարկին պահանջելոյ . վախճանի նա , և Թաղի 'ի պարսպի Տօմիկիեան վանին որ 'ի Թաղն Գօշէր : Յամի 1843. կամ 44 'ի Զուղայ եկեալ երկու Գօլի ջցի վարդապետք և յետ տեղեկանալոյ զվարս վախճանեալ վարդապետին Բովսէփայ , այն Թէ 'ի հոգեորս պահեալ զհաղորդակցութիւն ընդ Հայս Լուսաւորչական , բարբարոսական խժդժութիւն , բացեալ զգերեզմաննորա և հանեալ զոսկերսն այրեալ են հրով , և անհետ արարեալ զտեղի գերեզմանին , զի բարձցի յիշատակն նորա 'ի վանաց անտի : Եւ յամի 1855 եկին . երկու վարդապետք 'ի նոյն միաբանութենէ , երկօքին և ս Պետրոս անուն , մինն էր ծեր և միւսն երիտասարդ , ծերն ոչ ունիլով զաատիճան Եպիսկոպոսութեան՝ համբաւեցաւ աստ Գերայայծառ և Եպիսկոպոս , և կամելով առաւել ևս փառաւոր կացուցանել զիւր կեղծ գերայայծառութիւն , զլանջակիր խաշն Յովհաննէս գերայայծառին Տէրաէրեան՝ կախեաց 'ի պարանոցի իւրում ըստ Եղովբոսեան առակին , մորթով առիւծոյ՝ կարծելով ձկանալ առիւծ :

Սա ոչ կարելով առնել զգործ ինչ արժանայիշատակ՝ հըրամայեաց ժողովրդոց իւրոց դարձելոցն 'ի Հայութենէ 'ի պապականութիւն յամի 1841՝ փոփոխել զանուանս զորս ստացեալ էին 'ի մկրտութեանն Հայոց Եկեղեցւոյ , փոխանակ Հայ անուան՝ զլատինական տալով անուանս , որպէս Թէ բարձցի անունն 'ի նոցանէ՝ զոր ստացեալ էին 'ի Լուսաւորչական Եկեղեցւոյ : Այդ եղև մեծագործութիւնն նորա 'ի Զուղայ 'ի Ժողովուրդս իւր՝ յընթացս երջամ՝ վիճակաւորութեանն իւրոյ ,

դի յամի 1857 վերադարձան 'ի Պօլիս : Այլ միւս բարեգործութիւն նորա արժանի ջատագովութեան է, զի մինչ 'ի 1834 ամի երկու կուսանք 'ի միարանութենէ օսլրք Եատարինեայ Անապատին կուսանաց գնացին 'ի վանքն Տօմնիկեան և շրջան 'ի պապականութիւն, բնակեցան 'ի նմին վանի՝ աւրանօր երթեկէ եւրոպացւոց և առոյգ վարդապետաց անպակաս լինէր (որ թէ որչափ զայլակողական է վարդապետի և կուսի լինել բնակակից, թող ընթերցողս վկայեցեն) մինն 'ի Նոցանէ մեռաւ, և միւսն մնացեալ էր կենդանի, մինչ կեղծեալ գերապայծառն Պետրոս եղև վիճակոր պապականաց Զուղայու, սա յետ ոչ քանի աւուրց մտանելոյն իւրոյ 'ի Զուղայ, առաքեաց զնա 'ի Պօլիս մտանել 'ի վանս կուսանաց :

(1) . Աստ . Պատ . 4Լ-ի թԳ . էջ 152 :

(2) . “ Զի Բշր 'ի Վրդովան և Նեղաթեան Ներոյ կայտ, երբեք 'ի Փռանից պարչւոց . . . ” ('ի յեղաթեան յեռագէջ Աստածաշունչ խորենի գրեալ 'ի 1100 Բռնականի) Կես 'ի Դան Երկրորդ 4Լ-ի Ա . էջ 2 և 13 :

(3) . Ձեռագիր գործի Աղբամասոյ գրեալ 'ի Սարգի :

(4) . “ . . . Բայց այժմ 'ի Բռնականի Հայոց Թաթի և Բնիկ Թաթի . . . Դոր Են Կերթաւ Թիկի 'ի Գլ Ենիկեցոյ Թիկ . . . և շահան 'ի Կերթոց յորան և Կանան պատրիկ շարտարեւել և Գերիկ Կարդաւթեմէ յԳեցիկ աս Իսկան “ . . . ” (Բռնակ Կուսան գրեալ 'ի Բռնականի Հայոց Թաթի, Երկրի Կերթեցի 'ի Թաթիկերի Հայոց Զուղայոց 'ի Կարդաւթեմէ) :

(5) . Հրովրդոսի Կուսակ 'ի Ըսկուկանայ 'ի Ըսկուկան Ըսկանի և 'ի Ըսկուկան, զորոց Բարդանթեմէ ոչ Կարդաւթ Կարդեցի յեղաթեւ, յաղագ 'ի Զոս Բայ 'ի Խովանայ Երկրորդ Թեմոյ ոչ լինելոյ աշտոտութիւն :

(6) . Կարդաւթ Ըսկուկանայ Կուսակ աղբամասոյ և Ընկուկան Կարդաւթոյ Կուսիկ 'ի Գրդաւթ վանի :

(7) . Ինքեմէր Կերթիկ գրեալ 'ի Յիսի վորդոսի Զիւլի Թեմ, Կարդաւթ 'ի յայտ Ենիկ Դաւ Կարդաւթեմ Գրդիկ, Կ Կու-

Այս Զեմ ամառին յաճախ զօրութիւն յայն և հազար ինչ
խառնակութիւն զհայնազանց Լեւոնորշապատ ամառն հասան
չոր անիւ, աշտապատ, ամբիծ, և անորոշ, իսկ շուրտ-հայն և
չոյլ հերձաւորացն :

Երբեք շերտաւորութեամբ շերտ ամառն թաշտի
Սրբազանից Հայրապետացն Ռոշ, որ ընդունի իսկ հերձաւորացն
գործարեցան 'ի Նիկիայ, 'ի Կոստանդնուպոլս և 'ի յԱթենք : Նաեւ
չորսի հանգանակն Նիկիայի յաթարիս անէ 'ի Պէսարի Լիւնիւնացոյ
և համարագոյն յայն ամառն, յորո ամառն Եկեղեցի հայապատեացոյ զա-
րանի, զի յատկեմբ և զբաւ 'ի յորոյ :

Երբեք հետեւի Բարեպաշտ հայրապետի Լեւոնորշապատ Ռոշ
Թադեոսի և Ռոշապետի արեւի Գրեգորի Լեւոնորշապատ, որոյն
և Ռոշի Նիկիայ, որոյն Աթենք, Կոստանդնուպոլս և Գրեգորի Աթենք-
թիւն, որոյն Նիկիայի Ընդհանրացն, Յովհաննէս Գրեգորիացն և
Գրեգորի Տաթևացոյն, և ամենայն աշտապատ արեւի ժողովրդացն Հայ-
ապատեաց Եկեղեցոյ :

Չորսի հասարակ զբաւ Աթենք յերկուց հարարեալ Բե-
նեմիսի անձն և անշտի Բարեպետ 'ի Պէսարի : Եւ չորսի Հագի
Աթենք, անշտ, անթամանի, զի ծնեալ, յոյն Բիւրեալ 'ի Հորե
և Բարեպետ որոյն :

Հիւրերի հրաժարեմ և շուրտի զԱթենք, զԱթենք, ըն-
Լեւն, զՆիկիայ զԿոստանդնուպոլս և չոյլ ամենայն Բարեպետ չոր
Ժողովացն, և և զԿիլիկիա Գործարեմ Նիկիայ :

Հասան յերկուց եկե զանցանցեմ չորս ամենայն, Գործ և ըն-
Բարեպետ, ընդհանրաց զԿիլիկիա 'ի Հորե, 'ի յԱթենք և 'ի ամառն Հագի-
ն զԿոստանդնուպոլս Բարեպետ 'ի Հագի Կոստանդնուպոլս Հայապատեաց
Եկեղեցոյ :

Եւ զան ամենալ հասարակեմ արարեմ և հիւրի ինչ-
հան հարաւոր և հիւրաւոր, որ եմ խառն ծառայ :

Ի Կոստանդնուպոլս
'ի 16 Մարտի,
1834 :

Տէր Եւհաննէս Գործ Երեւանի որդի
Տէրոյն Ստեփաննոս :

որն Յարութի Տէր Յովնանն որդի
Երայում Սրե Ժաննոյ համայն
Երանելւթեանն վայել ,

Յարութի Յովնանն Վերդար :

Վերայ Գրութեանն Երդի
Տէրայում Սրե Ժաննոյ եղբւ-
րակն և Երանելւթեանն վեր-
կայել Յարութի Տէր Յով-
նանն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ Գ .

Նկարագրութեան Զուգայում և ԳԼԽԹԻ ԴՐԹԻՅԵՅ ԼՈՐԱ :

Մ . Չուղայ է 'ի հարաւային կողմն քաղաքին Սպահանայ՝
իբրեւ երեք քառորդ ժամու ճանապարհ հեռի 'ի նմանէ :

Ալիզան Չուղայու ըստ շէն դրիցն իւրոց էր յեզերէ Զայ-
էնդէրութ գետոյ , այլ այժմ' նոյն կողմն յետ տանցն ամայա-
նալոյ եղին արտորայք և այգեստանք , ուստի այժմ' սկիզբն
մտից Չուղայու է 'ի դրանէն որ մտանէ 'ի հրապարակն Մէյ-
գան (1) Չուղայու կողիցեալ , որ է և Թաղն մեծ Մէյգան :
Թաղք Չուղայու են մեծ Մէյգան , փոքր Մէյգան կամ փողոց
չիքանանայի , Չարսու , Յակոբջանեանց կամ Պրաուեանց ,
Ղարագէլ , Քօչէր , Թարվիզիցուց կամ Մահլաթ , և երե-
ւան : Ի փողոցս Չուղայու կան առուք ընդ որ անցանեն Չուր
յոռոգումն այգեաց և պարտիզաց , յեզերս առուին կան տըն-
կեալ ծառք , որք 'ի դալարիլ յեղանակի գարնան' նմանու-
թին պարտիզաց ընծային փողոցացն : Ոչ ամենայն փողոցք են
միաչափ , այլ երեք վասն լայնութեանն կօչին պողոտայ , որք
են Չարսու Թաղի՝ Քօչէրա և Թարվիզիցուց : Իսկ միա-
ցորդքն կօչին փողոցք , որք նեղ են քան զնոյն երկան :

բ. Բնակիչք մեծ Մէյդան Թաղի ըստ մեծի մասին են յազգաստհմէ Արգարեանց : Բազումք 'ի բնակչաց սոյն Թաղի ընդ որս և ամենայն Արգարեանք են կալուածատեարք : Ի ամին Թաղի կան վանքն Ամենափրկչի, Եկեղեցիքն սուրբ Աստուածածնի և Բեթղաճէմի, որև Մէյդանի ժամ կոչի : Ի գաւիթ սուրբ Աստուածածնի Եկեղեցւոյն է դպրոցն Հայկեան Հայրենասիրական : Թիւ բնակչաց սոյն Թաղի, ըստ շէն չազրութեանն եղելոյ 'ի 1851 ամի՝ հրամանաւ բարձր Սրբազան Տէր Թադէոս արք Եպիսկոպոս Առաջնորդի, բովանդակին տունք 54, արուք 191, էգք 200, բովանդակութիւն 391 :

(Հայսմ Թաղի բնակին այլազգիք խառն ընդ հայազգի՝ տունք իբրև քսան : Հինգ դրունք են սոյն Թաղի ընդ որ լինին ելեմուտ, ուստի 'ի խառն ժամանակի՝ դժուարութիւն է ամրացուցանել զայս Թաղ յարձակմանէ խոռվասիրաց :

դ. Բնակիչք փոքր Մէյդան Թաղի ըստ մեծի մասին են գինեւաճառք, ուստի և կոչի այն փողոց շիրախանի, կան և սակաւ կալուածատեարք : Եկեղեցին սոյն Թաղի կոչի Ղուսաւորչի : Առանգաւոր է յոյժ 'ի վրդովեալ ժամանակի ընդ այս փողոց առնել անցուդարձ, զի սրջարան գոլով արբելոց և սի. կարեանց, անպակաս լինին անդ հարստահարութիւնք և կազ : Բնակիչք սորա ընդ Ղարիբէնց փողոցի ըստ 1851 տարւոյ շէն չազրութեանն՝ են տունք 28. արուք 101. էգք 102. բովանդակութիւն 263 :

դ. Շարսուն Էնչանաւոր Թաղ, յաղազս ամբութեանն որ գոլով 'ի միջակիտի պատասարի յայլոց Թաղից, և սակաւ շունելոյ զոք այլազգի կամ խառնիճաղանջ բնակիչ պատուաւոր Թաղ Զուղայու համարի : Բնակիչք սորին ըստ մեծի մասին են արհեստաւորք, և սակաւ ոմանք տուր և առութեան պարապողք : Եկեղեցին սուրբ Զովհաննու Մկրտչի է յայսմ Թաղիս, և փողոցն այնր կոչի « Աջի քուչայ », որպէս և Եկեղեցին « Աջի ժամ », սակաւ նշանւոր գոլոյ Աջոյ Զովհաննու Մկրտչի և ունելոյ զքաղաւմ ուխտաւորս : Այն սոյն Եկեղեցւոյն է և դատարինէ կուսանաց մենաստանն : Թիւ սոյն Թաղի բնակչաց

1851 ամի Թաղարութեանն են տունք 67, արուք 177, ք 233. բովանդակութիւն 410.

Է. Յակոբ ջանեանց Թաղ է 'ի հիւսիսային կողմն Չարսու աղին և կից գոլով ընդ նմա՝ համարի մի Թաղ, սակս նոյն լիւր, դրանցն ելումի ընդ այս և ընդ այն Թաղ. Նշանաւորքն եղեալ տունք ունի Թաղի յառաջին ժամանակս՝ լինելով աղարանք մեծ ահարուստ իշխանաց:

Վնայութիւն և այգեստանք բազում կան յայտ Թաղի: Եկեղեցին է սուրբ Ստեփաննոս, որ 'ի ծոց իւր դաստիարակէ զմանկունս՝ ունելով զնիստ Ամենափրկչեան Դպրոցին, կոչէ սա և պրտուէնց Թաղ, սակս լինելոյ անդ պրտուէ ագործաց: Չիք և յայտ Թաղի բնակութիւն ինչ այլազգեաց: Թիւ Հայ բնակչացն են տուն 34, արուք 83, էգք 96. բովանդակութիւն 197: Եակոբ ջան էր մեծ ահարուստ իշխան բնակիչ ունի Թաղի. յորոյ անուն և Եակոբ ջանեանց կոչեցաւ Թաղն: Գերեզման նորա է 'ի խորանի ամառան եկեղեցւոյ ունի Թաղի:

Ը. Վարագէլ է փոքրագոյն քան զամենայն Թաղս որք 'ի Զուղայ, տունք որ 'ի նմա յայտնեն զաղքատութիւն նոյն Թաղի՝ Թէ յառաջին ժամանակս և Թէ արդ, զի են անձուկ գրութեամբ և շինեալք զօրէն զեղջկական տանց: Եկեղեցի ունի Թաղի է յանուն սրբոյն Նիկողայոսի Հայրապետին, փոքրիկ գրութեամբ ըստ յարմարութեան Թաղին: Բնակիչքն են ստայնանկք կամ գինեվաճառք. որոց Թիւ է տուն 20, արուք 68, էգք 52. բովանդակութիւն 120:

Է. Վոչէրն յայլազգեաց կոչի « սանդութաշ », որ նշանակի քարակոփ, յաղագս լինելոյ յայտ Թաղի բնակութիւնն քարահատից: Ի հին ձեռագիրս անուն ունի Թաղի կոչի « Գեաղաբաղ », սակս Գեաղա ազգի բնակեալ գոլոյ անդ՝ նախ քան զլինելն Թաղ Հայոց: Այլ մինչ 'ի 1630 ամի (24 ամսք զկնի մեծի տարագրութեանն) դարձեալ ածեալ եղին զալթա. կանութիւն ժողովրդեան 'ի Հայաստանայ հրամանաւ Ըսհաբասայ երկերիւր տուն 'ի Թաղէ տասի նշանակեցաւ վասն նորեկ գաղթականացն Հայոց: Տուեալ Հրովարտակն յաղաքս բնակեցուցանելոյ յայտ Թաղի զերկերիւր անուոր Հայս՝ ունի

զյետազայ Թարգմանութիւնն « Էրաման տիեզերական ա
 « գերազանցեալ Սեհեդ միւր Մահմէդ Թահէր Եպարքան
 « քաղաքին Սպահանայ, այն թէ յետ իմանալոյ քո զիմաս
 « սոյն հրովարտակի, զերկերիւր դատարկ տունն 'ի տան
 « պարսից (Գեարուաց) Գեարուարադ Թաղին եղիւոյ 'ի քո.
 « զաքիս պարտ համարեսջիւր յանձն առնել զլիաւորին Էս.
 « յոց Խօջայ՝ Սարաֆրազ քրիստոնեայ ծերագունին Էայոց
 « Զուղայու, զինա տացէ զայնս առ իւրաքանչիւր Էայն ոյ
 « Էունիցի տուն՝ բնակիլ 'ի նմա : Ի 20 Մօհարրամ առ.
 « սեան յամի 1046 ., (1630) : (2) :

Ի սոյն Թաղի է եկեղեցին որոյ սկզբնական անուն է Աւ.
 տեաց, և այժմ սուրբ Ներսիսի վերածայնեալ : Աից սոյն Ե.
 կեղեցեւոյ է Տօմինեկեան վանքն Պապականաց : Թիւ բնակչաց
 են տուն 35, արուք 102, Էգք 127. բովանդակութիւնն 229 :

Ը . Թաւրիզեցւոց Թաղն ունի ընդ իւր և զդաշտն որ յա.
 ռաջ ուրոյն Թաղ յորջորջեալ լինէր : Սա է այժմ առաջաւոր
 Թաղն՝ ի Զուղայ ըստ բնակչացն յաւելութեան մասին : Մեծ
 մասն բնակչաց սոյն Թաղի են կտաւագործ ոստայնանկ, իսկ
 այլն ոմանք հիւսն՝ տուր և առողք ցորենոյ, կրպակաւորք,
 և այլ արհեստաւորք : Եկեղեցի Թաղին այնմիկ է յանուն
 որբոյն Մինասայ, որոյ սկզբնական անուն էր սուրբ Լուսա.
 ւորչի : Ի ծոց սոյն եկեղեցւոյ է միւս գարոցն որ շարունակի
 որօք Պարսն Մարգարայ Սուքիասեն : Դանրալուր առաս.
 պելախօսութիւնք յաշախէին 'ի զըոյցս ոմանց բնակչաց սոյն
 Թաղի իբրև տասն ամօք յառաջ, ուստի ընդ կասկածանօք
 լինէր անցանել ընդ այս Թաղ, զի մի նշաւակ առպասկլարա.
 նութեան եղիցի անկիրթ տղայոցն, այլ սկսեալ 'ի ժամանակէ
 առաջնորդութեանն Թագդէոսի Եպիսկոպոսի, թէ ըստնորին
 քարոզութեան և թէ ըստ բարի խրատուց Տէր Մարտիրոս
 աւագ Քահանային նոյն Թաղի, տեղի տուեալ անհետացաւ
 նոյն անկիրթութիւնն վարուց, և քաղաքավարութիւն մեւս
 կալաւ 'ի սոյն Թաղ :

'Իսաշտ Թաղն որ այժմ համարի մասն Թարվիզեցւոց Թաղին՝
 յաղազս լինելոյ Թաղ և տեղի բնակութեան վեհազնայ

տեղացիները, արժանի է մեծարանք ունելոյ զյիշատակութիւնն 'ի պատմութեանս այսմիկ :

Տունք բնակչաց Թարվիղեցոց և Դաշտ Թաղին են 101. արուքն 371, էգք 423. և բովանդակութիւնն 794 :

Իսկ Թաղ սակս բազմամարդութեանն առաւել ապահով Թաղ համարի, ունի զերիս դրունս ելեմտից : Կան յայտ Թաղի բնակութիւնք այլազգեաց տունք իբրև քսան :

Թ . Որպէս յիշեցաք յիւրում տեղ ոջ (3) Թաղի Երևան ընդ որում և Թարվիղեցոցն , շինեցան յետ յիսուն և մի ամաց հիմնարկութեանն Զուղայու , մինչ հրամանաւ երկրորդին Շահաբասայ որոշեցան Հայք 'ի քաղաքամիջոյ Սպահանայ : Սոքա էին Յէրուսի ժողովուրդք ընդ հազանութեամբ որբոյ Լ՛ջմիածնի , չունելով կախումն զԱռաջնորդէն Ամենափրկչի վանաց , որպէս յիւրում տեղ ոջ (4) պատմեցաք : Բնակիչք սոյն Թաղի բնակին խառն ընդ այլազգիս . առաւել ջերմեռանդք են 'ի հաւատ և ժիրք յաշխատասիրութիւն : Մեծ մասն կարին զհամետս , և գեգերելով 'ի գիւղորայս Լ՛ընջանայ՝ քրտամբ երեսաց վաստակեն զհաց իւրեանց : Եկեղեցի սոյն Թաղի է փառաւոր կառուցեալն յանուն Ամենափրկչի : Տունք Հայ բնակչացն սոյն Թաղի են 32, արուքն 107, էգք 130. բովանդակութիւն 237 :

Ժ . Իւերեալ Թաղք , են կողմն գետոյն Զայանդէրութայ որ համարի հին Զուղայ , յորս ամայացեալ եկեղեցիքն են Նազարէթ , սուրբ Յակոբ խիարայ , Թովմայ առաքեալ կամ զանգով ժամ , սուրբ Հոգի և սուրբ Յովհաննէս Աւետարանիչ՝ Շահվէլէնց կոչեցեալ :

Պողոցն կոչեցեալ զարիբէնց է 'ի շարս այոր կողման , ունի տակաւին զհինգ տուն հայ բնակիչս , ուր և կայ Եկեղեցին որբոյն Գէորգայ , այլ Թէ եկեղեցին և Թէ տունքն յաւերն կոյս խոնարհին , ուստի ոչ է յուսալի մեալն նոցա ընդ երկար 'ի հաստատութեանն իւրեանց , վասնորոյ ընդ աւերակս է գառելի : Մասն Թաղին Երևանայ , յոր ամայացեալ եկեղեցին է բաղամայ՝ սուրբ Յակոբն . և տնային եկեղեցին Շահաւանց : Թաղն Ղէյնուն (5) որ մեծ Ղարազէլ կոչի , ուրա-

նոր կան ամայացեալ եկեղեցիքն, Օհանայ վանք, Անանիայ Ա. ռաքեալ և պապականացն ջիզվիթ : Գասին - (6) որոյ երկու են ամայացեալ եկեղեցիք, սուրբ Մինաս և սուրբ Աստուածածտ, ծին :

ԺԹ . Չորս բաղանիք են 'ի Զուղայ որք շէն գոլով են գործածական, մեծն և նշանաւորն է 'ի Թաղն Թարվիղեցւոց, (7) երկրորդն 'ի Թաղն Չարսու, (8) երրորդն 'ի Թաղն Մէյդան որ հանապազօր շէ գործածական, (9) և չորրորդն 'ի տան Ամիրխանի Զովհաննէս Ամիրեան (10) : Չորս բաղանիք ևս չլնդ ամայիս դասեցան :

ԺՔ . Հանգստարանն Զուղայու է առ ստորոտով Սովայի լիւրին, դաշտ ընդ արձակավայր, յորում կան բազում շիրիմք հայ ննջեցելոց որչափ յայտնի որոց քարինքն երևին, նոյնչափ և անյայտ յաղագս ժամանակին հաւատարելոյ զտեղի գերեզմանացն : Զառաջին ժամանակս ականաւոր ազգատոհմք զննջեցեալս տոհմի իւրեանց ամփոփեալ են յորիչ ինչ տեղւոջ, ուստի գերեզմանատունք իւրաքանչիւր մեծատուն ազգատոհմից գտանին զատ և որոշակի : Հանգստարանն վարդապետաց և կուսանաց որոշ 'ի հանգստարանէն հասարակաց կայ յարեմտեան կողմն, սակաւ ինչ հեռի 'ի միմեանց :

Ի վերայ շիրմաց նշանաւոր ազգատոհմից յառաջին ժամանակս կառուցեալ կային մատուռք կամ հովանաւոր սենեակք, որք այժմ ամայացեալք՝ երևին դէղ հողոյ :

Ի մուտս Հանգստարանին անցանէ առուն Հազարջրիբոյ, որոյ զջուր երեք Մանուշարխան Մօթամէզն : Եւայ անդ և այգին Գօղ զինարադ, ոճրանոր բաղում անգամ ժողով լինի սթափելոյ 'ի տրտմութենէ : Մեծամեծ քարինք կան 'ի վերայ ոմանց տապանաց, զորս մեծածախ և տարժանակիր աշխատութեամբ բերեալ են 'ի հեռաւոր լիւրանց : Հիռաւորութիւն որա 'ի Զուղայոյ լինի իբրև երեք քառորդ ժամու ճանապարհ :

Իստ ծերոցն աւանդելոյ գնեալ եղև այս հանգստարան 'ի Շահաբասայ, այլ ինձ հաւանական թուի առել 'ի պարզե ստացեալ քան թէ գնեալ գրամով, զի 'ի նմին հանգստարանի կան տապանաք սրինք քանի մի որք ունին զթուական Է, այն

է 55 ամօք նախ քան զհիմնարկին ջրաղայու :

(1) - Մէյրան է Բո Պարոնց որ 'ի հայասն ասէ Գրադարան :
 Եւ այն էնց եկեղեցւոյն Ռեկուհեթ, զի յառաջին ծախանէս շէնեցաւ այն
 Գրադարան 'ի շէնուէ նոյն եկեղեցւոյ : Լինի անդ յաւանայն էկերանէն
 արձանաճառ : Ըստ որում խնշի քնեք յայնց 'ի հայոց, յառաջ էկերա-
 ջէն յառաւ 'ի վաճառս պարագել, վաճառոյ յաթ 1847 հոգեցան շէնե-
 ջէն Գիւնէլ 'ի շէնեթ, այր վաճառ եղև խառվաթիւն ընդ զի Կայոց և
 Գրոնի այլաշէնաց, և նորս Գիւնէլի շտանաճառն 'ի Բաշ Ընէն :
 Դիւնի հառանգ արա Բառան ծախարարութեամբ Գիւնէլի շտանաճա-
 ճառն 'ի Մէյրանի ջրաղայու անդ-Գիւն 'պահելով շառար էկերանէն :
 Եւ այն վաճառան հալած և որոյ աս աս շէն շէն 20 Բառան : Եւ 1857
 շէնեցան յարեւելեան հողին նորս հրպան, այլ յան ասանց վաճառ :

(2) - Այն հրավարան պահի 'ի վաճառ Անիտրիշի :

(3) - Հար - Ա - Գլուի ԺԷ - էջ 79 :

(4) - Հար Է - Գլուի Ա - Եջ Է - էջ 96 :

(5) - Սոյն Բաշ Գիւնէլի համ Ղեյնան հիշեցեալ յետ զ-
 րանալայ Նադիրշահի Բանի յաճարանէալ 'ի Կայոց ըստ Ժերոնի պարագելայ
 երան այլաշէնաց, վաճառ զի շարիտեցան նոյն Բաշի Գրոնի այլաշէնի
 ասանի Նադիրի, Բե Կայո Գիւնէլի ընդ Աղանի հառաջին շհա-
 րապարարութեան աս Բիւնէլ, և յառանգութեամբ Կայոց Աղանի հրաժա-
 նեցին շտան Բաշի, այր վաճառ հրաժայեցաւ ասանալ զայն Բաշ ոչ ջն
 'ի Կայոց և որալ Ղեյնանից այլաշէնաց :

(6) - Յետ Գիւնէլի շէնեցալ Բաշի Գառնայ, ասան Դաշի
 անգերանի, աստի տերապետալ յայլաշէնաց հարթեալ արարին արար-
 ար : Առաջնորդ վաճառ Անիտրիշի անտալ 'ի Խաչարոյ երկրորդի
 Դիւնի ցարդ ' Գառն Գրոնի անգերանի զի շառար Գառնայ Եր Ե Ե
 Զրի, և յանգրան անգերանի և այլաշէնաց, և արարին ընդ ծախանիս
 ծախանիս զԲառանի ծախարարութեան, ընդուն շհրաճան 'ի Բառա-
 րի ' յերարանի Տերութեան որ 'ի Թիւհրան, յեղարարաց և 'ի շհա-
 ռար Նախարարաց, այլ պաշտպանութեան Գառնայ այլաշէն տերապետ-
 արոյ օրի հալածայ 'ի Գիւնէլի ասանի ' պարարտան հոգացանի
 զհիւնի ջն և զվարանի ասանի Խաչարոյ Առաջնորդ յաթ

Այս Զեյն առաջին յաճախն զտարբերէ յայն և հարկայ իմոյ
խառնվանելով Կառնիտ զհայնազանց իւրաքանչեւսն որոք Կառնիտ
չոր աւելի, աւելցուի, ամբիծ, և աւարտ, իսկ զլիւրեւահայն և
չոյլ հերձաւորացն :

Երբեք Զերեւանաբեր ընդունի զերևա որք Ժողովն
Սրբազանից Հայրապետացն Ռբոյ. որք ընդունի իւր հերձաւորացն
Գաւառեցան 'ի Կեկեայ, 'ի Կառնիտիւնաղուիւ. և 'ի յաւառն : Նաեւ
չորք հանգանակն Կեկեայն յաճախի առել 'ի Ռջա որք Եկեղեցւոյ
և հաճախայն յայն աւարտն, յորս որք Եկեղեցի հայտարարեաց Կառնիտ
այն, զի յաւելիմի և զԿառնիտ 'ի յարկայ :

Երբեք Կեկեայն Բարեպաշտ հաճախի իւր իւր իւր
Թաղաւորն և Բարեպաշտիւնն որք Գերեզդի իւրաքանչեւն. որքայ
և Բաւանց Կերն. որքայ Արեւան, Կերն և Գերեզդի Աւարտած
Բանին, որքայ Կերն Ընդհանայն, Եւզհանա որքանեցան և
Գերեզդի Տաւանայն, և Կեկեայն որքայ Կերն իւր իւր իւր
աւարտեաց Եկեղեցւոյ :

Չորք Կառնիտ զԿառնիտ Աւարտած յերկուց հարկաւ Եւ
Կառնիտն անձաւ և անշարժ Կառնիտ 'ի Կերնի : Եւ չորք Կառնիտ
Աւարտած՝ անշարժ, անձաւ, զի Ժանաւ, յոյլ՝ Եկեղեցւոյ 'ի Կերն
և Կառնիտն որքայ :

Հիւրեղեղեղեղ Կառնիտ և Կառնիտ զԱրեւ, զԿառնիտ, զԿառնիտ
Կառնիտ, զԿառնիտ զԿառնիտ և զԿառնիտ Կառնիտն իւր հերձաւորացն
Ժողովն, և և զԿառնիտ Կառնիտն Կառնիտ :

Հառնիտ յերկուց՝ Եկեղեցւոյն զԿառնիտն, Կառնիտ և զԿառնիտ
Կառնիտ և, զԿառնիտն զԿառնիտ 'ի Կերն. 'ի յարկայ և 'ի որք Կառնիտ,
և զԿառնիտն Կառնիտն Կառնիտն 'ի Կառնիտն Կառնիտն Կառնիտն
Եկեղեցւոյ :

Եւ զԿառնիտն Կառնիտն Կառնիտն Կառնիտն և Կառնիտն Կառնիտն
Կառնիտն Կառնիտն և Կառնիտն Կառնիտն, որք Կառնիտն Կառնիտն :

Ի իւր Զոյնայ
'ի 16 Մարտի,
1834 :

Տեղ Եւզհանայն Կառնիտ Կառնիտն որք
Տեղայն Սրբազան :

Պարտե՛ Յորտե՛ Տէր Յովնան որդի
Տէրոյս՝ Սրեկանոսի համահան
Ընդունելութեան վայելի,

Յընդ Յովնան վերադարձ :

Վերայ գրութեան ի՞նչ որդի
Տէրոյս՝ Սրեկանոսի եղբոր
Բռն և ընդունելութեան վը-
նայելի Յորտե՛ Տէր Յով-
նան :

Գ Լ Ո Ւ Խ Օ

Նկարագրութեան Զուգայ և գլխաւոր դրոշմային նշան :

Մ. Զուգայ է 'ի հարաւային կողմն քաղաքին Սպահանայ՝
իբրեւ երեք քառորդ ժամու ճանապարհ հեռի 'ի նմանէ :

Սկիզբն Զուգայու ըստ շէն դրիցն իւրոց էր յեզերէ Զայ-
էնդէրութ գետոյ, այլ այժմ'նոյն կողմն յետ տանցն ամայա-
նալոյ եղին արտորայք և այգեստանք, ուստի այժմ' սկիզբն
մտից Զուգայու է 'ի դրանէն որ մտանէ 'ի հրապարակն Մէյ-
դան (1) Զուգայու կոչեցեալ, որ է և թաղի մեծ Մէյդան :
Թաղք Զուգայու են մեծ Մէյդան, փոքր Մէյդան կամ փողոց
շիրախանայի, Չարսու, Յակոբջանեանց կամ Պրաուեանց,
Ղարազէլ, Քօշէր, Թարվիզեցւոց կամ Մահլաթ, և Երե-
ւան : Ի փողոցս Զուգայու կան առուք ընդ որ անցանեն Զուր
յոռոգումն այգեաց և պարտիզաց, յեզերս առուին կան տըն-
կեալ ծառք, որք 'ի դալարիլ յեղանակի գարնան՝ նմանու-
թիւն պարտիզաց ընծայեն փողոցացն : Ոչ ամենայն փողոցք են
միաչափ, այլ երեք վասն լայնութեանն կոչին պողոտայ, որք
են Չարսու թաղի՝ Քօշէրա և Թարվիզեցւոց : Իսկ մնա-
ցորդքն կոչին փողոցք, որք նեղ են քան զնոյն երկն :

բ. Բնակիչք մեծ Մէյդան Թաղի ըստ մեծի մասին են յազգատոհմէ Արգարեանց : Բազումք 'ի բնակչաց սոյն Թա. ղի ընդ որս և ամենայն Արգարեանք են կալուածատեարք : Ի ամին Թաղի կան վանքն Ամենափրկչի, եկեղեցիքն սուրբ Աստուածածնի և Բեթղաշէմի, որև Մէյդանի ժամ կոչի : Ի գաւիթ սուրբ Աստուածածնի և կեղեցւոյն է գայրոցն Հայ. կեան Հայրենասիրական : Թիւ բնակչաց սոյն Թաղի, ըստ շըն. չազրութեանն եղելոյ 'ի 1851 ամի՝ հրամանաւ բարձր Սրբա. ղան Տէր Թադդէոս արք. Եպիսկոպոս Առաջնորդի, բովան. գակին տունք 54, արուք 191, էգք 200, բովանդակութիւն 391 :

Ճայտմ Թաղի բնակին այլազգիք խառն ընդ հայազգիս՝ տունք իբրեք քսան : Հինգ գրունք են սոյն Թաղի ընդ որ լի. նին ելեմուտ, ուստի 'ի խառն ժամանակի՝ դժուարութիւն է ամրացուցանել զայս Թաղ յորձակմանէ խռովասիրաց :

դ. Բնակիչք փոքր Մէյդան Թաղի ըստ մեծի մասին են գինեւաճառք, ուստի և կոչի այն փողոց շիրախանի, կան և սակաւ կալուածատեարք : Եկեղեցին սոյն Թաղի կոչի Ղուսա. լորչի : Առանգաւոր է յոյժ 'ի վըդովեալ ժամանակի ընդ այս փողոց առնել անցուդարձ, ղի որջարան գտլով արբելոց և սի. կարեանց, անպակաս լինին անդ հարստահարութիւնք և կագ : Բնակիչք սորա ընդ Ղարիբէնց փողոցի ըստ 1851 տարւոյ շըն. չազրութեանն՝ են տունք 28, արուք 101, էգք 102, բովան. գակութիւն 263 :

դ. Չարսուն էնշանաւոր Թաղ, յաղագս ամրութեանն որ գոլով 'ի միջակիտի պատսպարի յայլոց Թաղից, և սակս շու. նելոյ զոք այլազգի կամ խառնիճաղանջ բնակիչ պատուաւոր Թաղ Զուղայու համարի : Բնակիչք սորին ըստ մեծի մասին են արհեստաւորք, և սակաւ ոմանք տուր և առութեան պա. րապօղք : Եկեղեցին սուրբ Յովհաննու Մկրտչի է յայտմ Թա. ղիս, և փողոցն այնր կոչի "Աջի քուչայ", որպէս և եկեղեցին "Աջի ժամ", սակս նշանաւոր գոլոյ Աջոյ Յովհաննու Մկրտ. չի և ունելոյ զբազում ուխտաւորս : Աից սոյն եկեղեցւոյ է և Երատարինէ կուսանաց մենաստանն : Թիւ սոյն Թաղի, բնակչաց

1851 ամի Թուսարութեանն են տունք 67, արուք 177, էգք 233. բովանդակութիւն 410 :

Ե. (Յակոբջանեանց Թաղ է 'ի հիւսիսային կողմն Չարսու Թաղին և կից գոլով ընդ նմա՝ համարի մի Թաղ, սակս նոյն լինելոյ դրանցն ելլմանի ընդ այս և ընդ այն Թաղ : Նշանաւորք են եղեալ տունք սոյն Թաղի յառաջին ժամանակս՝ լինելով ապարանք մեծահարուստ իշխանաց :

Ընայութիւն և այգեօտանք բազում կան յայտմ Թաղի : Եկեղեցին է սուրբ Ստեփաննոս, որ 'ի ծոց իւր դաստիարակէ զմանկունս՝ ունելով զնիստ Ամենափրկչեան Դպրոցին, կռէ սա և պրտուէնց Թաղ, սակս լինելոյ անդ պրտուէագործաց : Չիք և յայտմ Թաղի բնակութիւն ինչ այլազգեաց : Թիւ Հայ բնակչացն են տուն 34, արուք 83, էգք 96. բովանդակութիւն 197 : Յակոբջան էր մեծահարուստ իշխան բնակիչ սոյն Թաղի, յորոյ անուն և Յակոբջանեանց կոչեցաւ Թաղն : Գերեզման նորա է 'ի խորանի ամառան եկեղեցւոյ սոյն Թաղի :

Մ. 'Սարագէլ է փոքրագոյն քան զամենայն Թաղս որք 'ի Զուղայ, տունք որ 'ի նմա յայտնեն զաղքատութիւն նոյն Թաղի՝ Թէ յառաջին ժամանակս և Թէ արդ, զի են անձուկ գրութեամբ և շինեալք զօրէն գեղջկական տանց : Եկեղեցի սոյն Թաղի է յանուն որբոյն Նիկողայոսի Հայրապետին, փոքրիկ գրութեամբ ըստ յարմարութեան Թաղին : Բնակիչքն են աստայնանկք կամ գինեվաճառք, որոց Թիւ է տուն 20, արուք 68, էգք 52. բովանդակութիւն 120 :

Է. Վօչէրն յայլազգեաց կոչի « սանգթրաշ », որ նշանակի քարակոյժ, յաղագօ լինելոյ յայնմ Թաղի բնակութիւնն քարահատից : Ի հին անազիբս անուն սոյն Թաղի կոչի « Գեալ-ոսբադ », սակս Գեալոս ազգի բնակեալ գոլոյ անդ՝ նախ քան զլինելն Թաղ Հայոց : Այլ մինչ 'ի 1630 ամի (24 ամօք զկնի մեծի տարագրութեանն) դարձեալ ածեալ եղին զալթա-կանութիւն ժողովրդեան 'ի Հայաստանայ հրամանաւ Ըսհա-րասայ երկերիւր տուն 'ի Թաղէ աստի նշանակեցաւ վան նոր-եկ գաղթականացն Հայոց : Յուեալ Հրովարտակն յաղաբոր-նակեցուցանելոյ յայնմ Թաղի զերկերիւր անուոր Հայս՝ ունի

զյետագայ Թարգմանութիւնն « Էրաման տիեզերական առ
 « գերազանցեալ Սեհեդ միր Մահմէդ Թահէր Եպարքոսն
 « քաղաքին Սպահանայ, այն թէ յետ իմանալոյ քո գիմնոս
 « սոյն հրովարտակի, զերկերիւր դատարկ տունս 'ի տանց
 « պարսից (Գեաբուաց) Գեաբուաբադ Թաղին եղիւոյ 'ի քա.
 « ղաքիս պարտ համարեսջիր յանձն առնել զլիաւորին շա.
 « յոց Խօջայ՝ Սարաֆրազ քրիստոնեայ ծերագունին Հայոց
 « Զուղայու, զինա տացէ զայնս առ իւրաքանչիւր Հայն որ
 « չունիցի տուն՝ բնակիլ 'ի նմա : Ի 20 Մօհարրամ տմ.
 « սեան յամի 1046 ,, (1630) : (2) :

Ի սոյն Թաղի է եկեղեցին որոյ սկզբնական անուն է Աւե.
 տեաց, և այժմ սուրբ Ներսիսի վերածայնեալ: Աից սոյն ե-
 կեղեցեալ է Տօմինեկեան վանքն Պապականաց: Թիւ բնակչացն
 են տուն 35, արուք 102, էգք 127. բովանդակութիւնն 229:

Ե. Թաւրիզեցւոց Թաղն ունի ընդ իւր և զգաշտն որ յա-
 ռաջ ուրոյն Թաղ յորջորջեալ լինէր: Սա է՝ այժմ առաջաւոր
 Թաղն՝ ի Զուղայ ըստ բնակչացն յաւելութեան մասին: Մեծ
 մասն բնակչաց սոյն Թաղի են կտաւագործ ոստայնանկ, իսկ
 այլն ոմանք հիւսն՝ տուր և առողջ ցորենոյ, կրպակաւորք,
 և այլ արհեստաւորք: Եկեղեցի Թաղին այնմիկ է յանուն
 որոյն Մինասայ, որոյ սկզբնական անուն էր սուրբ Լուսա-
 ւորչի: Ի ծոց սոյն եկեղեցւոյ է միւս գաբոցն որ շարունակի
 արօք Պարսն Մարգարայ Սուքիասն: Եւանրալուր առաջ-
 ալիլախօսութիւնք յաշախէին 'ի զրոյցս ոմանց բնակչաց սոյն
 Թաղի իբրև տան ամօք յառաջ, ուստի ընդ կառկածանօք
 լինէր անցանել ընդ այս Թաղ, զի մի նշաւակ առաջալիլաբա-
 նութեան եղիցի անկիրթ տղայոցն, այլ սկսեալ 'ի ժամանակէ
 առաջնորդութեանն Թաղէոսի Եպիսկոպոսի, թէ ըստնորին
 քարոզութեան և թէ ըստ բարի խրատուց Տէր Մարտիրոս
 աւագ Քահանային նոյն Թաղի, տեղի տուեալ անհետացաւ
 նոյն անկիրթութիւնն վարուց, և քաղաքավարութիւն մեւտ
 կալաւ 'ի սոյն Թաղ:

Վաշտ Թաղն որ այժմ համարի մասն Թարիզեցւոց Թաղին՝
 յաղագս լինելոյ վաղ և տեղի բնակութեան վեհազմայ

տեւարցն լազարեանց, արժանի է մեծարանօք ունելոյ զյիշա-
տասկութիւն 'ի պատմութեանս այսմիկ :

Տունք բնակչաց Թարվիղեցւոց և Դաշտ Թաղին են 101.
արուքն 371, էգք 423. և բովանդակութիւնն 794 :

Եւս Թաղ սակս բազմամարդութեանն առաւել ապահով
Թաղ համարի, ունի զերիս դրունս ելլամոց: Կան յայտմ Թա-
ղի բնակութիւնք այլազգեաց տունք իբրև քսան :

Թ. Որպէս յիշեցաք յիւրում տեղւոջ (3) Թաղն Երևան
ընդ որում և Թարվիղեցւոցն, շինեցան յետ յիսուն և մի ա-
մաց հիմնարկութեանն Զուղայու, մինչ հրամանաւ երկրոր-
դին Շահաբասայ որոշեցան Հայք 'ի քաղաքամիջոյ Սպահա-
նայ: Սոքա էին Յէրուսի ժողովուրդք ընդ հաղանդութեամբ
որոյ Ելմիածնի, չունելով կախումն զԱռաջնորդէն Ամե-
նափրկչի վանաց, որպէս յիւրում տեղւոջ (4) պատմեցաք:
Բնակիչք սոյն Թաղի բնակին խառն ընդ այլազգիս. առաւել
ջերմեռանդք են 'ի հաւատ և ժիրք յաշխատասիրութիւն:
Մեծ մասն կարեն զհամեստ, և գեղեցիկով 'ի գիւղորայս Լըն-
ջանայ՝ քրտամբ երեսաց վաստակեն զհաց իւրեանց: Եկեղեցի
սոյն Թաղի է փառաւոր կառուցեալն յանուն Ամենափրկչի:
Տունք Հայ բնակչացն սոյն Թաղի են 32, արուքն 107, էգք
130. բովանդակութիւն 237:

Ժ. Լեւերեալ Թաղք, են կողմն գետոյն Զայանդէրութայ
որ համարի հին Զուղայ, յորս ամալացեալ եկեղեցիքն են
Նազարէթ, սուրբ Յակոբ խիարայ, Թովմայ առաքեալ կամ
զանգով ժամ, սուրբ Հոգի և սուրբ Յովհաննէս Աւետարա-
նիչ՝ Շահվէլէնց կոչեցեալ:

Փողոցն կոչեցեալ զարիբէնց է 'ի շարս այսր կողման, ունի
տակաւին զհինգ տուն հայ բնակիչս, ուր և կայ Եկեղեցին
որոյն Գէորգայ, այլ Թէ եկեղեցին և Թէ տունքն յաւերն
կայս խոնարհին, ուստի ոչ է յուսալի մնալն նոցա ընդ երկար
'ի հաստատութեանն իւրեանց, վասնորոյ ընդ աւերակս է դա-
ւելի: Մասն Թաղին Երևանայ, յոր ամալացեալ եկեղեցին է
բաղթայ՝ սուրբ Յակոբն. և տնային եկեղեցին Շահա-
ղեանց: Թաղն Ղէյնուն (5) որ մեծ Ղարազէլ կոչի, ուրա-

նոր կան ամայացեալ եկեղեցիքն, Օհանայ վանք. Անանիայ Ա. ռաքեալ և պապականացն ջիզվիթ : Գասին . (6) որոյ երկու են ամայացեալ եկեղեցիք, սուրբ Մինաս և սուրբ Աստուածածա. ծին :

ԺԹ . Չորս բաղանիք են 'ի Զուղայ որք շէն գողով են գործածական, մեծն և նշանաւորն է 'ի Թաղն Թարվիզեցւոց, (7) երկրորդն 'ի Թաղն Չարսու, (8) երրորդն 'ի Թաղն Մէյգան որ հանապազոր շէ գործածական, (9) և չորրորդն 'ի տան Ամիրխանի Յովհաննէս Ամիրեան (10) : Չորս բաղանիք ևս ը ընդ ամայիս դասեցան :

ԺՔ . Հանգստարանն Զուղայու է առ ստորոտով Սովայի լիրին, դաշտ ընդ արձակավայր, յորում կան բաղում շիրիմք հայ ննջեցեւոց որչափ յայտնի որոց քարինքն երևին, նոյնչափ և անյայտ յաղագս ժամանակին հաւասարելոյ զտեղի գերեզմանացն : Յառաջին ժամանակօականաւոր ազգատոհմք զննջեցեալս տոհմի իւրեանց ամփոփեալ են յորիշ ինչ տեղւոջ, ուստի գերեզմանատունք իւրաքանչիւր մեծատուն ազգատոհմից գտանին զատ և որոշակի : Հանգստարանն վարդապետաց և կուսանաց որոշ 'ի հանգստարանէն հասարակաց կայ յարեմտեան կողմն, սակաւ ինչ հեռի 'ի միմեանց :

Ի վերայ շիրմաց նշանաւոր ազգատոհմից յառաջին ժամանակս կառուցեալ կային մատուռք կամ հովանաւոր սենեակք, որք այժմ ամայացեալք՝ երևին դէղ հողոյ :

Ի մոտս Հանգստարանին անցանէ առուն Հազարջրիբոյ, որոյ զջուր եբեր Մանուշարխան Մօթամէզն : Այս անդ և այգին Գօղգինարադ, ոճրանոր բաղում անգամ ժողով լինի սթափելոյ 'ի տրտմութենէ : Մեծամեծ քարինք կան 'ի վերայ սմանց տապանաց, զորս մեծածախ և տարժանակիր աշխատութեամբ բերեալ են 'ի հեռաւոր լիրանց : Հեռաւորութիւն սորա 'ի Զուղայոյ լինի իբրև երեք քառորդ ժամու ճանապարհ :

Իստ ծերոցն աւանդելոյ գնեալ եղև այս հանգստարան 'ի Հասարասոյ, այլ ինձ հաւանական թուի ասել 'ի պարզեւ տապեալ քան թէ գնեալ գրամով, զի 'ի նմին հանգստարանի կան տապանաք սրինք քանի մի որք ունին զթուական ռ, այն

է 55 ամօք նախ քան զհիմնարկին ջրաղայտ :

(1) . Մէյրան է Բա Պարտեյ որ 'ի հայաստան առէ հրապարակ :
Ե այն հետք եկեղեցւոյն Ռեքուհեթ, զի յառաջին ժամանակն շինեցաւ այն
հրապարակ 'ի շինուելու նոյն եկեղեցւոյ : Լինի աւեր յառաջին հետքիցէ
բռնաժառանգ : Ըստ որո՞ւս 'իտղձ լինի որո՞ւմ 'ի հայոց, յառաջին հետք-
իցէ յառաջ 'ի ժառանգ պարտել, ժամերոյ յառաջ 1847 հաւան զհետք-
իցէ Ժիւիւ 'ի շինուելու, այն ժամն եղև խառնաժամն ընդ զիւր հայոց և
աւերեց յառաջին, և նորոգ Ժիւիւիւ շինուելու 'ի Բաղ Ընդուն :
Քիչև հառաջ ապա Բառան ժամաւորութեամբ Ժիւիւիւ շինուելու
ժամն 'ի Մէյրանն ջրաղայտ առաջին 'իտղձ շինուելու շինուելու :
Ե այն ժամն հառաջ և որո՞ւմ առաջ շինուելու 20 Բառան : Եւ 1857
շինեցան յառաջին շինուելու նորոգ հրապարակ, այլ ժամն առանց ժամանակ :

(2) . Այն հրապարակ պահ 'ի ժամն Լինուելու :

(3) . Հառաջ . Ա . Գլուի Ժիւ . էջ 79 :

(4) . Հառաջ . Գլուի Ա . Եւ Թ . էջ 96 :

(5) . Սոյն Բաղ Ժիւ Ղարափէլ հո՞ւս Ղիւիւնն հիւսկեալ յետ ջո-
րանալոյ 'նապերշահի Բառն յառաջին 'ի Հայոց ըստ Ժիւիւիւ պարտելոյ
եւորան յառաջին, ժամն զի շարժուեցան նոյն Բաղի Գրառն յառաջին
առաջին 'նապերշահի, Բիւ Հայոց պարտելու ընդ Աղառան հառաջին զհա-
րապարակիւն առ Բիւիւն, և խառնութեամբ Հայոց Աղառան հարժա-
նեցին զբառն Բաղի, այն ժամն հիւսկեցաւ առաջին ըստ Բաղի ոչ ըստ
'ի Հայոց և որո՞ւմ Ղիւիւնն յառաջին :

(6) . Յետ Ժիւիւիւ շինուելոյ Բառն զհառաջին, որո՞ւմ ժամն
առաջին, առաջին տեղադրեալ յառաջին հարժեալ պարտելու առաջին
որո՞ւմ . Առաջին պարտելու Աղառանն առաջին 'ի խառնութեամբ երկրորդե-
կան յառաջին . Գո՞ւմ Գրառնն առաջինն զիւր հառաջին եւ 60
ժամն, և յառաջինն առաջինն զիւր հառաջին, և առաջինն ընդ ժամանակն
ժամանակն զԲառան ժամաւորութեամբ, ընդուն զհարժան 'ի Բաղ-
իւն 'իտղձութեամբ Տերութեամբ որ 'ի Բաղի, յառաջին և 'ի շին-
ուելու 'նապերշահի, այլ պարտելու Բառնն Գրառնն յառաջին տեղադրեա-
լոյն այն ժամն 'ի Գրառնն առաջինն . ապա շինուելու 'ի Բաղի
Գրառնն ըստ և զԲառնն առաջինն : խառնութեամբ Առաջինն յառաջին

1840 Գերեզոյ զոյն յարժամ վարանգ հասեալ էին, և վաճառեաց զոյն աւարտ Կանի Տի, և յետ այնք խոյն օյն ընդ հասավարանը ետմէ վանի ցահաւ ծանանի, ալ Գորճեւն այլալգիտ յաւաջ վարեցէն զանիւրստ Գերեզոյստիւնն ետեանց : Փորճեալ էն է, զի խօսել առջն օյնք աւարկայի, Բաց 'ի վաճառաց ծանաւարարութեան' ոչ էրեւ զօգոտ էն վանի վանացն համ խոսողին :

(7) - Ըստ յայտնելոյ յետագոյ յետագիւր յեղադրանքն շէնեցոյն Բաղանիտ 'ի խօջոյ Կալոյ եղիւնե յաթ 1615 համ 20 : « Ալլաւա-
« Կահմ և Դժաւա-տ էղիւնե իղիւն հարաւարի Սահապի Կովելի
« Ալլալիւմաւ վերոյ Գրեալ (խօջոյ Մեղիտ Կոյե) Կարնի . . . Արլ
« Բանդիտ լիւն ահապի, որ յաւաջի Դր Բարվիւր խաւշն շիւլ
« Էր համաթի հալման, Դր խղճութեան արլ արարիտ Կարճած հոգի
« Դժ խօջի, և Դր խղճութեանն իմացաւ' երեւ էս համաճ Գեր
« շէնեց . . . : Է արդի Կալաւար Բաղանիտ 'ի Զաւոյ :

(8) - Ընկեցաւ օյն էրեւ 80 ախտ յաւաջ Կար Կարնիտմէ 'ի Տեր Միւս Բահանյե :

(9) - Սոյն Բաղանիտ հոյն Ըհրիմանեանց, Դժ Բաղանիտ է վայել-
լալեւ և Դժաւաթի հաւաջեալ 'ի վերոյ Կեանց, որ օյնի ախտացեալ լի
Գորճածանի . Իսկ Դա Կար Բաղանիտ Կար զարաւն շէնեալ վան հար-
անց, օյնի Դր Գորճածանի է և Դր Կահեալ :

(10) - Արալհեդեւ էրեւ 25 ախտ յաւաջ շէնեցաւ օյն 'ի հալի
Դր Սարեղե : Վանիւրոյ է Ըստ Կարնիտմէ այլալգիտ Բաղանիտ :

Գ Լ ՈՒ Խ Է.

ՏՊԵՍՈՒՆԻ ՎԵՃԻ ԶՆՆԱԿԵՐՈՅ, Ե ԴՈՒՆԱՐ ԽՐՀՐԴԹԻՒՆ
յՂԵՐՈՅ ԿՅՐ:

Խ. Իստ Թուրքութեանն նշանակելոյ 'ի նախնութեաց գը-
լուխ՝ բնակիչք Զուղայու բովանդիկին 371 տունք, 1204 արուք
և 1382 իգականք: Ըստ կենցաղավարութեան մասին որոշին
այն բնակիչք Զուղայու 'ի շորս գաս: Առաջին գասն է ար-
ժանաւոր և վայելուչ եղանակաւ վարողաց զկենցաղավարու-
թիւնն իւրեանց. քահանայք ունին զառաջին տեղին յայսմ
առաջին գասու, զի նոքա քահանայանան Հնդկաստանի վի-
ճակացն ակնկալութեամբ, և զամս շորս կամ հինգ վիճակա-
ւորեալ. քաղաքացն Հնդկաստանի՝ վերադառնան իւրաքանչիւր
որք ըստ կարի շահելով զբաւական գումար: Թիւ քահանայից
'ի Զուղայ այժմ է երեսուն և վեց, յորմէ քսան միշտ 'ի վի-
ճակս մատակարարեն զպաշտօն իւրեանց, և վիշտասունքն
մնան 'ի Զուղայ: Ի քահանայս ևս կայ զանազանութիւն վի-
ճակի կենցաղավարութեան, զի գտանին սմանք աղքատք թայլ
ըստ իմ խորհրդածելոյ առիթն նոցին աղքատութեան է ոչ
իմանալն նոցա 'ի գործ տծել զաջողութեամբ բաղդին: Զերկ-
րորդ տեղին յառաջին դասուն ունին նոքա՝ որք մանաւորա-
պէս պարապին 'ի գործս վաճառականութեան, որոց թիւ հա-
զիւ թէ իցէ վեց: Տուն կամ գեղատեստան իրիւ երեսուն և
հինգ կամ քառասուն, ընդունելով զտարեկան նպաստ յընտա-
նեաց իւրեանց և 'ի մերձաւորաց եղելոց 'ի Հնդկիկս և 'ի Զա-
ւայ, համարին 'ի թիւս երկրորդ աստիճանի առաջին դա-
սուն: Առաջին միջոցն արդեանց Զուղայու է նպաստն զոր ըն-

ձեռք, շնորհաստան և ջաւայ թէ առ վիճակաւոր քահանայ, և թէ առ ընտանիս և առ բարեկամս եղեալ 'ի Զուղայ, որոյ գումար առ ամն ըստ իմ հաշուելոյ ոչ լինի պակաս քան ըզվեց հազար թուման: Ի գումարոյ անտի կենցաղավարին վանականք, կուսանք, նաեւ վարժապետք և ուսցիչք դպրոցաց: Ըստ իմ կշռադատութեան հարիւր տուն 'ի Զուղայ կան յառաջնում դասու կենցաղավարութեան, ոմանք զառաջին և ոմանք զերկրորդն ունելով աստիճան:

Երկրորդ դասն կենցաղավարութեան է արհեստաւորացն վիճակ, որք վաստակեալ ըստ կարի՝ պահեն զգերդաստանս իւրեանց միջասահման եղանակաւ: Արհեստաւորքն 'ի Զուղայ են փերեզակ 10, դնողք և վաճառողք գուլբայի 30, սուկիրիչք 10, հիւսն 6, դարբին 4, նաւարավտառ 5, մնավաճառ 6, դնող և վաճառողք ցարինոյ 8, ոստայնանկութեան կամ կտաւագործութեան գործարան 130: Մեծ մասն կանանց գործեն զգուլբայ, և բազում արք յոստայնանկութեան պարապին: Ըստ ոստայնանկութեան առատ էր իբրեւ տանն ամօք յառաջ, մինչեւ կարող լինել նոցա ոչ միայն զգերդաստանս իւրեանց խնամել բարօրութեամբ, այլեւ միտերել ըստ կարեւորին զճոխութիւն, այլ այժմ վաստակ իւրաքանչիւր բարեջան ոստայնանկի ոչ է յաւելի քան զտանն շահի առօրին: Ի տարին 130 կամ 140 հազար կտաւ ելանէ 'ի Զուղայոյ, և 25 ց30 հազար զոյգս գուլբայի. թիւ տոյն երկրորդ դասու բովանդակի ց140 տուն:

Վալուածատեարք ևս գտանին 'ի Զուղայ իբրեւ քսան տուն, որք ունին զայդիս խաղողոյ և պտղոց և զգետինս արմտաբեր, այլ որովհետեւ սակաւաշահ են կալուածք 'ի Զուղայ, և բազմածախ (1) և անպակաս է հարուած ցրտահարութեան այդեաց, վասնորոյ նոքա ևս որք կալուածոց են տեարք, շուներով զմեծ արդիւնո՝ ըստ կենցաղավարութեան մասին են դասակից ընդ արհեստաւորացն:

Երրորդ դասն է վասն քրտնաջան վաստակաւորաց և մշակաց որք են որմնադիրք, քարահատք, բողնեպանք, սփրիչք, գինեվաճառք, կօշկակարք, համետակարք և այլք՝ որք վարեն

գործ մշակութեան, և օրական վաստակօք հայթայթեն ըզ-
պիտոյս կենաց, որոց թիւ լինելոց է ց80 :

Իսկ շորրորդ դասն է տնանկաց և շքաւորաց՝ որք ապրին
տառապանօք և հեծութեան ցաւօք, և թիւ նոցա ոչ է պա-
կաս քան զ50 և զ60 տուն :

Բ - Որպէս ընդ ամենայն ուրեք՝ նոյնպէս առաւելութեամբ
ևս ՚ի Զուղայ հարկաւոր է տնտեսական խոհեմ կառավարու-
թիւն, որ գլխաւորապէս կախի զկանանց, յետի որոյ ժրա-
գլուխ է տիկին՝ հաստատուն ընթանայ և տնային կառավա-
րութիւն : Ըստ որում սովորութիւն է ՚ի Զուղայ գնել զտա-
րեկան պարէնս և ՚ի տան ամբարեալ պահել, վասնորոյ առա-
ջին պարտք խոհեմ անարարութեանն է գնել զամենայն ինչ
յիւրում ժամանակի, զի թէ ոք ոչ գնեցէ զիւր ինչ ՚ի պատ-
շաճեալ ժամանակին՝ լինի զանազանութիւն ծախսարարու-
թեանն 25 ց30 առ հարիւրն :

{ Յետ գնելոյ զտարեկան պարէնս՝ ըստ չափու հարկաւո-
րութեան իւրաքանչիւր աւուրն, տիկինն ժրագլուխ արկանէ
՚ի գործ, առանց կարօտուի ինչ ունելոյ գնելոյ ՚ի կրպակէն՝
բաց ՚ի մոյ : Ի տան թխեն զհաց լօշ և շորացուցեալ զայն
պահեն ցերկու և ցերիս ամիսս, և թրջեալ ՚ի ջուր վայրին
քաղցր ախորժանօք : Իւրաքանչիւր տուն ունի ջրհոր ակա-
նակիտ՝ քաղցր և ախորժահամ ջրոյ, որք թէպէտ նուազին
այլ ոչ ցամաքին ՚ի սաստիկ ամառան, ուստի ՚ի մասին ջրոյ՝
չիք ումեք նեղութիւն ինչ կամ պէտք չինելոյ զսառնիչս
՚ի պահել անդ զջուր :

Հասարակարար չիք պէտք ծառայից կամ աղախնեայց ՚ի-
Զուղայ, զի զո և իցէ գործս արտաքոյ տանն՝ կատարէ այրն,
և զտնային կառավարութիւնն վարէ կինն, ՚ի հարկաւոր գէպս
միայն կօշելով զվարձուոր կանայս, որք երթան վասն հաց
թխելոյ, զհանդերձս լուանալոյ, և զծանր գործս ինչ կա-
տարելոյ : Չունին կանայք պէտս ստնտու կանանց, զի իւրա-
քանչիւր կին մայրական գթով սնուցանէ զիւր զաւակունս :
Յաղագս այդորիկ բազում է գութ ծնողաց Զուղայեցւոց առ
զաւակունս իւրեանց, և զաւակացն սէր առ ծնողսն :

դ. Ռէպէտ սակաւ է արգիւնք և շահ վաստակոց 'ի Զուլայ, այլ թեթեւագին լինելն ամենայն պարենից (2) ընտելութիւն պակասութեան վաստակոց, զի իւրաքանչիւր ժշտի որոյ օրական վաստակն իցէ տասն շահի՝ կարող է իւրով կանամք և երեք դաւակօք միութարութեամբ կենցաղավարել: Չիք կարօտութիւն տան կամ հարկ 'ի վարձու ստանալոյ ընտուն, զի կան այնպիսի տունք որք թէ յազագո մեծութեանն և թէ սակս ընակչացն պակասութեան՝ առանց ինչ վարձատուեալ լինին ընակութեան տեղի ու իցէ խնդրարկուաց:

դ. Վինի կամ այլ ըմպելիք ոչ գնեալ լինին ծանր գնով, այլ իւրաքանչիւր տուն ունի հսձան՝ կարաս՝ և զինեառուն, վասնորոյ 'ի կութս խաղողոյ իւրաքանչիւր տուն ըստ չափուգործածական հարկաւորութեանն գնէ զխաղող և պատրաստէ զգինի կամ զօղի, որ լինի գիւրագնոյ յոյժ վասն տանուտեառն: Ղաւութիւն գինոյ կախի զխոհմութեանէ տնտեսական կառավարութեանն, զի որ ոչ խնայէ 'իկարեոր վաստակս վերակացութեան խնամօց՝ պատրաստէ զգինիս թէ ոչ վերագաս՝ այլ և ոչ պակաս քան զԵւրոպական ըմպելիս: Չորս տեսակ գինոյ պատրաստին 'ի Զուլայ, առաջինն քիշմիշ կամ սորեկ խաղողոյ, որ լինի ընութեամբ ջերմ՝ սպիտակ գունով, և գիւրաւ ջրուցանէ զգլուխ ըմպողին և տայ զգլխացաւ:

Երկրորդն «ալվանդ», կամ հասարակ խաղողոյ որ բնութեամբ է բարեխառն գունով կարմիր, և առաւել գործածական: Երրորդն է սեաւ կամ ռանգ, զոր կազմեն 'ի սեաւ խաղողոյ, որ բնութեամբ է հով, այլ բազմաց 'ի Զուլայ ոչ ախորժական ըմպելոյ: Չորրորդն է նաջաբադի յազագո 'ինաջաբադ գեղջէն բերելոյ զխաղողն: Որոյ գինին լինի՝ ըստ տեսակին ալվանդի, այլ քան զնա առաւել զօրաւոր և բարեհամ: Բաց 'ի քիշմիշէն զմիւս խաղողն պարա է փռել ցաւուրս քառասուն զի ցամաքիցի ջուրն՝ և ապա արկանել 'ի հսձան, զքաղցուն և զկոխածն խաղողոյ միանգամայն ածելով 'ի կարաս, և խառնելով յամենայն օր մինչև պարզեցի գինին՝ որչափ հսձան գինիք 'ի Զուլայ՝ այնչափ ազնուանան, զի

տանան զհամ ազրու և ախորժ, տան զհամ հաւթեան, որոց
բնակողն զգայ զներգործութիւնն ցաւուրս երկուս: Գրիշ
պատմութեանս պահեալ աւելի գինի ցերեքտապան ամս, որ
գերադանցեալ էր յոյժ ըստ ազնուութեան համայ և զօրու-
թեանն իսկ:

Ե. Տարազ զգետուց արդի արանց Զուղայու է ըստ ամե-
նայն նմանութեան պարսկական հանդերձից, այլ ըստ պատ-
կերացն վկայելոյ՝ նախնիք Զուղայեցւոց ռնեցեալ են զհան-
դերձաւայլատարազ քան զպարսկականն, զի նմանութիւն ու-
նին զգետուք նոցա Գուռջի կամ Արացի զգետուց. զգոտի
հաստ՝ ի մէջս, և զփակեղ ունեւով՝ ի գլուխ: Տարազ կանա-
ցի զգետուցն ըստ բազմաց վկայելոյ՝ նոյն է զոր բե բին՝ ի Հայ-
աստանայ. վերին հնդերձ կանանց կոչի թակալայ, որոյ լանջն
և գոգ բաց է, և քղանցք կամ վերին գոգ ծածկեն զայն:
Ծածկեալ են գլուխս նոցա չորիւք փաթութանօք, որոյ վե-
րայ դնեն զկօտ, կապեն զքնթակալ, արկանեն զլանջածած-
կոցն՝ որ մանդիլ կոչի, և յամառան՝ թօռն, և շղարշապատեն
զգլուխն:

Վ. Առաջին ժամանակս իսկ յորժամ ի Տոխութեան լո-
ղայր Զուղայ, ի մէջ ինքեան ոչ լինէր աւելի վառտակ՝ քան
զապրուստ իւրաքանչիւր վառտակաւօրին. ուստի յայտ է թէ
ի մէջ Զուղայու թէ յառաջն, և թէ այժմ այնչափ միայն լի-
նի վառտակել՝ որչափ սակաւածախ պէտք տան իմիք պահան-
ջէ: Երրորդութիւն առաջնադար վարթամութեանն Զուղայոյ
զայր յարգեանց վաճառականութեան, որոյ բազուկ տարա-
ծեալ էր ի զանազան հեռաւոր սահմանս, զօրմէ փոքր ի շա-
տէ ի պրակ վաճառականութեանն ծանուցար:

Է. Խարիսխ հաստատութեանն Զուղայու է վանքն Ամե-
նափրկչի, և զկառավարութենէ առաջնորդացն կախի բարո-
քութիւն կամ տարաքախտութիւն քնակչացն: Զի Զուղայե-
ցիք չունին այժմ շնորհիւն Աստուծոյ նեղութիւն ինչ ի-
կողմանէ Տէրութեան, այլ վկայելին յառաւ շնորհս նորա՝ որ
պէս ազատ քաղաքացիք. ուստի դան երբեմն հարստահա-
րութիւնք ինչ ի մանաւորաց թէ ի քաղաքական կառավար-

բռնութենէ՝ և թէ յոմանց յայլազգեաց, վասնորոյ եթէ եղիցի առաջնորդ ժողովրդախնամ, անձնադիր օգտի հասարակութեան, և պաշտպանող իւրում հօտի (որպէս է արդի Առաջնորդն Թադդէոս) վանին ներգործութիւնք՝ նոյն մասնաւոր հարստահարողաց, և ժողովուրդն ոչ կորուսանէ զիւր բարօրակնցութիւն. այլ թէ ընդ հակառակն առաջնորդն իցէ երկշնո, անվայթ վասն խնամոց ժողովրդեանն, և անձին իւրոյ փառաւորութեանն և եթ՝ մտադիր, ոչ պակասի ներդրութիւն ջուղայու բնակչաց՝ ի մասնաւոր հարստահարողաց՝ որք են ինքեանց դրացի այլազգիք, կամ քաղաքական կառավարութեանն փոքր իշխանաւորք:

Ը. Ըստ բազմաց խոհական խորհրդածուաց բաղչաւոր լինի ջուղայ եթէ ունիցի ի ծառայութեան Տէրութեան ըզքանի մի հարազատ Թարգմանս կամ զայլ ծառայողս որք իցեն ի բնակչաց ջուղայու, զի նոքա ի բարեգէպ ժամանակ հրաւիրելով զբարեգթութեան ջնորհ Տէրութեան առ ջուղայ՝ ոչ սակաւ նպաստս մատուցանեն իւրեանց Հայրենեաց: Ըստ այսպիսի խորհրդածութեան յանցեալ ամի առաքեաց Սրբազան Առաջնորդն զերկու ջուղայիցի տղայսն ի Ճեմարանն վերհաղնեայ Տեաքցն լաղարեանց ի Մոսկով, զի հմտացեալ ի զանազան մակացութիւնս՝ պիտոյասցին և ծառայութեան Տէրութեան, և նպաստելոյ Հայրենեացն: Այժմ ջնորհիւն Աստուծոյ չորս ջուղայիցիք գտանին ի Տէրութեան ծառայութեան, որք են Յակոբխան և Աբրահամխան եղբարք, Մէլքումխան որդի Յակոբ խանի, և Թարգման Գարութիւն եղիազարեան:

(1). Յամարսն ի ցամառէլ Էրոյ հօրի Լեւի եղբէս հանել զԷրոյ ի Էրհօրոյ և սուգանել զայգիս և զՔեօյն արմար, վասնորոյ այդ ծաղօնելուն յաւելոյ զծախն հօլոսածոյ և նաւաղեցողանէ զԷրոյ: Վասն իւրաքանչիւր այգեոյ երեցս հօմ շնորհս հօրի և հանել զԷրոյ ի Էրհօրոյ, այդ վասն և ակոյն այգիս Զոգայոս՝ ունին զԷրհօր Լեւի ի պէտս նաւագման:

(2) : Այլ-իւր օրով լեռքերու շահեր հոյ՛ 8 շահեր : Ինչ և
 և : 5 շահեր : Բերքն 18, 20 շահեր : Ինչ և 1 և 5 շահեր :
 3 և 2 : 2, 2 և 5 շահեր : Գու՛ 32 և 48 շահեր : Ի-բարանչի-ը լեռքի
 և 280 հոգու, և Ի-բարանչի-ը հոգու 24 : Երեսունչի :

970170 02

ဇနီးမောင်နှံတို့၏ အသက်အရွယ်နှင့် နှစ်ရပ်

70 . Ունին ամենեքեան զսիրտ քնքուշ և զգացողութիւն
 նուրբ, ուստի սիրին զկեանս աղատամբոս : Դժուարութեամբ
 ժուժեն նախատանաց կամ անարգութեան, և յաղագս այնոցիկ
 զիւրաշարժ են 'ի սրանեղիւ : Այսպիսի բնաւորութիւն կար-
 ծի յոմանց ամբարտաւանութիւն, այլ ինձ առաւել յարմար
 թուի բնական վաւմութիւն հոգւոյ կոչել զայն : Աշխատա-
 ղերք են և տաղտկացողք 'ի պարապօրգութենէ, աչալուրջ
 են 'ի գործառնութիւնս իւրեանց, և դժուարաւ խաբին յու-
 մկքէ : Վարժապետ այնպիսի աչալքջութեան է աղգն՝ յորոց
 միջի բնակեալ կան, զի 'ի տուրեւառութիւնս մանուածոյ հը-
 նարագիտութիւնք նոցա դաստիարակեն զ Զուգայեցիս լինել
 աչալուրջ վանն ոչ անկանելոյ 'ի խորիւսրատ միասուց : Ե-
 թէ ունիցին զկարողութիւն՝ սիրելի է նոցա կենցաղավարու-
 թիւն շափաւոր և վայելուչ, և յաւէտ 'ի շնայլութեան քան
 թէ 'ի ժլատութեան կողմն հակին ընթացք նոցա : Հիւրասի-
 րութիւնն 'ի նոսա տարրացեալ ունակութիւն իմն է, և ցան-
 կան զպանդուխտ համազգիս շահել ամենայն մարդասիրու-
 թեամբ, և եթէ հիւր համազգին իցէ արժանաւոր ոք, ոչ

խնայեն 'ի նմանէ մինչև անգամ՝ զրիբս աչաց իւրեանց : Եղև
բազումք՝ որք պանգխտութեամբ իւրեանց հիւրասիրեցան
'ի Զուղայ, և 'ի բացահայտութեանն իւրեանց ապերախատար
հենգնեցին զԶուղայեցւոցն մարդասիրութիւն, որ առ իմ եղև
Զուղայեցւոց չափաւորելոյ զհիւրասիրութիւնս իւրեանց. իսկ
եղև և ոմանք որք զսակաւորեայ ասպնջականութիւն Զուղա-
յեցւոց անմոռանալի պահեցին և պահեն : Արեւելցութիւն
և գութ առ ընկերն առատաղեղ է յամենայն, և ոչ առնեն
զինայումն կարեւր ձեռնառութեանց :

(Յօտարութեան՝ զքաղաքացի համազգիս իւրեանց սիրեն
սիրտ մտերմութեամբ. իսկ 'ի Զուղայ՝ նուազ ներգործու-
թեամբ է այն զգացումն : Ուսումնասէրք են, և իւրաքանչիւր
ծնող գուն գործ է զմանկունս իւր առաքել 'ի գարոց, իսկ
մինչ չափահաս լինի տղայն՝ այնպիսի ծնողք որոց կարողու-
թիւն ոչ բաւէ տալ զհաց և զհանդերձ մանկանն զի դաստի-
արակեցի յաւսմունս, աղի արտասուօք զտղայն 'ի բաց հանէ 'ի
գարոցէն՝ զի նա իւրով վաստակօք հոգացէ զսպրուստն
իւր : Մանկունք նոցա օրամիտ են, ընդունակք ուսմանց՝ և
ջանասէրք վասն առաջագիմութեան, ուստի զամենայն մակա-
ցութիւնս առանց դժուարութեան մարմ է նոցա ստանալ
գիւրաւ՝ եթէ եղիցին վարժապետք հմտացեալ, և ուսուցիչք՝
բարեկերթ :

Բ. Հայրենասիրութիւն և ընտանեւորութիւն եռանդնաւ
է 'ի նոսա, ջատագովութեան արժանի են ըստ այսմ մասին նո-
քա՝ որք 'ի Զուղայոյ գաղթեալ 'ի Հիւդկաստան կամ 'ի Զաւայ՝
հասին ճօխութեան, զի առ ընտանիս՝ առ աղքատս՝ առ տը-
նանկս՝ առ եկեղեցիս՝ առ դպրոցս և առ վերաբերելի նպաստ
ազգային ոչ խնայեն զտուրս իւրեանց, այլ են իբրև ազգիւրք
սառնորակք որով զբազումս զովացուցանեն : Թուի ինձ թէ
ըստ որում 'ի Զուղայ կրեն նոքա զնեղութիւնս, թէ յԱզգէ՝
յորոց միջի բնակեալ կան, և թէ 'ի գառն փորձոյ աղքա-
տութեան, վասնորոյ զգենաւն զսիրտ գործովի և խանդա-
ղատական, և կարեկցելով իւրեանց եղբարց՝ յիշատակա-
ւայրենեացն, առնեն զառաւաճեռն օգնականութիւնս մինչ

Համայնքի ակտիվիստներ :

Պատկանալի այն եռանդն է այն ազգասէր զգացումն, յորդիւս
նոցա՝ որք 'ի Հնդիկս ծնանին, և կաթամբ սեամորթ Հնդկաց
մնանին և զարգանան, յորոց գուն ուրեք պատահիլի որդիք
ընթացին 'ի շաւիղ Հայրենասիրութեան չափ և բարե-
պաշտութեան: Ուստի հաստատի կարծիքն իմ, թէ Զուղայ է՝
որ տալաւորէ յորդիւսն իւր զգացումն ազգասիրութեան և
Հայրենասիրութեան: Արժանասիրութիւն ջերմ էր 'ի նոսա յա-
ռաջին ժամանակս, որոյ ապացոյցն է քսան և չորս եկեղե-
ցիքն յընթացս գոգջիւր յիսուն ամաց շինեալ 'ի Զուղայ, և
այժմ իսկ բաղլատութեամբ այլոց քաղաքաց կամ ժողովր-
դեան՝ Զուղայ ըստ կրօնասիրութեան մասին գտանի առաւել
ջերմեռանդ և բարեպաշտ: Մեծ է պարծանք Զուղայեցւոց
յաղազս հաստատուն պահելոյ զկրօն քրիստոնէութեան,
գիմակալելով հազարաւոր տեսակ հալածանաց, վշտաց, նե-
ղութեան, զրկանաց, աղքատութեան, խարանաց, կապանաց
և ազգի ազգի հարստահարութեանց (զորոց փոքր 'ի շատէ
'ի կարգի պատմութեանս յիւրում տեղւոջ ծանուցաք), որք
սկսեալ 'ի ժամանակէ թագաւորութեանն Շահաբան Զո-
սէյնի բաղլեցին զնաւն անխորտակելի՝ զեկեղեցին քրիստոսի,
որ նաւապետութեամբ Յիսուսի յաղթեալ ամենայն դժուա-
րութեանցն, ամբարձելոց՝ փառաւոր կացոյց զնշան խաչին 'ի-
վերայ գմբէթաց եկեղեցւոյ որք գտանին այժմ 'ի Զուղայ:
Զուղայեցիք էին որք կարեն պարծանօք ասել թէ կամելով
մեր 'ի քրիստոնէութեան կեալ (թ Առաքելոյն) 'ի հալածանս
համբերատար կացաք, ուստի յԱստուծոյ պարգևեցի վարձք
նոցա ըստ հոգւոյ: Եղին և այլ այլահաւատ արդք՝ որք գաղ-
թեցան 'ի Հայաստանայ 'ի պարսկաստան, քի՛ ազգն Արաց՝ և
ազգն Պարսից (Գեաւաւից) այլ նոքա ամենեքին 'ի յորդիւլ
փոքր ինչ նեղութեան՝ հաւատափոխ լեալ եղին մոհմեղա-
կան: Իսկ Զուղայու հայոց մեայ այն պարծանք՝ զի ոչ միայն
'ի հաւատս քրիստոնէութեան հաստատուն մնացին, այլև
վսեմութեամբ պայծառացուցին զանուն ազգի իւրեանց, և
ժողկեցուցին ընդ ամենայն ժամանակս զպատմն և զընդուն

հայրենի, և միով բանիւ աւել, նա հաստակեցան և քարու ահա հայանեցին զաւանդն պատուական, զշաւատն և զէնդգու թիւն:

Դ իւնին զընած ին յարմարութիւն վաճառականութեան զորմէ թէպէտ ինով ունի տեսանել ընթերցողն 'ի պրակն վաճառականութեան, այլ 'ի ներկայ ժամանակի իսկ՝ վաճառականութեամբ ծաղկեցեալն 'ի Հնդկաստան՝ են Զուղայեցիք, որք դատարկաճեան և տղքատութեամբ մտին 'ի Հնդկիկս և գերադանցեցան քան զնոսա՝ որք ծնեալ 'ի ճրխ ծնողաց սնան 'ի փարթամութեան, և էին ընտելացեալք երկրին և պարագայիցն Հնդկաստանի - վասն զի Զուղայեցիքն դիտեն վաստակել ժիր և աշալուրջ զործառնութեամբ, իմանան զյարգ վաստակոց և աջողութեան, և շրջահայեաց մտադրութեամբ յոռաջ վարեն զգործ իւրեանց, վասնորոյ Աստուծոյ շնորհիւ ստանան զառաջագիմութիւն, և հանդիսանան յերկրոն յորո մտանեն:

Վայլ ըստ որում մարդկային բնաւորութեան ենթնութակայացեալ՝ ունին և զայսօսիկ պակասութիւնս: Նախանձին վասն առաջագիմութեան ընկերին: Այս նախանձ ըստ կրկին տեսակի տեսէ զիւր ներգործութիւն, մի՝ զի և նախանձողն հաւատարեցի փառաց առաջագիմողին, և միւսն՝ զի առաջագիմողն մի՝ բարձրացի 'ի փառս քան զընկերն նախանձաւոր: Ի խորհուրդս լուութեան՝ ոչ միշտ գտանին միարան: Դիւրահաւատ ընկելով բարեկամութեան օտարաց՝ մերկանան նոցա զխորհուրդս իւրեանց: Ի բարկանալն ոչ չափաւորեն զկիրս, այլ զճիգն թափեն յառաջ վարել զկամս իւրեանց թէ բարի իցէ և չար, թէ վնաս առ ընկերն իցէ և թէ վնաս առ անձն իւր: Ի յաջողութեան՝ փոքր ինչ մեծամտին, թէպէտ ոչ ամենեքին: Զգացումն երախտագիտութեան ոչ առաւել ջերմ ներգործութիւն ունի, ուստի 'ի դէպս անհաճոյական ինչ առարկայից՝ զատելութիւնն փոխանակեն ընդ երախտագիտութեան:

Դ Օայս նկարագիր բնաւորութեան գրեմ ըստ ընդհանուր գծագրութեան, որչափ իմ էր նկատողութիւն գառ

... և ևս ի կէտէ յոմանց պակասի մինն կամ միւսն, կամ այլ
ընդ մեք այլապէս նկատեալ լինի բնաւորութիւնն Զուղա-
յիցւոց, ոչ լինին ստղտանելի բանք իմ, ըստ որում այսնկա-
րապէս է ըստ բնական սնուկութեան, և այն տարօրինակ դա-
տուածն ոմանց եթէ գէպ լիցի՝ լինելոց է ըստ դրութեան, որ
թէ ըստ պարագայից փափանակի, և թէ ըստ կրթութեան
ուսման կամ փորձոյ ներդրութեան կարեն փոփոխել զմարդիկ և

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ

Գաւառի և Գեղարքայի Հայոց 'ի Պարսկաստան և

Խ. Հետ հասուցանելոյ Հասարակաց զվտարեալ ժողո-
ւորականան Հայոց Հայաստանի, գիւղականաց նշանակեաց տե-
ղի բնակութեան զգաւառան զայսոսիկ (1)։ Լնջան, Ալին-
ջան, Գեանդիման կամ Զղախոռ, Քեարվանդ, Փէրիայ,
Բուրվարի, Գեափլայ, Քեաղաղ, Քեամարայ, Մալայի, և
Ղարաղան։

Բ. Լնջանայ էին մետասան գիւղորայք՝ որոց անուանք են,
Քեարքէն՝ Փարթուն՝ Զուգուն՝ Զուգուն՝ Քիլիսուն՝ Փէ-
լարդ՝ Բուրուզարդ՝ Սէմսուն՝ Խուննորէք՝ Միրգիւն՝ և Քեալէ։

Լնջանայ էին եօթն գիւղորայք, Մշախբուր՝ Փիղուն՝
Զաղուան՝ Քափաշան՝ Բօնդարդ՝ Քուրուջ և Մէմէդ։ Չիք
այժմ 'ի նշանակեալ գիւղորայսն Լնջանայ և Ալինջանայ
տուն մի Հայ գիւղացւոց, զի զբովանդակն տիրեալ են այլադ-
րիք։ Ոչ գոյ հաւաստի տեղեկութիւն թէ երբ փախտեայ
եղին Հայք 'ի գաւառաց անտի։ Իբր 120 ամօք յառաջ 'իկոն-

զանկս նախնային քաւառքն Լնջանայ և Ալեքսանայ քի-
շատակեալ լինին, այլ յետ այնք ոչ և ոչինչ յիշատակու-
թիւն նոյն գաւառաց, որով յայտնի լինի թէ իբրեւ 110 համ-
100 ամօք յառաջ եղծան նոյն գաւառք ընդ որս և Ռեւոր-
վանդ: Պատճառն ցիր և ցան լինելոյ նոյն գաւառական Զայ-
ոց՝ է հարստահարութիւնն և անչափաւորութիւնն հարկա-
պահանջութեան: Թէպէտ չիք որոշ ծանօթութիւն, այլ
չիք տարակոյս թէ բնակիչք նոյն գաւառաց ավուեցան յայլ
գաւառան Զայոց:

Գ. Գեանդիման կոչի և գաւառ Չարմահալու, որ է չո-
րեքտանն փարօաղ հեռի յԱսպահանայ: Երեք ամօք յառաջ
չորս գիւղորայք էին Զայոց՝ ի նմին գաւառի, որոց անուանք
սին, Ահմադաբադ՝ Սիրաք՝ Գիշնիգան և Լիւաթիան, այլ շը-
նորհիւն Աստուծոյ աշուճ ժողովրդեան հարկադիր ձեղև առ-
նել զհատուած գաղթականութեան և յաւելուլ զայլ և ո եր-
կու գիւղորայս:

Առաջին հատուածն եղև յամի 1855 ի գեղջէն Գիշնիգա-
նայ՝ քսան և չորս գերդաստանք, որք բնակեցան ի գեղն
կոչեցեալ Մահամալայ: Երկրորդ հատուածն եղև ի 1856 ամի
՝ ի գեղջէն Ահմադաբադայ՝ տունք իբրեւ քսան և հինգ, որք
բնակեցան ի Բօլդաջի: Թուահամարութիւն հայ ժողովր-
դեանն նոյն գաւառի ըստ հրամանի Սրբազան Առաջնորդին
Թադդէօսի ի 1856 ամի եղև ըստ յետագայ աղիւսակին:

Գիւղորայք	Տուն	Արուք	Էգք:
Սիրաք	64	277	245:
Ահմադաբադ	92	326	271:
Գիշնիգան	43	125	114:
Մահամալայ	24	72	73:
Լիւաթիան	83	307	259:
	306:	1107:	956:

Այն, որ առառական ժողովուրդք մերձ լինելով քաղաքին առնեն զյաշախ անցուդարձ 'ի Զուղայ, բերելով գրեհինս, և զվաշատ օ իւրեանց, երբ են ալիւր' իւզ' ձէթ' ոչխար' պաւնիր' և մեղր: Յազագ Խնելոյ նոցա զյարակցութիւն ընդ քաղաքին, և ընդ Զուղայու' քան զայլ գաւառականսն ինքաւ զաւար' բարեկիրթ' և կենցաղազէտ: Ըստ որում առնին նոքա զտուրեւտութիւն և ունեն զգետին ընդարձակ վանս հերկագործութեան' վանս որոյ սոյն գաւառականք առաւել հարուստ են քան զայլ գաւառականսն, և սկսեալ 'ի 1850 տարւոյ' առնին առաջագիմութիւն թէ ըստ աճելութեան և թէ հարստութեան մասին:

Պ. Ըստ նոյն գաւառի ծերոցն վկայելոյ' ժողովուրդ Չարմահալայ են գաւառականք բասենոյ զաղթեալ 'ի Հայաստանէ: Որոց գաւառապետ Ռիսմ' իշխան եղեալ է Մէլիք Տէր Պետրոս, որընդ Սուքիաս որդւոյն իւրոյ եկն 'ի Հայաստանէ: Սուքիասն ևս ստանայ զկարգ Քահանայութեան և զկնի Հօրն իւրոյ մահուան վարէ զիշխանութիւն կառավարութեանն ժողովրդոց Չարմահալայ մինչև ցժախճանին իւրն: Գերեզման նորա կայ 'ի Աստիկեան գեղջ ըստ այսմ տապանազրոյ,

« Եւս է տապան Մալիք Տէր Սուքիագի, որ է որդի մալիք Տէր Պետրոսի, հանգեալ 'ի սիրտ երկրիս թիւն 1139 « (-1690) Ապրիլի 7 ին, »: Նշանաւոր է յոյժ տապանաքարն նորին, զի երկայնութիւնն է 18 թիղ, լայնութիւնն 5, և թանձրութիւնն եօթն թղաչափ: Է այն ընտիր մարմարեան կապուտ երկնագոյն և 'ի հարկանէն զայն մատամբ' հաշէ ըզձայն զանգակի: Յետ Հօրն վախճանելոյ' Աթէլ որդի նորա կառավարէ զժողովուրդն, որոյ պայազատութեանն ժամանակ' լինի 'ի Թագաւորելն Նադիրշահի: Ըստ ծերոցն վկայելոյ' յառաքել Նադիրշահի զհարկահանս, սոյն Աթէլ Գեալան Բարանվեհեր համարձակուք պատասխանի առնէ հարկահանացն, թէ զի' է զի Նադիրշահ պահանջէ զհարկս, զի եւ թէ ըստ որում Թագաւոր պահանջէ' ուրեմն ընդէր: Լոռք անհանգիստ առնեն զմեզ' և նոքա ևս հարկանեն զհարկ: Արդեթէ Լոռք են Թագաւոր' Նադիրշահ զի'նչ պահանջէ,

իսկ եթէ Նադէրն է Թագաւոր՝ Լօւս ընդէր հարստահարն
զմեղ: Վերադարձեալ հարկահանացն պատմեն Նադիրշահի,
և նորա զօրս ասացեալ նուաճէ զՂուս և վերէ փախտա-
կան: Յետ յաղթանակաւ դառնալոյ նորա ի Չարմահալ գա-
ւառ՝ Արէլ գաւառապետ ելանէ ընդ առաջ նորա Քահանա-
յիւք և ժողովրդովք և ընծայիւք, որում ասէ Նադիրշահ,
ահա Թագաւոր քո, և Արէլ ասէ՝ ասա ես և ժողովրդա-
կանքս հպատակ Տէրութեանդ, և տայ զհարկս երկու ա-
մացն, զոր խփլայեալ Նադիրշահի՝ արձակէ ջառագովու-
թեամբ: Արդի Քալանթարին Արէլայ էր Մուքիաս, յորմէ
ծնաւ Ղուկաս՝ այր լայնախորհուրդ և ժողովրդասէր, որ
պաշտպան լինելով իրաւանց ժողովրդեան կառկածաւոր եղէ
առաջի Մահմադաղայիան գաւառապետին Չարմահալայ՝
վասնորոյ մինչ նա ի 1834 ամի եկեալ էր ի Զուղայ սաւիտ ժո-
ղովրդական գործոց: Մահմադաղայիան առաքեալ էր զչորս
հեծեալս զի սպանցեն զնա, որոց գտեալ զՔալանթար Ղու-
կաս ի վերայ կամրջին յերթալն ի քաղաք, մերձենան առ
նա կեղծ մտերմութեամբ՝ որպէս թէ զթուղթ գաւառապե-
տին մատուցանեն առ նա, և ի հուպ լինելն արձաիեն ի վե-
րայ նորա զատրճանակս, և առեալ զվերարկուն և զչիւսրին
խոյս տան ի Չարմահալ: Մարմին նորա ամփոփեցաւ ի պա-
րըսպի սրբոյ վանին Ամենափրկչի, ունելով զյետագոյ տա-
պանագիրն:

Ի ներքոյ զայս դամբարանի,
ամրափակեալ՝ հողով ծածկի,
զգի Ղուկաս՝ Քալանթարի,
որդի Մուքիազ՝ բարեզարգի:
Էր մեր ազգին՝ յոյժ պիտանի,
յիտուն և մի՝ ամ հասակի,
անմեղ գալով՝ նահապակի,
որք հանդիպիք՝ տաք ողորմի:

Թիֆլիս հաղար ութ հարիւրի ,
երեքստասան հինգ աւելի ,
յամսեանն երեք դեկտեմբերի :

Վեալանմար Ղուկասու Տնան որդիք չորք . Ծարութիւն՝
Մարտիրոս՝ Ծովհաննէս և Ծովակիմ անուն : Ծարութիւնն
էր քեալանմար Ղիւասիանայ , և Մարտիրոսն՝ քեալանմար ԱՏ-
մուդարադայ : քեալանմար Ծարութիւնն յաղագս խոչ և
խաւիւան լինելոյ անիրաւի կողոպտման և յախշտակութեան
լուից ոմանց դրացի եղիւոց Ղիւասիանայ , 'ի . 17 . Դեկտեմբերի
1855 ամի ընդ Արէլ հօրեղբօր իւրում ապանաւ 'ի նոցանէ :
Բողոքեաց Սրբազան Թաղդէոս Առաջնորդն առ մեծ նախա-
րարն Պարսից Սուրազամ , յորմէ հրաման եղև 'ի վերայ
քաղապետացն Թպահանայ՝ Գուլփէզանայ՝ և Ղուստանի՝ զի
կալանաւորեսցեն զմահապարտսն , 'ի ձմեռան եղանակի այնմիկ
զօրք առաքեցան 'ի վերայ ամրոցի նոյն մահապարտ լուից ,
քակեցին և աւերեցին զտունս նոցա , և նոքա փախտեայ
լեալ՝ վտարանդի շրջեցան աստ և անդ ընդ միջոցս բազում ,
մինչև ասքա աղաչաւօր դիմեալ առ եղբարսն և առ որդին
քեալանմար Ծարութիւնի՝ խնդրեցին զանյիշաչար ներողա-
մտութիւն նոցա : Բեռ մահուան նորա՝ Բէզլար որդի նորա
նօտաւ քեալանմար Ղիւասիանայ , այլ Մարտիրոս հօրեղ-
բայր նորա ունելով զբաւական խոհականութիւն և զհան-
ճար մեծութեան՝ կառավարէ զգաւառական Ժողովուրդսն
Չարմահալայ՝ քրիստոնէական եղբայրասիրութեամբ :

Ըյո զաւառ ունի ութ քահանայս և հինգ ժամատունս :
Երեքին գիւղօրայք սոյն զաւառի Չիւրիզան , Թոնդիզան և
Վաստիզան՝ որք յառաջն էին բազմամարդ և արայ , այժմ
ընդ ամայիս վասեալ մնան :

խնայեն 'ի նմանէ մինչն անգամ զբիրս աչաց իւրեանց : Եղև
բազումք՝ որք պանդխտութեամբ իւրեանց հիւրասիրեցան
'ի Զուղայ, և 'ի բացակայութեանն իւրեանց ապերախատարար
հենգնեցին զԶուղայեցւոցն մարդասիրութիւն, որ առ ի թ եղև
Զուղայեցւոց չափաւորելոյ զհիւրասիրութիւնս իւրեանց, իսկ
եղև և ոմանք որք զսակաւորեայ ասպնջականութիւն Զուղա-
յեցւոց անմոռանալի պահեցին և պահեն : Կարեկցութիւն
և գութ առ ընկերն առատաղեղ է յամենեւին, և ոչ ասենն
զխնայումն կարեւոր ձեռնառութեանց :

(Հօտարութեան՝ զքաղաքացի համազգիս իւրեանց սիրեն
սիրտ մտերմութեամբ, իսկ 'ի Զուղայ՝ նուազ ներգործու-
թեամբ է այն զգացումն : Ուսումնասէրք են, և իւրաքանչիւր
ծնող գուն գործէ զմանկունս իւր առաքել 'ի դպրոց, իսկ
մինչ չափահաս ընի տղայն՝ այնպիսի ծնողք որոց կարողու-
թիւն ոչ բաւէ տալ զհաց և զհանդերձ մանկանն զի դաստի-
արակեսցի յուսմանս, աղի արտառուօք զտղայն 'ի բաց հանէ 'ի
դպրոցէն՝ զի նա իւրով վաստակօք հոգացէ զապրուօտն
իւր : Մանկունք նոցա սրամիտ են, ընդունակք ուսմանց՝ և
ջանասէրք վասն առաջադիմութեան, ուստի զամենայն մակա-
ցութիւնս առանց դժուարութեան մարթ է նոցա ստանալ
գիւրաւ՝ եթէ եղիցին վարժապետք հմտացեալ, և ուսուցիչք՝
բարեկերթ :

Բ. Հայրենասիրութիւն և ընտանեւորութիւն եռանդնոտ
է 'ի նոսա, ջատագովութեան արժանի են ըստ այսմ մասին նո-
քա՝ որք 'ի Զուղայոյ գաղթեալ 'ի Հնդկաստան կամ 'ի Զաւայ՝
հասին ճոխութեան, զի առ ընտանիս՝ առ աղքատս՝ առ տը-
նանկս՝ առ եկեղեցիս՝ առ դպրոցս և առ վերաբերելի նպատա-
սգգային ոչ խնայեն զտուրս իւրեանց, այլ են իբրեւ ազգիւրք
սառնորակք որով զբազումս զովացուցանեն : Թուի ինձ թէ
ըստ որում 'ի Զուղայ կրեն նոքա զնեղութիւնս, թէ յԱզգե՝
յորոց միջի բնակեալ կան, և թէ 'ի դառն փորձոյ աղտ-
տութեան, վասնորոյ զգենուն զսիրտ գորոգալի և խանդա-
ղատական, և կարեկցելով իւրեանց եղբարց՝ յիշատակու-
հայրենեացն, ասենն զառատաձեռն օգնականութիւնս մինչ

հաստատեն աջողութեան :

Պատկառի այն եռանդն և այն ազգասէր զգացումն, յորդին նոցա՝ որք 'ի Հնդկաժնանին, և կաթամբ սեամորթ Հնդկաց. ոնանին և զաբգանան, յորոց դուն ուրեք պատահիլի որդիք. ընթացին 'ի շաւիղ Հայրենասիրութեան չափ և բարեւ պաշտութեան : Ուստի հաստատի կարծիքն իմ, թէ Զուղայ է՝ որ ապաւորէ յորդին իւր զգացումն, ազգասիրութեան և Հայրենասիրութեան : Արօնասիրութիւն ջերմ էր 'ի նոսա յառաջին ժամանակը, որոյ ապացոյցն է քսան և չորս եկեղեցիքն յընթացս գոգջիւր յիսուն ամաց շինեալ 'ի Զուղայ, և այժմ իսկ բաղդատութեամբ այլոց քաղաքաց կամ ժողովրդեան՝ Զուղայ ըստ կրօնասիրութեան մասին գտանի առաւել ջերմեռանդ և բարեպաշտ : Մեծ է պարծանք Զուղայեցւոց յաղագս հաստատուն պահելոյ զկրօն քրիստոնէութեան, զիմակալելով հազարաւոր տեսակ հալածանաց, վշտաց, նեղութեան, զրկանաց, աղքատութեան, խարանաց, կապանաց և ազգի ազգի հարստահարութեանց (զորոց փոքր 'ի շատէ 'ի կարգի պատմութեանս յիւրում տեղւոջ ծանուցաք), որք ոկտեալ 'ի ժամանակէ թագաւորութեանն Շահաբութեան Հոսէյնի բաղիւնցին զնաւն անխորտակելի՝ զեկեղեցին քրիստոսի, որ նաւապետութեամբ Յիսուսի յաղթեալ ամենայն դժուարութեանցն, ամբարձելոց՝ վառաւոր կացոյց զնշան խաչին 'ի վերայ գմբէթաց եկեղեցւոյ, որք գտանին այժմ 'ի Զուղայ : Զուղայեցիք էին որք կարեն պարծանք ասել թէ կամելով մեր 'ի քրիստոնէութեան կեալ (իմ Առաքելոյն) 'ի հալածանս համբերատար կացաք, ուստի յԱստուծոյ պարգևեսցի վարձք նոցա ըստ հոգւոյ : Եղին և այլ այլահաւատ ազգք՝ որք գաղթեցան 'ի Հայաստանայ 'ի պարսկապան, քի՛ ազգն Ալթայ՝ և ազգն Պարսից (Գեաւաբից) այլ նոքա ամենեքին 'ի յառնել փոքր ինչ նեղութեան՝ հաւատափոխ լեալ եղին մահմեդական : Իսկ Զուղայու հայոց մնայ այն պարծանք՝ զի ոչ միայն 'ի հաւատա քրիստոնէութեան հաստատուն մնացին, այլև վստմութեամբ պայծառացուցին զանուն ազգի իւրեանց, և ծաղկեցուցին ընդ ամենայն ժամանակս զուսումն և զլեզուն :

հայրենի, և միով բանիւ աւել, նահատակեցան և քարոյ պահպանեցին զաւանդն պատուական, զՀաւատն և զԱզգութիւն:

Դ Իւնին զրնածին յարմարութիւն վաճառականութեան զորմէ թէպէտ ինով ունի տեսանել ընթերցողն 'ի պրակն վաճառականութեան, այլ 'ի ներկայ ժամանակի իսկ՝ վաճառականութեամբ ծաղկեցեալն 'ի Հնդկաստան՝ են Զբաղայեցիք, որք գատարկածն և ազքատութեամբ մտին 'ի Հնդկիս և գերազանցեցան քան զնոսա՝ որք ծնեալ 'ի ճոխ ծնողաց սնան 'ի փարթամութեան, և էին ընտելացեալք երկրին և պարագայիցն Հնդկաստանի: Վասն զի Զբաղայեցիքն գիտեն վաստակել ժիր և աշալուրջ քործառնութեամբ, իմանան զյարգ վաստակոց և աջողութեան, և շրջահայեաց մտադրութեամբ յառաջ վարեն զգործ իւրեանց, վասնորոյ Աստուծոյ շնորհիւ տառնան զառաջագիմութիւն, և հանգիստնան յերկրն յորո մտանեն:

ՎՅԼ Ըստ որում մարդկային բնաւորութեան ենթնթակայացեալ՝ ունին և զայսոսիկ պակասութիւնս: Նախանձին վառ առաջագիմութեան ընկերին: Այս նախանձ ըստ կրկին տեսակի առնէ զիւր ներգործութիւն, մի՝ զի և նախանձօղն հաւատարեցի փառաց առաջագիմողին, և միւսն՝ զի առաջագիմօրն մի՝ բարձրացի 'ի փառս քան զընկերն նախանձաւոր: Ի խորհուրդս լուութեան՝ ոչ միշտ գտանին միարան: Դիւրահաւատ չինելով բարեկամութեան օտարաց՝ մերկանան նոցա զխորհուրդս իւրեանց: Ի բարկանալն ոչ չափաւորեն զկիրս, այլ զճիգն թափեն յառաջ վարել զկամս իւրեանց թէ բարի իցէ և չար, թէ վնաս առ ընկերն իցէ և թէ վնաս առ անձն իւր: Ի յաջողութեան՝ փոքր ինչ մեծամտին, թէպէտ ոչ ամենքին: Զգացումն երախտագիտութեան ոչ առաւել ջերմ ներգործութիւն ունի, ուստի 'ի դէպս անհաճոյական ինչ առարկայից՝ զատելութիւնն փոխանակեն ընդ երախտագիտութեան:

Դ Օայս նկարագիր բնաւորութեան զրեմ ըստ ընդհանուր քծագրութեան, որչափ իմ էր նկատողութիւն զառ

ման, ուստի եթէ յոմանց պակասի մինչ կամ միւսն, կամ այլ
ըսեմ ումեք այլապէս նկատեալ լինի բնաւորութիւնն Զուղա-
յիցւոց, ոչ լինին ստղտանելի բանք իմ, ըստ որում այս նկա-
րագիր է ըստ բնական ունակութեան, և այն տարօրինակ դա-
տումն ոմանց եթէ դէպ լիցի՝ լինելոց է ըստ դրութեան, որ
թէ ըստ պարագայից փամանակի, և թէ ըստ կրթութեան
ուսման կամ փորձոյ ներդութեան կարեն. փոփոխել զմարդիկ և

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ

Գաւառի և Գեղարայի Հայոց 'ի Պարսկաստան ։

Խ . Հետ հասուցանելոյ Շահաբասայ զվտարեալ ժողո-
վրդականն Հայոց Հայաստանի, գիւղականաց նշանակեաց տե-
ղի բնակութեան զգաւառն զայսոսիկ (1) . Լնջան, Ալին-
ջան, Գեանդիման կամ Զղախօռ, Քեարվանդ, Փէրիայ,
Բուրվարի, Գեափլայ, Քեազազ, Քեամարայ, Մալայիր, և
Ղարաղան ։

Բ . Լնջանայ էին մետասան գիւղօրայք՝ որոց անուանք են,
Քեարքէն՝ Փարթուն՝ Զուգուն՝ Զուզուն՝ Քիլիսուն՝ Փէ-
լարդ՝ Բուրուզարդ՝ Սէմսուն՝ Խունտրէք՝ Միրգիւն՝ և Քեալէ ։

Լնջանայ էին եօթն գիւղօրայք, Մշախբուր՝ Փիգուն՝
Զազուն՝ Քափաշան՝ Բօնդարդ՝ Քուրուջ և Մէմէդ ։ Չիք
այժմ 'ի նշանակեալ գիւղօրայսն Լնջանայ և Ալինջանայ
սուն մի Հայ գիւղացւոց, զի զբովանդակն տիրեալ են այլազ-
գիք ։ Ոչ գոյ հաւաստի տեղեկութիւն թէ երբ փախստեայ
եղեն Հայք 'ի գաւառաց անտի ։ Իբր 120 ամօք յառաջ 'իկոն-

դակն Կաթողիկոսացն գաւառքն Լնջանայ և Ալինջանայ յիշատակեալ լինին, այլ յետ այնր ոչ ևս չինի յիշատակութիւն նոյն գաւառաց, որով յայտնի չինի թէ իբրեւ 110 կամ 100 ամօք յառաջ եղծան նոյն գաւառք ընդ որս և փետրվանդ: Պատճառն ցիր և ցան լինելոյ նոյն գաւառաւան շայոց՝ է հարստահարութիւնն և անչափաւորութիւնն հարկապահանջութեան: Թէպէտ չիք որոշ ծանօթութիւն, այլ չիք տարակոյս թէ բնակիչք նոյն գաւառաց ավելցան յայլ գաւառն չայոց:

դ. Կեանդիման կոչի և գաւառ Չարմահալը, որ է չորեքտանն փարսաղ հեռի յԱտաշանայ: Երեք ամօք յառաջ չորս գիւղորայք էին չայոց՝ ի նմին գաւառի, որոց անուանք լին, Ահմադաբադ՝ Սիրաք՝ Գիշնիգան և Լիւաթիան, այլ չորսորհին Արտուծոյ աճումն ժողովրդեան հարկադիր լինաւ: Նել զհատուած գաղթականութեան և յաւելուլ զայլ ևս երկու գիւղորայք:

Ինքն չատուածն եղև յամի 1855 ի գեղջէն Գիշնիգանայ՝ քսան և չորս գերդաստանք, որք բնակեցան ի գեղի կոչեցեալ Մահամալայ: Երկրորդ հատուածն եղև ի 1856 ամի ի գեղջէն Ահմադաբադայ՝ տունք իբրև քսան և հինգ, որք բնակեցան ի Բօլդաջի: Թուահամարութիւն հայ ժողովրդեանն նոյն գաւառի ըստ հրամանի Սրբազան Առաջնորդին Թադդէոսի ի 1856 ամի եղև ըստ յետագայ աղիւսակին:

Գիւղորայք	Տուն	Արուք	Էգք:
Սիրաք	64	277	245:
Ահմադաբադ	92	326	271:
Գիշնիգան	43	125	114:
Մահամալայ	24	72	73:
Լիւաթիան	83	307	233:
	306:	1107:	956:

Այն, որ առառական Ժողովուրդք մերձ լինելով քաղաքին առնեն զյաշախ անցուդարձ 'ի Զուղայ, քերելով գրեհինս, և զվաշառս իւրեանց, երբ են ալիւր՝ իւղ՝ ձէթ՝ ոչխար՝ պանիր՝ և մեղր։ Յաղագօ ունելոյ նոցա զյարակցութիւն ընդ քաղաքին, և ընդ Զուղայու՝ քան զայլ գաւառականսն են քաղաքավար՝ բարեկիրթ՝ և հենցաղագէտ։ Ըստ որում առնին նոքա զտուրեառութիւն և ունին զգետին ընդարձակ վասն հերկագործութեան՝ վասն որոյ սոյն գաւառականք առաւել հարուստ են քան զայլ գաւառականսն, և սկսեալ 'ի 1850 տարւոյ՝ առնին առաջադիմութիւն թէ ըստ աճելութեան և թէ հարստութեան մասին։

Դ. Իստ նոյն գաւառի ծերոցն վկայելոյ՝ Ժողովուրդ Զարմահալայ են գաւառականք Բասենոյ զաղթեալ 'ի Հայաստանէ։ Որոց գաւառապետ Կամ իշխան եղեալ է Մէլիք Տէր Պետրոս, որունդ Սուքիաս որդւոյն իւրոյ եկն 'ի Հայաստանէ։ Սուքիասն և օ ստանայ զկարգ Քահանայութեան և զկնի Հօրն իւրոյ մահուան վարէ զիշխանութիւն կառավարութեանն Ժողովրդոց Զարմահալայ մինչև ցվախճանիլն իւրն։ Գերեզման նորա կայ 'ի Վաստիկեան գեղջ ըստ այսմ տապանադրոյ.

« Իստ է տապան Մալիք Տէր Սուքիազի, որ է որդի մալիք Տէր Պետրոսի, հանգեալ 'ի սիրտ երկրիս թիւն 1139 « (-1690) Ապրիլի 7 ին », Նշանաւոր է յոյժ տապանաքարն նորին, զի երկայնութիւնն է 18 թիղ, լայնութիւնն 5, և թանձրութիւնն եօթն թղաչափ է այն ընտիր մարմարիան կապուտ երկնագոյն և 'ի հարկանելն զայն մատամբ՝ հաշէ ըղձայն զանգակի։ Յետ Հօրն վախճանելոյ՝ Արէլ որդի նորա կառավարէ զԺողովուրդն, որոյ պայազատութեանն Ժամանակ՝ լինի 'ի Թագաւորիլն Նադիրշահի։ Ըստ ծերոցն վկայելոյ՝ յառաքել Նադիրշահի զհարկահանս, սոյն Արէլ քեալան Թարանվիհեր համարձակութ պատասխանի առնէ հարկահանացն, թէ զԵ՛ է զի Նադիրշահ պահանջէ զհարկս, զի եթէ ըստ որում Թագաւոր պահանջէ՝ ուրեմն ընդէր լոռք անհանգիստ առնեն զմեզ՝ և նոքա և օ հարկանեն զհարկ։ Արդ եթէ լոռք են Թագաւոր՝ Նադիրշահ զԵ՛ն, պահանջէ,

խօսի ելի նադէրն է թագաւոր՝ Լուս ընդէր հարստահարն
զմեղ։ վերադարձեալ հարկահանացն պատմեն՝ նադիրշահի
և նորա զգօրս առաքեալ նուաճէ զԼուս և վերէ փախտա-
կան։ Յետ յաղթանակաւ դառնալոյ նորա 'ի Չարմահալ գա-
ւառ՝ Արէլ գաւառապետ ելանէ ընդ առաջ նորա քահանայ-
յիւք և ժողովրդովք և ընծայիւք, որուժ ասէ նադիրշահ,
ահա թագաւոր քո, և Արէլ ասէ՝ ահա ես և ժողովրդա-
կանքս հպատակ Տէրութեանդ, և ապա զհարկս երկու ա-
մացն, զոր խիւլայեալ նադիրշահի՝ արձակէ ջառագողու-
թեամբ։ Արդի Քեալանթարին Արէլայ էր Սուքիառ, յորմէ
ծնաւ Ղուկաս՝ այր լայնախորհուրդ և ժողովրդասէր, որ
պաշտպան լինելով իրաւանց ժողովրդեան կառնածաւոր եղև
առաջի Մահմադաղայիսան գաւառապետին Չարմահալայ՝
վանորոյ մինչ նա 'ի 1834 ամի եկեալ էր 'ի Զուղայ սակս ժո-
ղովրդական գործոց։ Մահմադաղայիսան առաքեալ էր զշորս
հեծեալս զի սպանցեն զնա, որոց գտեալ զՔեալանթար Ղու-
կաս 'ի վերայ կամրջին յերթալն 'ի քաղաք, մերձենան առ
նա կեղծ մտերմութեամբ՝ որպէս թէ զթուղթ գաւառապե-
տին՝ մատուցանեն առ նա, և 'ի հուպ լինելն արձալին 'ի վե-
րայ նորա զատրճանակս, և առեալ զվերարկուն և զբլիսսրին
խոյս տան 'ի Չարմահալ։ Մարմին նորա ամփոփեցաւ 'ի պա-
րտպի սրբոյ վանին Ամենափրկչի, ունելով զսեռագոյ տա-
պանագիրն։

Ի ներքոյ զայս դամբարանի,
ամբափակեալ՝ հողով ծածկի,
զդի Ղուկաս՝ Քալանթարի,
որդի Սուքիաղ՝ բարեզարդի։
Էր մեր ազգին՝ յոյժ պիտանի, 3
յիսուն և մի՝ ամ հասակի,
անմեղ գոլով՝ նահատակի,
որք հանդիպիք՝ տաւք ողորմի,

Թիֆլիս հազար ութ հարիւրի ,
երեքստասան հինգ աւելի ,
յամսեանն երեք դեկտեմբերի :

Քեալանթար Ղուկասու Յնան որդիք չորք : Յարութիւն՝
Մարտիրոս՝ Յովհաննէս և Յովակիմ անուն : Յարութիւնն
էր Քեալանթար Ղիւստիանայ, և Մարտիրոսն՝ Քեալանթար Ահ-
մադարադայ : Քեալանթար Յարութիւնն յաղագս խոշ և
խափան ընելոյ անիրաւի կողոպտման և յափշտակութեան
Ղուկոյ սմանց դրացի եղիւոց Ղիւստիանայ, 'ի. 1. 7. Դեկտեմբերի
1855 ամի ընդ Արէլ հորեղբոր իւրում ապանաւ 'ի նոցանէ :
Բողոքեաց Սրբազան Թաղապետ Առաջնորդն առ մեծ նախա-
րարն Պարսից Ոսկերազամ, յորմէ հրաման եղև 'ի վերայ
քաղաքիտացն Սպահանայ՝ Գուլիէզանայ՝ և Ղուստանի՝ զի
կալանաւորեցեն զմահապարտան, 'ի ձմեռան եղանակի այնմիկ
զորք առաքեցան 'ի վերայ ամրոցի նոյն մահապարտ Ղուկոյ,
քակեցին և աւերեցին զտունս նոցա, և նոքա իրաւատեայ
լիալ՝ մտարանդի շրջեցան աստ և անդ ընդ միջոցս քաղում,
մինչև ապա աղաչաւոր դիմեալ առ եղբարսն և առ որդին
քեալանթար Յարութիւնի՝ խնդրեցին զանյիշաչար ներողա-
մտութիւնս նոցա : Բնտ մահուան նորա՝ Բէգլար որդի նորա
նստաւ քեալանթար Ղիւստիանայ, այլ Մարտիրոս հորեղ-
բայր նորա ունելով զբաւական խոհականութիւն և դհան-
ճար մեծութեան՝ կառավարէ զգաւառական ժողովուրդսն
Չարմահալայ՝ քրիստոնէական եղբայրասիրութեամբ :

Ըյոս գաւառ ունի ութ քահանայս և հինգ ժամատունս :
Երեքին գիւղորայք սոյն գաւառի Չիւրիգան, Ֆանդիգան և
Պոստիգան՝ որք յառաջն էին քաղմամարդ և արադ, այժմ
ընդ ամայիս դառնալ մնան :

ԳԻՆԵՐԻ ՓԵՐԵՆԵՐ

Ե. Փերիոյ գաւառի գիւղորայքէ բնակիչք ըստ Թաւ
գրութեանն եղելոյ 'ի 1856 ամի՝ են 'ի ներքոյ յիշատակեալքն :

Գիւղորայք	Տուն	Արուք	Ագ.թ
Խօջիղնւայ	45	160	135
Հազարջիբ	99	334	311
Բոլորան	81	269	219
Էղնաւուլ	50	167	133
Հադան	62	189	130
Կամազերդ	84	367	227
Գրախտակ	14	67	42
Սիլագերդ	50	192	169
Շրշկան	44	134	111
Բժգերդ	21	66	70
Խոււնկ	40	141	104
Սանգիբարան . .	89	285	251
Խոյզան	73	273	228
Վաջան	36	100	99
Ղարղուն	49	181	175
Սիւարան	19	81	59
Սաղան	26	109	103
Բգիգեան	54	174	158
Կանազիգեան . .	42	135	121
Վրգերն	20	71	61
Վարաբաւրդ . . .	16	58	44
21 .	1,014 .	3,553 .	2,964 .

Ինն 'ի Գիւղորէց անտի են Թագաւորական, որք են Բոլորան՝ Հազարջիբ՝ Սանգիբարան՝ Խոյզան՝ Սնգերդ՝ Ղարղուն՝

Երևազերդ՝ Ըռըշկան՝ և Նամակերդ։ Ժողովրդականք նոյն, Ինչն Գիւղօրէից ճնշին՝ ի ծանրութենէ հարկի, որ եղև յան. և աս հեմութենէ սմանց ի շխանաց այնր գաւառի։ Զի տարեկան. աս համեմալ հարկ նոյն ինն գիւղօրէիցն էր 1056 խալվար ցո. րեան, զոր տային նախ քան զամն 1847. Գին ալեր և ցորե. նոյ յայնմ ժամանակի էր խալվարն 3 թուման. սուտի ոմանք. յիշխանաց գաւառին անյառաջատես լեալ՝ գնացին ի Թէհրան. և խնդրամատոյց եղին զի փոխանակ ցորենոյն՝ զգինն, պա. հանջեսցեն ի ժողովրդոց. սակս իւրաքանչիւր խալվարի գին հաստատեցաւ ի Տէրութենէն. 18 դրամ, և յետ միջոցի ինչ. այլ ծախուց գաւառին բարդեսլ ի վերայ բովանդակեցաւ զին իւրաքանչիւր խալվարին 23 դրամ։ Իջաւ զին ցորենոյն. և այժմ հազիւ թէ խալվարն բերէ զգին 13 - ց15 դրամ. ոյր վանն նեղութիւն յոյժ լինի սոյն գաւառականաց, որք պար. տաւորին զալիւրն բերել յԱսպահան, և վաճառել դիւրա. գնոյ. և զգինն, առնելով զուտ դրամ վարել զհարկս Տէ. րութեան։

Ի պատճառս այսմիկ սոյն. գաւառականք յաղքատութեան. կողմն նահանջին։ Յաղագս այսր յամի 1854 արդի Առաջնորդն Թաղդէոս խնդրամատոյց եղև Տէրութեան մինչ էր և ինքն ի Թէհրան, և ընկալաւ զհրովարտակ մեծ եպարքոսին, զի միայն 18 դրամ տացի վանն իւրաքանչիւր խալվարին, որով տարեկան մերձ 350 թուման լինէր օգուտն նոյն գաւառակա. նաց, այլ գաւառապետք, դարձեալ պահանջին և ստանան զգինն 230 մն, ոյր վանն թէպէտ լինին բազմաճիգն աշխա. տութիւնք՝ այլ դժուարին լինի առնել փոփոխութիւն ինչ. քնացեալ երկոտասան գիւղօրայք սոյն գաւառի՝ չին թաղա. ւորական, այլ այս և այն իշխանաց, որոց հարստահարու. թիւն ոչ նուազ ինչ է քան զծանրութիւնն հարկի Թաղա. ւորական գիւղականաց։

Իրդի Առաջնորդն Թաղդէոս մեծ օգնականութիւնս մա. տուցանէ սոյն գաւառականաց, զի հարստահարող իշխանքն ակնածեալ ի ժողովրդականամ պաշտպանութենէ սորին՝ ոչ չաւ կեղծքեն զժողովուրդսն. որպէս էրն յառաջ. նախ քան

գլխավորապէս կուտակալութեանն Մօթամէզի, այն է 1840 թ.է. ապէս ոչ ներքին 'ի ծանրութենէ հարկի, այլ յափշտակու մի հօտից և անդեայց նոցա լինէր անպակաս. զի մինչ անասունք յառաւօտուն ելանէին յարօտ, այս ոք կամ այն ոք ելու գրակա. պետ չօռ՝ հեծելովք 'ի վերայ հասեալ վարէր զհօտն 'ի գե. րութիւն, և տանէր յամուր վայրս անմատչի ընակութեանց իւրեանց, որոյ աղապաւ տառապէին յոյժ գիւղականք, և ան. պակասէր աշխատութիւնն նոցա, այլ 'ի ժամանակէ կուտա. կալութեանն Մօթամէզի մինչև ցարգ ոչ եւ լինի յափշտա. կութիւն այնպիսի, ուստի գիւղականք հոգի ստացեալ են ասկաւ ինչ 'ի փառուց անտի ելուղակութեան:

Վ. Կշմանակութեան արժանի է յիշակալութիւն Նամա. կերացի գիւղականաց: Երկու եղբարք էին, Թորոս և Նիրա. կոս, և իւրաքանչիւրն ունեւով զծնունդս որդւոցն. Թորոսնց՝ են մեծ գերդաստան: Ո՞ր ինչ տեղի կալեալ էր ընդ մէջ նո. ցա, որոյ 'ի զայրանալն խմբէին 'ի կոիւ, վիրաւոր առնէին ըզ. րազումս յիրերաց և սպանանէին երբեմն զերկու կամ զերե. րայս կամ յայն կուսակցաց: Ի խմբէն 'ի կոիւ՝ կոչէին յօգնու. Թիւն զայլազգի դրացի գիւղականս, և 'ի գեղջն Նամակերտ ունէին իւրաքանչիւր կողմն զբուրգն և զմարտկոց, յոր առաստարեալ ըստ օրինակի քաղաքական պատերազմի՝ մարտնչէին ընդ միմեանս երբեմն մինչև ցտափն կամ տան և հինգ աւուրս: Այնմիկ գեղջկական յիշակալութեանն յերկուց կողմանց զոհ եղեն սպանմամբ հոգիք իբրեւ երկոտասան: Արշափ. Թիւ սպանելոցն յաճախէր, այնչափ և զրգիւ Թշնա. մութեանն զօրանայր. զի այր իւրաքանչիւր գունդօրծէր զեղբօրն պահանջել զվրէժ արեան: Բողոքնոցա և աղաղակք անպակաս լինէին յատենից քաղաքական կամ գաւառական գառաւորաց, կաշառք և ծախք խաղային յերկուստեքէ և նոզին փառուք երկոքին կուսակից քանաքանդ լեալ՝ ոչ վեր. ջանային յօիակալութենէ Թշնամութեան: Եամի 1851 ժա. մանեցաւ 'ի Զուղայ Սրբազան Եպիսկոպոսն: Թաղդէոս, և յայնմ ամի եւ յուղեցաւ խռովութիւն ինչ ընդմէջ նոցա, և ասպանաւ նշանաւօրն 'ի կուսակցաց Նիրախոսեանց Մկրտումա:

Դեռ ևս ինքին մատուցաւ յառեան նորեկ Առաջնորդին, որ
առաւ երկուսին կողմն իբրեւ առ ժողովրդականս ունելով՝ գութ
և գորով հայրորինակ խնամոց, սկսաւ ազգու խրատաբա-
նաւթեամբ արմատախիլ առնել զոխն ի սրտիցնոցաւ։ Աջողե-
ցաւ խնդիրն, զի երկոքին կուսակիցք ի դարձ և ի զղջումն ե-
կեալ ապաշաւեցան, և հրազանգ մնացին վճռոյ Առաջնորդին։
Քաջ գիտելով Առաջնորդին, թէ անհարին է մնալն նա-
ցաւ ի խաղաղութեան եթէ լիցին ի միասին բնակակից, վճը-
ռեաց զի կողմն Թորոսեանց վահառեսցեն զամենայն կալուա-
ծ ըս իւրեանց զոր ունին ի նամակերտ, և կողմն Նիրակո-
սեանց պարտաւորեցին զնէլ զայն ըստ զնոյ և արժէիցն, և
Թորոսեանք մեկնեալ անտի բնակեցին յայլում գեղջ։ Հնա-
զանդեցան նոյն վճռոյ, և Թորոսեանք զկալուածս իւրեանց
վաճառեալ Նիրակոսեանց ի նոյն 1851 ամի, մեկնեցան ի նա-
մակերտայ՝ և բնակեցան ի Դրախտակ։

Հաշտութիւնն զոր հարկ Առաջնորդն Թաղդէոս ընդ մէջ
նոցա՝ տեէ մինչև ցարդ հաստատուն սիրով և խաղաղու-
թեամբ, և ոչ ինչ խռովութիւն՝ կազմեալ տարածայնութի
ի վեր ելեալ է մինչև ցարդ յայտ կամ յայն կուսակցութե-
նէ։ Գիւղականք նամակերտայ ըստ քաջութեան՝ ըստ արիու-
թեան և ըստ ճշխութեան մասին համբաւաւորք են քան
զայլ գիւղականս այր զտւառի։ Բէկոր Զովսէփեան թողն
կիրակոսի, յամի 1857 վարեաց զգաւառապետութիւնն նոյն
գաւառի, եղբայրասիրութեամբ խնամելով զժողովուրդսն։
Սա ունելով զսէր ազգասիրութեան և զիղձ ուսումնասիրու-
թեան, սկսեալ ի 1854 տարւոյ բացեալ է զԳարոց մի ի տան
իւրեանց ի գեղջն նամակերտ, ուրանոր ուսանին մանկունք
իբրեւ երեսուն, ուսուցիչ ունելով զխաչատուրն Տէր Զարու-
թիւնեան Տէր Եղիազարեանց։

Է. Նւրաքանչիւր գիւղ սոյն գաւառի ունի զմի ժամա-
տուն, և զՔահանայս մի կամ երկու։ Այլ տգիտութիւն
Բանձր տարածեալ կայ ի վերայ մեծ ի մասին ժողովրդեանն,
որք զօրհանապազ վառտակոց իւրեանց միտ դնելով՝ ազէտ
մնայեալ են զգիտելացն հաւատոյ Աստուածապաշտութեան։

Նախ քան զդառն Թադորէոս Առաջնորդի՝ անկառաւելար
մնալով՝ քահանայից սոյն գաւառի՝ առնէին զոր ինչ և հաւնոյ
շինէր՝ կանացի բեանց, այլ յետ վիճակաւորութեանն նորին՝
Տէր Նիկողայոս խոհեմ՝ քահանայն Տէր Թովհաննիսեանն Ադի-
գեանցի կարգեցաւ գործակատար այնր գաւառի, որոյ լրացարեւ-
ջան վերակադութեամբ ոչ սակաւ կարգ և քարեկրթութիւն
մեծաւ յայն գաւառ։

Ը. Հաշարջորի գիւղ նշանաւոր էր ի նախկին ժամա-
նակս թէ սակս քաղմամարդութեանն՝ որ առնէր յինց հարիւր
տուն բնակիչ, և թէ յաղագս անդ լինելոյ վանացն Աստ-
ուածածնի, յորում նստէր Առաջնորդ և իշխէր ոչ միայն
փէրիոյ գաւառին՝ այլ և Համադան քաղաքի։ Այլ յետ վա-
նացն ամայնաւոյ, և քնակչացն նուազելոյ, այժմ է իբրեւ
զմի՝ ի հասարակ գիւղորէից։

Թ. Գիւղն Ըրչիան մեծահամբաւ է յաղագս ձեռագիր
Աւետարանիւմիոյ եղելոյ յայնմ գեղջ՝ որ հրաշագործ և ախ-
տահալած համբաւի լինել, ոյր վասն քաղում էին և են ուխ-
տաւորք նորա։ Նոյն Աւետարանգրեալ ի վերայ մագաղաթի՝
ունի յետադայ յիշատակարանն, «Արդ յանկ ելեալ աւարտե-
ցաւ։ Աստուած ախօս և աւետարեւր սուրբ Աւետարանս ի
« թուականիս ջիւնէ ամին, ի գաւառս քաջբերունի ի գիւղս
« Առաքիսականքնդ հովհաննեաւ սուրբ Ստեփաննոսի։ Եւ արդ
« այսմ ամի որում թիւն էր ջիւն և տանուտէր տարւոյն
« խոյն՝ ի մեռանառնատառոյց ժամանակի, որ էր որ փետր-
« վարի հինգն, եղև ներդութիւն Հայոց աղղիս, զի արեանար-
« բու աղգն և զօրքն Իսմայէլեան, և հեծեալքն պարսկա-
« տանայ շրջեցան Հայաստան աշխարհս։ Նախ ի գաւառն
« Առաքաւրական ի վմն, և ոտեան քաղմութիւնք հեծելոց,
« որ առնէր ընդ իւրեանս ժող հեծալս նորինձայ փառշահ
« Զալուվանդն և կացին անդ ժե որ քաղում շարչարանս
« տունն մեր աղղին, և ապա անտի ելեալ եկին ի գաւառս
« մեր քաջբերունի անհամար աղղ թախարաց, և եկին ի
« ոտան ձման եղանակի, զմարդ և զանասունն ի տանն
« հանէին, և ինքեանք մտանէին գրառութն իւրեանց, և ըզ-

Կերականութիւնս զոր ամբարեալ էին մարգոց և անասնոց դա-
 ւաններն ըմբռնեցին և տարին . և նովաւ ոչ բաւացան սկսան
 շարժարեւ զքրիստոնեայս վասն խոտի՝ յարդի՝ և դարուց և .
 այլ տմենայն պիտոյից . (Թերթ մի պակասի , և 'ի միւս
 Թերթին գրեալ կայ) . Ամուսին խաթուն Փաշէն նորաբող-
 քոջ զաւակսն նորա , խօշխարար Կարապետն , քոյրն ոոցա
 Զանադէն , ևս և հարազատ եղբայրն իւր Գարսն Մարջէն և
 Կենականիցն իւր զխանութն , և յիշեցէք զամենայն արեան
 մերձաւորսն զկենդանիս և զհանգուցեալսն 'ի-Բրիտոս ա-
 մէն .

« Թծուն գրիչս Բարսեղ Քաջանայ , որ անուամբ միայն
 եմ Քաջանայ , և գործով ունայն և Թափուր , զի անար-
 ժան երեսս 'ի գետին գնելով միոյ ողորմիայիւ անարժանիս
 յիշեցէք և զնոսուած ձեզ արժանիս արասցէ 'ի գալութեան
 իւրում : Դարձեալ յիշեցէք զիս եղկելի գրիչս և զհայր
 իմ զեմելիքն , ամուսինն իմ Զմրութն , զաւակսն իմ Ալբր-
 Թանէսն , Յովհաննէսն . ուսուցիչն իմ Տէր Աղարիէն և
 Կարապետ Քաջանայն , Աշտուած քերեանց վարձն հա-
 տուցէ » :

Իւնի 'ի վերայ կաղմի նորա խաչ մի արծաթեայ տփաձե ,
 որոյ 'ի չորս անկիւնս կան չորս մասունք սրբոց , և 'ի կեդրան
 խաչին բոլորակ մի փոս , յորում կայ Թուղթ մի ոյր վերայ
 գտանի գրեալ անուն սրբոյն Բարսղի Կետարացւոյ , և ապա-
 կի կան եղեալ յերեսս նոյն Թղթոյն և մասանցն : Աւանդու-
 թեամբ պատմի . Թէ նոյն Աւետարան գրեալ է 'ի սրբոյն Բար-
 սղէ Կետարացւոյ , սակայն անստոյգէ այն , թ որում սուրբն
 Բարսղ Կետարացի Յոյն էր ազգաւ : Այլ աւանդութիւն
 այնպիսի թերեւ ծագեալ իցէ յանուանէ սրբոյն որ գտանի
 'ի վերայ սրբոյ Աւետարանին , և ըստ որում 'ի յիշատակարա-
 նինորա ևս գրիչ այնր է Բարսեղ Քաջանայ , ենթադրեն
 գլխորդն Բարսղի Կետարացւոյ , սակայն անհաւաստի է այդ
 կարծիք : Նոյն Աւետարան եկն 'ի Հայաստանայ , զի վաղեմի են
 համբաւ նորին հրաշագործութեանց : Գտանի այն 'ի ձեռս
 աղջտոսմի միոյ (որք կոչեն զինքեանս Տէաքք աւետարա-

իսկ եթէ նազէրն է Թագաւոր՝ Լուս ընդէր հարստահարն
զմեզ։ Վերադարձեալ հարկահանացն պատմեն Նազիրչաճի,
և նորա զգորս առաքեալ նուաճէ զԼուս և վարէ փախստա-
կան։ Յետ յաղթանակաւ դառնալոյ նորա ի Չարմահալ գա-
ւառ՝ Աբէլ գաւառապետ ելանէ ընդ առաջ նորա քահանայ-
սիւք և ժողովրդովք և ընծայիւք, որում ասէ Նազիրչաճ,
ահա Թագաւոր քո, և Աբէլ ասէ՝ ահա ես և ժողովրդա-
կանքս հպատակ Տէրութեանդ, և ապա զհարկս երկու ա-
մացն, զոր խիլայեալ Նազիրչաճի՝ արձակէ ջատագովու-
թեամբ։ Արդի քեալանթարին Աբէլայ էր Սուքիաս, յորմէ
ծնաւ Ղուկաս՝ այր լայնախորհուրդ և ժողովրդասէր, որ
պաշտպան լինելով իրաւանց ժողովրդեան կասկածաւոր եղև
առաջի Մահմադաղայիան գաւառապետին Չարմահալայ,
վասնորոյ մինչ նա ի 1834 ամի եկեալ էր ի Զուղայ սակաւ ժո-
ղովրդական գործոց։ Մահմադաղայիան առաքեալ էր զչորս
հեծեալս զի սպանցեն զնա, որոց գտեալ զքեալանթար Ղու-
կաս ի վերայ կամրջին յերթալն ի քաղաք, մերձենան առ
նա կեղծ մտերմութեամբ՝ որպէս թէ զթուղթ գաւառապե-
տին՝ մատուցանեն առ նա, և ի հուպ լինելն արձալեն ի վե-
րայ նորա զատրճանակս, և առեալ զվերարկուն և զչլիսրին
խոյս տան ի Չարմահալ։ Մարմին նորա ամփոփեցաւ ի սև
բլտպի սրբոյ վանին։ Ամենափրկչի, ունելով զյետագայ տա-
պանագիւրն։

Ի ներքոյ զայս դամբարանի,
ամրափակեալ հողով ծածկի,
զգի Ղուկաս՝ քալանթարի,
որդի Սուքիազ՝ քարեղարդի,
էր մեր աղգին՝ յոյժ պիտանի, J
յիսուն և մի՝ ամ հասակի,
անմեղ գոլով՝ նահատակի,
որք հանդիպիք՝ տաք ողորմի։

Թիֆլիս հաղար ութ հարիւրի ,
երեքստասան հինգ աւելի ,
յամսեանն երեք դեկտեմբերի ,

Քեալանթար Ղուկասու Տնան որդիք չորք : Յարութիւն՝
Մարտիրոս՝ Յովհաննէս և Յովակիմ անուն : Յարութիւնն
էր քեալանթար Ղիւստիանայ , և Մարտիրոսն՝ քեալանթար ԱՏ-
մադարապայ : քեալանթար Յարութիւնն յաղագս խօշ և
խափան լինելոյ անիրաւի կողապտման և յափշտակութեան
լօռից ոմանց դրացի եղելոց Ղիւստիանայ , ի 17 Դեկտեմբերի
1855 ամի ընդ Աբէլ հօրեղբօր իւրում տպանաւ ի նոցանէ :
Բողոքեաց Սրբազան Թաղիէսս Առաջնորդն առ մեծ նախա-
րարն Պարսից Բախրազաժ , յորմէ հրաման եղև ի վերայ
քաղաքիտացն Եպսկանայ՝ Գուլիէզանայ՝ և Ղուստանի՝ զի
կալանաւորեսցեն զմահապարտան , ի ձմերան եղանակի այնմիկ
զօրք առաքեցան ի վերայ ամրօցի նոյն մահապարտ լօռից ,
քակեցին և աւերեցին զտունս նոցա , և նօքա փախտեայ
լիալ՝ մտարանդի շրջեցան առտ և անդ ընդ միջոցս քաղում ,
մինչև ապա աղաչաւոր դիմեալ առ եղբարսն և առ օրդին
քեալանթար Յարութիւնի՝ խնդրեցին զանյիշաչար ներողա-
մտութիւն նոցա : Բեռ մահուան նորա՝ Բէզլար որդի նորա
նստաւ քեալանթար Ղիւստիանայ , այլ Մարտիրոս հօրեղ-
բայր նորա ունելով զբաւական խոհականութիւն և զհան-
ճար մեծութեան՝ կառավարէ զգաւառական ժողովուրդսն
Չարմահալայ՝ քրիստոնէական եղբայրասիրութեամբ :

Ըստ դաւառ ունի ութ քահանայս և հինգ ժամատունս :
Երեքին գիւղօրայք սոյն դաւառի Չիւրիգան , Ֆանդիգան և
Վաստիգան՝ որք յառաջն էին քաղմամարդ և արագ , այժմ
ընդ ամայիս գտնեալ մնան :

ԳՈՐԾԱՅԻՆ ՓԵՐԻՈԴ

Ե. Փերիոդի գաւառի գիւղորայքէ բնակիչք ըստ Թուա
գրութեանն եղելոյ. 'ի 1856 ամի՝ են 'եներքոյ յեշտաս
կեալքն :

Գիւղորայք	Տուն	Արուք	Ագ. ք :
Խօջիղալայ	45	. . . 160 . . .	135 :
Հազարջրիք	99	. . . 334 . . .	311 :
Բոլորան	81	. . . 269 . . .	219 :
Էջնաւուլ	50	. . . 167 . . .	133 :
Հալան	62	. . . 189 . . .	130 :
Ղամաղերի	84	. . . 367 . . .	224 :
Ղարախտակ	14	. . . 67 . . .	42 :
Սիւղաբերդ	50	. . . 192 . . .	169 :
Շրշկան	44	. . . 134 . . .	111 :
Բաժգերդ	21	. . . 66 . . .	70 :
Խոււնկ	40	. . . 141 . . .	104 :
Սանգիբարան . . .	89	. . . 285 . . .	251 :
Խոյզան	73	. . . 273 . . .	228 :
Ղաջան	36	. . . 100 . . .	99 :
Ղարղուն	49	. . . 181 . . .	175 :
Սիւրան	19	. . . 81 . . .	59 :
Սաղան	26	. . . 109 . . .	103 :
Բաթեան	54	. . . 174 . . .	158 :
Ղանագիգեան . . .	42	. . . 135 . . .	121 :
Վրդերն	20	. . . 71 . . .	61 :
Ղարաբաւրդ	16	. . . 58 . . .	44 :
21 .	1,014 .	3,553 .	2,964 .

Ինն 'ի Գիւղորէց անտի են Թագաւորական, որք են Բոլո
րան՝ Հազարջրիք՝ Սանգիբարան՝ Խոյզան՝ Սնգերդ՝ Ղարղուն՝

Ինչպե՞րդ՝ Ըռւրչկան՝ և Նամակերդ, Ժողովրդականք նոյն, Էջն Գիւղօրէից ճնշին՝ ի ծանրութենէ հարկի, որ եղև յան, Բառհեմաւթենէ սմանց, ի շխանաց այնր գաւառի, Զի տարեկան, աւահմանեալ հարկ նոյն, ինն գիւղօրէիցն էր 1056 խալվար ցորեան, զոր տային նախ քան զամս 1847, Գին ալեր և ցորեանոյ յայնմ ժամանակի էր խալվարն 3 թուամս, աւատի սմանք յիշխանաց գաւառին անյառաջատես լեալ՝ գնացին ի Թէհրան, և խնդրամատոյց, եղին զի փոխանակ ցորենոյն՝ զգինն, պահանջեցեն ի ժողովրդոց, սակս իւրաքանչիւր խալվարի գին հաստատեցաւ ի Տէրութենէն, 18 ղում, և յետ փշոցի ինչ ալ ծախուց գաւառին բարդեալ ի վերայ բովանդակեցաւ զին իւրաքանչիւր խալվարին 23 ղում, 1 ջաւ գին ցորենոյն, և ալժմ հազիւ թէ խալվարն բերէ զգին 13 - ց15 ղում, ոյր վասն նեղութիւն յոյժ, լինի սոյն գաւառականաց, որք պարտաւորին զալիւրն բերել յԱսպհան, և վաճառել դիւրագնոյ, և զգինն, առնելով զուտ դրամ վաճարել զհարկս Տէրութեան:

Ի պատճառս այսմիկ սոյն գաւառականք յաղքատութեան կօզմն նահանջին, Զաղագոս այսր յամի 1854 արդի Առաջնորդն Թաղդէոս խնդրամատոյց եղև Տէրութեան մինչ էր և ինքն ի Թէհրան, և ընկալաւ զհրովարտակ մեծ եպարքոսին, զի փայն 18 ղում տացի վասն իւրաքանչիւր խալվարին, որով տարեկան մերձ 350 թուամս լինէր օգուտն նոյն գաւառականաց, այլ գաւառապետք, դարձեալ պահանջին և ստանան զգինն 230 մն, ոյր վասն թէպէտ լինին բաղմաճիզն աշխատութիւնք, այլ զժողարին լինի առնել փոփոխութիւն ինչ քնացեալ երկոտասան գիւղօրայք սոյն գաւառի՝ չին Թաղաւորական, այլ այս և այն իշխանաց, որոց հարստահարութիւն ոչ նուազ, ինչ է քան զծանրութիւն հարկի Թաղաւորական գիւղականացն:

Իրդի Առաջնորդն Թաղդէոս մեծ օգնականութիւնս մատուցանէ սոյն գաւառականաց, զի հարստահարող իշխանքն փկած եալ ի ժողովրդախնամ պաշտպանութենէս որին՝ ոչ չափեղեքեն զժողովուրդսն՝ որպէս էրն յառաջ, նախ քան:

գլխավորական կուսակալութեանն Մօթամէդի, այն է 1840 թ. Է. Կէտ ոչ չեղէին 'ի ծանրութենէ հարկի, այլ յափշտակութեան հօտից և անդեպից նոցա լինէր անպակաս. զի մինչ անասունք յառաւորուն ելանէին յարօտ, այս սք կամ այն սք ելաւ զտակա. Կէտ Ղօռ՝ հեծելովք 'ի վերայ հասեալ վարէր զհօտն 'ի գե. բութիւն, և տանէր յամուր վայրս անմատչի ընակութեանց իւրեանց, որոյ ազազաւ տառապէին յոյժ գիւղականք, և ան. պակասէր աշխատութիւնն նոցա, այլ 'ի ծամանակէ կուսա. կալութեանն Մօթամէդի մինչև ցարդ ոչ ևս լինի յափշտա. կութիւն այնպիսի, ուստի գիւղականք հոգի ստացեալ են ասկաւ ինչ 'ի փառաց անտի ելուզակութեան:

Մ. Եւրանակութեան արժանի է յիշատակութիւն Կամա. կերացի գիւղականաց: Երկու եղբարք էին, Թորոս և Աիրա. կոս, և իւրաքանչիւրն ունեւով զծնունդս որդւոցն. թոռանց՝ են մեծ գերդաստան: Ո՞ր ինչ տեղի կալեալ էր ընդ մէջ նո. ցա, որոյ 'ի զայրանալն խմբէին 'ի կոիւ, վիրաւոր առնէին ըզ. քաղուսն յիրերաց և սպանանէին երբեմն զերկու կամ զերիս յայս կամ յայն կուսակցաց: Ի խմբէն 'ի կոիւ՝ կոչէին յօգնու. թիւն զայլազգի դրացի գիւղականք, և 'ի գեղջն Կամակերտ ունէին իւրաքանչիւր կողմն զբուրգն և զմարտկոց, յոր պատասխարեալ ըստ օրինակի քաղաքական պատերազմի՝ մարտնչէին ընդ միմեանս երբեմն մինչև ցտան կամ տան և հինգ աւուրս: Այնմիկ գեղջկական յիշատակութեանն յերկուց կողմանց զոհ եղեն սպանմամբ հոգիք իբրեւ երկօտաւան: Արշափ թիւ սպանելոցն յաճախէր, այնչափ և դրգիւ թշնա. մութեանն զօրանայր. զի այր իւրաքանչիւր գուն-գործէր զեղբօրն պահանջել զվրէժ արեան: Բողոքնոցա և աղաղակք անպակաս լինէին յատենից քաղաքական կամ դաւառական գատաւորաց, կաշառք և ծախք: Խաղային յերկուստեքէ և նովին փնտռութիւնք իւրեքին կուսակցութեանքանդ լիալ՝ ոչ վեր. ջանային յիշատակութենէ թշնամութեան: Զամի 1851 թա. մանեցաւ 'ի Զուղայ Սրբազան Եպիսկոպոսն (Թադդէոս, և յայնմ ամի ևս յուզեցաւ խռովութիւն ինչ ընդմէջնոցա, և ասպանաւ նշանաւորն 'ի կուսակցաց Աիրակոսեանց Մկրտումա:

Տառն : Խնդիրն մատուցաւ յատեն Կորնկ Առաջնորդին , որ
 առ երկուսին կողմն իբրեւ առ ժողովրդականս ունելով՝ գում-
 արով հայրօրինակ խնամոց , սկսաւ ազգու խրատաբա-
 շտութեամբ արմատախիլ առնել զսին ի օրտիցնոցա : Աջող-
 ցաւ խնդիրն , զի երկոքին կուսակիցք ի դարձ և ի զղջումն ե-
 կեալ ապաշաւեցան , և հրազանդ մնացին վճռոյ Առաջնորդին :
 Քաջ գիտելով Առաջնորդին , թէ անհոսարին է մնալն նու-
 ցա ի խաղաղութեան եթէ լիցին ի միասին բնակակից , վճը-
 տեաց զի կողմն Թորոսեանց վահառեցեն զամենայն կալուա-
 ծքս իւրեանց զոր ունին ի նամակերտ , և կողմն Երազո-
 տեանց աջօրտաւորեցին զհնէլ զայն ըստ գնոյ և արժէիցն , և
 Թորոսեանք մեկնեալ անտի բնակեցին յայլում գեղջ , Հնա-
 զանդեցան նոյն վճռոյ , և Թորոսեանք զկալուածս իւրեանց
 վաճառեալ Երազոտեանց ի նոյն 1851 ամի , մեկնեցան ի նա-
 մակերտայ՝ և բնակեցան ի Դրախտակ :

Հաշտութիւնն զոր հարկ Առաջնորդն Թաղգէոս ընդ մէջ
 նոցա՝ տեւէ մինչև ցարդ հաստաբուն սիրով և խաղաղու-
 թեամբ , և ոչ ինչ խռովութիւն՝ կազ՝ կամ տարաձայնութիւն
 ի վեր ելեալ է մինչև ցարդ յայտ կամ յայն կուսակցութիւ-
 նէ : Գիւղականք նամակերտայ ըստ քաջութեան՝ ըստ արիու-
 թեան և ըստ ճոխութեան մասին համբաւաւորք են քան
 զայլ գիւղականս այնր գաւառի : Բէկլար Յովսէփեան թողն
 կիրակոսի , յամի 1857 վարեաց զգաւառապետութիւնն նոյն
 գաւառի , եղբայրաթրութեամբ խնամելով զժողովուրդսն :
 Սա ունելով զսէր ազգասիրութեան և զիղձ ուսումնասիրու-
 թեան , սկսեալ ի 1854 տարւոյ բացեալ է զԳալրոց մի ի տան-
 իւրեանց ի գեղջն նամակերտ , ուրանոր ուսանին մանկունք
 իբրեւ երեսուն , ուսուցիչ ունեւելով զխաչատուրն Յէր Թորու-
 թիւնեան Տէր Եղիազարեանց :

Է . Իւրաքանչիւր գիւղ ունի գաւառի ունի զմի ժամա-
 տուն , և զՔահանայս մի կամ երկու : Այլ տգիտութիւն
 Բանձր տարածեալ կայ ի վերայ մեծ ի մասին ժողովրդեանն ,
 որք զօրհանապաղ վապտակոց իւրեանց միտ դնելով՝ ազէտ
 մնայեալ են զգիտելեացն հաւատոյ Աստուածաշնորհութեան :

Վախ քան զդառն Թադորէոս Առաջնորդի՝ անկատար անկող
մնալով՝ Քաջամայից սոյն գաւառի՝ սունէին զոր ինչ և հաճո
ղինէր կանացի բեանց, այլ յետ վիճակաւորութեանն նորին
Տէր Նիկողայոս խոհեմ Քաջամայն Տէր Թովհանիսեան Ադի.
գեանցի կարգեցաւ դործակատար այնր գաւառի. որոյ շարե.
ջան վերակադութեամբ ոչ սակաւ կարգ և դարեկըթուութիւն
մուծաւ յայն գաւառ :

Է. Հաշարջուր գիւղ նշանաւոր էր ի նախկին ժամա.
նակս թէ սակս քաղմամարդութեանն՝ որ ունէր վեց հարիւր
տուն բնակիչ, և թէ յաղագս անդ լինելոյ վանացն Ատ.
ուածածնի, յորում նստէր Առաջնորդ և իշխէր օչ միայն
Փէրիոյ գաւառին՝ այլ և Համնդան քաղաքի : Այլ յետ վա.
նացն ամայնաւոր, և քնակչացն նուազելոյ, այժմէ իբրեւ
զմի՝ ի հառարակ գիւղորէից :

Թ. Վիւղն Ըրշկան մեծահաճառ է յաղագս ձեռագիր
Աւետարանի միոյ եղելոյ յայնմ գեղջ՝ որ հրաշագործ և ախ.
տահալած հաճաւի լինել, որ վասն քաղում էին և են ուխ.
տաւորք նորա : Նոյն Աւետարան գրեալ ի վերայ մագաղաթի՝
ունի յետագայ յիշատակարանն, «Արդ յանկ ելեալ աւարտե.
« ցաւ : Ատուած ախօս և աւետարեւորութիւն : Աւետարանս ի
« թուականիս ջիւէ ամին, ի գաւառս Քաջքերուշի ի գիւղս
« Առաքիսական ընդ հովհանեաւ որ քր Ստեփաննոսի : Եւ արդ
« այսմ ամի որում թիւն էր ջիւէ և տանուսէր տարւոյն
« խօյն՝ ի մեռանու առնաստոյց ժամանակի, որ էր որ փետր.
« վարի հինգն, եղև ներդութիւն Հայոց աղգիս, զի արեանար.
« բու աղգն և զօրքն Իսմայէլեան, և հեծեալքն պարսկաւ.
« տանայ շրջեցան Հայաստան աշխարհս : Նախ ի գաւառն
« Վասպուրական ի վմն, և ոտեան քաղմութիւնք հեծելոց.
« որ ունէր ընդ իւրեանս ժող հեծալս նորինձայ փառաս
« Զարուվանդն : և կացին անդ ժիւ որ, քաղում շարչարանս
« տունն մեր աղգին, և ապա անախ ելեալ եկին ի գաւառս
« մեր Քաջքերուշի անհամար աղգ թաթարաց, և եկին ի
« սատան ձմեռան եղանակի, զմարդ և զանասունն ի տանն
« հանէին, և ինքեանք մտանէին գրաստօքն իւրեանց, և ըլ.

1. Կեբուակուրան զոր ամբարիալ էին մարգոց և անասնոց զա-
 2. մէնեմին ըմբռնեցին և տարին . և նսւաւ ոչ քաւացան սկսան
 3. շաքշարել զքրիստոնեայս վասն խոտի՝ յարդի՝ և զարւոյ և .
 4. այլ ամենայն ուխտոյից . (Թերթ մի պակասի , և 'ի միւս
 5. Թերթին գրեալ կայ) . Ամուսին խաթուն փաշէն նորարող .
 6. բոջ զաւակն նորա , խաշխարար զարապեան , քոյրն սոցա
 7. ջանաղէն , և ու և հարազատ եղբայրն իւր Պարոն Մարջէն և
 8. Կենդակիցն իւր զխանումն , և յիշեցէք զամենայն արեան
 9. մերձաւորն զկենդանիս և զհանգուցեալն 'ի Բրիտանոս ա .
 10. մէն . .

11. Փծուն գրիչս Բարսեղ Քաջանայ . որ անուամբ միայն
 12. եմ Քաջանայ , և զօրծով ունայն և Թափուր . զի անար-
 13. ժան երեսս 'ի գետին դնելով միոյ ողորմիայիւ անարժանիս
 14. յիշեցէք և Աստուած ձեզ արժանիս արասցէ 'ի զալտեան
 15. իւրում : Դարձեալ յիշեցէք զիս եղկելի գրիչս և զհայր
 16. իմ զեմելիքն , ամուսինն իմ Ջմբուլին , ջաւակն իմ Ալբր-
 17. Թանէան , Զովհաննէսն . ուսուցիչն իմ Տէր Աղարիէն և
 18. Եսրապետ Քաջանայն , Աստուած իւրեանց վարձն հա-
 19. տուցէ " :

Ունի 'ի վերայ կաղմի նորա խաչ մի արծաթեայ տփաձե ,
 որոյ 'ի չորս անկիւնս կան չորս մասունք սրբոց , և 'ի կեդրան
 խաչին բոլորակ մի զիս , յորում կայ Թուղթ մի ոյր վերայ
 գտանի գրեալ անուն սրբոյն Բարսղի Աեաբացւոյ , և ապա-
 կի կան եզեալ յերեսս նոյն Թղթոյն և մասանցն : Աւանդու-
 թեամբ պատմի . Թէ նոյն Աեաբան գրեալ է 'ի սրբոյն Բար-
 սղէ Աեաբացւոյ , սակայն անստոյգէ այն , թէ որում սուրբն
 Բարսեղ Աեաբացի Յոյն էր ազգաւ : Այլ աւանդութիւն
 այնպիսի Թերեւ ծագեալ իցէ յանուանէ սրբոյն որ գտանի
 'ի վերայ սրբոյ Աեաբանին , և ըստ որում 'ի յիշատակարա-
 նի նորա և ո գրիչ այնր է Բարսեղ Քաջանայ , ենթադրեն
 գոլ սրբոյն Բարսղի Աեաբացւոյ , սակայն անհաւաստի է այդ
 կարծիք : Նոյն Աեաբան եկն 'ի Հայաստանայ . զի վաղէմի եւ
 համբաւ նորին հրաշագործութեանց : Գտանի այն 'ի ձեռս
 աղլառոհմի միոյ (որք կոչին զինքեանս Տեաքք աեաբա-

նի) որք են գիւղական բնակիչք Ըրշկանայ :

[Զգառոհմն այն՝ անուանեալ Տեարք Աւետարանին, գառա-
նին տառապեալք քան զամենայն գիւղականս Ըրշկանայ, քան
զնոսին աղքատք և միշտ պարտական: Պահի Աւետարանն՝
գեղջկական սենեկի միում, զոր իւրաքանչիւր Տէր Աւետա-
րանին ունի որոշեալ վասն այնր՝ ի տան իւրում: Պատմեալն
զնմանէ, թէ ի ժամանակի միում եղեալ է խոսվութիւն, և
եկեալ աւարառուաց կամեցեալ են կողոպտել զգիւղն Ըրշ-
կան, ունողքն նոյն Աւետարանի՝ ձգեալ են զայն ի մէջ Աղ-
բեր միում որ մերձ է նոյն գեղջ, թաղելով զայն ի մէջ
աւազոյ, և ինքեանք խոյս տուեալ փախեալ են անտի: յետ
ժամանակաց ի խաղաղել խռովութեանն դարձ արարեալ ժա-
ռանգաւորաց Աւետարանին՝ հանեալ են զայն յաղթել ան-
տի, և գտեալ են զայն անթաց ի ջրոյ և տոանց իմիք փա-
սու կամ եղծման: Անուն նոյն աղբեր կոչի մինչև ցայսօր ժա-
մանակի « պապի աղբիւր » զի ի գիւղականն՝ անուն Աւետա-
րանին այն հասարակօրէն « պապ » կոչի: Պատմի ևս թէ
Ազգն Լոռից յառաջ ժամանակաւ երբեմն մտադիր լինին աւար
հարկանել զայն գիւղ, ուստի ի գիշերի միում ժողովելով
քանի մի հեծելոց զան յարձակիլ ի վերայ գեղջն, յորժամ
մերձենան անդ, տեսանին զբազմութիւն սուսերամերկ զօրաց
կարմիր և կանաչ զգեստաւորաց չըջապատեալ զնովաւ, յայն-
մանէ զահի հարեալ փախչին, և ի միւս աւուր բերեն զոչ-
խարս և զենուն ի պատիւ սուրբ Աւետարանին: Ակնածու-
թիւն՝ յարգ և երկիւղ՝ մինչև ցայսօր ժամանակի գտանի
ի սիրտս այլազգի բնակչաց գաւառին փէրիւ յաղագս յիշեալ
Աւետարանին, և ոմանք ի նոցանէ հաւատան անկեղծօրէն
հրաշագործ զօրութեանց նորա, ուստի բազումք յայլազ-
գեաց բերեն առ ոտս Աւետարանին զհիւանդս իւրանց՝ հան-
դերձ ընծայիւ դրամոյ և ոչխարի: և մերթ ողջանան հի-
ւանդք նոցա: Ի ժամանակի հիւանդութեան կամ նեղու-
թեան իմիք զԱւետարանն բերէին ի Զուղայ ունողքն նորա՝
վասն ուխտակատարելոյ նովաւ: Փառաւոր լինէր հանդէն
ընդունելոյ զայն ի Զուղայ, զի և ժողովուրդք մանաւանդ

համարայք, բազմութեամբ ելանէին ընդ առաջ նորա, ոմանք
ևս բոկ ոտիւք և երկրպագեալ համբուրէին զայն, զոչխարս
սղենուէին առ ոտիւք նորա, և այնպիսի քառաւորութեամբ
ազատուէին զմուտ նորա 'ի Զուղայ:

(Հառաջ ժամանակաւ բազում էին թիւ ուխտաւորաց առ
Աւետարանի, մինչև անգամ 'ի Բուշեռայ և 'ի Բաբրոյ գային
ուխտաւորք առ նա: Ենողք ոմանք յիտ ծնանելոյ Զառա-
մէին իւրեանց՝ ուխտագիր լինէին գերծուլ զհեր զլիոյնորս
յոտս սուրբ Աւետարանին, մինչ հասանիցի մանուկն 'ի հա-
աակ եօթնամեան. 'ի հասանել ժամանակի ուխտագրութեանն
տանէին զմանուկն առ Արշիան դիւղ, և անդ փոքրելով ըզ-
'հեր զլիոյ նոցին՝ ուխտ արարեալ դարձ անէին 'ի տուն
իւրանց: Յառաջ քան զտանելն մանկան 'ի Արշիան, ածելի
աչ ելանէր 'ի գլուխ նորա. վասն "գուլ", լինելոյ Աւետա-
րանին: Բազում հիւանդք և ցաւազարք ջերմեռանդ հաւա-
տով գիմելով յոտս սուրբ Աւետարանին՝ ըստ պատմելոյ
բազմաց, ընկալեալ են զառողջութիւն: Բազումք յուխտա-
ւորաց անտի ստանան յԱւետարանէն զարծաթի խաչ՝ զաչք՝
զլեզու՝ զբերան և զսիրտ վասն առողջութեան մանկանց իւ-
րեանց, և յիտ ժամանակաց երկպատկելով զայն զարձուցա-
նէին առ Աւետարանն հանդերձ ուխտակատարութեամբ:
Ի հրկատանայ ևս երբեմն բարեպաշտ արք կամ կանայք
ոմանք՝ առաքէին 'ի ձեռն հաւատարիմ արանց զուխտագր-
բանս վասն յիշեալ Աւետարանին: Ամենայն ուխտաւորաց տու-
եալ լինի մատնեհար, է այն կտոր մի մոմոյ՝ զոր գնելով 'ի վե-
րայ մատնոյն եղելոց 'ի կազմ Աւետարանին, պատեն 'ի մէջ
բամբակի և տան ուխտաւորին 'ի պահպանութիւն իւր: Եր-
բեմն գտանին 'ի ծառայութեան Աւետարանին "ընկնուոր", կո-
չեցեալ կին՝ ազջիկ կամ մարդ: Զգուելի է արարողութիւն
սոցա: Մինչ ուխտաւոր ք.ք գնայ 'ի սենեակ Աւետարանին՝
"ընկնուորն", անյուշանայ, յերկիր անկեալ թաւալի, ծեծ է
զկուրծս իւր, փետէ զհերմն, ցեւէ զերեսն, և յետ այնք
կանգնեալ յոտին՝ բուրվառ ընկալեալ ինկարկութիւն առնէ
անդ, իբրեւ պատգամադու Աւետարանին՝ պատմէ ուխտաւո-

բայն՝ զպատճառն ու խտադրութեանն իւրեանց և զաշտեանն
անդր : ձայնիւ և ըստ եղանակի երգասացութեանն պատմի
յիշեալ պատգամքն , և բանքն են ըստ յարմարութեան և
ըստ այլաբանական ձևոյ , իմէ առ այս ինչ երանագ զգեցող
հանգերձի՝ այս են հրաման « Աղին » , « Աղէն » , կոչի Աւե-
տարանն ի խոսս սոյն արարողութեան : Յընթացա ժամանակի
նոյն պատգամախօսունն՝ աչք « ընկնուորին » , են պատկ , միտքն
վերացեալ , ինքն յանդգայութեան և բանք նորա մերթ ըզ-
հրաչս ներգործեալս յԱւետարանէն պատմին , և մերթ թէ
զինչ լինելոց են առ այս ինչ անձն , կամ առ այս ինչ տեղի :
Շարունակի բաղխումն նորա զկուրծս և ցետեղն զերեսս ,
ուստի զոգջիւր յայսպիսի արարողութիւնս միշտ արիւնաթա-
թաւ ներկեալ լինին երեսք « ընկնուորին » : Յետ աւարտելոյ
զարարողութիւնն՝ զգաստանայ « ընկնուորին » , և եթէ ոք
հարցանիցէ ցնա թէ զինչ պատմեաց , իսպառ չդիտել զասա-
ցեալն ասէ : Տաղակալի է արդարեւ խաբերայական արարո-
ղութիւնն այն զոր շահասիրութիւնն հարեաց : Ի հազարջիւր
գեղէ Տէր Ատեփաննոս Բաշանայ (զորոն համառօտ պատ-
մութեանն Զուղայու) ի մայիսի 10 , 1246 (—) ամի յայտ-
նէ Յարութիւն Առաջնորդին Զուղայու զանցս նմանօրինակ
անկարգութեան « Զղապուրկայ Տէր Յովանէսն և Զանիս-
« շայ Տէր Աիրակոսն հինգ Աւետարան ունեն , ամէն Աւետա-
« րանի տասն դուռ են բռնել երիտասարդք և աղջկունք և
« հարսունք սուրբ Աւետարանքն տվել են նոցա ձեռքն օրն
« երկու երեք անգամ հսկեցուցանեն զքնարան դիւանն ,
« և նոցա առեալ զսուրբ Աւետարանն ճօճան և կաքաւեն և
« ահացուցտնեն զամենեւին՝ թէ Աղէն մեր մատաղ կուխըդ-
« րէ , և այլոց թէ՛ հրամայեալ է Դուստր քօ տալ այս երի-
« տասարդին՝ կամ թէ հրամայէ Աղէն մեր տանել ի տուն
« ուրեք , կթ թէ խռովեալ է այս գեղէն առեալ տանն ի
« միւսն : Այդպիսի արարողութիւն երեք հարիւր ոչխար և գառն
« ժողովեալ են և բազում արծաթ . . . այդ վերայ գրեալն
« աչօք տեսաք » :

Արովհետեւ սոյն Աւետարան է իբրեւ ստացուած , ընդ մէջ

« Եւ զ անոռհմի միում, վասն որոյ զօրհանապաղ անպակաս լինին՝
 « անառաձայնութիւն և վէճ ընդ մէջ ժառանգաւորաց նորին
 « յառաջագոյն բաժանելոյ հասից և արդեանց այնր : Ի թղթոց վա-
 « ճիւտ անցին ՚ի ձեռս իմ երկու գրութիւնք, մինն պարսկերէն՝
 « որ էր դաշնադրութիւն վասն մասնաորութեանն արդեանց
 « Աւետարանին, և միւսն կոնդակ հրամանի գրեալ ՚ի Սրբազան
 « Աղէքսանդր Առաջնորդէ վանին Ամենափրկչեան յաղագս ա-
 « ռարկային այնմիկ : Զթարգմանութիւն առաջնայն և զօրի-
 « նակ կոնդակին ՚ի դէպ համարեցի գրել առ տեղեալս :

« (Հիտուսի Քրիստոսի ծառայ Աղէքսանդր վարդապետէ
 « օրհնութիւն հասցէ Ըսւրչկանայ հասարակ քահանայից և
 « ժողովրդոց : Աւետարանն սուրբ եկեղեցւոյ է, ով որ օր
 « քահանայ է՝ սուրբ եկեղեցւոյ սպասաւոր է, թէ Աւետա-
 « րանի գէլուրն և թէ հասիրանին ինչ որ կայ պիտի որ բա-
 « րէրար բաժին առէք . Տէր Մանուէլն՝ Տէր Մկրտիչն՝ և Տէր
 « Բարդասարն էն աւերի ժամուցն չվեռուն . Տէր Աստուա-
 « ծատուրն՝ փոքր Տէր Մանուէլն՝ Տէր Սարգիսն՝ Տէր Մատ-
 « թէոսն և Տէր Մարկոսն Աւետարանի գէլուրն միայն չը-
 « վեռուն, ողջն հասարակ սամ արարէք : Մեր սուրբ օրէնք
 « և կանոնն այս է, թամամ հայաստան այդպէս է, Աւետա-
 « րանի Տէր եմ ասելն մեղք է, կամ Աստուծուց վախեցէք,
 « կամ մեղանէ ամաչեցէք, մինչև յերբ ձեր անկարգ բանե-
 « րին համբերեմ, և եթէ աշուհեալ միտքան չի դսք, նե-
 « ղութիւն ձրկրէք, թէ սէր լինէք գէլուրն էլ կուշատա-
 « նայ, թէ Աւետարանի գէլուր, և թէ եկեղեցւոյ գէլուր մի
 « տեղ կիսեցէք : Գրվեցաւ թիմն ԽՃԾԷ . Մայիսի ԺԵ :

« Յետք սոյն կոնդակի գրեալ կայ « Զաւակ Սիօնի ընտա-
 « նիք նորա իցեն, երուսաղէմ ըստ Մարգարէին : Սուրբ Ա-
 « վետարանն է որբութիւնն՝ որ է վարդիաթ, ընտանիք նորա
 « են քահանայքն : Պարտ է ամենայն հարկ և իրաւունքն
 « քահանայքն վայելեն ՚ի միասին, ըստ առաքելոյն որ ասէ,
 « որք որբուեց սպասաւորքն են՝ ՚ի որբուէ անտի վայելեցեն :
 « Ըստ հրամանի Սրբիչն և բանիբուն Աղէքսանդր վթբապետին
 « հրամանն այս հաստատուն է : Յարուի Սոփ սրեան ԲՏՆՂ »

Կայ 'ի վերայ նոյն կոնդակի ստորագրութիւն և Կնիք եւ Քանաւուն ինն փահանայից Զուղայու (եղելոց 'ի նոյն ժամա. նակի) որք վկայեն թէ Ժրաւացի է հրամանն վերայ գրել : Տէր Նազար Ռօստամեան և Տէր Մկրտիչ Գրիգորեան Ըրշկանցիք ուխտ եղեալ ընդ միմեանս դաշինս հաստատեցին առ այն՝ զի 'եկեալ յօրէ սոյն Թուականի որ ինչ ուխտագրամ եկեացէ ուստի և իցէ վասն Աւետարանին Ըրշկանայ, բաժանեացի յերկու մասն, որոյ մի բաժինն հասցէ Տէր Նազարին Ռօստամեան, և միւս բաժինն՝ Տէր Մկրտչին Գրիգորեան, իսկ թէ լիցի տարաձայնութիւն վասն հասից Աւետարանին ընդ մէջ ուխտագրեալ երկուցն, պարտական եղիցին վասն իւրաքանչիւր տարւոյ տասն երկու Թուման հատուցանել մեծագոյն մզկը. թին Իմամ Զումայի : Այս քանի տողն գրեցաւ վասն դաշնագրեալ ուխտագրութեանն : Ի Ըափալ ամիս 1092 :

Խօստացան երկոքին դաշնադիր կողմունքն առաջի մեր վասն ուխտագրութեանն և վասն խօսամանն որ գրեալ կայ 'ի ամա :

Այնիք Ը. իսէսլամի :

Ի ժամանակս 'ներկայ Առաջնորդի՝ Սրբազան Թաղգէտ Արք Եպիսկոպոսի, պակասեցաւ Զերմեռանդութիւն ուխտաւորացն, զի տեսանելով նորին Սրբազնութեանն զխառվութիւնն և զհազն զոր հանապաղ յարուցանէին ժառանգաւորքն 'նոյն Աւետարանի, և տեղեկանալով մեծախապաշտ պատգամաւորութեն ընկնուորաց, մանաւանդ հաւատար ճանաչելով զզօրութիւնս ամենայն Աւետարանից, պատուէր եւ մերձաւորացն՝ ոչ ևս ուխտ գնալ յոտս նոյն Աւետարանին, և 'ի վիճակն Հնդկաստանի առաքեաց զկոնդակ 'ի 6 սեպտեմբերի 1852, յետ ծանուցանելոյ զանկարգութիւնան որք ծընանին 'ի ժառանգաւորսն Աւետարանին, խափանել պատուիրեաց զառաքումն ուխտագրամոյ յանուն յիշեալ Աւետարանին : Ի պատճառս այսմիկ կարի պակասեալ է այժմ թիւ ուխտաւորաց այնր, և նուազեալ յայժ տրգիւնք հազից նը. ըին . այլ տակաւին պահի հաւատն 'ի պարզամիտութեան, և ուխտակատարութիւնն չէ խապառ վերջացեալ :

Ժ. Սանդիբարան է գեղեցիկ քան զայլ գիւղորայս գաւառ-
աւին, զի ունի գաշա բազմաբեղուն ծաղկօք. և յարօտս նորա
զաւարիք խօտոց են որպէս սփռոցք կանաչագեղ տարածեալ
յերեսս դաշտին: Զատաջ քան զամեն 1840, հին գեղն էր
ի տափարակ վայրի, ոյր վասն յարձակիլ Թշնամեաց՝ դիւ-
րեաւ տկարանային գիւղականք, և տունքնոցա յաւարի լինե-
ին ելուզակաց: Զամի 1849 քակեցին զայն գիւղ և փոքր մի
ի բացեայ ի նմանէ՝ ի վերայ բարձրաւանդակ տեղոջ կառու-
ցին զնոր գիւղ՝ վայելուչ լը ձեռն և սարսափատեալ հաստ
որմով, ի չորեալն կողմանս զնեւով զբրգունս մարտկոցաց ի
վանել զթշնամիսն: Զկողով այնր անցանէ առաւ մի մեծ որոյ
չուրք են ի բազմակնեան աղբիբաց: Ընեցին զեկեղեցի վայե-
լուչ, որ ունի արդ զերկու քահանայօ՝ Տէր Պաւլիթ և Տէր
Պարսպետ անուն: Բնակիչք ունի գեղջ որպէս և քահանայք
նոցա քան զայլ գիւղականք են առաւել ևս բարեկիրթ՝ քա-
ղաքավար և հիւրասէր: Պարսիկք յաղագս գեղեցկութեան
ոսյն գեղջ կոչեն զնա «գօլթարուն», քի ծաղիկ ի նմա: Զայսմ
գեղջ կայ ձեռագիր Աւետարան մի՝ կարմիր զէրհէոր՝ կոչե-
ցեալ, առ որ զնան ուխտաւորք:

ԺԹ. Բաւորան յաղագս Թանձր սարգաւտութեան ժողո-
վրդոցն յառակս ելեալ է: Պատմի յաղագս նոցա Թէ կամելով
ու տեսանել զարքունի հարկահանս՝ խորհուրդ արարեալ
Ժողովն զհարկս իւրեանց և ածել ի քսակ զնեն ի վը ձե-
րոյն՝ լը որ անցուղարձ է հասարակացն, ենթադատելով Թէ
ի գալ հարկահանին առեալ զքսակն զայն մեկնի անդէն՝ ա-
ռանց այլ ևս զալօյ ի գեղն, աշխատութիւն հասուցանել
ինքեանց. կորնչի քսակն, և զայ հարկահանն պահանջել
զհարկն. նոքա յարուցանեն զկազ և զխռովութիւն՝ իրաւա-
բանելով Թէ մեք զհարկն մեր ի վաղուց հետէ Ժողովեալ
եզաք ի վերայ ձորոյն, զի դու եկեալ ատրցես անգէն: Լու-
եալ հարկահանին զխօլ բանս նոցին՝ տանի զգլխաւորս նոցա
առ արքայն և յայտնէ զբանգազուշանն: Արքայն հրամայէ
բերել զմի աման սեաւ չամիչ՝ և զմի աման բողօջ, զնեւով
զխուի ի վը երկուցն ևս, բերեն զայն եզեալ առաջի նոցա

ի բաց առնուն զխուփօն : Տեփեալ նոցա թէ սեփաւ շաւիշն ոչ շարժի . այլ բողօջն յոտն եղեալ շրջի . ասին ցախմեանս . ալ զէրֆ ավալ տնաւորերն . և փութան ուտել զայն սփկ : Տեփեալ թագաւորին զթանձր արարդամտութիւն նոցա . ընծայի զնոյն ամի հարկն և արձակէ զնոսա ի բաց : Բազում են այդպիսի ծիծաղաշարժ առարկայք վասն նոցա . այլ եւս զերկուս ևս միայն առաջի առնեմ : Մանուկ ժիւնդ խաղ մուծեալ է զձեռն իւր ի թակոյկ . և ոչ ևս կարողացեալ է ի բաց հանել զձեռն . ժողովեալ հօր և մօր մանկանն և կոշեալ զիւ . հիսն (գիւղապետն) և զաղգականս՝ ապշեալ մնան ի վերայ այնմ . ի՛նչ են հատանել զձեռն մանկան՝ զի մարթ լիցի հանել զայն . հարսն ոք լուեալ զայն՝ դնայ և բեկանէ զթակոյկն և հանէ զձեռն մանկան . զարմացեալ ամենեցուն ընդ խելս նորա՝ տնօրինին զբեկոս մեծ հեղուօել ի ճակատ նորս զի լիցի նշանաւոր և մի կորիցէ ի միջոյ ժողովուրդեան :

Ի ժամանակս ձմեռան քանի մի գիւղականք Բաղրամայ շուրջանակի նստին ի վերայ թոնրոյ ջեռնուլ անդր . և ոչ ևս կարեն ելանել՝ կարծելով թէ ոտք միմեանց շփոթեալ և խառնեալ իցեն . կոշեն զմէհիսն զի որոշեցէ զոտս իւրեանց . և նա զփայտ առեալ հարկանէ զոտս նոցա . որով այր իւրաքանչիւր զոտս իւր յինքն քարշեալ ճանաչէ :

ԺԹ . Իւուրիւարի քաւառ տնի զյետագայ գիւղօրայս և զբնակիչս :

Գիւղօրայք	Տուն	Արուք	Կգք :
Գառլղ	31	115	107 :
Ղարաքարիղ	11	31	31 :
Պարաջարադ	17	57	50 :
Մանխօշ	65	171	123 : }
Չարբաղ	46	153	115 :
Շաւրաւայ	19	63	43 :
	189	590	475 :

Գլխավոր Դաս Երեւի . . .	189 . . .	590 . . .	475 :
Լճաւալ	35 . . .	115 . . .	100 :
Փահրայ	34 . . .	115 . . .	89 :
Վեյնով	5 . . .	9 . . .	9 :
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
9	268	829	673 :

Ժք. Ղաւառ Գեամարու բաղկանայ ըստ յետագայ աղիւնակին :

Ղաւառ Թարադ . . .	14 . . .	45 . . .	36 :
Վիւնդիներն . . .	24 . . .	75 . . .	61 :
Խիւան	54 . . .	170 . . .	154 :
Սաքի	10 . . .	38 . . .	23 :
Ղօրչիբաշի . . .	22 . . .	74 . . .	68 :
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
5	124	402	342 :

Ժդ. Ղաւառ Գեափլու բաղկանայ ըստ յետագայ աղիւնակին :

Զարթաղ	19 . . .	69 . . .	61 :
Օրթաչիման . .	37 . . .	109 . . .	99 :
Թօխմար	35 . . .	119 . . .	88 :
Սուղան	3 . . .	8 . . .	6 :
Լճմադարադ կմ } 23 . . .	82 . . .	64 :	
Ժառուկի ղաւայ . }			
Հօսէյնաւայ . .	38 . . .	113 . . .	93 :
Հաջիւաւայ . . .	37 . . .	95 . . .	83 :
Շարաֆաւայ . .	5 . . .	18 . . .	15 :
Փրչստան	32 . . .	114 . . .	102 :
Վամիան	11 . . .	44 . . .	36 :
Վըրթ	87 . . .	287 . . .	237 :
Օառնայ	39 . . .	123 . . .	117 :
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	366	1181	1001 :

նի) որք են գիւղական բնակիչք Ըրշկանայ :

[Ղգառոհմն այն՝ անուանեալ Տեարք Աւետարանին . գտա-
նին տառապեալք քան զամենայն գիւղականս Ըրշկանայ , քան
զնոսին աղքատք և միշտ պարտական : Պահի Աւետարանն 'ի
գեղջկական սենեկի միում , զոր իւրաքանչիւր Տէր Աւետա-
րանին ունի որոշեալ վասն այնր 'ի տան իւրում : Պատմեն
զնմանէ , թէ 'ի ժամանակի միում եղեալ է խռովութիւն , և
եկեալ աւարառուաց կամեցեալ են կողոպտել զգիւղն Ըրշ-
կան , ունողքն նոյն Աւետարանի՝ ձգեալ են զայն 'ի մէջ Աղ-
բեր միում որ մերձ է նոյն գեղջ , թաղելով զայն 'ի մէջ
աւաղոյ , և ինքեանք խոյս տուեալ փախեալ են անտի . յետ
ժամանակաց 'ի խաղաղիլ խռովութեանն դարձարարեալ ժա-
ռանգաւորաց Աւետարանին՝ հանեալ են զայն յաղբերէ ան-
տի , և գտեալ են զայն անթաց 'ի ջրոյ և առանց իմիք փնա-
սու կամ եղծման : Անուն նոյն աղբեր կոչի մինչև ցայսօր ժա-
մանակի " պապի աղբիւր " , զի 'ի գիւղականն՝ անուն Աւետա-
րանին այն հասարակօրէն " պապ " , կոչի : Պատմի ևս թէ
Աղզն Լոռից յառաջ ժամանակաւ երբեմն մտապիւր լինին աւար
հարկանել զայն գիւղ , ուստի 'ի գիշերի միում ժողովելով
քանի մի հեծելոց դան յարձակիլ 'ի վերայ գեղջն , յորժամ
մերձենան անդ , տեսանեն զբազմութիւն սուսերամերկ զօրաց
կարմիր և կանաչ զգեստաւորաց չրջապատեալ զնովաւ , յայն-
մանէ զահի հարեալ փախչին , և 'ի միւս աւուր բերեն զոչ-
խարս և զենուն 'ի պատիւ սուրբ Աւետարանին : Ակնածու-
թիւն՝ յարգ և երկիւղ՝ մինչև ցայսօր ժամանակի գտանի
'ի սիրտս այլազգի բնակչաց դաւառին Փէրիու յաղագս յիշեալ
Աւետարանին , և ոմանք 'ի նոցանէ հաւատան անկեղծօրէն
հրաշագործ զօրութեանց նորա , ուստի բազումք յայլաղ-
պեաց բերեն առ ոտս Աւետարանին զհիւանդս իւրանց՝ հան-
դերձ ընծայիւ դրամոյ և ոչխարի ; և մերթ ողջանան հի-
ւանդք նոցա : Ի ժամանակի հիւանդութեան կամ նեղու-
թեան իմիք զԱւետարանն բերէին 'ի Զուղայ ունողքն նորա՝
վասն ուխտակատարելոյ նովաւ : Փառաւոր լինէր հանգէն
քնդուկելոյ զայն 'ի Զուղայ , զի և ժողովուրդք մանաւանդ

համայնք . բազմութեամբ ելանէին ընդ առաջ նորա , ոմանք
ևս բազմութեամբ և երկրպագեալ համբուրէին զայն , զոչխարս
ղենաւուն առ ոտիւք նորա , և այնպիսի քիտաւորութեամբ
պատուէին զմուտ նորա 'ի Զուղայ :

(Զառաջ ժամանակաւ բազում էին թիւ ուխտաւորաց յայն
Սեւտարանի , մինչև անգամ 'ի Բուշեռայ և 'ի Բաորոյ գային
ուխտաւորք առնա : Ինչոք ոմանք յետ ձնանելոյ Զաւա-
նէին իւրեանց՝ ուխտադիր լինէին գերծուլ զհեր զլիւոյնորա
յոտս սուրբ Սեւտարանին , մինչ հասանիցի մանուկն 'ի հա-
սակ եօթնամեան . 'ի հասանել ժամանակի ուխտադրութեանն
տանէին զմանուկն առ Ըրչկան դիւղ , և անդ փոքրելով ըզ-
'հեր զլիւոյ նոցին՝ ուխտ արարեալ դարձ արնէին 'ի տուն
իւրանց : Յառաջ քան զտանելն մանկանն 'ի Ըրչկան , ածելի
տչ եղանէր 'ի գլուխ նորա . վասն " զուլ , լինելոյ Սեւտա-
րանին : Բազում հիւանդք և ցաւագարք Զերմեռանդ հաւա-
տով գիմելով յոտս սուրբ Սեւտարանին՝ ըստ պատմելոյ
բազմաց , ընկալեալ են զառողջութիւն : Բազումք յուխտա-
ւորաց անտի ոտանան յՍեւտարանէն զարծաթի խաչ՝ զաչք՝
զլեզու՝ զբերան և զսիրտ վասն առողջութեան մանկանց իւ-
րեանց , և յետ ժամանակաց երկպատկելով զայն դարձուցա-
նէին առ Սեւտարանն հանդերձ ուխտակատարութեամբ :
Ի հրդեհատանայ ևս երբեմն բարեպաշտ արք կամ կանայք
ոմանք՝ առաքէին 'ի ձեռն հաւատարիմ արանց զուխտադր-
րամս վասն յիշեալ Սեւտարանին : Ամենայն ուխտաւորաց տու-
եալ լինի մատնեհար , է այն կտոր մի մամոյ՝ զոր գնելով 'ի վե-
րայ մատանցն եղելոց 'ի կազմ Սեւտարանին , պատեն 'ի մէջ
բամբակի և տան ուխտաւորին 'ի պահպանութիւն իւր : Եր-
բեմն գտանին 'ի ծառայութեան Սեւտարանին " ընկնուոր , կո-
չեցեալ կին՝ ազնիկ կամ մարդ : Զզուելի է արարողութիւն
սոցա : Մինչ ուխտաւոր քա զնայ 'ի սենեակ Սեւտարանին՝
" ընկնուորն , " անյուշանայ , յերկիր անկեալ թաւալի , ծեծե-
ղիւրծա իւր , փետէ զհերմն , ցեւէ զերեսն , և յետ այնր
կանգնեալ յոտին՝ բուրվառ ընկալեալ խնկարկութիւն արնէ
միջր , իբրեւ պատգամատու Սեւտարանին՝ պատմէ ուխտաւոր

բացն՝ զպատճառն աշխատողութեանն իւրեանց և գալատեանն
անդր : ձայնիւ և ըստ եղանակի երգասացութեան աղատմին
յիշեալ պատգամքն , և բանքն են ըստ յարմարութեան և
ըստ այլարանական ձևոյ , քի թէ առ այս նիշ երանգ զգեցողն
հանդերձի՝ այս ևն հրամանն . « Աղին , » « Աղէն , » կոչէ Աւե-
տարանն ի խոսս սոյն արարողութեան : Յընթացս ժամանակի
նոյն պատգամախօսուեն՝ աչք . « ընկնուորին , » են փակ , միտքն
վերացեալ , ինքն յանդգայութեան և բանք նորա մերթ ըզ-
հրաշս ներգործեալս յԱւետարանէն պատմին , և մերթ թէ
զինչ լինելոց են առ այս ինչ անձն , կամ առ այս ինչ տեղի :
Շարունակի բաղխումն նորա զկուրծս և ցետեղն դերեաս ,
ուստի գոգջիւր յայսպիսի արարողութիւնս միշտ արիւնաթա-
թաւ ներկեալ լինին երեսք . « ընկնուորին , » : Յետ աւարտելոյ
զարարողութիւնն՝ զգաստանայ . « ընկնուորին , » և եթէ ոք
հարցանիցէ ցնա թէ զինչ պատմեաց , իսպառ չգիտել զատա-
ցեալն ասէ : Տողտկալի է արդարեւ խաբերայական արարո-
ղութիւնն այն զոր շահասիրութիւնն հրաքեաց : Ի հազարջիւր
գեղջէ Տէր Ստեփաննոս Քահանայ (զրօղն համառօտ պատ-
մութեանն Զուղայու) ի մայիսի 10 , 1246 (—) ամի յայտ-
նէ Յարութիւն Առաջնորդին Զուղայու զանցս նմանօրինակ
անկարգութեան . « Զղապուրկայ Տէր Յովանէսն և Զանիս-
« շայ Տէր Արակոսն հինգ Աւետարան ունեն , ամէն Աւետա-
« բանի տասն դուլ են բռնել երիտասարդք և աղջկունք և
« հարսունք սուրբ Աւետարանքն տվել են նոցա ձեռքն օրն
« երկու երեք անգամ հստեցուցանեն զքնարան դիւան ,
« և նոցա առեալ զսուրբ Աւետարանն խոշան և կաքաւեն և
« ահագուցանեն զամենեման թէ Աղէն մեր մատաղ կուխըդ-
« րէ , և այլոց թէ՛ հրամայեալ է Դուստր քո տալ այս երե-
« տասարդիս՝ կամ թէ հրամայէ Աղէն մեր տանել ի տուն
« ուրեք , կմ թէ խռովեալ է այս գեղէս առեալ տանեն ի
« միւսն : Այդպիսի արարողութիւնք երեք հարիւր ոչխար և զտն
« ժողովեալ են և բազում արծաթ . . . այդ վերայգրեալն
« աչօք տեսաք » :

Իրովհետեւ սոյն Աւետարան է իբրեւ ստացուած , ընդ մէջ

« Եւ զայս աստի միում, վասն որոյ զօրհանապազ անպակաս լինին՝
 « առաջ առնայնութիւն և վէճ ընդ մէջ ժառանգաւորաց նորին
 « յառաջագոյս բաժանելոյ հասից և արդեանց այնր : Ի թղթաց վա-
 « նիս անցին 'ի ձեռս իմ երկու գրութիւնք, մինն պարսկերէն՝
 « որ էր դաշնադրութիւն վասն մասնատութեանն արդեանց
 « Աւետարանին, և միւսն կոնդակ հրամանի գրեալ 'ի Սրբազան
 « Աղէքսանդր Առաջնորդէ վանին Ամենափրկչեան յաղագոս ա-
 « տարկային այնմիկ : Զթարգմանութիւն առաջնոյն և զօրի-
 « նակ կոնդակին 'ի դէպ համարեցի գրել առ տեղեալս :

« (Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Աղէքսանդր վարդապետէ
 « օրհնութիւն հասցէ Ըուրչկանայ հասարակ քահանայից և
 « ժողովրդոց : Աւետարանն սուրբ եկեղեցւոյ է, ով օք օք
 « քահանայ է՝ սուրբ եկեղեցւոյ սպասաւոր է, թէ Աւետա-
 « րանի գէլուրն և թէ հասիրանին ինչ որ կայ պիտի որ բա-
 « րէրար բաժին առէք : Տէր Մանուէլն՝ Տէր Մկրտիչն՝ և Տէր
 « Բաղդասարն էն աւերի ժամուցն չվեռուն : Տէր Աստու-
 « ծատուրն՝ փոքր Տէր Մանուէլն՝ Տէր Սարգիսն՝ Տէր Մատ-
 « թէոսն և Տէր Մարկոսն Աւետարանի գէլուրն միայն չը-
 « վեռուն, ողջն հասարակ սամ արարէք : Մեր սուրբ օրէնք
 « և կանոնն այս է, թամամ հայաստան այդպէս է, Աւետա-
 « րանի Տէր եմ ասելն մեղք է, կամ Աստուծուց վախճեցէք,
 « կամ մեղանէ ամաչեցէք, մինչև յերբ ձեր անկարգ բանե-
 « րին համբերեմ, և եթէ այսուհետև միարան չեղսք, նե-
 « ղութիւն կրկրէք, թէ սէր լինէք գէլուրն էլ կուշատա-
 « նայ, թէ Աւետարանի գէլուր, և թէ եկեղեցւոյ գէլուր մի
 « տեղ կիսեցէք : Գրվեցաւ թիմն ԽՃԾԷ : Մայիսի ժե :

« Յեզր ողյն կոնդակի գրեալ կայ « Զաւակ Սիօնի ընտա-
 « նիք յորա իցեն, երուսաղէմ ըստ Մարգարէին : Սուրբ Ա-
 « լետարանն է որբութիւնն՝ որ է վաղիքիս, ընտանիքն որա
 « են քահանայքն : Պարտ է ամենայն հարկ և իրաւունքն
 « քահանայքն վայելեն 'ի միասին, ըստ առաքելոյն որ ասէ,
 « որք որբուից սպասաւորքն են՝ 'ի որբուէ անտի վայելեցեն :
 « Ըստ հրամանի Սրբիչն և բանիբուն Աղէքսանդր վրդապետին
 « հրամանս այս հաստատուին է : Յարուի Սօֆ որեան Քհնյ , »

Կայ 'ի վերայ նոյն կոնդակի ստորագրութիւն և կնիք եւ թանառն ինն քահանայից քուղայու (եղելոց 'ի նոյն ժամս 'նակի) որք վկայեն թէ Ժրատացի է հրամանն վերայ գրել : Տէր 'նազար Ռօստամեան և Տէր Մկրտիչ Գրիգորեան Ըրչկանցիք ուխտ եղեալ ընդ միմեանս գաղինս հաստատեցին առ այն՝ զի 'նկսեալ յօրէ սոյն թուականի որ ինչ ուխտագրամ եկեցէ ուստի և իցէ վասն Աւետարանին Ըրչկանայ, բաժանեացի յերկու մասն, որոյ մի բաժինն հասցէ Տէր 'նազարին Ռօստամեան, և միւս բաժինն՝ Տէր Մկրտչին Գրիգորեան, իսկ թէ լիցի տարաձայնութիւն վասն հասից Աւետարանին ընդ մէջ ուխտագրեալ երկուցն, պարտական եղիցին վասն իւրաքանչիւր տարւոյ տասն երկու թուման հատուցանել մեծազոյն մզկրթին Իմամ Զումայի : Այս քանի տողն գրեցաւ վասն դաշնագրեալ ուխտագրութեանն : Ի Ըափալ ամիս 1092 :

Խոստացան երկոքին դաշնադիր կողմունքն առաջի մեր վասն ուխտագրութեանն և վասն խոստմանն որ գրեալ կայ 'ի ամս :

Կնիք Ը. իխէսլամի :

Ի Ժամանակս 'ներկայ Առաջնորդի՝ Սրբազան Թագդէս Արք եպիսկոպոսի, պակասեցաւ ջերմեռանդութիւն ուխտաւորացն, զի տեսանելով նորին Սրբազնութեանն զխռովութիւնն և զկազմն զոր հանապաղ յարուցանէին ժառանգաւորքն 'նոյն Աւետարանի, և տեղեկանալով անտախապաշտ պատգամաւորութեն ընկնուորաց, մանաւանդ հաւատար ճանաչելով զզօրութիւնս ամենայն Աւետարանից, պատուէր եւ մերձաւորացն՝ ոչ ևս ուխտ գնալ յոտս նոյն Աւետարանին, և 'ի վիճակն Հնդկաստանի առաքեաց զկոնդակ 'ի 6 -սեպտեմբերի 1852, յետ ծանուցանելոյ զանկարգութիւնսն որք ծընանին 'ի ժառանգաւորսն Աւետարանին, խաբիանել պատուիրեաց զառաքումն ուխտագրամոյ յանուն յիշեալ Աւետարանին : Ի պատճառս այսմիկ կարի պակասեալ է այժմ թիւ ուխտաւորաց այնր, և նուազեալ յոյժ արգիւնք հասից նաւին : այլ տակաւին պահի հաւատն 'ի պարզամիտութեանն, և ուխտակատարութիւնն չէ խապազ վերջացեալ :

Ժ. Սանդիբարան է գեղեցիկ քան զայլ գիւղորայս գաւառ-
աին. զի ունի գաշտ բազմաբեղուն ծաղկօք. և յարօտս նորա
գաւարիք խոտոց են որպէս սփռոցք կանաչագեղ տարածեալ
յերեսս դաշտին: Յառաջ քան զամեն 1840, հին գետնն էր
ի տափարակ վայրի, ոյր վասն յարձակիլ ԲՆՆԱՄԵՆԱՅ՝ գիւ-
րեաւ տկարանային գիւղականք, և տունքնոցս յաւարի լինէ-
ին ելուղականք: Յամի 1840, քակեցին զայն գիւղ և փոքր մի
ի բացեայ ի նմանէ ի վերայ բարձրաւորեալ տեղով կառու-
ցին զնոր գիւղ՝ վայելուչ լի ձեռք և պարսպապատեալ հաստ
որմով, ի շորհաին կողմունս զնելով զբրգունս մարտկոցաց ի
վանել ԶԲՆԱՄԻՈՆ: Զկողով այնր անցանէ առաւ մի մեծ որոյ
չուրք են ի բազմակնեան աղբի բաց: Ընեցին զեկեղեցի վայե-
լուչ, որ ունի արդ զերկու քահանայս՝ Տէր Քաւիթ և Տէր
Կարապետ անուն: Բնակիչք ույն գեղջ որպէս և քահանայք
նոցա քան զայլ գիւղականս են առաւել ևս բարեկիրթ՝ քա-
ղաքավար և հիւրասէր: Պարսիկք յաղագս գեղեցկութեան
ոյն գեղջ կոչեն զնա « գօլթարուն », իմ ծաղիկ ի նմա: Յայսմ
գեղջ կայ ձեռագիր Աւետարան մի՝ կարմիր զէրհէոր կոչե-
ցեալ, առ որ զնան ուխտաւորք:

ՃԹ. Իսլորան յաղագս Թանձր պարզամտութեան ժողո-
վորոցն յառակս ելեալ է: Պատմի յաղագս նոցա Թէ կամելով
ոչ տեսանել զարքունի հարկահանս՝ խորհուրդ արարեալ
ժողովին զհարկս իւրեանց և ածել ի քսակ դնեն ի վր ձո-
րոյն՝ Լ որ անցուղարձ է հասարակացն, ենթադատելով Թէ
ի գալ հարկահանին առեալ զքսակն զայն մեկնի անդէն՝ ա-
ռանց այլ ևս զալոյ ի գետնն աշխատութիւն հասուցանել
ինքեանց. կորնչի քսակն, և զայ հարկահանն պահանջել
զհարկն. նոքա յարուցանեն զկագ և զխռովութիւն՝ իրաւա-
բանելով Թէ մեք զհարկն մեր ի վաղուց հետէ ժողովեալ
եգաք ի վերայ ձորոյն, զի դու եկեալ տարցես անգէն: Լու-
եալ հարկահանին զխօլ բանս նոցին՝ տանի զգլխաւորս նոցա
առ արքայն և յայանէ զքանգագուշանն: Արքայն հրամայէ
բերել զմի աման սեռաւ չամիչ՝ և զմի աման բօղօջ, զնելով
զխօլի ի վր երկուցն ևս, բերեն զայն եգեալ առաջի նոցա:

Ի բաց առնուն զխուփսն : Տեսեալ նոցա թէ սեպա շամիրն ոչ
շարժի . այլ բողօջն յօտն ելեալ շրջի . ասնն ցանկեանս « ար-
դէրք ավալ ռանաւորերն , և փութան ուտել զայնոսիկ : Տե-
սեալ թաղաւորին զթանձր արարդամաութիւնն նոցա » ընծայի
զնոյն ամի հարկն և արձակէ զնոսա Ի բաց : Բազում են այդ-
պիսի ծիծաղաշարժ առարկայք վասն նոցա , այլ եւս զերկուս
ևս միայն առաջի առնեմ : Մանաւկ մի ընդ խաղ մութեալ է
զձեռն իւր Ի թակոյկ , և ոչ եւս կարողացեալ է Ի բաց հա-
նել զձեռն , ժողովեալ հօր և մօր մանկանն և կոչեալ զԴէ-
հիսն (զիւղապետն) և զաղգականս՝ ապշեալ մնան Ի վերայ
այնմ , զճոհն հատանել զձեռն մանկան՝ զի մարթ լիցի հա-
նել զայն , հարօն ոք լուեալ զայն՝ զնայ և բեկանէ զթա-
կոյկն և հանէ զձեռն մանկան , զարմացեալ ամենեցուն ընդ
խելո նորա՝ տնօրինեն զբեկո մեծ հեղուսել Ի ճակատ նորս
զի լիցի նշանաւոր և մի կորիցէ Ի միջոյ ժողովրդեան :

Ի ժամանակս ձմեռան քանի մի գիւղականք Բալորանայ
շուրջանակի նստին Ի վերայ թոնրոյ ջրոնուլ անդր , և ոչ
ևս կարեն ելանել՝ կարծելով թէ օտք միմեանց շփոթեալ
և խառնեալ իցեն , կոչին զԴէհիսն զի որոշեցէ զօտս իւ-
րեանց , և նա զփայտ առեալ հարկանէ զօտս նոցա , որով այր
իւրաքանչիւր զօտս իւր յինքն քարշեալ ճանաչէ :

ԺՈՒ . Իսուրվարի գաւառ ունի զյետագայ գիւղորայս և
զքնակիչս :

Գիւղորայք	Տուն	Արուք	Էգք :
Գուլղ	31	115	107 :
Պարաքարիղ	11	31	37 :
Պարաջարադ	17	57	50 :
Մանխօշ	65	171	123 : }
Չարբաղ	46	153	115 :
Շաւրաւայ	19	63	43 :
	189	590	475 :

Գրառութիւնք . . .	189 . . .	590 . . .	475 :
Լեզու	35 . . .	115 . . .	100 :
Փաշարայ	34 . . .	115 . . .	89 :
Վեպնակ	5 . . .	9 . . .	9 :
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
9	263	829	673 :

Ժբ. Վաւառ Գեամարու բաղկանայ ըստ յետագայ աղիւնակին :

Վաւառ [Ժարադ . . .	14 . . .	45 . . .	36 :
Վիտանդներն . . .	24 . . .	75 . . .	61 :
Լիւիան	54 . . .	170 . . .	154 :
Սաքի	10 . . .	38 . . .	23 :
Վարչերաշի . . .	22 . . .	74 . . .	68 :
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
5	124	402	342 :

Ժդ. Վաւառ Գեամարու բաղկանայ ըստ յետագայ աղիւնակին :

Զարթաղ . . .	19 . . .	69 . . .	61 :
() Բաշիման . . .	37 . . .	109 . . .	99 :
Խօսմար . . .	35 . . .	119 . . .	88 :
Սուղան . . .	3 . . .	8 . . .	6 :
Լեզուարադ կմ } Ճառուկի զաւայ . }	23 . . .	82 . . .	64 :
Հօսէյնաւայ . .	38 . . .	113 . . .	93 :
Հաջնաւայ . . .	37 . . .	95 . . .	83 :
Շարաֆաւայ .	5 . . .	18 . . .	15 :
Փրչտան . . .	32 . . .	114 . . .	102 :
Վամիան . . .	11 . . .	44 . . .	36 :
Վլրթ	87 . . .	287 . . .	237 :
Օառնայ	39 . . .	123 . . .	117 :
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	366	1181	1001 :

Գործար. հաս. երեւի .	366	1181	1001 :
Բաւարար . . .	2 . . .	9 . . .	8 :
Բաղմովդի . .	40 . . .	130 . . .	126 :
Սաղարայ . . .	5 . . .	16 . . .	9 :
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
16	413	1336	1144 :

Ժդ. Ղաւառ Քեաղաղայ բաղկանայ ըստ յետագայ աղիւսակին :

Բարբաթայ . .	11 . . .	38 . . .	35 :
Ղալայչէի . .	8 . . .	32 . . .	29 :
Ղիլիսաւայ . .	29 . . .	102 . . .	103 :
Բջնայ	26 . . .	94 . . .	81 :
Վեալաւայ . .	51 . . .	154 . . .	140 :
Ումբրիան . .	6 . . .	18 . . .	16 :
Սարանդ . . .	12 . . .	43 . . .	31 :
Ղուլգար	27 . . .	70 . . .	62 :
Սէյդունայ . .	13 . . .	30 . . .	27 :
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
9	183	581	524 :

Ժե. Ղաւառ Մալայիրայ բաղկանայ ըստ յետագայ աղիւսակին :

Բնուաշ	61 . . .	190 . . .	151 :
Ղասունարար .	24 . . .	71 . . .	69 :
Ղէյլունայ . . .	3 . . .	11 . . .	9 :
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
3	88	272	229 :

ԺԴ . Պաւատ Ղարաղանայ բաղկանայ ըստ յետագայ ա.

Զեւակին :

Չարհադ	6	23	24 :
Չանախչի	32	96	108 :
Խառ	50	152	129 :
Չամբար	14	44	43 :
<hr/>		<hr/>	
4	102	315	304 :

ԺԵ . Ի յիշատակեալ գաւառսն Թանձր տգիտամտութիւն պաշարեալ է զամենեօին , որք ոչ զպարտիս Աստուածապաշտութեան և քրիստոնէութեան ճանաչեն՝ և ոչ զհամ կենցաղագէտ քաղաքավարութեան ստացեալ են , վասն որոյ շքնորհ մեծ լինի եթէ ազգասէրք ոմանք բարեհաճեցին հանգանակել զօգնականութիւնս 'ի բացումն երկու կամ երկց դարոցաց յայնոսիկ գաւառս , 'ի կրթութիւն և ի լուսաւարութիւն համազգեացն եղիլոց անդր :

ԺԶ . Եւամելով 'ի մի գումար բովանդակել զթիւ հայ Ժողովրդականացն եղիլոց 'ի Պարսկաստան ('ի բաց զատրպատական առնելով) նշանակեմ զթիւ բնակչացն Համադանայ՝ Թէհրանայ և այլ քաղաքացն և գիւղօրէիցն՝ որք են թեմ և վիճակ Ամենափրկչեան վանի :

Համադան քաղաք	40	116	119 :
Շաւրին գիւղ նորա	76	166	152 :
Թէհրան քաղաք			
Վաղբինի թաղ նորա	36	92	81 :
Շահարդօլագիմ թաղ նորա	39	78	67 :
Սանակ գիւղ նորա	30	76	73 :
Շօթօրխառ	13	32	30 :
Ենծալի տեղական բնակիչք	9	21	16 :
<hr/>		<hr/>	
	243	581	538 :

Գոմար Գոմ երեւի	243	581	538 :
Ի Ռաշտ վաճառականք զանազան քաղաքաց .	}	69	3 :
Ի Ըիրզ 'իսկզբան գաղ- թելոյ իւրեանց էին 500 տուն . և այժմ են . .		7	15 20 :
Իսուշեռ		9	32 34 :
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	259	697	595 :

ԺԺ . Իստ որում Հայ բնակիչք Հնդկաստանի և Ջաւայի
են գաղթեալք 'ի Ջուղայոյ , վասն որոյ ոչ օտար ինչ՝ կամ
արտաքոյ կարգի պատմութեանս համարիմ նշանակել և բզ-
թիւ բնակչացն այնոցիկ կողմանց :

Կալիաթայ	113	345 . .	277 :
Օտարականք 'ի նմա		77	:
Չանագար	1	4 . .	2 :
Չիչրայ	6	6 . .	6 :
Սէյդաբադ	5	14 . .	9 :
'Իաքայ	24	55 . .	39 :
Սադրաս	20	51 . .	45 :
Իսումբայի	17	24 . .	25 :
Սուրաթ	5	19 . .	17 :
Սինկափուռ	8	29 . .	26 :
Պինանկ	4	16 . .	13 :
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
10	203	640	459 :

Գրական հասկեր 203 . . . 640 . . 459 :

Չաւայ .

Բժաւիայ	7 . . .	19 . .	20 :
Չրիբօն	} 4 . . .	6 . .	10 :
Թոգաւ			
Բանիւմա			
Չպարայ	2 . . .	13 . .	6 :
Սուրբայիայ	5 . . .	11 . .	12 :
Սմարանգ	4 . . .	10 . .	8 :
	<hr/> 225	<hr/> 699	<hr/> 515 ,

ՎԵՐԶ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐՈՅՍ ԳԱՏԿՈՒԹԵԱՆ

11.11.11

